VACLOVAS BIRŽIŠKA

PRAEITIES PABIROS

RINKINYS STRAIPSNIŲ IŠ LIETUVOS PRAEITIES

KARYS
1960

KARIO leidinys
1960
Spaudē Tēvų Pranciškonų spaustuvē, Brooklyn, N. Y.

ĮVADAS

"Praeities pabiros" tai prof. Vaclovo Biržiškos (†1956) įvairiuose leidiniuose spausdintų 31 straipsnių rinkinys. Nevienodo didumo ir nelygios reikšmės, kartais ir panašaus į kits kitą turinio (pav. 19, 20, 21, 23, 24, 25 str.), jie visi skirti Lietuvos praeičiai nušviesti, ir tikrai, kiekvienas jųjų pateikia ką sava, iš kitur neskolinta, tik autoriaus savarankiškai susekta ar saviškai, kartais net savotiški paaiškinta. Kai ne tik tremtyje, bet ir pačioje bolševikinamoje Lietuvoje leidiniai su anais straipsniais nelengvai esti prieinami, jų turinys mūsų visuomenei dažniausiai nēra žinomas, suprantamas V. Biržiškos bent dalies savo straipsnių iš Lietuvos praeities surinkimas į vieną leidinį ir leidējų ryžimasis jį paskelbti.

V. Biržiškos straipsnių mašinraštis pasiekē mus spaudai jau parengtas. Man, vyresniajam jo broliui, kuriam tenka atsakinga ir graudi pareiga paliktus jo veikalus prieš spausdinant kiek pajēgiant patikrinti ir spausdinimą prižiūrēti, ne kas čia beliko ir atlikti. Esamojo teksto niekur nekeičiau, vengiau ir į kalbą kištis (V. Biržiška, kaip ir aš, nekoks kalbininkas, betgi straipsnių tekstai kartą jau buvo spausdinti, tad nei šis nei tas būtų ne tik V. Biržišką, bet ir leidinių redaktorius bei korektorius dar "taisyti"). Kai kur tepridējau savo papildomąją pastabą, o prieduose pasistengiau palengvinti skaitytojams dviejų straipsnių teksto sekimą.

Tautiečio Z. Raulinaičio pasisiūlymu "Praeities pabirų" leidimą pavedžiau "Kariui" kuo — žinau — ir velionis mano brolis tikrai būtų patenkintas: jis gi pats savo

jaunystėje buvo karys (1914-1923 m.), iš kariuomenės išėjęs pulkininko leitenanto laipsnyje, ir ligi savo mirties nesislėpė su savo simpatijomis karo mokslui ir kariams.

Dar viena pastaba. V. Biržiška į rinkinį įdėjo "Kryžiuočių kelių į Žemaičius XIV amž." Al. Janulaitienės parengtą brėžinį, kurį čia kartojame, bet visą kitą iliustracinę medžiagą mano sutikimu pateikė leidėjai.

M. BIRŽIŠKA

1959. 12. 10

Los Angeles, California

1. KRYŽIUOČIŲ KELIAI Į LIETUVĄ XIV AMŽ.

KELIAI Į ŽEMAIČIUS[1]

Dr. Teodorui Hirschui 1863 m. antrame Scriptores rerum prussicarum tome paskelbus Die littauischen Wegeberichte — **kryžiuočių žvalgų pranešimus apie kelius, einančius į Žemaičius ir Lietuvą,** ir galimumus tuose kraštuose kryžiuočių kariuomenei veikti, tas sudarē naują autentišką medžiagą tiek įvairioms Lietuvos XIV a. gyvenimo pusēms piešti, tiek ir Lietuvos visuomeninei ir politinei to laiko struktūrai apibūdinti. Bene pirmasis šiais pranešimais atsirėmęs A. Thomas 1885 m. išspausdintame straipsnyje Litauen nach der Wegeberichte im Ausgange des vierzehnten Jahrhunderts vien tiktai iš Wegeberichtų medžiagos davē platų Lietuvos XIV a. vaizdą, kartu atitaisydamas visą eilę Hirscho neteisingai lokalizuotų vietų. Ferd. Hoppe straipsnyje Orts- und Personennamen der Provinz Preussen plačiai panaudojo Wegeberichtų duomenis tikriems senprūsių vietų vardams nustatyti; R. Krumbholtz Samaiten u. der deutsche Orden 1890 iš Wegeberichtų ima medžiagos politiniams santykiams tarp kryžiuočių ir Lietuvos nušviesti; A. Mierzynski — Žrodla do myto-

1 Išspausdinta "Praeityje" I tome 1930 m. p. 1-63, kaip pirmoji dalis. Antroji turējo apimti kelius į Rytų Lietuvą, bet ji nebuvo ligi galo parašyta. Čia nepridedami, kartu su anuo straipsniu išspausdinti, atitinkamų Wegeberichtų tekstai.

logii litewskiej II. 1896 išrenka iš jų medžiagą Lietuvos mitologijai išaiškinti: G. Mortensen Beitraege zu den Nationalitaeten u. Siedlungsverhaeltnisse von Pr. Litauen 1927 iš Wegeberichtų plačiai, dažniausiai neteisingai, išvedžioja apie tautinius santykius Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje; J. Gerulis ir K. Būga panaudojo kalbinę Wegeberichtų medžiagą; S. Zajączkowski Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Gedymina ze Žmudzi (Ateneum Wilenskie IV p. 362-416, 1927) iš jų daro išvadų apie politinį žemaičių sutvarkymą; H. Mueller Ueber die Oertlichkeiten der Wegeberichte 1927 komentuoja kaikuriuos būdingus Wegb. išsireiškimus ir t.t. Žodžiu, Wegeberichtai ligi šiol sudaro dar neišsemiamą medžiagą Lietuvos žilai praeičiai pažinti. Tačiau daugumas jų visų daromų išvadų beveik išimtinai remiasi Hirscho prie Wegeberchtų pridėtais komentarais, kuriuose jis saviškai lokalizuoja Wegeberichtų minimas vietas. Hirsch dėjo komentarus vien remdamasis žemėlapiais, kuriuose tikrieji lietuviški vardai buvo iškreipti lenkiškai. Tikrų lietuviškų vietų vardų nežinodamas, jis dažnai nukreipdavo kryžiuočių vadovus į tokias vietas, kurių jie visai neaplankė, daugelį vietų visai neteisingai išaiškino ir dėl to pateikė netikrą Lietuvos XIV a. vaizdą. Teisybė, Mierzynski, L. Krzywicki (Žmudž starožytna), Hoppe, A. Thomas, K. Būga ir kiti vieną kitą Hirscho klaidą atitaisė, bet nepatikrino visų jo nurodomų vietų, tik domėjosi viena kita jųjų, jiems rūpima dėl savo tam tikros istorinės, mitologinės ar kalbinės reikšmės. Kadangi Wegeberichtų reikšmė Lietuvos XIV amžiaus istorijai nemažėja, tai čia ir pateikiamas naujas jiems komentaras, tiesa, tik tai jų daliai, kuri aprašo keliones į Varnių - Kražių - Viduklės rajonus, vakarų Žemaitijos dalyje, XIV a. pabaigoje suvaidinusius ypač didelį karinį ir politinį vaidmenį ir dėl to traukusius ypatingą kryžiuočių ordino politikų ir karo vadų dėmesį.

I. KELIAS PER ŠVĖKŠNĄ*

Viso Hirsch įvairioms Lietuvos vietoms duoda šimtą atskirų pranešimų. Mums čia rūpės tuo tarpu W. 1 - 18, 20 - 29 ir 51, nes jie tik ir duoda žinių apie pietų ir vakarų kelius į tiriamą rajoną; W. 19 ir 52, kad ir veda į Kražių kraštą, bet yra susiję su keliais į Dubysos - Nevėžio -

---

* W. tai Wegebericht, m. tai vokiškoji mylia, km. — kilometras. M. B-ka.

Neries rajoną; W. 30 - 50 nušviečia kelius į Kauno sritį, tarp Dubysos ir Neries; pagaliau W. 51 - 100 veda į Suvalkų, Vilniaus ir Gardino sritis. Atitinkamai keičiami ir išeities punktai — į Žemaičius einama keliais nuo Nemuno arba iš Užnemunēs, bet per Nemuną, ligi Smalininkų; šioje linijoje atramos punktai buvo Klaipēda, Splitter (Spitra), pilis ties Tilže, Ragainē, Viešvilē, Smalininkai.

Visi dvidešimt devyni pranešimai apie šį rajoną gali būti suskaldyti į kelias grupes, atitinkamas tiems keliams, kuriais ējo žvalgai. Gyventojų apleistas kraštas, pilnas upių, pelkių ir girių ne kiekviena linkme buvo vienodai prieinamas sunkiai kryžiuočių kariuomenei, — ji laikėsi daugiausia tam tikrų nusistovėjusių visiems žinomų kelių, kurių daugumas išliko ir ligi mūsų laikų svarbesnēmis žemaičių krašto susisiekimo arterijomis; tų dabartinių kelių sekimas iš dalies palengvina surasti atitinkančias Wegeberichtų vietas.

Atskirų pranešimų yra šešios grupēs: I — (chronologine tvarka) W. 3, 1, 2 ir 4; II — W. 5, 11, 10 ir iš dalies 16; III — W. 9, 8, 23, 13, 22 ir iš dalies 16 ir 17; IV — W. 12 ir iš dalies 16 ir 18; V — W. 51, 29, 6, 7, 21, 15, 28 ir 24; VI grupē — W. 25, 27, 20, 26.

Pirmoji grupē apima kelius iš vakarų į rytus per Švēkšną. Šiai grupei būdingiausias W. 3.

Šiuo keliu ējo (1384 m. gruodžio m.) Gayline - tulkas iš Memel į Karschowin ir toliau į Littowin.

Visų pirma einant nuo Memel (čia yra artimiausias kelias į Karschowin) pirmoji nakvynē ant Menye, 3 mylios nuo Memel; nuo Menye yra 3 mažos mylios ligi Wewerse, kur yra antroji nakvynė, o tarp jų yra viena maža upė, viena mylia atstumo nuo Menye, vadinama Ayse; nuo Wewerse yra 3 mažos mylios ligi upēs, vadinamos Grawmanape, kur yra trečioji nakvynē; tarp jų yra irgi viena upē, vadinama Sweisna. Nuo Grawmanap yra trys mylios ligi Jure. Nuo Jure yra 2 m. ligi Karschowin ir 1 m. toliau ligi Littowin krašto.

Pirmai šios kelionēs daliai, ligi Jūros, W. 1 1387 I 24, keliautai Maldennēs Eywano, duodama šių skirtingų nurodymų: nurodomas kelias tiesiog nuo **Meynie** ligi **Swexte** upēs 2 m., tik pažymima, kad tarp jų yra viena upē, kur reikia statyti tiltas; už 3 m. nuo Swexten nurodomas **Bareykenfeld**, iš čia 4 m. ligi **Gnethen.**

W. 2 (be datos) kelionę atliko Eywon, Spandenne ir Swalgenne ir pradeda pirma nakvyne **Rossiten**; iš čia per

Nerge į **Wintburg**; ketvirta nakvynė ant **Meinie**. Nuo **Meinie** tiesiai nurodoma 5 m. ligi **Bareykenfeld**; tarp jų tenka statyti tiltas per **Wyewirs** ir per vieną mažą upę; nuo **Bareykenfeld** ligi **Jure** 3 m., tarp jų reikia statyti tiltas per dvi upes.

Pagaliau W. 4 (1388 II 6), kuri atlikta Greynės, duoda tiesiai nuo **Rossiten** ligi **Meynie** 4 m. nuo **Meynie** ligi **Wewerzege** 2 m., nuo **Wewerzege** ligi Sawlawken 3 m.

Kelionė žymima, kaip matom, upėmis; gyvenamos vietos nurodomos tik šios: **Rossiten — Rasytė, Wintburg — Windenburg — Vintė**, eventualiai **Memel — Klaipėda (ar Nemunas), Bareykenfeld ir Sawlawken.** ..

Išeities punktu W. 1 ir W. 3 duoda **Memel**, o W. 2 ir W. 4 — **Rossiten — Rasytę**. Nors ligi **Meynie — Minijai** tiek nuo Memel, tiek nuo Wintburgo duodama trys mylios, tačiau čia einama ne iš vienos ir tos pačios vietos ir Memel nebus čia Nemunas, nes nuo Nemuno būtų daug toliau, nekaip nuo Windenburgo — Vintės, kadangi ši pilis yra kiek į šiaurę nuo Nemuno žiočių. Kita vertus, būtų keista, jei Wegeberichtai nerodytų visai kelių iš Klaipėdos į Žemaitiją, tuo tarpu, kai Klaipėda buvo čia artimiausia pilis ir kai vienas vadovų buvo Gayline — tulkas — vertėjas iš Klaipėdos. Tuo būdu šioje kelių grupėje turime pradiniam kelio etapui du atskirus variantus — vieną iš **Memel — Klaipėdos** (šiaip teisingai aiškina ir Hirsch) ligi Minijos, kitą iš **Rossiten — Rasytės** per Kuršių mares į **Wintburg — Windenburg (Vintė**, gar ir **Ventė**, kaip rašo V. Kalvaitis p. 64) irgi ligi Minijos. Prie Minijos tiek W. 1 ir 3, tiek W. 2 ir 4 keliai susikerta, kas matyti iš vienodų atstumų: W. 1 nuo Minijos ligi Bareykenfeld 5 m., W. 2 — taip pat.

Einant nuo Klaipėdos į Švėkšną Miniją galima pasiekti ties Ketvergais (Kettwergen — Dovilų valsč., kuriems V. Kalvaitis p. 39 duoda ir kitą vardą — Koitekliai), bet čia atstumas mažesnis net už 2 m.; arba ties **Priekule**, kur atstumas visiškai atitinka W. 3 ir W. 1 atstumą.

Nuo **Wintburgo — Vintės** Minija yra už 5 km. Jeigu ir čia W. 2 duoda atstumą 3 m., o W. 2 — 4 m., bet nuo Rasytės, tai keliauninkai turėjo eiti Kuršių marių krantu bent ligi **Priekulės**, kur jų kelias susidūrė su W. 1 ir 3 keliu.

Šio pirmo kelio tolimesnius etapus geriausiai rodo W. 3: nuo Minijos 1 m. atstumo — **Ayse**; tai, žinoma, **Aisė — Vėviržos (Veiviržos)** intakas; ją, matyti, turi galvoje ir W. 2,

kaip "eyn cleyn flys" prie Vėviržos. Sekanti upė **Wewerse — Vėvirža,** Minijos intakas, W. 2 vadinama Wewers ir W. 4 **Wewerzege.** Po to **Sweiksna — Švēkšnelē** ties Švēkšna, W. 1 vadinama **Swexte;** ir W. 2 minima ši upė, tik be vardo, kaip viena dviejų upių tarp Vēviržos ir Jūros, per kurias reikia tiltai statyti. Pagaliau už dviejų mylių nuo Vēviržos **Grawmenappe** upē, kurios Hirsch nesuranda, bet kurią Hoppe (Ortsnamen der Provinz Preussen) teisingai išaiškino: tai **Graumēna, Graumēnos** upē, nedidelis Šolpios, Vēviržos prieupio intakas. Graumēna neminima kitų W.; bet W. 1 už 5 m. nuo Minijos ir už trijų mylių nuo Švēkšnos pažymi **feld Bareykin,** W. 2 už 5 m. nuo Minijos, tarp Vēviržos ir Jūros irgi **Bareykinfeld.** Tuo būdu šis laukas turētų būti kur arti Graumēnos, kiek už jos, einant nuo Švēkšnelēs. Hirsch šiai vietai siūlo ar žemēlapio Barejkiannen prie Šolpios ar net Burkiany prie Akmenos, nes pirmieji jam atrodē per arti nuo Minijos. Tačiau nustatant atstumus tiek W. 1, tiek W. 2, be abejo, galējo suklysti: iš W. 2 sprendžiant eita prie Jūros W. 3 keliu, bet iš Švēkšnos kelio ligi Jūros iš viso yra tik 25 km, o pasak W. 1 vien tik ligi Bareykinfeld turētų būti tiek pat, nors ir čia dar reikētų kiek prie Jūros eiti. Tuo tarpu, mūsų laikais trikampyje tarp Graumēnos, Šolpios ir Judros yra **Bareikių** kaimas, savo vieta beveik visai atitinkąs W. 1 - 3 kelius. Šių Bareikių plotas senesniais laikais galējo būti daug didesnis ir nueiti ligi Švēkšnos - Kvēdarnos kelio. Neteisingas kelio pailginimas čia galējo būti sukeltas ir reikalo keltis per upes, — kelias buvo matuojamas laiku, reikalingu jam išeiti, — ir reikalo šio rajono pelkēms aplenkti. Šie Bareikiai yra jau senai žinomi. Sprogis (Geografičeskij slovar p. 27) XVI amžiuje žymi Barejkiany v Šolpianach ir Boreikiany podle reki Grovmeny. Tačiau Žemaitijos praeityje žinomi ir kiti Bareikiai, Bareikių miestas, dabar išnykęs. M. G. (Gadon) (Opisanie powiatu Telszewskiego 1846 p. 52-53) rašo, kad 1568 m. Jokūbo Laskovskio inventoriuje, kuriame aprašomos Grusčių, dabar Skuodo, valsčiaus sienos (wlošč Grušcienska), jis suradęs Bareikių (Borejkowo) miesto aprašymą. Šiame mieste buvę 93 sklypai, prekyvietē ir šešios gatvēs. Gadono laikais tik kaimiečiai pasakodavę, kad netoli nuo Ylakių esančiame kalnelyje su kapais ir koplytēle buvęs kadaise miestas, kurio tačiau ir pavadinimo jie nežinoję (gal tat toji Apuolē pusiaukelyj tarp Skuodo ir Ylakių). Taip pat kun. A. Kašarausko Litvanicoje p. 99 randame, kad Ylakių par. prie Labos upēs kadaise buvę du senoviniai miestai, Bareikiai (Borejki) ir Alkai abiejuose Labos upēs krantuose, jau

senai priešų sunaikinti. Alkai stovi ant kalnelio su koplytėle; matyti, Kašarausko Alkai ir Gadono Borejkowo yra viena ir ta pati vieta. Tačiau, nors tos žinios ir yra reikšmingos bendrai Žemaitijos praeičiai nušviesti, vis dėlto jos nieko nepasako Wegeberichtų Bareikių vietai nustatyti, nes Gadono — Kašarausko Bareikiai yra beveik už 100 km nuo Švėkšnos.

Tačiau priėmę šiuos Graumėnos Bareikius, kartu turime dykumos — wildniss ribą, G. Mortensenės nustatytą, atstumti labiau nuo jūros, nes kartojamas jos pavadinimas "Feld" — laukas, aiškiai sako, kad čia būta gyvenamos vietos.

Visas keturias upes — Aisę, Vēviržą, Švėkšnelę ir Graumėną galima buvo vieną po kitos pereiti tik einant nuo dabartinių Alšėnų, senojo Rusijos — Vokietijos sienos kordono, tarp Gargždų ir Vēviržėnų. Į Aisėnus nuo Priekulės, kur W. 1 - 4 perėjo Miniją, kelias eina per **Lyliškius** (Paašken - Paškiai). Einant nuo Aisėnų toliau galima per Švėkšnelę nueiti ligi Graumėnos — Bareikių tik ties **Švėkšna**, o Vēviržą pasiekti tik ties **Mykužiais** — **Skomantais**, tai yra einant dabartiniu Aisėnų — Švėkšnos keliu.

Toks kelių pastovumas atrodo visai naturalus. Jau kiti Wegeberichtai rodo mums, kad į tiriamą kraštą ėjo tik keli keliai, nes jų tiesimas per girias, upes, pelkes ir klampynes buvo tais laikais tiek nelengvas darbas, kad stengtasi greituose karo žygiuose išnaudoti jau šiek tiek ištirtus ir anksčiau pataisytus kelius, ir nereikalingu kelių ieškojimu ar taisymu netrukdyti puolimo, kurio sėkmingumas parėjo tik nuo greitumo (plg. Paul **Babendererde** Nachrichtendienst u. Reiseverkehr des deutschen Ordens um 1400 - Altpr. Mntschr. Bd. 50 H. 2 ir skyrium). Nuo 1422 m. pasibaigus karams tarp Ordino ir Žemaičių tais karo keliais pasinaudota ekonominiam susisiekimui ir tik vietomis, kada jau XIX amž. buvo nutiesti plentai ir geležinkeliai, kelių senoji linkmė buvo pakeista. Didesnių atmainų buvo Mažojoje Lietuvoje, kur kelių linkmė buvo daugiau pakeista, ypač dėl Nemuno ir jo intakų reguliavimo ir perkasų kasimo.

Antroji upė minima W. 2 tarp Vēviržos ir Jūros, praėjus Švėkšnelę, yra **Graumėna.**

Trys mylios nuo **Vēviržos** nuėjus W. 4 duoda **Sawlawken,** kurias Hirsch teisingai indentifikavo su Kvėdarnos valsčiaus **Sauslaukiais,** prie kelio iš Švėkšnos į Kvėdarną, pora kilometrų šiapus Jūros. Tačiau šio punkto nurodymas patvirtina, kad linkmė, nustatyta W. 1 - 4, yra teisinga. Prie šio kelio už Sauslaukių turime Pajūrėlį dešiniajame Jūros krante ir už Jūros Kvėdarną.

Tarp Bareikių ir Jūros W. 2 nurodoma "eyn grawde". Hirsch šį žodį aiškina mišku, kuriame deginta anglis ir varytas degutas. Ta pačia prasme jį aiškina ir J. Gerulis, Die altpr. Ortsnamen 1922 p. 45. Tačiau **A. Thomas** p. 11, sekdamas Loth. Weberiu (Preussen vor 500 Jahren) mano, kad tat greičiausia išdegintos miško vietos, kitaip sakant, tas pats wangus, damerau — lydimas. Su ta pažiūra yra linkęs sutikti ir **H. Mueller** (Altpr. Forsch. 1927 p. 50).

W. 4 nurodomas kelias tiktai ligi Jūros, su kuria tuo būdu buvo susiduriama ties **Pajūrēliu.** W. 3 faktiškai irgi tik prieinama ligi Jūros, toliau kelio nenurodoma, bet bendrai už 2 m. nuo Jūros žymimas **Karschowin** ir dar viena mylia toliau **Littowin** kraštas. Hirsch, kad ir pažįsta įvairių kronikų žinias apie Karschowin, tačiau tiksliau Karšuvos krašto vietos nenustato, o Littowin land laiko lietuvių koloniją tarp Žemaičių. Panašiai ir Mortensen p. 60. Tą Karšuvos valsčių, kelis kartus minimą ir kituose Wegeberichtuose (W. 9 "do die Carschowin wonen"; W. 25 "Karsov do findet man ein hus" — taip pat Birsenfeld, Putinfeld, Vinginfeld), bent jo XVI a. plotą, galima nustatyti iš 1562 m. inventoriaus (Akty Vil. Kom. t. XXXV 1898 p. 8-93). Iš to laiko matavimų matyti, kad Karšuvos valsčius apimdavo vaitystes Obelino (Abelinskie), Upynos (Pilsudzkie), Nortikių (Nartykowskie — nelokalizuota), Pašilēs (Poszylskie), Paakmenēs (Poakmenskie), Pagramančio (Gromonskie), Sartininkų (Romanskie), t. y. beveik visą dabartinį Kaltinēnų valsčių ir žymesnę dalį Šilalēs, Sartininkų — Žygaičių ir dalį Batakių, Skaudvilēs ir Tauragēs valsčių. Šiame plote yra ir Kaltinēnai, tuo būdu Wegeberichtų Caltinenen land sudarydavo tik dalį Carschowin land, ar tiesiai Karšuvos valsčius dažniau buvo vadinamas to valsčiaus dalies, Kaltinēnų, vardu; čia įeina Jonawdo-land — Jaunodava, nors W. 18 čia gal ir neturēta galvoje atskiro teritorinio vieneto; Medvēgalis su Assweote, Upyna, Obelinas, Biržulaukiai, Paakmenē, Pagramantis, Sartininkai. XVI amžiaus Karšuvos valsčiaus plotas gali būti nustatytas maždaug tomis linijomis, kurios eina per Balsius, Šilalę, Didkiemį, šiuos tris miestelius paliekant už valsčiaus ribų, per Žygaičius, Sartininkus, senąja Prūsų siena ligi Šikšnių, toliau į rytus nuo Pagramančio ant Devynakių, Šunios upe, į pietus nuo Upynos, Kvašius prie kelio Nemakščiai-Kaltinėnai, tiesia linija ant Pašilės, paliekant vakaruose Kaltinēnus, toliau Medvēgalis-Tubinai-Balsiai. Tačiau, matyti, seniau ir į rytus ir į pietus nuo tos linijos buvo žemės, įeinančios į Karšuvos valsčiaus plotą. Pvz. ir dabar

keletą kilometrų nuo Skaudvilės yra Karšuvos-Zakarkiškių kaimas. Šiaurėje, ties Tubinais-Balsiais, šis valsčius turėjo susidurti su anuo Schawden land — Šauduvos valsčiumi, kurio teritorija ir 1562 m. neįeina į Karšuvos valsčiaus plotą. Tačiau jau XVI amžiaus inventorius visai nebemini Karšuvos miesto, nors dar 1699 m. jam buvo nustatytas mokestis paštui apmokėti (Akty VIII p. 291). Anot Balinskio (Starożytna Polska III p. 85) senasis Karšuvos miestas tai tas pats Šilalės valsčiaus **Senasis Obelinas** kairiajame Akmenos krante, prieš Biržulaukius. Nuo Obelino ligi Kvėdarnos bus kaip tik apie 20 km, t. y. apie 2 m. Tuo būdu W. 3 Karschowin lant yra visų pirma šio krašto centras, Senasis Obelinas, ar vakarų Karšuvos krašto siena ties Šilale, atstu nuo Kvėdarnos 15 km. 1928 m. Jakubovskio žemėlapyje neteisingai yra atskirtas Sartininkų kraštas, nes jis be pertraukos buvo susietas su Karšuvos valsčiumi.

Pasak W. 3 viena mylia atstumo nuo Carschowin lant yra Littowin lant. Kaip jau matėm, ši vieta komentatorių laikoma lietuvių kolonija Kuršių krašte. Bet tas pats 1562 m. inventorius tarp Karšuvos valsčiaus Paakmenės (Biržulaukių) kaimų paskutiniuoju mini siolo Leloviany (p. 74-76). Yra tai dabartinis Lylavėnų kaimas, dabar Tauragės valsčiaus kairiajame Jūros krante, kurio plotas ėjo maždaug nuo Didkiemio beveik ligi Akmenos intakos į Jūrą. Kitame Jūros krante šio kaimo žemės dideliu miško plotu yra atskirtos nuc Sartininkų, Žygaičių kaimų. Nuo Abelino arba Biržulaukio ligi Lylavėnų yra apie 15 km, bet čia nėra žinoma, nuo kurios Karšuvos valsčiaus vietos atstumas skaityta; nurodyta atstumas krašto, kuris nebuvo W. 3 pasiektas ar buvo iš kitų pasakojimų užrašytas; pagaliau, jei Lylavėnai sudarydavo atskirą teritoriją, tai jiems greičiausia tuo laiku priklausė ir Rauškių miškai tarp Lylavėnų ir Kutimų, o ligi tų miškų nebus daugiau kaip viena mylia. Manyčiau, kad ar W. 3 Gayline lengvai galėjo supainioti Lylavėnus su žinomu jam vokišku lietuvių vardu, ar tą padarė užrašinėtojai ar perrašinėtojai jo žinių, pakeitę raidę l raide t, ar pagaliau, kad ir Hirsch neteisingai išskaitė užrašą, susigundęs įdėti sau suprantamą žodį **Littowin** land vietoje **Lillowin** land, t. y. vietoje Lylavėnų. Tuomet ir Gertrudos Mortensenės ir Hirscho samprotavimai apie lietuvių kolonijas XIV a. Karšuvos krašte liktų tikra legenda, bent Wegeberichtų neparemta. Bet visą tą neaiškumą išpainioja vienas vėlesnysis dokumentas, išspausdintas G. Kupkės Beitraege zur Geschichte der katholischen Mission in Tilsit 1899 p. 118. 1699 IX 24

steigiant Drangovskynėje ties Tilže katalikišką misiją, vienas Žemaitijos didikų, Polubinskis, tai misijai išlaikyti užrašė jai savo valdomą **Lilowiany alias Liwoniany vulgo Litawien.** Taigi iš čia visai aišku, kad Wegeberichtų Littowin ir mūsų Lylavėnai yra vienas ir tas pats žemės plotas, kuris ir XVII a. pabaigoje dar buvo vadinamas net trimis vardais — Lilowiany, t. y. Lylavėnai, Liwoniany arba Lyvonėnai ir Litawien abra Lietuvėnai. Tie Lywoniany galėjo būti ir Latvėliais. Lylavėnų pavadinimas atskiru kraštu arba valsčiumi gali būti visai suprantamas: jis siauru ruožu traukiasi paliai Jūrą tarp dviejų didžiulių miškų plotų ir net XVI a. buvo atskirtas nuo kitų Karšuvos valsčiaus dalių; XIV amžiuje esant decentralizuotam Žemaitijos valdymui, tokia teritorija vargu ar galėjo būti valdoma kad ir Karšuvos valsčiaus valdovų. O kad šie Lylavėnai senovėje turėjo ir tam tikros istorinės karinės reikšmės — rodo išlikęs ties jais milžinkapis (**Kašarauskas - Tauta ir Žodis I p. 109**). Kiti Wegeberichtai visai šio krašto nemini, nors W. 8, 9, 13, 14, 16, 17, 22 ir 23 keliai beveik paliesdavo jį iš vakarų, o W. 12, 16 ir 18 iš rytų— ir vieni ir kiti keliai prieidami Jūrą — Akmeną mini kitas vietoves; Lylavėnai buvo kiek į šalį nuo paprastų kelių, dėl to ir W. 3 kelionė jo nepasiekė, o tik iš svetimų lūpų apie jį pranešė.

Tolimesnis kelias nuo Jūros žymimas W. 1 ir iš dalies 2. Čia pirmasis etapas, už 4 m. nuo Bareikių, t. y. už 2 mylių nuo Jūros, nurodomas **Gnethen.** W. 1 grįžti į Bareikius paduodamas 4 m. nuo **Lakawse.** W. 2 tokio pat atstumo nuo Jūros nurodoma **Schawden** land, kuris kitų Wegeberichtų neminimas. Bet Gnethe, Gnetinhof, Gnetin land žino ir W. 9 — 2 m. nuo Lakowse ligi Parsepil, tarp jų gyvena Gnete; W. 10 nuo Jūros ligi krašto Medeniken, ligi Gnete ir netoli į kraštą į Gnetin hof; W. 17 nuo Tilgauten (Ilgotis-Kutimai) ligi Nereathe 1 m., iš čia 2 m. ligi Gnetin land; iš Gnetin 2 m. ligi Twertiken (Tverai) land; W. 22 nuo Kutenfeld (Kutimai) ligi Gnetinhof 2 m. ir iš ten 1 m. į Medeniken; W. 23 nuo Namile (Nemila-Kutimai) 2,5 m. į kraštą Medeniken. Iš tų duomenų matyti, kad jau už 2 m. — 16 km į rytus nuo Jūros (ties Pajūrėliu) buvo kraštas Gnete, kad tiek pat toli yra kraštas Szawden, arba kad abudu kraštai yra vienas ir tas pats, kad einant iš pietų, nuo Kutimų, į šiaurę Varnių link, maždaug 2-3 m. nuo Kutimų yra kraštas Gnete, o apie mylią toliau yra kraštas Medeniken, kad šio krašto pavadinimas Wegeberichtuose dažniausiai imamas nuo valdovo, Gnete, vardo, o šis

vardas mums ir iš istorijos yra žinomas; apie 1400 m., tai yra tuo laiku, kada buvo surašomi šį kraštą aprašą Wegeberichtai, du žymūs žemaičiai Gergute ir Gnethe, su 82 žmonių būriu atėjo į Klaipėdą apsigyventi (R. Krumholz Samaiten p. 119). Codex epistolaris Vitoldi irgi keliuose dokumentuose tą kraštą mini: p. 23 dok. 67 1290 V 26 Zilple ir Pampli stoja Knetow krašto atstovais, drauge su kitais Žemaičių valsčių atstovais; p. 127 dok. N. 341 1406 VI 3 sakoma apie atsisakymą duoti užstovių tarp kitoko ir iš krašto Knethow; p. 411 dok. 781 1410 VI 11 Vytautas rašo apie sukilimus tarp kitų vietų ir krašte Knetow; pagaliau, p. 108 dok. N. 306 1405 IV 5 kryžiuočiai siunčia Vytautui patikimą žmogų Kelpsen Gnethen son, matyti, ano 1400 m. pasidavusio Gnetės sūnų. Tačiau Codex nei vienoje vietoje nemini Szawden Lando, užtat Jakubovskio žemėlapyj, toj pačioj vietoje, kur Wegeberichtuose žymimas Gnethen kraštas, nurodoma XVI a. Szawdowska wlošč. Ir išvada čia galinti būti tik ta, kad šiedu kraštai yra vienas ir tas pats kraštas, kuris buvo kažin kokio Gnetēs valdomas ir laikinai buvo jo vardu vadinamas, o kai jis buvo pasidavęs kryžiuočiams, kraštas buvo vēl savo senuoju vardu vadinamas. Tačiau ir Gertrudei Mortensenei pavyko šią vietą kiek tiksliau nustatyti: rusų generalinio štabo žemēlapiai vieno km atstumu į rytus nuo Kvēdarnos, prie kelio Švēkšna-Kvēdarna-Laukuva nurodo vietovę "Geneta", kuri tačiau yra visai į šalį nuo Hirscho-Mortensenēs kelio, nes jie, kaip matēme, Bareikius nukelia kitur, bet tai atitinka mūsų nurodytą linkmę. "Lietuvos Apgyventos Vietos" 1925 m. p. 349 tai pačiai vietai nurodo Gemitų kaimą. Žemaičių krašte visai nežino nē vienos vietos, kurios vardas būtų panašus į Genetą ar Gnetę. Greičiausia, čia Liet. Apg. V. sąrašuose bus įsibrovusi korektūros klaida, gal Gemitai išspausdinti vietoje Giniotų, nes, pvz., kunigo B. Smigelskio Kunigo vikaro užrašuose (Draugija N. 24 p. 346) sakoma, kad Kvēdarna esanti prie Giniotos upelio, kuris susijungęs su Kvēdarnēle teka į Jūrą. Bet jei čia būta Giniotos upelio, gal ir Gnethe buvo Giniotos savotiškai iškreiptas vardas. Giniotai gi irgi iš senovēs yra žinomi, nors, tiesa, kiek iš tolimesnēs Žemaičių dalies: minētas jau 1390 m. dokumentas greta Knethow krašto žino Ariogalos atstovą Gyneoth; p. 73 dok. N. 234 tarp pasirašiusiųjų 1401 I 18 aktą yra Gyneid cum filio Milus, kuris pasak W. Semkowicziaus O litewskich rodach bojarskich (Roczn. Herald. VII p. 213) pasirašē ir 1433 m. aktą. Šiaip gi ši pavardē išliko ligi mūsų laikų.

Ties Kvėdarna-Giniota ir dabar yra piliakalnis, kuris, matyti, saugojo kelią nuo Jūros (**P. Tarasenka** Lietuvos Archeol. medžiaga p. 107).

Tačiau tikrasis Giniotų kaimo atstumas nuo Jūros nesutinka su W. 1 nurodymu, nes faktiškai čia turime tik porą km, tuo tarpu pasak Wegeberichtą turėtų būti apie 15 km. Bet šie Giniotai, greičiausia, kartu su Kvėdarna, buvo pačiam valsčiaus krašte — Giniotų sodyba turėjo būti toliau, mažiau kryžiuočiams pasiekiamoj vietoj; juk ir W. 1 pažymėjimas "czu Gnethen" turi būti suprastas taip pat, kaip ir kitų Wegeberichtų, kad čia minimas asmuo, o ne vieta, o jei vieta, tai Gnetinhof, kuris kaip tik buvo porą vokiškų mylių nuo Jūros.

Krašto Schawden Hirsch ješko ar Tenenio aukštupy (Ort Schawdy), ar ties Kvėdarna, ar net ties Žadvainiais. Bet pažymėjimas 2 m. atstumo nuo Jūros, einant keliu Švėkšna-Kvėdarna, savaime nurodo, kur reikia to krašto, identifikuojamo su Gnethen, ješkoti. Kaip tik W. 2 pažymėtam atstume nuo Jūros, į pietus nuo Laukuvos, prie Divyčio ežero, žemėlapiuose yra vieta Szawdow-Šauduva, idealinė tų laikų stovykla kariuomenei, ties kuria ėjo keliai ir į Tverus ir į Kaltinėnus, o kaip tik, pasak W. 2, nuo šios vietos į dešinę yra Kaltenynen-Kaltinėnų kraštas, į kairę Twertekaim-Tveriai ir tiesiai Lakawsse, — kaip vėliau matysim, Lakaušis-Treigiai, kur, greičiausia, ir buvo anas W. 10 ir W. 22 minimas Gnetinhof-Giniotos pilis. Archeologiniai paminklai, toj vietoj aptinkami, irgi rodo šios vietos istorinę reikšmę: Tarasenka p. 197 mini Divyčio kalną ties Divyčio ežeru su menama senovės šventove, slaptą kulgrindą Ežervietės pelkėse, Velnioragį su milžinkapiu ties ežeru ir kt.

Nors G. Mortensenė Wegeberichtų pažymėjimą "land" derina su "wildniss", žmonių gyvenamas vietas su negyvenamomis, tačiau Wegeberichtuose matyti land visados reiškė tam tikrą administracinę ar savarankę teritoriją; šis žodis dažniausiai žymimas drauge su pavadinimu krašto, apie kurį kalbama, o jei pavadinimo ir nepridėta, tai ir šiaip lengva nustatyti, koks "land" turėjo būti pažymėtas. Tai, be abejo, yra anie senesnių lotyniškų dokumentų terrae, valsčiai, savarankiški ar pusiau savarankiški krašteliai, vėliau virtę Žemaičių administraciniais rajonais (plg. **St. Zajączkowski** Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Gedymina ze Żmudzi-Aten. Wilenskie 1927, IV). Ir kaip tik tarp XVI amžiaus "volosti-valsčių" yra žinomas Šauduvos valsčius "Šovdovskaja volost". **Sprogis** p. 337 nurodo ir jos centra "Šov-

dovo, v nem rečka Jerubin" — mūsų Šauduva kaip tik ir yra prie Jerubēs upelio. **J. Jakubowski** Atlas hist. nurodo ir šio valsčiaus ribas, kurios savo vakarų, pietų ir rytų siena visiškai sutinka su mūsų Šauduvos-Giniotos kraštu — nuo Karšuvos valsčiaus sienų į vakarus ant Kvēdarnos, bet prie jos nepriējus, o pietuose — kiek į šiaurę nuo Šilalēs. Tik šiaurēje Šauduvos valsčius, anot Jakubovskio, apimąs ir dalį Wegeberichtų Medininkų krašto.

W. 2 iš Šauduvos nurodydama tik bendrą kariuomenēs žygiams linkmę neaprašo smulkesnių kelių. W. 1 duoda dar visą eilę kitų vietų.

Iš Gnethen į **Parsenpil** 2 m. Parsenpil mini dar W. 5 — 1 m. nuo "land" (suprask Medeniken ar Szawden); W. 8 — 2 m. nuo land Medeniken; W. 9 taip pat, kaip W. 8; W. 17 kelionei nuo Warlen 2 m. ligi Parse; W. 23 — 2 m. nuo Medeniken ligi Barsepille "czu dem borgwalle". Parsenpil, Parse, Barsenpill — viena ir ta pati vieta su pilimi — borgwall, lietuviškai **Paršpilis.** Ši vieta turi rastis maždaug pusiaukelēj tarp Gnetin ar Medeniken land ir Varnių (Warlen) ir tai į vakarus nuo Varnių ežerų, nes kitaip ir W. 1 kelionē būtų be prasmēs. Paršpilis sudaro kelionių tikslą ne tik einant pirmuoju keliu, bet ir antruoju (per Bickow — W. 5) ir trečiuoju (per Arisken — W. 8, 9, 17, 23). Tai verčia manyti, kad ši vieta XIV a. pabaigoje buvo vienas svarbiausiųjų žemaičių gynimosi centrų. Tačiau tokiu pavadinimu šiuo laiku vietos nēra ir Hirsch, tą konstatuodamas, nesistengē net apytikriai Parsenpilį lokalizuoti. Pirmas **Mierzynski** II p. 91 teisingai pastebējo, kad šis pavadinimas yra susijęs su Paršežero vardu, o **L. Krzywicki** Žmudž starożytna p. 37-38 ir atitinkamą vietą surado; tai esąs Burbiškio palivarko laukų piliakalnis vasaros vakarų Paršežero kampe, 10 km atstu nuo Varnių ir apie tiek pat nuo Šauduvos, t. y. kaip tik pusiaukelyj nuo Gnethin ar Medeniken ligi Warlen. Dēl jo strateginēs reikšmēs Žemaičių kovoms neabejojama: prieinamas tik iš vakarų ir čia saugojamas atskiro Sargo-kalno, iš pietų ginamas Paršežero, iš šiaurēs pelkētos Sietuvos su liekanomis kulgrindos Medvēgalio link (P. Tarasenka Medžiaga p. III), Paršpilio-Burbiškių piliakalnis sudarē vieną svarbiausiųjų punktų, kuris žmonių rankomis sustiprintas, pavertē visą Varnių ežerų rajoną su Medvēgaliu, Assweote, Kesčiais tais laikais tiesiog neprieinama tvirtove. G. Mortensenē, matyti, neturējo rankose ano Krzywickio darbo, nes kad ir nurodē savo kelių linijas į šią pusę, bet irgi tiksliai tikrosios vietos nenustatē.

Quertekeyme, Quertekeyne, Twertekain (W. 2) **Twertekaymen** (W. 8, 9), **Twertiken land** (W. 17) tai ir Hirscho manymu **Tverai,** pasiekiami ar tiesiog nuo Paršpilio išeinant į kelią Laukuva-Tverai, ar einant šiuo keliu, bet neliečiant Paršpilio. Taurų miškai (Taurovo), senoji karališka giria (Tverskaja korolevskaja pušča. **Sprogis** p. 30-2307), matyti, nekliudė pasiekti Tverus, nes nė vienoj kelionių nėra minima.

Flis Warneetyltes, taip pat Warneetylltes W. 8 ir W. 9, nenurodant, kad tai yra upė, ir W. 17 Warlen, irgi Hirscho teisingai surasta ties Varniais tarp Lukšto ir Biržulio ežerų, prie upės Varnelės, kurios vardo tačiau Hirsch nežinojo. Pažymėjimas šioj vietoj tik **Varnelės tilto** sako, kad berods čia neturėjo būti tuo laiku gyvenamos vietos, tik apylinkių gyventojų naudojamas tiltas. Bet į keliolika metų po to įsteigimas čia Medininkų vyskupijos centro verčia manyti, kad šis centras ne tuščiame lauke, bet jau gyvenamoj vietoj buvo kuriamas ir vadinamas buvo ne Varniais, bet Medininkais. Varnelių kaimas, pakelėj Tverai-Varniai, yra per arti nuo Tverų, kad galėtų būti Wegeberichtų Warneestylten. Nurodyti čia tiltą, o ne gyvenamą vietą, matyti, paskatino tat, kad dabar nedidelė Varnelė, lengvai ir brastomis pereinama, seniau apsemdavo didelius plotus ir sudarydavo plačiai išsiliejusią pelkę, kurioje net buvusi atskira sala (šioje saloje, pasak padavimą, kadaise stovėjo ir vyskupo rūmai — **Kašarauskas** Tauta ir Žodis p. 105); be nuolatinio tilto Varnelė buvo visai nepereinama ir nuo Tverų nepasiekiama.

Assweote, 3 m. nuo Warneestylten, Hirsch ir visi, kas juo seka, nustumia ligi pat Užvenčio, kurio atstumas nuo Varnių (25 km) sutinka su W. 1 atstumu, bet užtat kelias atgal padidinamas visomis šešiomis myliomis. Hirsch į tat dėmesio nekreipė, nors Varniai buvo toliausias šiaurėje punktas, kurį pasiekdavo mūsų nagrinėjami Wegeberichtai, ir nuo kurio dažniausia, kad ir ne tuo pačiu keliu, grįždavo atgal. Vieną kartą neteisingai, visai priešingoj pusėje nurodęs "Assweote", Hirsch jau ir kitus Wegeberichtus komentuodamas yra verčiamas neteisingai ieškoti ir kitų su Assweote susietų vietovių ir tuo būdu pats save ir kitus visiškai supainiojo.

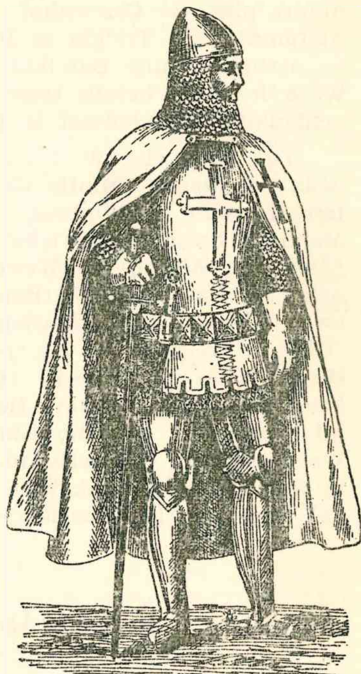
Assweote minima W. 6: nuo "Jensetilte" ligi šventosios girios, kuri vadinama "Asswyite" 1,5 m., iš čia ligi "Girstawtin dorf" 3 m.; W. 7: nuo Jensetilte ligi šventosios girios, kuri vadinama Asswyiote 1,5 m.; iš čia ligi "Rauwde" upės 2 m.; nuo "Rawde" ligi Girstawtindorf 2 m.; W. 8: nuo Warnestilte ligi Asswe upės 2 m., nuo Asswe czu Crasien, kur gyvena Girstawt, 3 m.; W. 9: (nuo Warnestilte) ligi

upės, kuri vadinama Asswe, 2 m., nuo Asswe ligi upės Esenen Questin laukuose 1,5 m.; nuo Questin ligi Lebelawkin 1 m.; nuo Asswe ligi Crasyen, kur gyvena Girstawt, 3 m.; W. 13 mini, kad Assweote esanti Caltenen krašte; pagaliau W. 18 mini Jonawdo land su šventąja giria ir upe.

Daug yra Ašvų Žemaitijoje ir paminējimas šioje vietoje šventosios girios savaime nukreipē Hirschą į plačiau iš senų laikų žinomą Užvenčio šventąją girią ir Ventos aukštupį Ašvą .Jau **Mierzynski** II p. 90-95 ieškodamas šios šventosios girios ir palyginęs visas Wegeberichtų žinias, priējo išvados, kad "Assweote" tenka ieškoti į pietus nuo "Janowdowo", į vakarus nuo Kaltinēnų, į šiaurę nuo "Kwiescie", tarp upelio "Oszwis", upēs Akmenos ir upelio "Izna" (Ižnis). **Pokrovskij** Archeolog. karta p. 145 žino piliakalnį "Jokas" ties upeliu "Ašvija". **Sprogis** p. 15 mini Ašvą ir Ošvą Pajūrio valsčiuje, Sēslaukių dvare, ties dvaru "Janovdovo", Karšuvos valsčiuje, ties Stakiškiais, Golkontiškiais, Konteikiškiais ir kitur.

Atrodo, kad Maldennēs, W. 1 žvalgo, galutinis kelionēs tikslas buvo kaip tik Varniai, o nuo jų jis jau suko atgal, aplenkdamas ežerus iš kitos pusēs. Tuomet jam teko eiti keliu ant Kaltinēnų ir čia tarp tų dviejų vietų turējo būti ir toji Assweote. Atstumas nuo Varnių W. 1 nurodomas 3 m., t. y. tiek, kiek yra iš Varnių ligi Kaltinēnų; bet W. 8 paduodamas tik 2 m. — skirtumas tas, kad W. 1 pasukama į vakarus (Lakawsse), matyti, jau girią perējus, o W. 8 nuo Asswe upēs sukama į rytus, į Kražius, taigi giriai prasidedant, praējus tik 2 mylias. Varnių-Kaltinēnų kelias duoda atžalą į Kražius per Pašilę nuo Severinų dvaro, 16 km (2 m.) nuo Varnių. Kiek į pietus nuo šio skerskelio yra dvaras "Janowdowo" — **Jaunodava**, prie Akmenos intako Ašvos. Ši gauna pradžią nuo Medvēgalio kalno (žemēlapyje pažymėto 234)ir, vingį tarp daugybės kalnelių padariusi, už Jaunodavos įteka į Akmeną. Kaip matysim, ši vieta visai atitinka ir kitų Wegeberichtų paduodamas kelionių linkmes ir tenka Mierzynskį tik atitaisyti, kad šventoji giria buvusi Ašvos iš pietų apsupta — gal toji vieta ir buvusi vadinama Ašvietē, tačiau jos centrą sudarydavo greičiausia **Medvēgalis.** Krinta į akis, kad Medvēgalis, aukščiausias ir sunkiausiai prieinamas šios apylinkēs kalnas (Vigando iš Marburgo 1329 m. minimi Medwaglen), kurio archeologiniai radiniai (**P. Tarasenka** Medžiaga p. 182) rodo jį buvus tiek gynimo, tiek kulto centru, visai Wegeberichtų nēra minimas — matyti, šventosios girios-medēs ties juo buvimas, kreipdamas į save visų akis, perkeldavo į šį didžiausią Žemaitijos piliakalnių savo Aš-

vietēs vardą. Tačiau, kaip tenai bebūtų, o pati Assweote tik čia ir galējo būti ir jos vasaros rytuose, prie kelio, buvo Jaunodava, kuri W. 18 skyrium minima, kaip Jonawdo land su giria (Assweote) ir upe (Asswe).

Kryžiuotis

"Lakawsse" 3 m. nuo Assweote ir 4 m. nuo Bareykinfeld Hirsch identifikuoja su Lokista ir iš dalies su Laukuva. Ir vienu ir kitu atveju nuo Hirscho spējamos Assweote būtų ne 3 m., bet 6-7 mylios. Tačiau, kad Lakawsse ir nēra Lokista, betgi šį kartą Hirsch vietą apytikriai teisingai yra nurodęs. Jau iš teksto Maldennēs pranešimo aišku, kad tenka šios Lakawsse jieškoti tarp Medvēgalio-Ašvietēs ir Bareikių. Dabartinių vietų pavadinimų sąrašuose visiškai nēra gyvenamų vietų panašiais į Lakawsse vardais, taigi greičiausia tai esanti upē tarp Medvēgalio ir Laukuvos; W. 9 ją ir vadina upe. **Sprogis** p. 162 greta Lokistos žino ir upę Lakovša, Vilkijos valsčiaus, ir dvare Liauda, Veliuonos valsč. Ši Lekovša, matyti, buvo plačiau žinoma, nes minima daugelyje dokumentų; Liaudies kaimas dabar yra Kražių valsčiuje, tačiau toji vieta neatitiks Maldennēs kelionēs linkmę. **Pokrovskij** Archeologičeskaja karta Kovenskoj gubernii p. 143 nurodo į piliakalnį ties Treigių kaimu, apsuptą iš šiaurēs pusēs upelio **Lakavšis-Lokaušis**; piliakalnio kampuose stovi du masyviniai žemės stulpai. **Kašarauskas** - Tauta ir Žodis I p. 109 rašo, kad Laukuvos parapijoje netoli nuo Padyvičio ir Šauduvos, pakalnēj, susidaro Šaltenēs upelis, kuris vēliau gauna vardą Vyrkulis, ir prie piliakalnio įteka į **Lokaušio** upelį. Šis Pokrovskio **Lakaušis** ar Kašarausko **Lokaušis,** matyti ir yra ta pati Lakasse. Tačiau, greičiausia, W. 1 kelionēs tikslu bus buvusi ne pati upē, bet Sargutēs kalnelis (Kašarauskas T. ir Ž. I p. 112), prie Treigių piliakalnio, šalia kelio, einančio iš Laukuvos į Kvēdarną. Kadangi Lakawsse -

Lokaušis- Treigiai yra paskutinė vieta minima atskiru vardu kely ant Bareikių į Klaipėdą, tai galima spėti, kad šioje vietoje ir žvalgas jau išėjo į savo senąjį kelią, t. y., kad čia ir buvo kelionės pradžioje minima Gnethe, arba kad Giniotos pilis — Gnetenhof — buvo ties Lakaušiu-Treigiuose. Atstumas tarp Treigių ir Bareikių bus apie 4 m. — 32 km — atstumas tarp Bareikių ir Gnethen buvo irgi toks pats. W. 8 ir W. 9 beveik tame pačiame rajone nurodoma Wunpenlauken-Vaikiulaukiai ir Labelawken-Lapiulaukai.

Tuo būdu visa W. 1-4 kelionė šiaip atrodo: **Memel** (**Klaipėda**) — **Menye** (**Minija** ties Priekule) — ir lygiagreta **Rossiten** (Rasytė) — Wintburg (Wintenburg, Vintė ar Ventė) — **Meinie** (**Minija** ties Priekule); toliau bendras kelias — **Ayse** (**Aisē** prie Aisēnų) — **Wewerse** (**Vēvirža**) — **Sweisna** (**Švēkšnelē**) — **Bareykenfeld** (**Bareikiai**) — **Grawmenape** (**Graumēna**) — **Sawlawken** (**Sauslaukiai**) — **Jure** (**Jūra**) — **Gnethen** (**Giniota-Treigiai**); iš čia pirmas kelias į **Karschowin** (**Karšuvos** valšč) ir **Littowin** (**Lylavēnai**); nuo Jūros antras kelias į **Schawden** (**Šauduva ties Dyvičio ež.**), iš **Gnethen-Parssenpil** (**Paršapilis ties Burbiškiais**) — **Quertekayme** (**Tverai**) — **Warneestylten** (**Varnelēs tiltas, Varniai**) — **Assweote** (**Ašvietē-Medvēgalis**) — **Lakawsse** (**Lakaušis-Treigiai-Giniota**) **ir** atgal **Bareykinfeld** (**Bareikiai**).

II. KELIAS PER VAINUTĄ

Antram keliui į tą patį Medininkų-Varnių rajoną atitinka W. 5, 10, 11 ir dalis W. 16. Iš jų W. 5 ir 11 be datos, W. 10 iš 1393 X 28, W. 16 1395 m. Pirmoj kelio dalyje ligi Jūros jiems yra bendra upē Bicwein, Bickla, Bitkow, tačiau išeities punktą turi ne vienodą: iš vienos pusēs W. 5 ir iš dalies W. 16, iš kitos W. 10 ir 11. Šiam keliui būdingiausias W. 5.

Šiuo keliu į Samayten ējo ir jį pažymējo Gintil.

Pirmiausia nuo ... ligi Syse 3 m. pirmoji nakvynē, kur reikia 0,5 m. grįsti; iš čia ligi Mirgalyn 4 m., tarp jų trys laukai, kuriuos reikia grįsti... Iš čia trečia nakvynē vēl ant Syse 2 m., kur reikia 1 m. grįsti; iš čia ketvirta (nakvynē) ligi Bicwein upēs 2 m. gero miško, kur nedaug grįsti; iš čia penkta nakvynė ant Jure 2 m. ... nuo Jure 3 m. gero kelio į kraštą ir iš ten 1 m. toliau ligi Parsenpil.

Kaip šis, taip ir W. 10, 11 ir 16 keliai, einą mažai gyvenamais kraštais iš abiejų Nemuno krantų, dabartine Mažąja Lietuva, negali būti tiksliai nustatyti, nes kaip tik šiame rajone tarp XIV ir XIX amž. įvyko didelių atmainų kelių ir upių linkmėje (plg. kad ir **Keller** Memel-Pregel u. Weichselstrom. Blatt 37 ir 38). Kiek tiksliau šią W. 5 kelio dalį nurodo perėjimas dukart **Syse-Šyšos** upės, nes tat buvo galima tik einant iš vakarų į rytus, nuo Rusnės. Bet ir čia Gintil praleido vietą, iš kurios pradėjo savo kelionę, tik nurodęs, kad ligi Šyšos nuo tos jo nepažymėtos vietos yra trys mylios arba 25 km. Bet W. 5 atstumai bendrai visur nurodomi didesni; čia net nuo Kuršių marių kranto trys mylios ligi Šyšos gali susidaryti tik einant labai vingiuotu keliu. Hirsch samprotauja, kad čia pradėta nuo Nidos Nerijoje; tada kitas etapas būtų Wintenburg-Vintē (Ventē), kaip ir W. 2. Kad ir nepaminēta prieš Šyšą Minija, kurią būtinai reikējo pereiti tuo keliu einant, tas dar neįrodo, kad ne šiuo keliu eita, nes, kaip matēm, W. 5 pradžios kelio nežymima — eita, mat, jau visiems žinomu keliu. Tačiau kelias prie Šyšos nuo Wintenburgo yra perkirstas, be Minijos, dar didžiulių pelkių, kurios ir dabar nēra pereinamos, juo labiau XIV amžiuje. Prie Šyšos geriausia eiti nuo **Rusnēs** (kaimo) ir greičiausia čia ir prasidējo W. 5 kelionē.

Iš Rusnēs teko eiti dabartiniu keliu į Šilutę, bet aplenkiant ją iš pietų, nes kitaip prieš Mirgalyn tektų du kartu pereiti Šyšą, o už Mirgalyn dar trečią kartą. Už Šilutēs Šyša pirmą kartą pasiekiama tarp **Mažių** (Maschen) ir **Jonaičių** (Jonathen), prie įtakos Šyšos intako Šusties, nuo Rusnēs maždaug apie 25 km, arba 3 m. Tuo pačiu keliu ējo ir W. 16, tik čia pradēta iš **Russiten-Rasytēs** Nerijoje, o persikēlus per Neriją — sekanti nakvynē buvusi prie Šyšos; galimas daiktas, kad ir čia eita per Rusnę.

Nuo Šyšos ligi **Mirgalyn** priskaitoma 4 m. Hirsch šios vietos nenustatē, nors W. 16 pavadinimas **Mirgla** jam galējo darbą palengvinti. **A. Thomas** p. 11 jieško jos maždaug tinkamam rajone, tačiau pastangos išvesti Mirgla iš "mergelēs" jį suklaidino ir nuvedē prie Magdewalde, nors Mirgalyn aiškiai pavadinta ne mišku, bet upe. Teisingai lokalizavo **F. Hoppe** Die Ortsnamen d. Prov. Preussen (Altpr. Mntschr. XII) — Mirgalyn tai esąs Šyšos intakas ties Miešlaukiais. Pagaliau **Mueller** Ueber die Oertlichk. d. Wegeberichte p. 44 teisingai pataisē Hirschą, kad **Mirgla** — lietuviška **Mirglona** yra ne Šyšos, bet Gruzdupio, Šyšos prieupio intakas, tekąs

Gruzdupin ne ties Miešlaukiais, bet ties Dekintais. Šią upę nurodo savo žemėlapyje ir Hennenbergeris, bet tiesioginiu Šyšos intaku.

Mirglona pasiekiama einant keliu nuo Šilutės ar per Naumiestį, ir iš čia į Degučius, ar į Degučius pasukant ties Kulėčiais. Tačiau nurodomas atstumas yra žymiai perdėtas — tarp Šyšos ir Mirglonos niekur nebus 4 m.; net toliausiu keliu, iš Šilutės ligi Dekintų, nebus trijų mylių, o nuo Mažių tik 2 m. Čia aiški klaida, tur būt, padaryta dėl ilgesnio susitrukdymo dėl kelio sunkumo — net tris laukus pakeliui tenka grįsti.

Einant iš Degučių vieninteliu kiek didesniu keliu, ir dabar į Jūrą einančiu, Šyša antrą kartą perkertama ties Vainutu. Čia irgi atstumas neteisingai nurodytas — 2 m., tuo tarpu, faktiškai turima tik viena mylia; tačiau kitose vietose ligi Šyšos bus dar arčiau. Ši klaida vėl suprantama, turint galvoje, kad pusė šio etapo reikėjo grįsti. Klaida atitaisoma W. 16, kuriame atstumas Mirglona-Bickla nurodomas tik trijų, o ne keturių, kaip W. 5 mylių. W. 10 aiškina, kad Šyšos upė teka mišku, vadinamu **Weisebow.** Gal tai Vizbarai? Dabartiniai žemėlapiai tačiau rodo Vizbarus tik ties Didkiemiu prie Jūros. **Sprogis** p. 37 mini brastą ant upės "Vežeite" pakelėj iš Vainuto į Kvėdarną. Bet Vėžaičių brasta galėjo būti ir ties Palaiviais, už Bikavos, kur Jūrą kerta kelias iš Pajūrio į Kvėdarną.

W. 10 ir W. 11, kurių su W. 5 ir W. 16 keliu susiduriama ar ties Bitkow, ar net anksčiau, išeinant į kelią ant W. 5 pradžios, **Warisken** vietovėje, kuri W. 11 vadinama ežeru. Tai **Variškiai,** toj vietoj, kur **Gėgė** (Jėgė) teka į Rusnę ir kur dabar, kad ir nėra jokio ežero, bet dar Hennebergerio žemėlapyj ežeras rodomas. Iš Variškių kelias galėjo eiti ar ant Karševiškių ir iš ten vasaros vakarų Plynių kraštu, ar rytų Plynių siena; ties Aštradirviais (Ostraderwen) abudu keliai susitinka.

Už trijų mylių nuo Variškių W. 10 minimas **veld Lamisken,** o W. 11 — Šyša, kitaip sakant Lamiškiai buvę ties Šyša. Kelias iš Variškių į šiaurę susitinka su Šyša arba ties **Miešlaukiais** (Meischlauken) arba netoli nuo Katyčių tarp Kalnugių ir Altweide. Pirmas kelias 18 km, antras 15 km, taigi ne trys, bet dvi mylios ir nesutinka nei su W. 10 nei su W. 11 atstumu. Pagaliau yra ir trečias kelias, paraleliai Kamonei, keliais kilometrais už anuos ilgesnis, kuris tiesiai eina į Katyčius, ir ten susiduria su Šyša. Jam gal labiau

pritiktų vardas "Heerweg". Taigi, greičiausia ties Katyčiais ir buvo anie Lamiškiai, gal Laugaliai ties Degučiais — per Laugalius visviena tektų iš Katyčių eiti į Vainutą, nes tiesiai paliai Šyšą nėra kelio. Tuo būdu būtų aplenkta ir Mirglona, kurios visai nemini nei W. 10 nei W. 11.

Bet pavadinimas Lamisken galėjo turėti ir platesnės prasmės. Mykolas Kuchmeisteris, ordino pasiuntinys pas Vytautą, savo su Vytautu pasikalbėjime 1411 m. (Cod. ep. Vitoldi N. 471 p. 200), aiškina, kad visas kraštas tarp Jūros ir Kuršių marių vadinamas Lamiškiais, ne Žemaičiais. Gal būt čia tik atskiros vietovės pavadinimas buvo išplėstas į visą kraštą.

Kaip jau anksčiau paaiškėjo, antrą kartą Šyša pasiekiama ties **Vainutu.** Iš čia turime tik vieną kelią, einantį Jūros linkui; tuo būdu, jei Vainutas ir galėjo būti pasiektas įvairiais einančiais iš pietų keliais, tai nuo Vainuto tiek W. 5, tiek W. 10, 11 ir 16 galėjo tik tuo keliu eiti, kur už 2 m. W. 5 nurodoma upė Bicwein, W. 10 Bitkow, W. 11 Bickow, W. 17 Bickla, trys didelės mylios atstumo nuo Mirglonos. Hirsch linkęs buvo Bicwein identifikuoti su Aužbikavu, tačiau jis nežinojo **Bikavos** upės, kuri ties Žvingiais teka į Jūrą. Kelias iš Vainuto susiduria su Bikava ties Bikavėnais, iš kur kelio atžala eina į Žvingius. Kelias daro didelį vingį aplenkdamas matyt buvusias čia anksčiau pelkes ir tuo būdu tarp Šyšos-Vainuto ir Bikavos susidaro apie 15 km kelio arba W. 5 — 2 mylios.

Sekančiu etapu už 2 m. W. 5 nurodoma Jūra. W. 10 irgi nurodoma Jūra, bet klaidingai tarp Bikavos ir Jūros mini: "veld Lamisken", kuris jau buvo pasiektas einant iš Variškių Šyšos link, jei čia nepavartota Lamisken plačiąja prasme. W. 11 šioj vietoj sekantį etapą apleido, rašydamas "nuo Šyšos 3 m. iki Bickow 3 m. ... iš čia 3 m. į kraštą Medeniken". Atkartojimas 3 m. prieš Bikavą ir po Bikavos rodo, kad čia trūksta sakinio "iš Bickow 3 m. ligi Jūros", arba kaip W. 16 "ligi Dangenfeld".

Kadangi sukant nuo Bikavėnų į Žvingius ligi Jūros yra tik pora kilometrų, tai, matyt, toliau eita Bikavėnų-Pajūrio keliu, lygiagrečiai Jūrai, ir Jūra buvo perkertama tik ties Palaiviais prie minėtos jau Vėžaičių brastos, ligi kurios bus lygiai 2 mylios. Toliau greičiausia eita Kvėdarnos linkui, kur išeinama į pirmąjį Švėkšnos kelią. Nuo Jūros tuo keliu einant bus dar keli kilometrai, taigi, greičiausia ir ano W. 16 **Dangenfeld,** už 3 m. nuo Bikavos, tektų apie Kvėdarną ieš-

koti. **Sprogis** p. 89 žino dvarą Dangi, Viduklės vlsč., ir Dai-niniškius, Pajūrio vlšč., Pajūrio dvare. Jei šis Pajūrio dvaras yra Pajūrėlis ties Kvėdarna, tai Dangenfeld galima būtų visai Daniniškiuose lokalizuoti; deja, žemėlapiai nerodo jokių Daniniškių nei ties Pajūriu, nei ties Pajūrėliu.

W. 10 nuo Jūros nurodomas kelias į Medininken kraštą, tik nepažymimas atstumas; W. 11 tai pataiso ir žymi nuo Jūros iki Medininkų krašto 3 m.; pagaliau W. 5 — 3 m. į kraštą, kuris nepavadintas, bet palyginti W. 5 su W. 10 ir W. 11, tai bus greičiausia Medininkų kraštas. Iš ten 1 m. į žinomą jau mums **Parsepil-Paršapilį**, o W. 10 taip pat į žinomą Gnetinhof land — į Lokaušį — Treigius.

Visas antrasis Vainuto kelias šiaip atrodo:

Pirmas pradžios variantas (W. 5 ir W. 10) **Russiten (Rasytė) — (Rusnė) — Syse (Šyša ties Mažiais ir Jonaičiais) — Mirgalyn (Mirglona-Degučiai)**; antras pradžios variantas **— Warisken (Variškiai) — (Katyčiai) — Lamisken (Laugaliai?) — (Degučiai)**; toliau bendras kelias **— Syse (Šyša ties Vainutu su mišku Weisebow-Vizbarais?) — Bickwein, Bickow, Bickla (Bikava ties Bikavėnais) — Jure (Jūra ties Palaiviais-Vėžintais) — Dangenfeld (Daniniškiai? ties Pajūrėliu?) — Medeniken land (Medininkų kraštas) — Gnetinhof (Lakaušis-Treigiai) — Parsepil (Paršpilis ties Burbiškiais).**

III. KELIAS PER DRAUDĖNIUS

Trečias kelias nurodomas (chronologinė tvarka) WW. 8, 9,23,13,22,14,16 dalis ir 17. Pažymėtina, kad tie patys vadovai nurodo kelius po kelis kartus: Robutte W. 8, 9, 16 ir 23, Zada W. 9,13,14,22 ir 23, Gedekant W. 13 ir 14, Waygail W. 8,9,17, Waynigede W. 13 ir 22, Wilkyn W. 13 ir 17, Naybutte W. 8 ir 9; kadangi, be to, jie ėjo ir didesnėmis kompanijomis nekaip pirmojo ir antrojo kelio vadovai ir dažniau kelią žymėdavo, tai šis kelias turėjęs, matyti, kryžiuočių kariuomenei daug didesnę reikšmę už anuos. Iš tikrųjų, centrinis šio kelio taškas, Arisken prie Asarune upės, minimas jau daug anksčiau įvairių kryžiuočių kronikininkų. Kelio nepavojinga dalis matyti ėjo ligi Cutybe, Cutibe, Kutenfeld, kuri W. 17 pavadinta Tilgauten, o W. 23 Namile (kaip matysime, tai vis ta pati vieta). Vienas kelių, W. 16, tik ligi Kutenfeld ir ėjo; bet greičiausia dėl to, kad kitos W.16 dalys nurodo visą eilę etapų priešo kelio viduje, tai ir nebuvo

reikalo jų kartoti. Dėl kelio pradžios, tai W. 9,13,14,22,23 jis pradedamas nuo įvairių Nemuno punktų (Tilsot, Mymmel, Rambin), tik W. 16 nurodo bent vieną etapą prieš Nemuną, o W. 8 net tris etapus ligi Splitter. Tas pats Robutte savo abiejų pranešimų nurodymus kartoja tik nuo Lumpe, o prieš ją nurodo — dešimties metų laiko tarpe: W 18 — persikėlus prie **Memelin-Noyken** pirmoji nakvynė; už 2 mylių antroji nakvynė **Gussel**; už 3 ir puse mylių trečioji nakvynė **Splitter** ir už 3 m ketvirtoji nakvynė **Lumpe,** o W. 16 — pirmoji nakvynē **Welbin,** antroji **Seisdirappe** ir trečioji **Lumpe.** Tuo būdu W. 16 Seisdirappe turētų atlikti maždaug Splitter ar bent Gussel W. 8, Welbin — atitikti Gussel ar gal ir Noyken. Tad tik išeitų, kad dešimčiai metų praėjus tas pats kelias nueinamas jau daug greičiau — vietoj keturių nakvynių tiktai trys, jei čia buvo tas pats kelias.

Pradžia W. 8 kelio tokia pat, kaip ir W. 6. Išeities tašku laikoma Rasytē, nors ji pati čia ir neminima. Pirmoji nakvynē **Noyken** prie **Memelin.** Hirsch kitos atitinkamos vietos nesuradęs, spēja čia vietą netoli Rasytēs Kuršių Nerijoj. Tačiau jau **Hennenberger** savo 1576 m. atlase žino ir Memelin fl. ir Neucken. Pirmasis tai Nemunynas, pasiektas jau persikėlus per marias. Čia pat, tik kiek toliau, dešiniajame **Lauknės upės** krante, priešais vietą, kur **Parvē teka į Lauknę,** Hennenberger žymi ir **Neucken,** tą patį **Noyken,** atstumu nuo Nemunyno įtakos 2 vok. mylios. Tą patį vardą **J. Gerullis** Die altpr. Ortsnamen p. 108 randa senprūsišku pavadinimu Noyken Sambijoj, dabar **Neuken.** Parvė sudaro dabar Osos aukštupį, taigi tektų tų Neikių ar Noikių ieškoti prie Osos intako į Lauknę; toje vietoje dabartiniai žemēlapiai rodo tik vietovę **Klabohnen** Tačiau Hennenbergerio žemėlapyje yra nemaža geografinių klaidų; priēmus jo nurodytą vietą ir palyginus ją su W. 8, tektų drauge samprotauti, kad nuo Nemunyno žiočių teko ligi Noyken keliauti visą dieną — tris mylias, — tuo tarpu iš W. 6 galima padaryti išvadą, kad pirmas etapas, tik išlipus Nemunyno krante, buvo Noyken. Be to, priēmę Hennenbergerio vietą, ligi Splitter gautumēm ne 6 mylias ar 5 su puse, kaip W. 8, bet daugiausia 4 m. Taigi reikētų Noyken labiau pristumti prie Nemunyno žiočių — prie Lauknēs ar dar arčiau. Thomas p. 12 Hennenbergerio Neycken nurodo tarp Lauknēs ir Ischlak ežero. Taip pat ir P. Lemke (Wo die Leitsleute durch die Memelniederung fuehren — Prussia XXVII 1927), atsirēmęs 1679 m. Mattheuso Meriano žemėlapiu, nurodo į Neuken prie Nemuno ir jo apsupamo Išlako ežero (Yschlaksee) ir laiko Neuken gyvenama vieto-

ve. Tačiau norint tiksliau tas vietas lokalizuoti, tenka sugretinti W. 8 ir W. 16 nurodymus. Tas pats ir W. 8 vadovas Robutte čia pirmą nakvynę nurodo Welbin, dabartiniuose žemėlapiuose nesurandamą. Hirschu remiantis šios vietos reikėtų ieškoti prie Gilijos upės ties Wolfbergu. **F. Koppe** Orts. d. Pr. Pr. pavadinimui palyginti duoda Welpin G.D. Konitz ir spėja, kad Welbin gal yra Welm-Teich. **Gerullis** p. 193 žino kelius panašius senprūsiškus pavadinimus: Welbin ežerą, Welbin ties Wachsmuthen Rosenbergo aps. Nors šios vietovės yra už tiriamo rajono ribų, tačiau jos bent įrodo, kad ir W. 16 Welbin nėra Robuttės iškreiptas pavadinimas. Gal būt tuo laiku **Welm-Teich** ir buvo Welbin vadinama (gal su šiuo Welbin ką bendro turėjo ir **V. Kalvaičio** p. 64 minimas Velnabalis Rautenbergo parapijoje) Welm Teich yra netoli Nemunyno ties Petrikiais Labguvos apskr., ir kaip tik netoli nuo tos Lauknės, ties kuria Hennenberger rodo buvus Neucken. Tai ar Noyken W. 6 ir W. 8 ir Welbin W. 16 nebus tik ta pati vieta, W. 6 ir W. 8 pavadinta gyvenama vieta, o W. 16 nuo esančios ties ta vieta pelkės?

Lygiai taip pat dabartiniuose žemėlapiuose negalima surasti W. 8 ir W. 6 nurodomo sekančio etapo — **Gussel.** Hirsch samprotauja, kad ji turėjusi būti maždaug toj vietoje, kur dabar susitinka senoji ir naujoji Gilija. **Thomas** p. 12 ješko į vakarus nuo Splitter, ties Wolfsbergu, taigi identifikuoja su Hirscho Welbin, nors, kaip matėme, greičiausia su Welbin tenka identifikuoti Noyken. Jei nebūtų kitų, be W. 6 ir W. 8 nurodymų, tai ir Gussel greičiausia tektų ieškoti ties **Fridrichsdorfu** (Kalvaičio p. 46 — Metežerynu), kurio atstumas atitiktų W. 6 ir 8 nurodytą atstumą nuo Nemunyno. Tad iš šios vietos tektų eiti per Sandlaukius, o iš ten Skaisgirių-Tilžės keliu į Splitter (Spitrė). Tačiau ir šič, kaip ir dėl Noyken, W. 16 leidžia ieškoti ir kito kelio. Tas pats P. Lemke, kuris Welbin identifikuoja su Werbin — laukų plotu prie Naujosios-Zekenburgo plento, laiko, kad Gussel, vardas dabar išnykęs, buvusi į šiaurės vakarus nuo Heinrichswalde-Gastų ir pakeitusi vardą į Kussel, dabar tai esanti mirusi bala Ušleikos. Tačiau Lemke, kaip ir Hirsch ješko tik vardų panašumų, nesiskaitydamas su Wegeberichtų vadovų kelio kryptimi ir jų nurodomais atstumais.

Antroji nuo Welbin W.16 minima nakvynė yra niekur kitur neminima **Seisdirappe**; jau iš pavadinimo aišku, kad tai buvusi upė. Keletą panašių senprūsiškų vardų nurodo Gerullis: Saysupė, Sayn-ežeras kr. Roessel (p. 148), Seia upė (p. 154), Serenappe, Sambijos upė, Serapinn kr. Fischhausen,

tačiau nē viena tų vietų netinka nurodytam atstumui ligi Splitter. Bet už tat, 16 km-2 m. atstu nuo anos **Welm-Teich-Welbin?** - **Noyken?** - tarp **Naujosios** (Neukirch), **Pakalnės** (Niederung) aps. ir **Joneikiškių,** porą kilometrų nuo Rokaičių teka **Seisē** upē, Šalteikēs, Nemunyno intako, aukštupis. Nuo šios vietos ligi Lumpēs bus apie 4 m. Jos vardas visai atitinka W. 16 Seisdirappe, bet drauge visai tiktų ir W. 6 ir W. 8 Gusseliui, irgi 2 m. nuo Noyken esančiam. Visas nesusipratimas galėtų būti tiktai tas, kad W. 8 duodama keliui iš Gussel ligi Lumpės dvi dienos, o W. 16 iš Seisdirappe ligi Lumpės viena diena, arba du kartus trumpesnis atstumas. Bet kadangi W. 8 neabejotinai klaidingai nurodomas ir atstumas tarp Splitter ir Lumpe, tai galimas daiktas, kad ir čia suklysta: visai suprantama nakvynē Splittere Nemuno krante, pilyj, galējo virsti ir atskiru dienos keliu. **Thomas'o** p. 13 spėjimas, kad Seisdirappe galinti būti tiktai Gēgē-Jaege, kaip vienintelē upē tarp Welbin-Wolfsbergo ir Lumpės, visai nepriimtinas, nes jo nurodomas kelias neatitinka kitų W. kelių. Čia galima tiktai samprotauti, kad einant W.16 keliu, Lumpē pasiekiama anksčiau nekaip W. 8 nurodyta, nes gal keltasi per Nemuną ne toj pačioj vietoje; juk ir W. 6, kurs nuo Splitter veda jau kitu negu W. 8 keliu, duoda irgi tarp Splitter ir Lumpės vietoj 3 m., tiktai 2 ir pusę m. Tuo būdu W. 16 pažymėjo upę, o W. 8 gyvenamą prie jos vietovę.

W. 8 kaip ir W. 6 kitą etapą nurodo **Splitter.** Yra tai buvusi kryžiuočių pilis, dabar kaimas ties pat Tilže, prie Smailupės (Schmalup) Nemuno intako. V. Kalvaitis p. 57 pateikia ir lietuvišką Splitter vardą — **Spitrė.** W. 9 ir W. 13 vietoj Splitter nurodoma Tilsot, greta esančią Tilžę ar upę Tilželę, prie kurios Tilžė yra. W. 14 nenurodoma vietos, bet minima tiktai Mymmel-Nemunas, 1 ir pusė m. atstumo nuo Lumpen; W. 22 ir 23 vedama nuo **Rambyn-Rambyno,** nurodoma — W. 22 ligi Lupin pusė m., o W. 23 net keturius kartus toliau — 2 m. Todėl ir W. 14 Nemunas gali būti tiek pat Tilžē ar Splitter, kiek ir Rambynas, ar W.17 Mergilsee, kuriai duodama irgi 2 m. ligi Lumpen, nors jis pasiekta, greičiausia, einant pro šalį to paties Rambyno, tai yra daug ilgesniu keliu.

W. 17 Mergilsee minima dar W. 18. Hirsch jos tikrosios vietos nesurado. **Thomas p. 13** teisingai nurodė, kad tai esanti **Margensee-Mergežeris,** ar **Margežeris,** senoji Nemuno tēkmē priešais Ragainę ne kairiajame, kaip Ragainē, bet

dešiniajame Nemuno krante. Iš čia eina kelias į Lumpę pro Ragainę. W. 8, 9, 13, 16, 23 **Lumpe,** W. 14 ir W. 17 **Lumpen** ir W. 22 **Lupen** yra neabejotinai **Lumpės** upė, nuo kurios gavo vardą Lumpėnai.

Po Lumpės W. 8 ir 9 nurodoma **Wilkenisken** (W. 9 flis), W. 13 **Wilkene,** W. 14, 17, 22 ir 23 **Wilkeen,** W. 16 **Wilkowe,** irgi abejojimų nesukeliančią Nemuno intaką **Vilkės** upę, kuri gal tuo laiku buvo vadinama Vilkene, senovės skalvių vardu (Gerulis p. 201). Tačiau dabartiniai Lumpėnai, kurių tuo laiku gal ir nebuvo, yra nuo Vilkės dar arčiau negu šių Wegeberichtų nurodomas 2-3 mylių atstumas. Tenka manyti, kad ar apskritai tuo laiku kelias bus buvęs daug sunkesnis, ir per tai atrodęs ir ilgesnis, ar kad ir nurodant kelio ilgumą nuo Lumpēs skaityta jį nuo Rambyno. Einant nuo Rambyno ant Lumpēnų per Vilkę į Sartininkus, Vilkē pasiekiama ties **Gudais.** Toliau kelias turējo eiti dabartiniu vieškeliu Gudai (Gudden)-Sartininkai-Draudēnai ir toliau Žvingių ar Didkiemio linkui, per vietovę **Arisken,** kurios atstumas nuo Vilkės-Vilkenės iš W. 17 — 2 m., W. 13 — 2 su puse, W. 8,9,14,22 ir 23 — net 3 m.; be to W. 13 ir 22 pridedama, kad ji esanti prie Asarune upės. Kelias apskritai geras, nors tenka statyti tiltai per Asarune (W. 22) ir dalį kelio grįsti. Hirsch nei tos Asarune nei Arisken nepaaiškino. **Balinski,** o juo sekdamas **Gukovskij** Rosenskij uezd p. 105 ir 123 Arisken identifikuoja su Jariškių dvaru Nemakščių par., taigi visai prie kito kelio, kurs ējo ne per Vilkenę, bet nuo Viešvilēs ant Šešuvio-Skaudvilēs (W. 6 ir W. 7) ar per Eržvilką. **F. Hoppe** Ortsnamen d. Provinz Preussen (Altpr Monatschr. XII teisingai nurodė, kad toji **Asarune** tai **Ežerūnos** upē ar **Ežerupis,** kuri įteka į Jūrą ties Plikiškiais, netoli nuo dabartinēs Pažerūnų geležinkelio stoties, bet ir jis nenurodē, kur, būtent, Arisken buvo. Ežerūna teka iš Draudėnio ežero (Hoppe-Drauden-See) ir kelias iš Sartininkų ją perkerta ties Draudēnio kaimu, esančiu ties pat ežeru. Toj vietoj ir turējo būti Arisken, bet nei Lietuvos Apgyventos Vietos, nei generalinio štabo žemēlapiuose šiame rajone nenurodoma nē vienos vietos panašiu vardu. Tačiau yra ir dokumentinių įrodymų, kad **Draudėniai,** ar bent esą už dviejų mylių nuo jų Žygaičiai, yra senovēs Arisken. Minētame jau 1562 m. Karšuvos valsčiaus inventoriuje paskutine vaityste (p. 87-90) nurodyta Romainių (Romanskie) vaitystē, sudaryta iš kaimų **Oriskiany,** Sartyninki ir Siksne. Oryskiany (Ariškėnų) kaimo sienas sudarę Pryšmantų, Vilaičių, Šikšnių, Putošlų ir Sartininkų kaimų sienos. Kaip tik visi tie kaimai apsupa Draudēnio kaimo laukus, nors pats šis kaimas inven-

toriuje visiškai neminimas. Kadangi šiame tų Ariškēnų plote yra tik Draudėnių ir Viluščių-Draudėnių kaimai, tai vienas jų, greičiausia, didesnis — **Draudėniai**, ir turi būti identifikuojamas su Oryskiany-Ariškēnais, o per tat ir su **Arisken.** Jei bent, kaip jau buvo nurodyta, galima dar būtų identifikuoti jį su Žygaičiais, už 2 km. nuo Draudėnių, bet šie kad ir yra netoli nuo Ežerūnos, vis dēlto yra ne prie jos, o prie jos intako **Balčos** (netenka painioti jos su W. 6 Milžavēnų Balča). Šie Oriskiany yra minimi ir Sprogio Geogr. slovar p. 214 kaip Oriskianskoe vojtovstvo, tik ten nenurodyta, kur tos vaitystės ieškoti. Kelias nuo Lumpės per Vilkenę-Sartininkus eina lygiagreta antram mums žinomam keliui — Šyša-Mirgla (Mirglona)-Vainutas-Bikava.

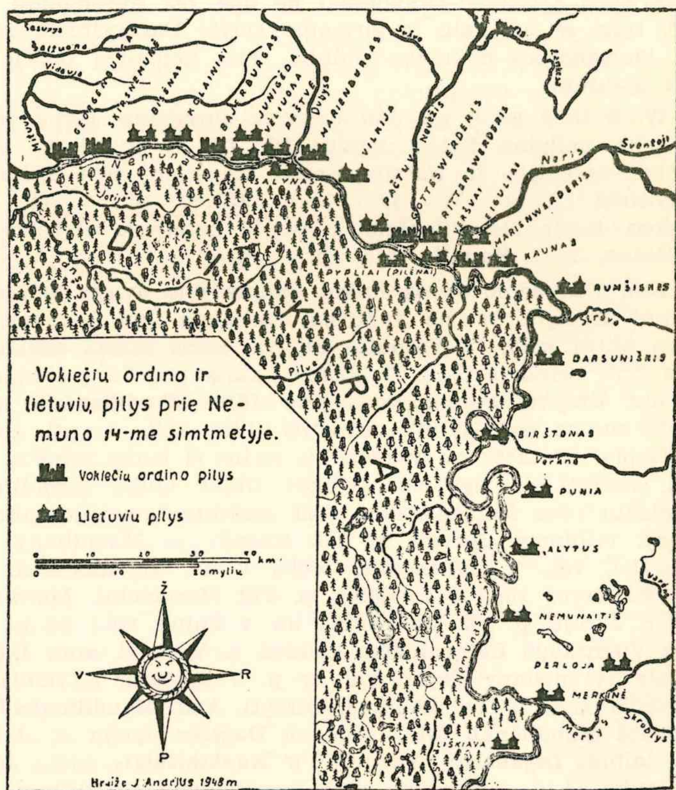
Arisken-Ariškėnai-Draudėniai ne upė, bet gyvenamoji vietovē, taigi ir šič, kaip ir pirmame kelyje Bareykinfeld-Bareikiai Mortensenēs dykumos-wildniss ribos Žemaičių pusēje žymiai siaurēja.

W. 8 ir 9 už 2 m. nuo Arisken nurodoma Jūra; W. 23 tą kelią pailgina ligi 3 mylių; W. 13, 14 ir 22 tą etapą visiškai apleidžia ir nurodo tiesiai už 4 m. nuo Arisken **Kydynfeld.** Užtat W. 17 vietoj Jūros, už 3 m. nuo Arisken duoda **Maudillenfeld,** o W. 16 nenurodo atstumo, tik paaiškina, kad **Maudlin** esąs prie Jūros.

Nuo Draudėnio Jūros linkui galima eiti dviem keliais — ar ant Žvingių, ir čia faktiškai išeinama jau į mums žinomą antrą kelią — Vainutas-Bikava, kuris tačiau tiesiai Šilalēs link neina, ar ant Didkiemio, kuris per Jūrą tiesiai eina ant Cutybe. Paminėjimas prie Jūros-Maudillenfeld lauko galētų mums palengvinti nustatyti tikrą kelio kryptį, jei ar žemēlapiai ar Lietuvos Apgyventos vietos ši lauką minētų. Tačiau, matyti, ir ligi šiol palikęs tiktai lauko pavadinimu, jis niekur nēra žinomas, nors XVI amžiaus Žemaitijos aktuose ir yra minimas. Sprogis p. 178 nurodo — Mavdiliany pole Pojurskoj vol., p. 89 Dagala, rečka v im. Mavdilianach Pojur. vol čerez zemliu Janiškiu, p. 192 Movdeleini, Movduleny nad r. Juroje, p. 193 Moldyleini, im. v Pojur. vol.; be to, dar Opiš Vilenskago Centralnago Archiva v. V p. 11 mini Digovti v pole Mavdeliany Pojur. vol. ir p. 6 uročišče Kavlakiški v Movdylianach. Iš tų duomenų matyti, kad **Maudillenfeld** tai buvusios **Maudilēnai,** prie Jūros, su Dagalos upeliu ir atskiromis dalimis **Digaučiais** (Digovty) ir **Kaulakiškiais,** greta **Joniškių** lauko. Deja, generalinio štabo žemēlapiai (1:100.000) nē vienos tų vietų nenurodo nei tarp Didkiemio ar Žvingių nei

kitur prie Jūros. Tačiau vienintelė Maudilėnams tinkanti vieta būtų Vaidylių dvaras, prie kelio iš Draudėnių-Žygaičių į Didkiemį; to dvaro laukai prieina prie Jūros.

Už 2 m. nuo Jūros (W. 8 ir 9) ar tiesiog už 4 m. nuo Arisken (W. 13, 14 ir 22) nurodoma vietovė **Cutybe, Kutenfeld, Kudenfeld.** Tokiame pat atstume W. 17 nurodo **Tilgauten,** o W. 23 **Nemile.** Be abejo tat **Kutimai,** kaimas 16-17 km. arba 2 m. nuo Didkiemio. Į Kutimus einama Rauškių miškais, keliu, kurs eina į Šilalę. Kutimai yra tarp dviejų upelių — **Nemilos, kurią** atitinka W. 23 **Namille, ir Ilgočio,** kurį atitinka W. 17 **Tilgauten.** Ir čia Ilgotis ir Nemila pavaduoja vietos pavadinimą taip pat, kaip anksčiau Seisdirappe pavadavo Gussel, ar Welm Teich-Welbin pavadavo Noyken — vieni

Bronius Murinas Kryžiuočiai puola

David d'Anger Tadas Kosciuška

žvalgų nurodo gyvenamas vietas, kiti upes, ties kuriomis tos vietos yra.

Ties Kutimais baigiasi W. 16 Robutēs kelias. Jis jo toliau neveda, nes ir kitos W. 16 dalys tą patį rajoną aprašo ir pačiam Robutei jau teko jį aprašyti W. 8, 9 ir 23. Taip pat faktiškai baigia savo aprašymą ir Gedekant su Žade (W. 14), nes po Kudynfeld tik pažymi, kad nuo jo yra 1 m. "in das land" — suprasti greičiausia Schawden ar Gneten, ir iš čia 2 m. į vietą, kur turi būti kariuomenės stovykla, tai yra greičiausia į Paršpilį. Taip pat nieko naujo nepasako ir W. 13, kuris mini tik jau iš pirmojo, Švēkšnos, kelio žinomą **Lakawsenland**-matyti, Lakaušį-Treigius, ir **Assweote**--Ašvietē, kuri pasak W. 13 esanti Kaltinēnų krašte. W. 13 nurodo 2 ir pusę m. (vietoje kitur paduodamų 2 m.) į jau mums žinomą Medenikin-Medininkų (Varnių) kraštą, kuriame mini už 2. m. Barsenpille-Paršpilį. Tuo būdu iš aštuonių šio kelio aprašymų lieka tik keturi, bet ir šių daugumas tik kartojo iš pirmo kelio žinomus etapus, kiek juos painiodami ir įvesdami porą naujų linkmių, senųjų kelių atžalų.

Pamatinis čia yra W. 8 kelias, kuris už 2 m. nuo Kutimų duoda **Medenikin,** Medininkų, ne Medingėnų, kaip mano Hirsch, kraštą, o iš čia 2 m. į Parsenpil-Paršpilį. W. 8 kartoja W. 9, tiktai pabaigoje paduoda papildomas žinias, lyg kita linkme — 1 ir pusę m. ligi **Lakawse-Lakaušio** upės, o iš ten 2. m. ligi Paršpilio, tarp kurių gyvenęs Gnete. To paties Gnetēs hof-pilis minima ir W. 22 tokio pat atstumo nuo Kutimų kaip W. 8 ir 9 pažymimas Medininkų kraštas, bet čia dar viena mylia ligi Medininkų krašto. Aišku, skubotai bēgantiems per kraštą žvalgams negalējo būti žinomos tikrosios atskirų valsčių sienos. Ir mums, kaip jau anksčiau minēta, atrodo, kad Gnetės-Giniotos kraštas bus buvęs tarp Kutimų ir Medininkų kraštų, netoli Laukaušio-Treigių. Tiktai W. 22 įneša dar vieną painiavą, nurodydamas, kad Medininkai esą nuo Gnetenhofo už 1 m., ir drauge minėdamas, kad Medininkų kraštas esąs pirmoji nakvynė **Lakuste** krašte, kur esanti viena pilis. Toji pilis tai, greičiausia, Paršpilis, bet kartu ir visas tas kraštas vadinamas dviem skirtingais vardais — Medininkų ir Lakuste. Galima samprotauti, kad šioji Lakuste nēra identiška su Lakawse, bet reiškia **Lokistos** upę, kuri prasideda penki kilometrai į vakarus nuo Paršpilio. Nuo jos galējo pareiti viso krašto pavadinimas, vadinas, Lokistos kraštas tiek pat esąs Medininkų, kiek ir Šauduvos ar Giniotos, nes ji teka ir vienu ir kitu kraštu.

Kelyje nuo Kutimų į Medininkų kraštą W. 17 nurodo dar vieną etapą, kurio kiti W. nemini, būtent, **Nereath.** Žemėlapiuose toks vardas nesurandamas, bet Sprogis p. 104 mini "rečka Neriata Šovdovskoj vol." Tai nežymus greičiausia Akmenės intakas **Nerota.** Prie jos yra Lietuvos Apgyventoms Vietoms nežinomas kaimas Paneročiai toj vietoje, kur gen. štabo žemėlapiuose pažymėta "zu Tub." — tarp Balsių ir Tubinų. W. 8 ligi **Warnestilte-Varnelės tilto** pilnai kartoja jau iš Švėkšnos kelio žinomas vietas. W. 9 iš tikrųjų nėra nauja kelionė, bet tas pats W. 8 kelias, tų pačių asmenų nueitas, matyti, nurašytas iš W. 8 ir tik papildytas įterptais šoniniais keliais, einančiais nuo Varnių. W. 17 duotas kitas Varniams vardas — **Warlen** vietoje Warneestilten ir iš ten jau grįžta atgal į Paršpilį, kuris nepaminėtas einant į Tverus. Nuo Paršpilio nurodomas neteisingas atstumas į Kražius — Grasien, matyti, iš kitų pasakojimų, nes kelias iš Paršpilio buvęs jau grįžimo kelias ir į Kražius nėjo.

Už Varnių, jau einant į rytus nuo ežerų, tokio pat atstumo, kur Švekšnos kelias duodavo Assweote-Ašvietę, W. 8 mini tik **Asswe,** o W. 9 pridėjo paaiškinimą, jog tai esanti upė. Be abejo, tai **Ašva** ir vietovė ta pati **Ašvietė.** Einant keliu iš Varnių į Kražius su Ašva susiduriama 16 km. nuo Varnių, taigi lygiai už 2 m., kaip ir nurodo W. 8 ir W. 9.

Nuo Ašvos, prieš tęsiant kelią į pietus, kuriuo galima būtų grįžti atgal prie Jūros, W. 9 daro trumpą ekskursiją į žiemos rytus, Kražius — **Crasien,** do Girstawt wonet; nuo Ašvos ligi Kražių skaitoma 3 m., nors iš tikrųjų bus mažiau, nes pradžia kelio gal laikyta nuo Medvėgalio, ties kuriuo ir buvusi toji Assweote.

Iš Kražių į **Paseel land** "wedir czurucke" 2 ir pusę m. **Paseel,** be abejo, **Pašilė.** Hirsch, jau nuo pat pradžios Assweotės suklaidintas, ieško jos tarp daugybės įvairių Pašilių, nors pasakymas "weder czurucke" aiškiai rodo, kad čia grįžtama atgal prie Ašvos. Vadinas, galinti būti tik viena Pašilė, prie kelio iš Varnių į Kražius, nes ir einant nuo Ašvos į Kražius teko per tą pačią Pašilę eiti. Tačiau nurodymas, kad nuo Ašvos ligi Kražių yra trys mylios, o iš Kražių ligi Ašvos tik pustrečios mylios, kalba už tai, kad Pašilė yra bent keleriais kilometrais arčiau nuo Kražių negu Ašva, o tat patvirtintų dar kartą, Assweote bus netoli Jaunodavos, tarp jos ir Medvėgalio. Pašilės land-kraštu vadinimas leidžia spėti, kad ir čia turėta skyrium valdomas kraštas, gal sudaręs dalį Kaltinėnų krašto, kuriame ir buvusi ana Assweote.

W. 8 1 ir pusę m. nuo Pašilės pažymi **Questin** ir W. 9, kuris irgi visai skyrium nurodo kelią į Kražius ir atgal tokia pat forma kaip ir W. 8, net nurodo, kad Questin land yra 1 ir pusė m. nuo Pašilės, tačiau pagrindinė linkmė tiesiog 1 ir pusė m nuo Questin velt pažymima nuo Ašvos upės, ir pastebima, kad Questin yra prie **Esenen** upės.

Šį kartą Hirsch teisingai identifikavo Questin su žemēlapio Kwiescie, **Kesčių** kaimu, ar kaip tą vietą vadina **Kašarauskas** Tautoje ir Žodyje I p. 110 — **Kvistej,** už 6 km. nuo Kaltinēnų ir už 12 km. (lygiai pusantros m.) nuo Pašilēs. Čia vienintelė **Ižnios** upė, ta pati **Esene,** su kuria dar teks susidurti, aiškinant W. 6 penktąjį **Jensetilte** kelią. Ties tuo tiltu ar ties **Bagdonų** kaimu ar pagaliau čia pat net pusė km. nuo Kesčių kelio iš Kaltinėnų į Šilalę ir bus buvusi Kesčių laukų riba

Pagrindinis W. 8 kelias už Kesčių jau nenurodo jokių naujų etapų, o tiktai 5 mylias atgal į Jūros pusę: keliu — Kesčiai-Balsiai-Šilalē-Kutimai ligi Didkiemio bus apie 35-40 km. Bet W. 9 čia nurodo dar vieną etapą — viena mylia nuo Kesčių esančios **Labelawken,** kur išeinama į senąjį kelią, o iš čia ligi Jūros 3 m., kitaip sakant, kelią sutrumpina 1 mylia. Kadangi W. 8 kelias iš Kesčių į Didkiemį yra trumpiausias visų galimų kelių, tai W. 9, matyti, nurodo čia ne kokį kitokį kelią, bet tą patį, tik, palyginti su W. 8, įvedamas vienintelis naujas etapas. O jei nurodoma kita linkmē, tai bendrai jau atstumai bus čia visai neteisingi, nes kiekvienas iš W. 8 kelio nukrypimas į šalį kelio nesutrumpins, bet pailgins. Bet gal ir W. 8 kitu kiek pavadinimu mini tą pačią ar jai artimą vietą. Mat, prie W. 8, be tiesioginio kelio aprašymo, yra pridētas priedas su įvairiais kelio paaiškinimais, duodamais iš kitų aprašymų ir ten yra nurodytas kelio iš Warneestilte varijantas: 2 m. nuo Warneestilte-**Skrunden,** iš Skrunden 2 m. ligi **Wunpelawken.** W. 9 žymi dar kelią iš Parsenpil į Skrunden, bet, greičiausia, aplenkiant ežerą iš pietų, nes tiesioginio kelio tarp ežerų negalējo būti. Ir pasak Hirscho **Skrunden** tai **Skrondēnai** prie Nekočios upēs, 7 km. nuo Varnių, taigi kiek per arti nurodomam atstumui. Bet kadangi tie, kas šį kelią aprašė, patys juo nėjo, bet aprašē iš kitų lūpų, tai lengvai galējo atstumuose suklysti ir net supainioti Skrondēnus su Assweote, kadangi vis viena teko eiti pro Medvēgalį, tik ne iš rytų, bet iš vakarų. Bet Wunpelauken, kurias Hirsch identifikuoja su Vabalais ar Vabalaičiais, gali būti Didieji ar Mažieji Vankiai, **Vankių laukai,** kur tarp kitko **Kašarauskas** T. ir Ž. I p. 110 randa daug įvai-

rių istorinių vietų, be ko kito kalnelius — Lakutos kalns, Girvēkalns, Laumēs kalns, Vilkapakaušē, kurie XIV a. galējo šį tą reikšti kraštą ginant. Kariuomenē, einanti iš Varnių pro Skrondēnus, nieku būdu šios vietos negalējo aplenkti. Iš čia į Didkiemį beveik tiek pat, kiek ir nuo Kesčių. **Sprogis** p. 61 mini tą pačią W. 8 vietą: Vompulavkas, Pajūrio vlsč. žemē, greta Salipiaunių, Kulio lauko ir Bielianų kaimo. Bielianų kaimas tai Bilionių kaimas, kurio laukai tiesiog susiduria su Vankių laukais. Šios vietos pažymējimas Pajūrio vlsč. ribose, tuo tarpu, kai apskritai šis plotas priklausē Karšuvos, ne Pajūrio vslč., tik dar labiau patvirtina Vompulaukio identiškumą su Vankiais. **Jakubowski** savo žemēlapyj kaip tik šią vietą išskiria iš Karšuvos valsčiaus ploto į atskirą priklausantį Pajūrio valsčiui vienetą. Kadangi žemēlapiai ir Lietuvos Apgyventos Vietos Vumpalaukių nežino ir Vankiai būtų nuo Skrondēnų per arti, tai galimas dar daiktas, kad Vankių laukai užimdavo plotą ir į vakarus nuo Bilionių kaimo ir tada W. 8 **Wunpelauken** ir Sprogio **Vompulauke** galima būtų identifikuoti su **Vaikulaukiais**, ties Treigiais-Lakaušiu, kurie ir atstumu nuo Skrondēnų visai tinka ir yra netoli nuo to kelio, kuriuo būtinai nuo Kutimų reikėjo eiti į šiaurę, tai yra, nuo to "senojo kelio", į kurį W. 9 nuo Kesčių grįžta. Beveik toje pačioje vietoje ir W. 9 nurodo **Labelawken.** Tiktai jų negalima identifikuoti nei su Vankiais, nes nebuvo prasmės grįžtant namo iš Kesčių eiti vėl į šiaurę, nei su **Vaikulaukiais,** nes perdaug jau skiriasi vardai, kuriems tiktai "laukas" yra bendras, o kaip matēme, Wegeberichtų vietovardžių vardai yra labai artimi tikriesiems vietų vardams. Jei turētumem pilną Lietuvos vietovardžių sąrašą, būtų visai nesunku kiekvieną tų vietovių lokalizuoti. Labelawken pavadinimas primena Lapiųlaukius. Tuo tarpu prie Lokistos, tarp Šiaudalių ir Nevočių, tiesia linkme iš Šilalēs į šiaurę, žemēlapyj ir Lietuvos Apg. Vietose p. 359 yra žymimas kaimas Lapkalnis. Ar ties juo nēra ir Lapiųlaukių? Matyti, Lapiųlaukiai ir yra Labelawkin. Hirsch siūlo čia Laukuvą, bet toji vieta netinka dēl tų pačių priežasčių, dēl kurių netinka ir Vankiai. Linkmē iš Kesčių į Lapkalnį per W. 8 Vaikulaukius išveda į senąjį kelią, o iš Lapkalnio ligi Jūros yra arčiau, kaip iš Kesčių, tik nuo Kesčių bus ne viena, bet apie 1 m. Ar ne prie Lapkalnio ir anoji W. 17 Nerota?

Tuo būdu turime maždaug tokią trečio kelio linkmę: (W. 9 ir W. 16) **(Rasytė)-Memelin (Nemunynas)-Noyken, Welbin? (Welm-Teich? Velniabalis?)-Gussel, Seisdirappe (Seisē(prie** Naujosios-Joneikiškių) **-Splitter (Spitrē** ties Tilže) — (W. 13)

Mergilsee (Margežeris); (W. 22 ir 23) **Rambin (Rambynas)-Mergilsee (Margežeris)**; visi: — **Lumpe, Lupin, Lumpin** (**Lumpē**), **Wilkene, Wilkeen, Wilkowe, Wilkenisken, (Vilkė-Vilkenė** ties Gudais) -(**Sartininkai**) -**Arisken** su **Asarune** (**Draudēniai**, buv., **Ariškėnai** su **Ežerūna**)- **Maudillen** feld (**Maudilėnai** ties Vaidyliais?)-**Jure** (**Jūra** ties **Didkiemiu**)- **Cutybe, Kutenfeld, Namile, Tilgauten** (**Kutimai** prie **Nemilos** ir **Ilgočio**) - **Nereath** (**Nerota** tarp Balsių ir Tubinų) -**Gnetinhof** (**Lakaušis-Treigiai**?) -**Medenikin land** (**Medininkų-Varnių** valsč.) - **Parsenpil** (**Paršpilis** ties Burbiškiais) -**Twertekaymen Tverai**) -**Warneestilte, Warlen** (**Varnelės** tiltas) -**Asswe** (**Ašva, Ašvietė, Medvėgalis**).

Kelias į šalį-**Crasien** (**Kražiai**) ir atgal **Passeel** (**Pašilė**, pakelėj tarp Varnių ir Kražių). Varijantas iš Varnių-**Skrunden** (**Skrondėnai**) - **Wunpelawken** (**Vankių laukai** ties Bilioniais ar **Vaikulaukiai**); kitas — **Asswe** (**Ašvietė**) - **Questin** prie **Esenen** (**Kesčiai** arba **Kvistai** prie **Ižnios** upės) -**Labelawken** (**Laplaukis, Lapkalnis**?) -**Jure** (**Jūra-Didkiemis**).

IV. KELIAS PER GREIŽĒNUS-RINGIUS

Ketvirtam keliui apibūdinti turime tik tris Wegeberichtus-W. 12,16 ir 18, maždaug iš vieno laiko — 1393-1394 m. Matyti, tuo keliu anksčiau nesinaudota, nes jis buvo sunkiau už kitus kelius išeinamas. Ne veltui W. 12 jį vadina "fredeweg" — priešų keliu: kaip rodo dabarties archeologinē medžiaga (P. Tarasenka, Medžiaga ir jo Piliakalniai — Mūsų Žinyne 1923 N. 13 p. 93-98), visas šis kelias iš abiejų Jūros ir Akmenos krantų buvo smarkiai saugojamas ištisos eilės piliakalnių, matyti, tam tikru planu supiltų ir žymiai apsunkinančių didesnių kariuomenės būrių judējimą. Kelias, eidamas lygiagreta trečio, Ariškėnų- Draudėnių, kelio ir vesdamas į tą patį rajoną, neturējo, be to, savarankiškos reikšmēs ir, matyti, nebuvo nei specialiai tyrinējamas, nei ypatingai naudojamas.

Tolimiausią kelio pradžią nurodo W. 16, būtent, jau žinomą iš trečiojo kelio Welbin, kurią teko identifikuoti su Welm-Teich (Velnabaliu). Ir čia, matyti, Welbin nesudarė kelio pradžios, bet iš Rasytēs buvo pasiektas Kuršių Marēmis ligi Nemunyno. Trečiu etapu tiek W. 16, tiek W. 18 nurodo **Greissen, Gresen**, neabejotinai **Greižēnus**. Kadangi trečiojo kelio Welbin-Lumpe atstumas yra bent dešimtimi kilometrų trumpesnis už kelią Welbin-Gresen, o etapų ir čia ir ten yra

po du, tai patys W. 16 antruoju etapu nurodo **Meletow,** kupo du, tai patys W. 16 etapai turėjo būti daug didesni ir kelias iš Welbin ketvirtame kelyje turėjo eiti ne per Seisę-Seisdirappe. Iš tikrųjų nei ši vietovė nei Gussel čia nebeminimi, užtat W. 16 antruoju etapu nurodo **Meletow**, kurios tuo būdu netenka ir jieškoti ties Seisdirappe-Naująja. Hirsh Meletow identifikuoja su W. 17 ir W. 18 Mergilsee ties Ragaine. Bet F. Hoppe visai teisingai nurodė, kad tai esanti neabejotina upė **Malette**, prie kurios guli Pamelečiai-Pamletten. Lietuviškas pavadinimas **Pamelečiai** (Kalvaitis p. 49) lyg ir sako, kad lietuviškai upė buvusi vadinama ne Malettė, bet Meletė, kas visai atitiktų ir W. 16 Meletow. Pamelečiai yra už 7 km. nuo Tilžės, tiesiai į pietus; iš jų galima pasiekti tiek Tilžę, tiek ir Ragainę.

W. 16 nesako, kuriuo keliu eita į Greižėnus. Jį papildo W. 12 ir W. 18 nurodydami **Ragnit-Ragainę,** kur eita iš Pamelečių; prie Ragainės persikelta per Nemuną (Memel-W. 18) ir eita į Mergilsee, jau mums žinomą **Margežerį**

Greiseen, Gresen-Greižėnai kairiajame Jūros krante, su piliakalniu (Tarasenka, žemėlapis) yra iš W. 18 už 4 km nuo Margežerio. Greižėnų visai nemini W. 12, kuris už Ragainės tiesiai nurodo **Putinveld**, kurį taip pat vadina ir W. 16, bet W. 18 išvertė lietuviškai į **Putelauken.** Putelauken tai neabejotini **Putviai,** į šiaurę nuo Pagramančio, dabartiniuose žemėlapiuose kairiajame Akmenos krante. Pasak Sprogio p. 265, XVI amžiuje Putvių akalica buvusi abiejuose Akmenos krantuose. Taip pat juos paduoda ir 1562 m. Karšuvos valčiaus aprašymas, iš kurio matyti, jog Putviai buvo Karšuvos valsčiaus sudėtyje ir susidūrę su kaimyninių kaimų laukais tiek kairiajame, tiek ir dešiniajame Akmenos krante. P. Tarasenka savo žemėlapyje Putvių piliakalnį rodo dešiniajame Akmenos krante, o "Medžiagoje" p. 219 mini kulgrindą, einančią iš Putvių į Upyną, kuri galinti tiestis tik nuo kairiojo Akmenos kranto. Wegeberichtų Putviai turėjo būti dešiniajame krante, pakelėj iš Pagramančio į Šilalę.

W. 18 tarp Greiseen ir Putelauken nurodo **Ringelauken.** Joms visai tinka **Ringiai,** 1 km. į pietus nuo Pagramančio. Kadangi Greižėnai yra kairiajame Jūros krante, o Ringiai dešiniajame, tai greičiausia Jūra pereita ties Taurage, iš kur toliau eita Tauragės-Pagramančio keliu; už Pagramančio, tuo pačiu keliu einant, pereita Akmena ir išeita į Šilalės kelią, kuris perkerta Putvius. W. 16 prieš Putvius minimi miškai yra tie patys Rauškių miškai, kuriuos perkirto ir trečias kelias iš Didkiemio į Kutimus, tik ne rytų, bet vakarų jų kraštą.

W. 12 vienos mylios atstumu nuo Putinveld nurodo **Wingenfeld.** Hirsch teisingai jį identifikuoja su **Vingininkais,** XVI a. **Vingiais, Vingių laukais** (Karšuvos valsč., Paakmenės-Garduvos vaitystės).

Šiek tiek painiavos sudaro W. 16, kuriame už **Gresen-Greižėnų,** maždaug tokiu pat etapu kaip W. 18 Ringelauken, nurodo, Ringių neminint, **Birzenveld.** Hirsch jo ir ješko ties Ringiais. Tačiau šiame rajone tėra vienintelė vieta Birzenveld atitinkama — **Did. ir Maž. Biržulaukiai,** žinomi ir iš Karšuvos valsčiaus aprašymų, už poros kilometrų nuo W. 12 Wingenfeld-Vingių. Tačiau jie yra ne tarp Putvių ir Greižėnų, kaip duoda W. 16, bet visa mylia toliau į šiaurę nuo Putvių, kaip ir Vingiai. Taigi neabejotinai šioj vietoj W. 16 informatorius Robutte suklydo: nepaminėjęs jau tais pačiais metais iš W. 18 žinomų Ringių, jis jų vieton įdėjo girdėtus, matyti, Vingiuose Biržulaukius, ir jo nurodytas 1 ir pusės m. atstumas tarp Putvių ir Biržulaukių yra atstumas tarp Ringių ir Putvių.

Už Ringių-Biržulaukių šie Wegeberichtai nurodo jau iš anksčiau žinomas vietas: W. 12 į kairę nuo Vingių už 2 m. Medininkų kraštą ir į dešinę Kaltinėnus; W. 16 šioj pranešimo dalyje po Putvių kitų vietų nemini, nes jos paminėtos kitose W. 16 dalyse; W. 18 nuo Putelauken-Putvių už 1 ir pusės m. paduoda "land", nenurodydamas, koks čia kraštas. Kadangi nuo Putvių ligi Vingių bus apie 1 m., tai už 1 ir pusės m. nuo Vingių turime Schawden - Šauduvos arba Giniotos-Gnete kraštą. Iš čia einama į Questin - Kesčių kraštą, kuris čia pirmąkart pavadintas kraštu, lygiai taip pat, kaip ir **Jonawdo-Jaunodavos** kraštas prie kelio iš Varnių į Kaltinėnus. Tuodu krašteliu prieina prie Kaltinėnų krašto vienas iš šiaurės (Jaunodavos), kitas iš vakarų (Kesčių), atskirdamas Kaltinėnų kraštą nuo Šauduvos krašto. Minima Jaunodavos krašte šventoji giria yra neabejotinai ta pati Assweote-Ašvietė, o upė — Ašva arba Rauba.

Visas W. 12, 16 ir 18 maršrutas:

Welbin (Welm-Teich-Velnabalis)-Meletow (Meletė ties Pamelečiais)-**Ragnit (Ragainė)-Mergilsee (Margežeris)-Greiseen,** Gresen (Greižėnai) - **(Tauragė) - Ringenlauken (Ringiai) - Pagramantis)-Putinveld, Putelauken (Putviai)-Wingenveld (Vingininkai, Vingiai)-Birsenveld (Biržulaukai)-Medininken (Medininkai-Varniai)-Questin** land **(Kesčiai)-Caltenenen (Kaltinėnai)** - **Jonawdo** land **(Jaunidava)** su šventąja giria **(Ašvietė - Medvėgalis)** ir upe **(Ašva ar Rauda).**

V. SANTAKOS KELIAS

Penktoji prupē apima W. 6,7,15,21,28,29 ir 51. Tat yra vienas gausingiausiai lankomų kelių ir, matyti, vienas svarbiausiųjų kryžiuočių kariuomenės kelių, kuris ėjo tiek į pirmųjų keturių kelių rajoną, tiek į rytus — ant Viduklēs, Raseinių, kur susidurdavo ir su keliais prie Dubysos, neįeinančiais į šio rašinio ribas. Tų visų Wegeberichtų pagrindinis, daugiausia išplēstas, yra W. 6, sudarytas apie 1386 m. viso būrio, dvylikos žvalgų. Jie galējo, mažesniais būreliais pasidaliję, smulkiau ištirti visą Kaltinēnų-Kražių,Nemakščių-Viduklēs plotą. Iš tikrųjų W. 6 yra sulipdytas iš atskirų grupių pranešimų ir net yra padalytas į tris atskirus fragmentus, kurių vienas pavadintas "uff Kawen" — į Kauną, ir tuo būdu ējęs į kraštą, senesnių kelių visai nepaliestą. Visi kiti šios grupės Wegeberichtai tik vienu kitu faktu W. 6 papildo, vietomis ne tiek palengvina, kiek pasunkina atskirų vietų lokalizavimą. Tiek to paties kaip ir W. 6 laiko Wegeberichtai, tiek vēlesnieji kartoja W 6, nes W. 17, 21, 24, 28 ir 29 kelionės buvo atliktos tų pačių asmenų, kurie dalyvavo ir W. 6 kelionėje; ir tik W. 51 keliauninkai W. 6 kelionėje nedalyvavo, o iš W. 15 šešių keleivių yra keturi nauji ir du iš W. 6.

Kelionēs pradžia, ligi Nemuno, ne visų šių Wegeberichtų aprašoma vienodai. Toliausiai pradeda W. 6, jau žinomu keliu **Memelin (Nemunynas)-Noyken (Welm-Teich?)-Gussel (Seisdirappe?** Seisē?) ir Splitter, kur pasiekiamas Nemunas. Už Nemuno, visuose šios linkmės Wegeberichtuose, išskyrus W. 12 ir 51, yra vienas bendras taškas — upė **Wayswille, Waiswilgen, Wayswillin, Wayswilse,** tai, be abejo, **Viešvilės** upė. Tačiau su Nemunu susiduriama kairiajame jos krante, o Viešvilē įteka į Nemuną iš dešiniosios pusēs. Kur Nemunas buvo peržengiamas ir kuriuo keliu buvo pasiekta Viešvilē?

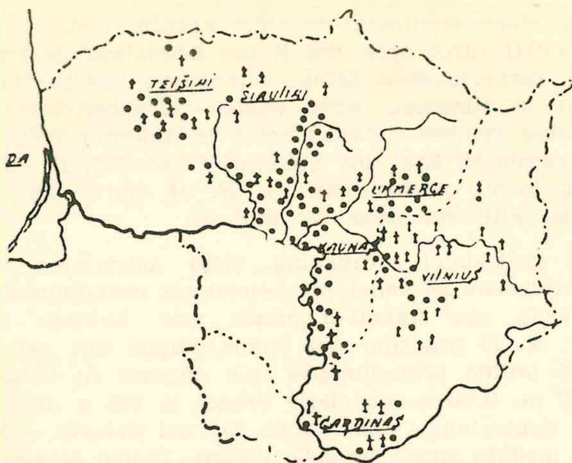
W. 6 tarp Splitter ir Viešvilēs duoda 7 mylias, arba apie 56 km. Tuo tarpu einant dešiniuoju Nemuno krantu bus viso tik apie 35 km., arba 4 ir pusė m., o einant kairiuoju krantu-apie 40 km arba 5 m., taigi, visų pirma, tenka konstatuoti, kad čia atstumai yra kiek ištęsti, ir ne tik W. 6, bet ir kituose tos pačios linkmēs pranešimuose, o tat rodo, kad, greičiausia, šiame rajone dabartinių tiesių kelių tarp šių taškų tuo laiku dar nebuvo ir teko eiti vingiuotais takais, aplenkiant pelkes ir upes. Dēlto, ieškant šiems Wegeberichtams atitinkamų panemunēs vietovių ir jungiant jas dabartiniais keliais atstumus tarp jų tenka žymiai mažinti.

Kelias, einąs dešiniuoju Nemuno krantu, nieku būdu negalėjo aplenkti Jūros upės, nes ji ties Šereiklaukiais tekėdama į Nemuną, perkerta visus kelius, einančius į vakarus tarp Pagramančio ir Nemuno. Nors dažnai Wegeberichtai, minēdami mažiau žymias vietas, nemini ir didesnių upių, tačiau sunku įsivaizduoti, kad šios linkmės Wegeberichtai jos neminėtų. Tuo tarpu, ji duodama tik W. 21, kuris savo turiniu žymiai nuo kitų šio kelio W. skiriasi.

Dėlto, ieškodami atitinkamų vietų kairiajame Nemuno krante, susiduriam su keliais neabejojamais pavadinimais: W. 7 pradeda kelią nuo **Ragnit-Ragainės**, prie kairiojo Nemuno kranto ir W. 29 pradeda nuo **Suppe**. Suppe toji pat **Šešupē**. Kryžiuočių ordino pranešimuose apie derybas su Vytautu dēl sienų 1420 m. (Codex epistolaris Vitoldi N. 898 p. 494) taip ir pasakyta: Scheschuppa alias Suppa. Tos dvi vietovēs — Ragainē ir Šešupē nustato mums šio kelio linkmę. Tačiau Šešupē, einant nuo Ragainės, pasiekiama jau už dviejų mylių prieš Viešvilę; W. 29 tik vienos mylios atstumo pažymējimas (trumpesnio, ne ilgesnio, kaip kituose Wegeberichtuose) rodo, jog čia atstumas skaitomas nuo kitos, prie Viešvilēs artimesnēs Šešupēs vietos — greičiausia **Girvelaukiai** ar **Birkalniai,** kur kelias iš Ragainēs į Viešvilę vēl prisiartina prie Šešupēs.

Visi kiti pavadinimai tarp Splitter ir Viešvilēs yra čia nauji. W. 6 už 2 ir pusės m. nuo Splitter duoda upę **Leypa** ir už 2 m. nuo jos upę **Wyste**; W. 7 už 2 m. nuo Ragainēs — **Wyste**; W. 15 pradeda kelią iš **Wirselauken** ir už 3 mažų mylių nuo jų duoda Viešvilę; W. 24 beveik to pat atstumo nurodo **Posseden** ties Nemunu; W. 28 už 2 m. nuo Viešvilēs duoda **Legutten** ties Nemunu. Taigi susidaro tokia vietovių eilė: 1) Splitter, 2) Leypa-Ragnit, 3) Wyste-Wirselauken, Posseden-Legutten ir 4) (eventualiai 3) Suppe-Šešupē.

Nors **Leypa** yra nuo Splitter maždaug tiek pat toli, kaip W. 8, 13, 9 ir 23 Lumpe, W. 13, 14 ir 17 Lumpin ir W. 22 Lupin, tačiau **Lumpe** galima būtų identifikuoti su Leypa tik tuo atveju, jei kelionē eitų dešiniuoju Nemuno krantu, o čia, greičiausia, visi šio kelio W., kurie nepradėjo toliau, ėjo kairiuoju krantu. Be to, etimologiškai vargu ar yra kas bendra tarp Lumpēs ir Leypos-Liepos. Tos rūšies pavadinimų Mažosios Lietuvos topografijoje yra nemaža — dabartiniai Lieplaukiai ir Lepunė Įsručio aps., Liepupė Pilkalnio aps. (Kalvaitis Liet. vardų klētelē p. 43-44-70), Liepgiriai, Liepkalniai ir kiti, senovēs Leipė, Leypiten, Leypite (Gerulis p. 86-87); deja, nė vienos jų

Kryžiuočių aplankytos vietovės Lietuvoje

negalima perkelti į tiriamą rajoną nei ties kairiuoju nei ties dešiniuoju Nemuno krantu. Tenka vien manyti, kad šiuo vardu vadintas kuris dabar bevardis, ar bent žemėlapiams nežinomas upelis. Vienodas atstumas W. 6 nuo Leypa ligi Wystės ir W. 7 nuo Ragainės ligi Wystės leidžia Leipos ieškoti ties Ragaine. Nors atstumas nuo Splitter (Spitrės) ligi Ragainės yra daug trumpesnis už 2 ir pusę m., tačiau jau matėm, kad visi W. 6 atstumai ligi Viešvilės yra padidinti.

Maždaug pusiaukelėj tarp Ragainės ir Viešvilės, bet arčiau prie Ragainės tenka ieškoti ir sekančio etapo — **Wyste,** ties kuria galėjo būti ir Wirselauken, Posseden ir Legutten, jei ir jų kelias ėjo kariuoju Nemuno krantu, nors, kaip matysim, yra duomenų manyti, kad šios bent vietos ieškotinos dešiniajame Nemuno krante. **Gerulis** p. 203 žino Wysdę, bet Braunsbergo aps., **Kalvaitis** Vištakius Ragainės aps., ir Vičius Tilžės aps.; Legutten atitiktų Gerulio p. 85 Legitten, Laugyčiai, bet Labguvos aps., pas Kalvaitį p. 43 Lėgiai Stalupėnų aps., pas Gerulį p. 132 ir 203 randame Possede irgi Braunsbergo aps. ir Wirlaukin Pr. Eiliavos aps.; pas Kalvaitį Virblaukius Pakalnės aps. Nė viena tų vietų netinka šiai kelio linkmei. **A. Thomas** p 13 priimdamas W. 6 dešinįjį Nemuno kelią, Wyste laiko ku-

ria nežinoma upe prie Jūros tarp Wescheningken ir Waidballen. **Mortensen** p. 64, kuri W. 6 nagrinėja be sąryšio su kitais to kelio Wegeberichtais, Leguthen identifikuoja su Layet pelke ties Šereiklaukiais, bet šio savo spėjimo nepamatuoja, jei bent remiasi Hirschu, kurs ties Šereiklaukiais duoda ir Wirselauken ir Posseden. Neskaidant vieno ir to paties kelio į įvairius varijantus tarp dešiniojo ir kairiojo Nemuno kranto, būtų nuosaku tų vietų ieškoti prie kelio Ragainė-Tusainiai (Tussainen), Eisūnai (Eisseln), Lenkai (Lenken), Girvelaukiai, Birkalniai. Gal senuose pavadinimuose Tussainen-Posseden, Lenkininkai-Legutten, Girvelaukiai Birkalniai-Wirselauken buvo daugiau bendro negu dabar. Bet galima aiškinti šią kelio dalį ir kitaip, padalinus ketvirtojo kelio Wegeberichtus į dvi grupes. W. 6 ir W. 7, iš kurių negalima buvo nueiti į Viešvilę dešiniuoju krantu neliečaint Jūros, ir W. 29, kur nurodyta Šešupė, ėjo kairiuoju krantu. Tad ir Leypa ir Wyste bus irgi kairiajame krante. W. 21, kur minima Jūra, ėjo be abejo dešiniuoju krantu. W. 15, W. 24 ir W. 28, kur tarp Viešvilės ir pradžios kelio bus dvi mylios, galėjo irgi prasidėti dešiniajame krante, nuo Jūros, kurios tuo būdu nereikėjo pereiti ir minėti. Tad Wirselauken, Posseden ir Legutten bus kažin kur netoli Jūros, apie Šereiklaukį. Tokį aiškinimą sustiprina ir tas faktas, jog Legutten ir Posseden iš W. 24 ir 28, o Wirselauken, pasak W. 26, esą ties Nemunu, tuo tarpu, priimant kairįjį kelią, jie būtų gan toli nuo Nemuno.

Bet, matyti, visi keliauninkai buvo pasiekę **Viešvilę** arti jos intako į Nemuną. Nuo Viešvilės einama į Žemaičių kraštą. Tarp Viešvilės ir Santakos, kuri yra daugumo šių W. tolesnis etapas, atstumai nurodomi nevienodai. W. 6 ir W. 7, kuris nėra atskiras savarankiškas kelias, tik kartojamas iš W. 6, nurodo 3 m.; W. 15 nurodo 6 m., W. 24 ir 28 — 5 m. Pirmųjų W. atstumas yra žymiai sumažintas (kaip matėme pirmoje dalyje, jis atitinkamai padidėjo). Neteisingus W. 6-7 atstumų nurodymus galima aiškinti ir tuo, kad jie nebuvo sudaryti vieno kurio pranešėjo, bet sulipdyti iš atskirų nuotrupų, įvairių pranešėjų paduotų ir dirbtinai į vieną pranešimą sujungtų. Tuo žvilgsniu daug vėliau sudaryti W. 15, 24 ir 28 pranešimai, surašyti iš ėjusių tuo keliu žmonių informacijų, yra daug labiau patikimi.

W. 15 tarp Viešvilės ir Santakos mini dar vieną pavadinimą, kuris neužrašytas kituose W., taigi mišką **Ylgasylę**. **Ilgašilių** vardas Žemaičiuose dažnai sutinkamas — Ilgšilių pelkės į šiaurę nuo Betygalos, Ilgšilės kaimas Luokės

vlšč. (Liet. Apgyventos vietos p. 369). Šiuo vardu galima būtų kiekvieną didesnį mišką pavadinti, taigi iš šio vardo dar negalima spręsti apie kelio linkmę. Jei nuo Viešvilēs upēs ligi Šešuvio galima būtų eiti tiesiai, tai ligi Šešuvio ties Gaure būtų ne daugiau kaip 3 m. ir dar 1 m. ligi Santakos. Bet keliautojams ir dabar tektų aplenkti Viešvilēs ir Smalininkų pelkes ir Didžiąją Plynę ir tik ties Eičiais galima išeiti į tiesesnį kelią, kad ir einantį ir dabar mišku (Ilgšiliu?). Tuo būdu, atstumas žymiai didėja, bent viena dviem myliomis. Kelias eina į **Gaurę**. Į ją einama per Šešuvį ir toliau Gaurēs-Gatalių keliu ligi Santakos, kurią mini W. 15, 24 ir 28; W. 28-ji ją vadina net upe. Tai pačiai linkmei W. 6 ir W. 7 nurodo **Sessow fl.**, o W. 29 **Ante fl.** Be abejo, yra tai ta pati vieta — **Šešuvio ir Ančios santaka,** kaip tat ir W.15 aiškina: " do die Anta und die Sassow invallen".

Kiek kitaip kelio pradžią nurodo W. 21, būtent 7 m. nuo Jūros ligi **Hant** upēs, o toliau į tą patį kraštą. Nurodymas kelionės pradžia Jūros, šį vienintēlį visam penktam keliui kartą, rodo, kad bent dalis šių kelionių dar prieš Viešvilę ējo dešiniuoju Nemuno krantu. Toks kelias eitų Santakos link ir Hant flies būtų ta pati **Anča.** Ar gal W. 21 ėjo kitu keliu, iš ketvirto kelio, nuo Tauragēs ir Pagramančio ir tada Hant fl. galētų būti Hund fl., vokiškai išverstas kairysis Jūros intakas Šunia. Šiam antram aiškinimui sunkenybių sudaro tas faktas, kad paliai Šunią sunku surasti bent kuris pakenčiamas kelias, kuris būtų galējęs eiti į Viduklēs kraštą. Be to, ir atstumas nuo Šunios į Viduklēs kraštą būtų per mažas ir ne trumpesnis, bet ilgesnis už atstumą nuo Kaltinėnų. Bet, galimas daiktas, kad trumputis W. 21 keliarodys, neminįs Viešvilēs, nurodo tik kiek kitonišką kelią tarp Nemuno ir Santakos, aplenkdamas Viešvilę.

Už 2 m. nuo Santakos W. 6 ir 7 nurodo felt **Awkon,** W. 51 Aukon, W. 15 ir 21 už Santakos naujų etapų jau nenurodo, tik paduoda bendrą linkmę į Kražius, Viduklę ir Kaltinēnus. W. 24, 28 ir 29 šios vietos nemini, nors, greičiausia, ir per ją turėjo eiti į Nemakščius. Paskutiniojo, šeštojo, kelio W. 26 paduoda **Auken** vienu etapu grįžtamosios kelionės iš Viduklės į Wirsulauken, taigi tarp Viduklės ir Santakos. W. 27 nurodo, kad kelias iš Viduklės prie Šešuvio eina per Gewillen ir **Aukeyn.**

Kadangi jau ir Vigandas iš Marburgo ir Dusburgas mini lauką Augken, Oukajm, Onkajm, Aukon, o iš kitos pusēs patsai

pavadinimas turi pažymių, galinčių sudominti tyrinėtoją savo mitologiniu turiniu, be to dar įvairių istorikų ir kronikininkų nemaža apie tą vietą prirašyta kaip apie paskutiniąją senosios lietuvių tikybos užuovėją, tai šia vietove įvairių rašytojų kiek labiau už kitas susidomėta, ypač kad išskyrus Onkaimį Kėdainių aps., taigi už Žemaičių krašto ribų, šio vardo Žemaitijoje nesurasta. **Voigtas** IV p. 19 ieškojo Onkaimį Ugėnuose ties Dubysa, bet jau Hirsch teisingai pastebėjo, kad tokia lokalizacija griežtai priešinga Wegeberichtų nurodymams. **Buszynski** -Dubisa p. 37-38 ir 35 prierašas, Onkaimį identifikuoja su Betygala - su pilimi, stovėjusia piliakalnyje už Betygalos prie Dubysos kranto ir atskirta Vaškupio nuo kito ploto; kartu Buszynski pateikia ir Prekerio nuomonę, kad tat buvęs kaimas Onkajm tarp Truskavos ir Šatės. Atstumai, Wegeberichtų paduodami, ir tokiam aiškinimui prieštarauja, jei, žinoma, anoji pilis Onkajm ir Wegeberichtų Awkon, Auken yra ta pati vieta. Pats Hirsch ir juo sekdamas **Mierzynski** II p. 100 linkę yra Awkon lokalizuoti prie Batakių. Bet nuo Santakos ligi Batakių yra tik 5 km, arba nėra ir vienos mylios, taigi atstumas čia visiškai neatitinka Wegeberichtų nurodymą. Netinka ir kelio linkmė, ypač jei ir čia laikytis dabar esamų kelių. W. 6 ir W. 7 nuo Awkon duoda 3 m ligi Kaltinėnų krašto. Tinkamiausias kelias nuo Santakos į Kaltinėnus eina per Batakius, Skaudvilę, Košius ir keliu Nemakščiai-Kaltinėnai, arba tiesiai vieškeliu iš Skaudvilės per Upyną (seniau Pilsudžius) į Kaltinėnus; W. 27 grįžtama iš Viduklės prie Šešuvio per Gewillen ir Aukeyn. Gewillen tai Giviliai prie Adakavo. Šiuo keliu einant prie Šešuvio, tenka eiti per Skaudvilę ir Batakius. W. 26 tiek šį kelią pakeičia, kad Givilių nemini ir vietoje Šešuvio mini galutinį kelionės tikslą — Wirsolauken ties Nemunu. Pagaliau W. 51 paduoda 5 m. gero kelio iš Auken ligi Kražių; iš Santakos ligi Kražių nueinama Batakių-Skaudvilės keliu ir toliau ar keliu ant Košių ir iš čia į Kražius, perkertant Nemakščių-Kaltinėnų kelią, ar per Upyną-Stulgius-Kušleikius. Visuose tuose keliuose kartojami tiktai Batakiai ir Skaudvilė. Kadangi, kaip jau matėme, Batakiai yra per arti nuo Santakos, tai lieka vienintelė Awkon atitinkanti vieta — **Skaudvilė**. Tenka čia kreipti dėmesio ir į tai, kad Wegeberichtai, minėdami daug įvairių šios apylinkės dabar žinomų miestelių, nė vienoje vietoje Skaudvilės vardo nemini, nors teko nuolatos per tą vietą eiti. Taigi, greičiausia, anais laikais ši vietovė buvo kitaip vadinama. **Sprogis** Geog. slovar dar XVI amžiuje irgi nė viename dokumente neužtiko Skaudvilės vardo, kuris tuo būdu XVI amž. dar nebuvo žinomas. Greičiausia, ta vieta buvo

vadinama kitaip. Ir iš tikro, viename šios Žemaitijos parapijos XVIII a. liber processuum teko užtikti dokumentą, kuriame buvo užrašytas toks vardas: Skaudwiliszki alias Pohance. Tai bene tada ir pradēta tą vardą vartoti. Kad čia XIV a. buvo gyvenamos ir gynimo vietos, matyti ir iš Tarasenkos Medžiagos p. 234: ties Ančios upe 4 km. nuo Skaudvilēs yra pilis su senkapiu ir kitas piliakalnis 2 km. nuo Skaudvilēs prie kelio į Batakius. Taip pat generalinio štabo žemēlapyj prie Skaudvilēs nurodyta didelē giria "Wojdelas" (Vaidylos(?) giria), kurios vardas, kaip ir anieji Pohance, irgi dideliu senoviškumu kvepia. Atstumai tarp Skaudvilēs ir Santakos ir Skaudvilēs ir Kražių visai atitinka W. 6,7 ir 51 atstumus. Taigi ir geografinē padētis ir W. atstumai ir iš dalies archeologiniai paminklai verčia Auken feld (Aukaimį) lokalizuoti ar pačioje Skaudvilēje ar bent jos artimiausiose apylinkėse. Matyti, netoli nuo Auken feld buvo ir W. 28 **Traplauken,** kuriuos atitinka **Trapai,** Trapų laukai, už 3 m. nuo Santakos, toje vietoje, kur išsiskiria keliai — vienas eina į Skaudvilę-Nemakščius, o kitas per Upyną į Kaltinēnus. Tik W. 28 atstumas yra kiek perdētas — nuo Santakos ligi Trapų bus ne 3, bet 2 mylios. Tačiau, kadangi W. 28 Auken nemini ir beveik toj pačioje vietoje paduoda Trapus, tai ir čia būtų dar vienas įrodymas, kad Auken buvo ties Skaudvile.

Nuo Skaudvilēs atskirų Wegeberichtų keliai susiskaido. W. 24, 28, 29 ir 51 veda į rytus ir vasaros rytus, W. 6 ir 7 — į šiaurę ir rytus, o W. 15 ir 21, kaip jau buvo sakyta, nurodo tik bendrą linkmę į šiaurę, vasaros rytus ir rytus. Bet W. 6 ir W. 7 be to dar duoda ne vieną kurį ištisą kelią, bet viso rajono tarp Skaudvilēs, Kaltinēnų, Kražių, Nemakščių ir Viduklēs ištyrimą, ne per daugiausia prisilaikydami linkmių, kas kiek apsunkina kitų vietovių lokalizavimą.

Už trijų mylių nuo Aukon W. 6 ir W. 7 duoda lant **Caltenenen.** Čia greičiausia turima galvoje tiek patys Kaltinēnai, tiek Kaltinēnų kraštas, atskiru kraštu vadinamas ir oficialiame 1390 V 26 dokumente (Codex epistolaris Vitoldi N. 67 p. 29), kuriame pasižada padēti ordinui ir Vytautui atstovai valsčių-landų Medinkin (Medininkai), Calttenenen (Kaltinēnai), Knetow (Giniotų), Crazow (Kražių), Widucklen (Viduklēs), Rossieen (Raseinių) ir Erogeln (Ariogalos), t.y. viso mūsų tiriamo rajono, išskyrus tik Karšuvos kraštą, kuris skyrium neminimas. Tačiau pasak Wegeberichtų, Kaltinēnų valsčiaus plote buvo ir kitų, mažesnių, matyti, Kaltinēnams priklausančių, pusiau savarankiškų teritorijų — Assweiote (Ašvietē) land, Jo-

nawdo (Jaunodava) land, Passeel (Pašilė) land, Questin (Kesčiai) land.

Visai plačiai W. 6-7 ekspedicijai Kaltinėnai sudarė savitą išeities punktą, kuriame pasidalijęmažomis grupėmis po du-tris žmones, žvalgai smulkiai ištyrinėjo visas Kaltinėnų apylinkes.

Dalis žvalgų iš Kaltinėnų nuėjo prie **Jensetilte,** už 2 m. nuo Kaltinėnų. Hirsch panašių vardų nejieškodamas ir neteisingai laikydamas Assweiote Užventais, jieško Jensetilte prie Kražantės, nors pats pavadinimas aiškiai sako, kad čia turima reikalo su vokiškai pavandintos Jense — upės tiltu. **Mierzynski** II p. 93-94 teisingi nustatęs Assweiote vietą, rasdamas Wegeberichtuose, kad Jensetilte yra už 1 su puse m. nuo Assweiote, jieško jos kiek į šiaurę nuo Kaltinėnų, prie Ančos. Bet ir jo siūloma vieta neturi nieko bendro su W. 6 duodamu pavadinimu. Tuo tarpu šiame rajone yra upė **Ižna** ar **Ižnis** (žemėlapio Izna), ties Šiukšeliais (Lietuvos Apgyventos Vietos neteisingai juos pavadino Šiunšeliais), už kelių kilometrų į pietus nuo Kaltinėnų tekanti į Akmeną. Dabartinis kelias iš Kaltinėnų į Laukuvą eina kurį laiką paraleliai šiam upeliui, beveik su juo susiduria ties Pepliais, kur Balė teka į Ižnį, toj vietoj, kur yra W. 8 ir W. 9 minimi Questin - Kesčiai; kelias kerta Ižnį ties **Bagdonais,** kur greičiausia ir buvo Ižnio tiltas. Jensetilte greičiausia įeidavo į Questin land sudėtį. Teisybė, nuo Kaltinėnų ligi Bagdonų yra ne dvi, bet viena mylia, bet ir W. 6 mini ne pačius Kaltinėnus, bet Kaltinėnų valsčių, taigi nuo valsčiaus ribų galėjo būti ir 2 m. Liet. Apgyventų Vietų p. 360 minimas Šilalės valsčiaus Paižnis ir p. 347 Kaltinėnų vslč. Paižnis žemėlapyje nesurandami, tačiau jie irgi yra greičiausia netoli Ižnies tilto.

Kelias nuo **Jensetilte-Ižnios tilto** eina tiesiai į Jaunodavą, per Laumėnus ir Ašvą, Kaltinėnus palikdamas rytuose; netoli nuo Jaunodavos į kairę pasilieka iš W. 1 žinoma **Asswyiote-Ašvietė,** ligi kurios nuo Jensetilte W. 6-7 skaito 1 ir pusę m., kas visai atitinka tikrą atstumą.

Tie patys W. 7 žvalgai atlieka kelionę iš Ašvietės per **Rawde** ligi **Girstawtindorf,** kur gyvena **Sowgutte.** W. 6 nemini nei Rowdės nei Sowguttės ir šį kelią paveda atlikti kitai žvalgų grupei. Tarp Assweiote ligi Girstawtindorf paduodama 3 m. W. 8 tokį pat trijų mylių kelią atlieka nuo **Asswe** ligi **Crasien,** kur gyvena **Girstawtt.** Taip pat pažymėta ir W. 9, kurį, kaip ir W. 8 kelionę, atliko kai kurie W. 6 ir W. 7 kelionės dalyviai. Kadangi W. 8 ir W. 9 kelionės buvo atliktos vienais metais anksčiau už W. 6 ir W. 7, tai galima manyti, kad į tuos metus Kražių valdyme galėjo įvykti atmai-

nų: Girstautas, kurs valdė Kražius, pasitraukė ir užleido vietą Saugučiui, bet patys Kražiai dar tebevadinami jo vardu. Taigi iš visų W. 6,7,8 ir 9 sugretinimų yra aišku, kad **Girstawtindorf** tai **Kražiai.**

Suskaidymas Ašvės-Kražiai kelio W. 7 į du etapus, įvedus tarp jų **Rawde,** kelią tik formaliai pailgino, nes paskaityta po 2 m. abiem kelio dalim, kai faktiškai ir čia yra tos pačios trys mylios: W. 6,8, ir 9 keleiviai visi turėjo eiti į Kražius per **Rawde, Raudės upę,** kuri, tekėdama nuo Medvėgalio, ties Gulbiniškiais įteka į Akmeną ar Ašvą ir kerta kelią Ašvietė-Kražiai vienu kilometru į vakarus nuo Pašilės.

Už 2 m. nuo Girstawtindorf W. 6 ir W. 7 duoda burcgwal **Milso,** o W. 51 tokio pat atstumo nuo Crasyen land **Milsowe.** Aiškiai čia Milso ir Milsowe yra ta pati vieta, nes ją tie patys vadovai nurodo ir čia dar yra tvirtinimų, kad Girstawtindorf yra tie patys Kražiai. Hirsch Milso jieko į rytus ar vasaros rytus nuo Kražių, bet jau Mierzynski II p. 95 teisingai pastebėjo, kad tai yra žemėlapio Milžoviany, **Milžavėnai,** kaimas ir dvaras, už 5-6 km. nuo Nemakščių ir už 17 km., arba lygiai už 2 m. nuo Kražių, prie Kražių - Nemakščių vieškelio. Nors Tarasenka nežymi čia jokio piliakalnio, tačiau pažymėjimas, kad čia būta "burcgwal", sako, kad ir čia piliakalnis turėjo būti. Milžavėnų aplinkumoje yra pakankamai aukštumų, kuriose galima buvo statyti pilys, pvz. žemėlapio aukštumos 143, 145, 156 ar ties Balčos upeliu.

Kelias į Milžavėnus aplenkė Kaltinėnus iš vakarų. Tolimesnis tačiau kelias nėra lengvai nustatomas, nes kai kurių vietų nėra nei žemėlapiuose nei vietų pavadinimų sąrašuose. W. 6 nurodo iš Milso į Susueckendorf 2 m., taippat iš Susueckendorf į **Stabuncaln** 2 m.; nuo Stabuncaln į **Cosleyken** 2 m.; nuo Cosleyken atgal prie **Rogyare** 3 m.; nuo Rogyare į **Namaxte** 3 m. ir nuo Namaxte ligi **Sessow** 7 m. W. 7 paduoda tas pačias linkmes, tik šiek tiek kitaip nurodo atstumus — nuo Kosleikindorf ligi Rogyare 3 ir pusę m., prie Namaxte nurodo šventąją girią; nuo Namaxte ligi Sessow vieton 7 tik 5 m. Šiaip, nors W. 7 nėra padalintas atskirais etapais, kaip W. 6, tačiau iš prierašų, kuriuose minima kas iš vadovų kurią kelio dalį gali nurodyti, aišku, kad tai yra tas pats W. 6 kelias. Kadangi visos W. 6-7 žvalgų kompanijos vadovas Eykint su savo broliu Skawdegede buvo sustoję ties Asswyiote-Ašviete ir vėl atnaujinę kelią nuo Rogyare, tai čia aišku, kad toji Rogyare buvusi netoli nuo Assweiote. Be to, kadangi visas skirsnelis nuo Jensetilte ligi pabaigos gavo atskirą pavadinimą "Uff Kawen", tai bent tolimesnis ke-

lias nuo Milso-Milžavėnų turėjo eiti kiek į rytus, Dubysos link, nes tik šis kelias ējo į Kauno pusę. Ir čia jau nēra pagrindo Milso-Cosleyken linkmės ieškoti į pietus ir vakarus nuo Kaltinėnų, nors ta linkmė ir atrodytų logišku Kaltinėnų rajono tyrimo baigimu, tuo tarpu, kai kelionē ligi Milžavēnų davē progos ištirti kelius į šiaurę ir į rytus nuo Kaltinēnų.

Abejonēs nesukelia priešpaskutinis šios kelionēs etapas **Namaxte-Nemakščiai** ir paskutinis **Sessow-Šešuvis, Santaka.** Taip pat galima apytikriai nustatyti ir Rogyare, kuri, kaip matėm, turėjo būti netoli nuo Asswyiote-Ašvietės ir be to, kaip matyti iš W. 6 ir W. 7, vėl grįžtant į senąjį kelią. Vardas žinomas senovės Žemaitijoje—tai **Raguva, Šventaragis.** Iš tikrųjų, netoli Pašilės-Kražių kelio tarp Kapšeliškių-Kepalių ir Brukalių, žemėlapiai nurodo giria "Šventaragie" — Šventaragius. Tarasenka p. 83-84 ir 246 nurodo toje pačioje vietoje ir Šventaragių kaimą su senkapiu. Taip pat Sprogis p. 330 XVI a. dokumentuose surado Šventrogi, bajorų lauką, prie Kražių dvaro sienų. Hirsch irgi Rogyare lokalizuoja ties Šventaragiais.

Nuo **Cosleykin ar Kosleikindorf** ligi Rogyare nurodoma 3 - 3 ir pusē m. Hirsch perkelia Kušleikius į šiaurę, prie Dubysos, ties Gargždais, tačiau nelokalizuoja jų nē vienoj žinomoj vietoj. **Kušleikiai** irigi tame rajone yra žinomi. Vieni, 1 m. atstumo nuo Milžavėnų, į vakarus, Kaltinėnų linkme. Kadangi tarp Milžavēnų ir Kušleikių yra nurodomi du pereinami etapai — Susueckendorf ir Stabuncaln — ir tuo būdu atstumas tarp Milso ir Kosleikindorf sudaro 6 mylias, tai priimant, kad laikomasi vienos tiesios linkmės, šie Kušleikiai visai netiktų W. 6 nurodymui, nes yra šešis kartus, nekaip nurodyta, arčiau nuo Milžavēnų, visai arti nuo jų. Bet jei W. 6 kelionės linkmė darė vingį ir jau nuo Stabuncaln sukama Rogyares Šventaragio linkui, tai apytikriai galima būtų ir šiuos Kušleikius priimti, nes jų atstumas ligi Rogyare tiktų, juoba, kad ir Kušleikiai greičiausia užimdavo daug didesnį negu dabar plotą. Tikrai atrodytų nereikalingu laiko gaišinimu nuolatinis klaidžiojimas beveik vienu ir tuo pačiu keliu: vieną kartą einant į Kaltinėnus, antrą — einant iš Kražių į Milžavēnus, trečią — iš Kušleikių į Rogyare ir ketvirtą — iš Rogyare į Nemakščius, nes viso tos kelio linijos eina viena greta kitos. Panašių klaidžiojimų kituose Wegeberichtuose neaptinkame, taigi, neturētumēm pagrindo daryti i"imtį ir W. 6-7 keliui.

Bet lygiai viena mylia atstumo nuo Kelmēs, tiesiai į šiaurę, yra ir kiti Kušleikiai. Atstumas tarp jų ir Rogyare-

Šventaragio, linkme į žiemos-vakarus, bus lygiai 3 m., nors nēra tiesaus kelio, kurs tas dvi vietas jungtų. Pažymējimas "atgal prie Rogyare" čia visai tinka, tuo tarpu, priėmus pirmuosius Kušleikius tektų pažymėjimas "atgal" taikinti jau Kušleikiams, o gal net ir Stabuncaln, ne Rogyare, nes pirmieji Kušleikiai grąžino jau į senąjį kelią.

Tarp Milžavēnų ir Kušleikių (prie Kelmēs) bus apie 28 km. arba 3 ir pusė m., t.y. atstumas du kartu mažesnis už nurodytą W. 6 ir W. 7. Iš to matyti, kad tiek Susueckendorf, tiek Stabuncaln nebuvo tiesioj linijoj tarp Milžavėnų ir Kušleikių, bet kažin kur arčiau prie Dubysos. Hirsch Susueckendorf ješko prie Dubysos, į pietus nuo Šaudininkų. Ligi Kušleikių nuo Šaudininkų viso bus tik dvi mylios, taigi tarp tų dviejų vietų visai iškrenta vienas etapas. Tenka jo ješkoti ties Susueckendorf, ties Stabuncaln, labiau į pietus. Ir čia kelią, kuriame galima būtų tas vietas esant spēti, nurodo viso to W. 6 skirsnio antraštē "uff Kawen" — į Kauną. Nuo Milžavēnų kelias Kauno link eina per Viduklę ir Raseinius. Kadangi nuo Milžavėnų ligi Susueckendorf nurodyta 2 mylios, tai Susueckendorf galėjo būti apie **Sujainius** už 7 km. nuo Viduklės, Raseinių link, krašte, kuris šeštame Eržvilko kelyje vadinamas Weikenfeld. **Stabuncaln** nurodoma už 2 m. nuo Susueckendorf, arba einant tiesiai į Kauną, tuojau už Raseinių. Hirsch Stabuncaln ješko Vaiguvos krašte ir pačioje Kelmėje, prie Kražantės upės. Kelmė perarti prie Kušleikių, per toli nuo Sujanių-Susueckendorf (?). **Mierzynski** II p. 105 linkęs Stabuncaln ješkoti net dviejose įvairiose vietose. Ir gal teisingai: Kašarauskas T. ir Ž I. p. 108-109 į vakarus nuo Vankių, į pietus nuo Laukuvos, prie kelio iš Laukuvos į Drukteinius, Kantautēlių-Kantautų akalicoj, t.y. Šauduvos-Giniotos krašte, nurodo lauką, pilną įvairių senovės liekanų: arti Kartuvių kalnas — ir pačiam lauke esąs vieno sieksnio aukštumo granito gabalas, **Stabakuls,** o laukas vadinamas **Stabukulē.** Už pusantro kilometro nuo jos yra piliakalnis, iš kitos pusēs šventasis kalnas Dyvitis, toliau Gaidžio kalnas, Tačiau galima būtų identifikuoti W. 6-7 Stabuncaln su Stabakule tik tuo atveju, jei kelias nuo Milžavēnų eitų ne Raseinių Kauno link, bet atgal ant Kaltinēnų, aplenkdamas jas iš pietų. O nuo šitos linkmės mums teko atsisakyti. Tokiai lokalizacijai prieštarauja ir W. 20 nurodymas, kad Stabkalnė yra "im lande Weikenfeld", o šis kraštas negali būti identifikuojamas su Vankiais tarp Kaltinēnų ir Laukuvos, bet, kaip matysim iš paskutiniojo kelio lokalizacijos, yra tarp Viduklēs ir Raseinių, nors netoli Kašarausko Stabakulēs yra ir kiti Vai-

kulaukiai. Tuo būdu, nors Kašarausko Stabakulė ir yra neabejotinai senoviškas vietos pavadinimas kryžiuočių XIV amžiaus pabaigoje lankomam rajone, tačiau ji neturi nieko bendro su W. 6 ir 7 Stabukalne.

Tačiau **Sprogis** savo geografiniu žodynu duoda mums progos surasti panašaus vardo vietą ir daug arčiau prie Sujainių-Raseinių: p. 298 jis pateikia dvi vietas panašiais pavadinimais: Stabutiltas arba Stoby (Stabai) — tiltas per Dubysą, kely iš Kurtuvėnų į Sudikaičių kaimą. Tačiau šie Stabai nuvestų mus visai į šiaurę nuo tiriamo rajono į kraštą, kurio Wegeberichte visai nelietė. Užtat jo nurodomi antrieji **Staby-Stabai** Geišių dvare Raseinių vlsč. apytikriai tinka. Dabartiniu laiku **Geišių** kaimas yra vieno kilometro atstumo už Raseinių, prie dviejų kelių, kurie eina nuo Raseinių Dubysos link. Geišių atstumas nuo Sujainių-Susuckendorf visai atitinka W. 6-7 nurodymus. Tačiau ir čia yra didelio sunkumo: nuo Geišių ligi Kušleikių už Kelmės yra ne 2 m., bet net tiesia linija 38 km, t.y. apie 5 mylios, taigi, priėmus Geišius Stabuncaln tektų atmesti tiek vienus, tiek kitus Kušleikius. O kadangi bendras atstumas tarp Geišių ir Rogyare, jei tai Šventaragiai, yra apie 40 km. tiesia linija, ir kiek toliau einant keliais, kas visai atitinka W. 6-7 bendrą atstumą tarp Stabuncaln ir Rogyare 5 - 5 ir pusę, tai tenka manyti, kad W. 6-7 Kušleikių reikia ieškoti kažkur tiesiam kelyje tarp Geišių ir Šventaragių, už 16-18 km. nuo Geišių,, Kražių link, maždaug apie **Žalpius.** Galimas daiktas, kad nuo tos vietos už 12 km. esą Kušleikiai (Kražių vlsč.) apimdavo kadaise ir šį, Žalpių, plotą, kad čia ir gyveno W. 7 Kušleika "do Kosleike wonet". Pažymėjimas "czuruck" prie Rogyare čia iš dalies tiktų. Tačiau painiavos į Stabuncaln lokalizaciją įneša, kaip matysim vėliau, ir W. 20.

Iš Rogyare prie Namaxte-Nemakščių išeinama į senąjį kelią, kuriuo ateita į Kaltinėnų-Kražių kraštus. Be W. 6 ir 7, kiti to kelio Wegeberichtai ar nurodo tik bendras tolimesnės kelionės linkmes, ar įneša į tą kelią, labiausia į Kauno linkmės kelią, tam tikrų variantų.

W. 15 paduoda iš Santakos tiesiai 3 m. į **Kražių** kraštą, į dešinę į **Weducklen-Viduklės** kraštą ir į kairę į Caltenenen-Kaltinėnų kraštą. W. 21 — nuo **Hant,** kaip matėm, greičiausia, nuo tos pačios **Ančios-Santakos** — 4 m. į Viduklės kraštą ir 5 m. į Kaltinėnų kraštą. W. 24 nuo Santakos paduoda 4 m. "wildniss" ir iš čia 1 m. ligi **Namagste-Nemakščių.** Toji "wildniss" tai dabartiniai miškai tarp Šešuvio, Batakių, Skaudvilės ir Nemakščių. Tuo vardu, maty-

ti, čia pavadintas nebegyvenamas plotas tarp gyvenamų kraštų, jei į Nemakščius nuo Santakos eita įprastu keliu. Kadangi čia kalbama ne apie pačius Nemakščius, bet apie Nemakščių girią, tai taškas, nuo kurio skaityta 2 ir pusė m. ligi Wenewange, bus buvęs ar į šiaurę ar į pietus nuo Nemakščių.

Sekančio punkto — **Wenewange** Hirsch ješko ties Vaiguva. Bet Sprogis p. 54 vadina, matyti, tą pačią vietą "Vinvongiany" - **Vienvangėnai** tarp Viduklės ir Liubiškių-Lipiškės dvarų. Nors žemėlapyj ir nėra Vienvangėnų, tačiau yra Lipkiškė, kairiajame Šešuvio krante, tiesia linija nuo Nemakščių tik 5 km. Vienvangėnų tuo būdu tektų ieškoti kiek į vasaros rytus nuo Liubkiškių, kažin kur apie Jariškius, kuriuos, kaip matėm, norėta identifikuoti net su Arisken. Bet ir čia tiesia linija nuo Nemakščių bus tik viena mylia. Matyti, jei atstumas teisingai bus buvęs paduotas, eita ne tiesiu keliu, bet aplinkiniu, nes teko aplenkti Nemakščių miškus ir Šešuvį. Gal išeita į W. 6-7 kelią — ant Milžavėnų, o iš ten tik į Vienvangėnus.

Iš **Wenewange** ligi **Stabekalnen** 3 m., tai yra visa mylia toliau Susueckendorf-Stabuncaln atstumo. Ir kaip tik tai visai atitiks tiek dabar nustatytą Wenewange padėtį, tiek seniau siūlomą Stabekalne lokalizaciją ties Geišiais. Ir nieku būdu čia negalima Stabekalne lokalizuoti anoj Kašarausko Stabakulėje.

W. 28 paduodamos tik bendros linkmės, nurodant tik vieną pereinamą, jau anksčiau minėtą tašką — **Traplauken** - **Trapius**, kur kariuomenė galinti dalintis į dvi dalis. Jų viena eidama į **Kaltinėnų** kraštą tą pačią naktį sustosianti prie **Antae** nakvynei. Nurodymas čia **Ančos** upės paaiškina tarp kitko ir bendrą šio kelio linkmę į Kaltinėnus — kelias ėjęs ne per Upyną, kuriuo einant negalima buvo prieiti Ančos, bet pradžioje Skaudvilės-Kražių linkme ligi susidūrimo su Nemakščių-Kaltinėnų keliu, greičiausia, ligi Vaidatonių, kur jį perkerta Anča.

Antroji kariuomenės dalis iš Traplaukių eina į **Viduklės-Weduckelen** kraštą ir pirmą nakvynę turi ties Nemakščių mišku, kurs esąs didelis ežeras. Tokio ežero dabar ten nėra, bet, kaip teisingai pastebėjo Mierzynski, pavadinimas Paežeriai, vienu kilometru į šiaurę nuo Kaltinėnų, rodo, jog čia ežero būta. Bet tuomet ir Nemakščių miškas turėjęs būti irgi į šiaurę nuo Nemakščių. Abidvi kariuomenės susitinka Kražiuose "czu Graschyn burgwall".

W. 29 nuo Ante-Ančos upės nuveda 5 m. ligi lant **Semegallen.** Ir Hirsch teisingai spėja, kad tat **Žemygala** už 4 km į vakarus nuo Skaudvilės (Awkon). Kadangi Hirsch imdavo

atstumą apskritai nuo Ančos, o ne nuo Santakos, tai jam jis pasirodė čia perdaug padidintas. Tačiau nuo Santakos, ypač turint galvoj, kad, kaip matyti iš Sprogio p. 114, ši Žemygala siekė net Upynos upės, atstumas visai atitiks. Tuo būdu Žemygla susisiekdavo su Nemakščių miškais. Bet būdinga, kad Semegallen minima tiktai tame viename 1385 m. pranešime, o W. 24 iš 1395 m., t. y. praėjus tiktai dešimčiai metų, čia jau randa wildniss. Ar ne dėl tų nuolatinių kryžiuočių kelionių šis kraštas, kuriame buvo anksčiau minimos gyvenamos vietos Awkon-Skaudvilė, Traplauken-Trapai, Giviliai ir Žemygala virto pagaliau dykuma? Bene tokiu pat būdu ir visa anoji wildniss atsirado?

Nuo Žemygalos einama į **Wedukkelen** "adir in das lant czu **Wangen**". Wangen anot Hirscho ar Vankiai ar tie patys Wenewange, anot jo Vaiguvėlė ties Vaiguva. Pirmųjų priimti negalime, nes jie neatitinka kelio linkmės. Lieka tik Wenewange-**Vienvangėnai**, apie Jariškius ties Vidukle. Matyti, land Wange sudarydavo tik Viduklės krašto dalį, lendechen pasak W. 52.

Pagaliau, ir W. 51 paduoda dar kelis tame pačiame krašte naujus pavadinimus. Jis veda nuo Aukon-Skaudvilės tiesiai į Kražius. Iš ten į Milsow-Milžavėnus. Iš jų 2 m. ligi Šventosios girios **Saeuten**. Čia, priešingai Hirscho spėjimui, jog Saeuten esą ar tarp Milso ir Vaiguvos ar net ties Užvenčiu, greičiausia, bus toji pat Nemakščių giria. Kadangi atstumo duodama 2 m., o nuo Milžavėnų ligi Nemakščių yra daug arčiau, tai galimas daiktas, kad čia turima galvoje dabartiniai **Šventūnai** (žemėlapy Swenduny), 5 km į pietus nuo Nemakščių. Susidurdami čia su keliu į rytus ir su sekančio etapo lant Wayke, turėtumėm to krašto ieškoti jau W. 28 linkme ir identifikuoti su lant Wange, ar ieškoti dar toliau, laikant, kad lant Wayke yra tas pats W. 20 Weikenfeld su Stabekalne. W. 52, kur paduodama linkmė nuo Dubysos į vakarus, anksčiau nurodomi **Waykewsoppe**, o už 2 m. nuo jų lendechen **Wenewaygene**, tie patys Vienvangėnai už Viduklės. Sprogis p. 25 ir 38 mini Viduklės valsč. upelį Veikiausupis ties Blinstrubiškiais, p. 25 Vakia ir Vokia upelis, p. 60 Vokpiavnis tame pačiame valsčiuje Šinolaukių kaime, taip pat Voigi, Voikvitia, Voikiu lavkas, Voikia. Akty Vil. Kom. XXIV p. 248 ir 346 — Veikievsupi prie Nemakščių. Vigando kronika (S. R. P. III p. 523) mini terram Wayken.

Tokio pavadinimo upės dabar žemėlapiai nenurodo. Tačiau, sąryšy su ta upe ir Vaikių kraštu minimos yra vietos: Blinstrubiškiai prie Alšos upės ir kelio iš Viduklės į Raseinius,

— jų plotas galėjo siekti ir Upio su jos intaku Alēja; Nemaršioniai 4 km į vasaros rytus nuo Blinstrubiškių tarp upių Alėjos ir Palukupio, pagaliau Šilaukiai (Szynolawki) prie kelio iš Raseinių į Liolius-Kelmę, 7 km į šiaurę nuo Nemaršonių prie Alējos upēs. Bene buvo toji Alēja — anoji Weykowsoppe, o lant Wayke ar Weikenfeld galējo apimti plotą tarp kelio Viduklė-Šilaukiai, Alėjos-ligi Sujainių (Susueckendorf?)-Blinstrubiškių-Viduklēs.

Tuo būdu, visas penktasis, Santakos kelias galējo šiaip atrodyti: **Memelin (Nemunynas) — Noyken (Welm Teich) — Gussel (Seise? - Seisdirappe) — Splitter (Spitrė) — Leypa, Ragnit (Ragainē) — Wyste? — Suppe (Šešupē) — (Nemunas) — Wayswille, Waiswilgnen, Waiswillin, Wayswilse (Viešvilē).** Kitas, dešinysis kelias prie Viešvilēs — **Jure (Jūra) — Posseden, Legutten, Wirselauken** (ties **Šereiklaukiais?**) — **Viešvilē.** Bendrai: **Ilgasyl (Ilgšilis) — (Gaurē) — Sessow, Ante, Hant, Santack (Santaka** Šešuvio su **Anča) — Awkon, Aukon, Auken, Aukeyn (Skaudvilė) — Traplauken (Trapai).** Iš čia kelias į Kaltinēnus: **Ante (Anča** ties Vaidatoniais) — **Caltenenen (Kaltinēnai) — Jensetilte (Ižnies tiltas ties** Bagdonais) — **Asswyiote, Asswe (Ašvietē-**Medvēgalis) — **Rawde (Raudē)** — **Rogyare Šventragis)** — **Crasien, Girstawtindorf (Kražiai) - Milso, Milsowe (Milžavēnai).** Čia susiduriama su keliu, kurs tiesiai ējo nuo Awkon (Skaudvilēs): land Semegallen (**Žemygala) — Namaxte, Saeutum (Nemakščiai, Šventūnai) — Wenewange, Wenewaygene, Wangen (Vienvangėnai, ties** Jariškiais) — **Wedduckelen (Viduklē) — Wayke, Waykowsoppe (Alsė? Alėja?)** su **Susueckendorf (Sujauniai?) — Stabuncaln, Stabekalne (Geišiai** ties Raseiniais) — **Cosleyken, Kosleikendorf (Kušleikiai,** už Nemakščių ar Kelmēs?) — atgal **Sessow (Santaka).**

VI. ŠALTONOS KELIAS

Paskutinioji šio rajono kelio grupė apima tik keturis Wegeberichtus: W. 20 iš 1395 m., W. 25 iš 1385 m., W. 26 iš 1393 m. ir W. 27 iš 1395 m. Jų seniausias, W. 25, mažiausiai duodąs nurodymų apie atskiras vietas, nurodytas Dargēs ir Punsēs; visi trys vēlesnieji jau kiek smulkiau nustato kelius ir surašomi tik Rexos ir Tvirbuto. Ir dēl to W. 20, 26 ir 27 tik šiek tiek vienas kitą papildo, o faktiškai kartoja tą patį. Šis kelias, ējęs per Šaltoną, matyti, kaip ir ketvir-

tame rajone, nebuvo kryžiuočių žygių pamatinis kelias, jei jis taip vėlai ir ne nuodugniai buvo ištirtas ir aprašytas. Pats šio rajono reljefas lyg ir paaiškina, kodėl taip buvo: keliai prie Šaltonos eina rajonu kariuomenei tik labai sunkiai prieinamu ir jais tik išimtinais atvejais galima buvo naudotis.

Toliausia pradėta kelionė W. 20 nuo **Trappen.** Tai **Trapėnai,** kairiajame Nemuno krante, priešais Viešvilę. Tačiau priešingai penktam, Santakos keliui, per Nemuną persikeliama ne ties Viešvile, bet, kaip matyti iš W. 27, ties Šilēnais, prieš Smalininkus, nes, greičiausia, kelias kairiuoju Nemuno krantu iš Trapēnų į Šilēnus buvo tuo laiku daug patogesnis už kelią dešiniuoju krantu iš Viešvilēs į Smalininkus.

W. 20 tolesnis, o W. 25, 26 ir 27 pirmas etapas **Siwinton, Swintowe, Swintow, Swintoppe** — tai irgi abejonių nekelianti **Šventoji, Šventupis,** ties Smalininkais tekąs į Nemuną.

Po jos taip pat visi šios linkmēs W. nurodo upę **Saltone, Saltuene, Saltune** — **Šaltoną,** Šešuvio intaką. Bet atstumas nuo Šventosios nurodomas nevienodai: W. 20 ir 26 paduoda 6 mylias, arba apie 50 km, o W. 25 ir 27 tik 4 m. arba 32 km. Kadangi tie patys Rexa su Tvirbutu W. 27 davē 4 m., o jau W. 20 ir 26 duoda 6 m., tai matyti, kad patogių ir tiesių kelių čia nebūta ir įvairių kelionēs kliūčių nugalējimas įvairiu laiku galējo jiems atimti nevienodą laiką, o kelias buvo matuojamas ne ilgumo matais, bet laiku, kelionei sugaišintu.

Dabartiniu laiku tinkamiausias kelias nuo Smalininkų Šaltonos link eina per Jurbarką į Eržvilką. Dabar, kai tiltų yra pakankamai, nēra sunku, tuo keliu einant, du kartu pereiti Mituvą, aplenkti Dainų pelkes, pereiti Antvardę, Trumpę ir Vidaują. Tačiau XIV a. pabaigoje vargu ar galējo šiame visame rajone būti bent kiek kelionei tinkamas kelias, nes pastovių tiltų greičiausia nebuvo, o jų statymas atimdavo tik nemaža laiko. Be to, ir visi šios linkmēs W. tarp Šventosios ir Šaltonos nemini nei vienos upēs; tik vienas W. 25 šiame etape duoda tik "ein bruch". Dēl to tenka manyti, kad nuo dabartinių Smalininkų čia tiesiai pasukta į šiaurę ir čia lygiagrečiai Mituvai ir Vidaujai, gal jų krantais, perskirta pelkes tarp Balneiškių ir Balandžių (ein bruch) ir pasiekta Šaltona **ties Eržvilku.** Kadangi ir dabar tame rajone nēra jokių tiesių kelių tarp Smalininkų ir Eržvilko ir visa kelionē turējo eiti miškais, tai bus suprantamas skirtingas atstumų nurodymas — miškuose nesunku buvo nukrypti į šalį nuo tiesiosios linijos. Šiaip tiesiai būtų ligi Eržvilko ne daugiau kaip trys mylios.

Pasak W. 20 nuo Šaltonos yra 3 m. ligi "land"; jo pavadinimas nenurodytas. Tai, be abejo, Viduklės kraštas, nes jis irgi už 3 m. nuo Šaltonos minimas W. 27 ir 26, o už 4 m. W. 25. Nustatyti linkmę, kuria eita į Viduklės kraštą, padeda tik W. 26, kuris už trijų mažų mylių, tai yra už dviejų normalių mylių nuo Šaltonos duoda upę **Oppa**. Ši Oppa neabejotinas **Upis**, Šaltonos intakas. Nuo Eržvilko ligi Upio nueinama dviem keliais — vienu, einančiu į Nemakščius ir kitu, einančiu į Viduklę ir Raseinius, kuris susiduria su Šaltona ties Perkūniške ir Paupe. Pirmuoju miškais bus 9 km, antruoju 11-12 km, taigi abudu apytikriai tinka. Linkmę, kuri čia pasirinkta, nurodo tolesnis etapas.

W. 20 pirmą nakvynę Viduklės krašte nurodo **Salto** wald; tų pačių asmenų atliktas W. 27 kalba apie wald **Sautum** prie upės **Sassaw**, iš kur einama ant Aukeyn-Skaudvilės. Kadangi **Sassaw**, be abejo, yra **Šešuvis**, tai nuo Eržvilko negalima būtų eiti antruoju keliu į **Salto-Sautum**, nes tuomet Šešuvis pasiliktų toli nuošaliai. Tuo būdu teko eiti tiesiai ant Nemakščių. Nuo Eržvilko ligi Nemakščių viso bus 19 km, arba 2 ir pusė mylios, taigi ir Salto-Sautum greičiausia buvo ties Nemakščiais. Geriausia jiems tinka **Šventūnai**, giria, kurios plotas greičiausia siekė ligi Šešuvio. Kad ši vieta, kaip ir Nemakščiai, priklausė Viduklės kraštui, matyti iš to, kad ties jais žemėlapiuose nurodoma ir dabar Medekšos Viduklė. Iš Jakubovskio žemėlapio matyti, kad be Nemakščių, į Viduklės valsčiaus sudėtį įeidavo ir Batakiai, Skaudvilė. Šaltona sudarydavo to valsčiaus pietų sieną. Hirsch prie W. 20 Salto paaiškinimo neduoda, prie W. 27 teisingai nurodo į Šventūnus, prie W. 51 nuveda užtat beveik ligi Užventų. Tuo tarpu tai yra ta pati vieta, visai atitinkanti visuose šiuose Wegeberichtuose nurodytas linkmes. Mierzynski II p. 95 nustumia Salto daug labiau į šiaurę, už Nemakščių, į Vėjukus ties Žalpiais. Žalpiai tikru savo pavadinimu — juk garsas "ž" rašyta vokiškuose raštuose su "s" ar "sch" — visai tiktų Salto pavadinimui, tik atstumas atrodo per tolimas — ligi Žalpių bus bent 4 m., taigi vienos dienos keliui nuo Šaltonos-Eržvilko būtų per daug. Šiaip ši vieta tiktų W. 27 linkmei, bet nieku būdu netiktų W. 51 linkmei, kur nuo Saeutum nurodyta 2 m. ligi Milžavėnų, kai Žalpiai yra visai greta jų. Sekanti nakvynė **Stabekalne** krašte **Weikenfeld.** Šis kraštas, kaip matėm iš Santakos kelio, sudarė vėlesniojo Viduklės valsčiaus rytinę dalį ir buvo tarp Viduklės ir Raseinių. Tačiau įtraukimas čia **Stabekalne** kiek įneša painumo į jau anksčiau siūlomą Stabukalnio vietą. Penktame kelyje

jis buvo lokalizuojamas Geišiuose į rytus nuo Raseinių, taigi, be abejo, Raseinių krašte, kuris buvo Wegeberichtų vadovams gerai savo vardu žinomas, nors, tiesa, jo visai nemini Rexa ir Tvirbutas, kurie Stabekalne perkėlė į Weikenfeld. Tačiau jei laikyti teisingais W. 20 nurodymus, tad turint galvoje, kad W. 6 paduodama dvi mylios į Stabukalnę nuo Susueckendorf-Sujaunių (?), tektų ir Stabukalnį stumti labiau į šiaurę ir, iš atstumo, net ligi **Lydavėnų** ar einant vieškeliu Šinolaukiai-Lioliai ligi **Kupriškių**, nors čia jau sunku šį kelią vadinti Kauno keliu. Tuomet bent galima būtų ir Kosleikindorfą lokalizuoti Kelmės Kušleikiuose. Tačiau jokių vietovardžių šioje apylinkėje, atitinkančių Stabukalnio pavadinimą, nežinome, ir dėl to kol kas tenka pasilikti prie Geišių, nors ir Lydavėnai ir Kupriškiai, XVI amž., anot Jakubovskio, įėję į Viduklės valsčiaus plotą, XIV amž. buvo greičiausia dalimi Viduklės krašto. Šiuo vienu atveju galima būtų manyti, dar ir apie trečią varijantą. W. 20 tik nurodo, kad antroji nakvynė prie Salto buvusi ši Stabekalne, bet neaprašo tolimesnio kelio, o tuo tarpu Šauduvos krašte, tarp Kaltinėnų ir Laukuvos Kašarausko minima Stabakulė yra netoli nuo Vaikųlaukių, žymimų ir žemėlapiuose. Visai atitiktų, jei ne tat, kad ligi jų nuo Eržvilko yra ne dviejų, bet trijų dienų kelias, ir kad nebuvo jokios prasmės eiti į Šauduvos kraštą nuo Eržvilko, kai turėta bent keturi daug patogesni ir artimesni keliai, į tą kraštą einą.

W. 25 bendrai nurodoma, kad iš Viduklės galima nueiti ir į **Rossyeyn-Raseinius**, ir į **Karsow hus-Karšuvą**, eventualiai į **Obelyną** — Karšuvos valsčiaus centrą.

W. 26 ir 27 nurodo būdus iš Viduklės grįžti į penktąjį, Santakos kelią, būtent, per mišką Sautum-Šventūnus ar Žalpius, toliau per **Gewillen** ligi Auken. Pakelėj iš Nemakščių į Skaudvilę, ties Adakavu yra **Giviliai.** Sprogis p. 67 žino Gevili, Gevilskoe pole, Viduklev, vol. ir p. 73 Gilviči dvor stary v im. Geviliach. Tuo būdu Givilių plotas, apimdamas ir Gilvičius siekdavo beveik žinomos iš penktojo kelio Žemygalos. Sautum-Šventūnų ar Žalpių kelias į Skaudvilę-Auken turėjo eiti per Givilius.

Paskutiniu, grįžtant, etapu W. 26 paduoda jau minėtą Wirsolauken prie Nemuno ,kurio tektų ieškoti tarp Viešvilės ir Jūros.

Šeštojo kelio etapai: **Trappen (Trapėnai)** — **(Šilėnai)** — **Swinton, Swintowe, Swintow, Swintoppe (Šventa, Šventoji ties** Smalininkais) — **Saltone, Saltune (Šaltona** ties **Eržvilku)** — **Oppa (Upis** ties Lenksčiais) — land **Weduckelen, Weduckele**

(Viduklės kraštas) — **Salto, Sautum** prie **Sassaw** (**Šventūnai** ties Šešuviu ar **Žalpiai**) — **Stabekalne** im lande **Weikenfeld** (**Vaikulaukiai** už Viduklės ir **Geišiai** už **Raseinių**, ar Lydavėnai-Kupriškiai). **Atgal Sautum (Šventūnai-Žalpiai?)—Gewillen** (**Giviliai** ties Adakavu) — **Auken, Aukeyn (Skaudvilė)** — **(Santaka)** — **(Viešvilė)** — **Wirsolauken (prie** Nemuno).

M. B. Priedas prie V. B. "Kryžiuočių kelių į Lietuvą XIV amž." Čia draugėn sutraukta ir kiek katalogiškai atžymėta "Kryžiuočių kelių" naudotoji literatūra. Deja, ne viskas pavyko reikiamai patikslinti.

1. **Akty Vilenskoi Archeografičeskoi Kammisii** t. VIII, t. XXIV, t. XXXV (1898, ten ir Karšuvos valsčiaus inventorius 1562).
2. **Babendererde P.** Nachrichtendienst und Reiseverkehr des deutschen Ordens um 1400 (Altpreussische Monatsschrift Bd. 50, 1913).
3. **Baliński M.** Starožytna Polska III, 1850 (2/1887).
4. **Būga K.** Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė (Tauta ir Žodis I, 1923), Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje (Tauta ir Žodis II, 1924).
5. **Buszyński I.** Dubisa, 1871.
6. **Codex** epistolaris Vitoldi, 1882 (parengė **Prochaska A.**).
7. **G(adon) M.** Opisanie powiatu Telszewskiego, 1846.
8. **Gerullis J.** Die altpreussischen Ortsnamen, 1922.
9. **Gukovskij K.** Rossienskij ujezd, 1893.
10. **Hennenberger K.** Prussiae das ist des Landes zu Preussen Wahrhaftliche Beschreibung, 1576.
    Hirsch Th. žiūr. 27. Scriptores
11. **Hoppe F.** Orts- und Personnennamen der Provinz Preussen (Altpreussische Monatsschrift, Bd. 12).
12. **Jakubowski J.** Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. I. 1829.
13. **Kalvaitis V.** Lietuviškų vardų klėtelė, 1910.
14. **Kašarauskas A. kun.** Litvanica (Tauta ir Žodis I, 1923).
15. **Keller H.** Memel, Pregel und Weichselstrom, 1899.
16. **Krumbholtz R.** Samaiten und der deutsche Orden, 1880 (1890).
17. **Krzywicki L.** Žmudž starožytna, 1906.
18. **Kupke G.** Beitraege zur Geschichte der katholischen Mission in Tilsit, 1899.
19. **Lemke P.** Wo die Leitsleute durch die Memelniederung fuehren (Prussia XXVII, 1927).

20. **Lietuvos apgyventos vietos**, 1925.

21. **Merian M.** Topografia Europea, 1679.

22. **Mierzyński A.** Źródła do mytologii litewskiej II, 1896.

23. **Mortensen G.** Beitraege zu den Nationalitaeten und Siedlungsverhaeltnisse von Pr. Litauen, 1927.

24. **Mueller H.** Ueber die Oertlichkeiten der Wegeberichte (Altpreussische Forschungen, 1927).

25. Opiś Vilenskago Centralnago Archiva, vol. V.

26. **Pokrovskij F.** Archeologičeskaja karta Kovenskoi gubernii, 1899.
Prochaska A. žiūr. 6. Codex...

27. **Scriptores rerum prussicarum**, t. II, 1863 (**Hirsch Th.** Die littauischen Wegeberichte), t. III, 1867 (ten 1329 m. Vigando kronika).

28. **Semkowicz W.** O litewskich rodach bojarskich (Rocznik Heraldyczny VII).

29. **Smigelskis B. kun.** Kunigo vikaro užrašai (Draugija nr. 24).

30. **Sprogis I.** Geografičeskij slovar drevnei Žomoitskoi zemli XVI stoletija, 1888.

31. **Tarasenka P.** Lietuvos archeologinė medžiaga. Archeologinis Lietuvos žemėlapis, 1928.

32. **Thomas A.** Litauen nach der Wegeberichten im Ausgange des vierzehnten Jahrhunderts, 1885.

33. **Voigt J.** Geschichte Preusens, 1827-1839, t. IV.

34. **Weber L.** Preussen vor 500 Jahren, 1878.

35. **Zajączkowski S.** Pryczynki do hipotezy o pochodzoniu dynastii Gedymina ze Žmudzi (Ateneum Wileńskie IV, 1927).

Kryžiuočių kova su lietuviais (bareljefas Marienburgo pilyje)

2. IŠ JĒZUITŲ MOKYKLOS PRAEITIES LIETUVOJE XVIII AMŽIUJE [1]

Europos valstybių praeityje jēzuitai suvaidino žymų vaidmenį, kuris tačiau nevienodai įvairių tyrinētojų yra vertinamas. Katalikų dvasininkija dabartiniu laiku, jēzuitams atgijus, yra linkusi jēzuitų vaidmenį visuomeniniame gyvenime vertinti labai augštai. Tačiau tų pačių dvasininkų žymi dalis XVIII ir net XIX a. pradžioje buvo griežti jēzuitų, jų politinēs veiklos ir jųjų mokyklų priešai. Šiaip jau nedvasininkų daugumas buvo linkęs jēzuitus kaltinti net ištisas valstybes pražudžius. Bet nekalbant jau apie dabartį, tik įsižiūrējus į jēzuitų veikimą praeityje, tenka prieiti išvadą, kad, norint juos įvertinti, nēra galima remtis vienu metu: įvairiais laikais ir įvairiose vietose jų vaidmuo buvo labai nevienodas — jie daug kur žymiai pastūmējo pirmyn atskirų kraštų kultūrinimą ir kultūrējimą, kitur vēl ir kitais laikais iš visų jēgų stabdē normalią krašto raidą ir įnešdavo į viešąjį gyvenimą aiškių anarchijos požymių. Tas jų veikimo nelygumas, visiems kraštams taikomas, ypačiai ryškiai matomas Lietuvos praeityje.

Atkviesti XVI a. pabaigoje Lietuvon specialiai kovai su reformacija, jie šioje kovoje nevengē jokių priemonių, kad tik priešą nugalētų. Tačiau nesitenkindami vienu tik išoriniu šalies viešosios opinijos sudarytojų ir faktiškųjų šalies

---

1 Pirmą kartą buvo išspausdinta Šiaulių "Kultūroje" 1931 m. Nr. 6-7 p. 334-338. Pasirašē Vc. Bk.

valdovų ir vadovų — diduomenės ir bajorų veikimu, kaip tai darė reformacijos šalininkai, jie nuėjo su savo propaganda į liaudį. Jos tarpe atsiradę, jie pirmieji, nugalėję vis dar gyvą senosios, prieškrikščioniškos tikybos tradiciją ir praktiką, priartino bendrai prie Vakarų Europos ir Lietuvos liaudį. Šis jų veikimas, be abejonės, aiškiai kraštą kultūrino. Jie XVI ir XVII a. pirmieji sukūrė Lietuvos vidurinę (augštesniąją) mokyklą, suteikę jai griežtą praktinį pobūdį. Ir tai turi būti jų veikimo aktyvan įrašoma. Tiek pat teigiamas buvo jų tuo laiku veikimas ir daugelyje kitų Lietuvos gyvenimo sričių — labdarybėje, kovoje su limpamomis ligomis ir kt. Tačiau tasai jų kuriamasis darbas tęsėsi tol, kol jų svarbiausias priešas — reformacija tebebuvo dar nenugalėtas, nebuvo dar nustumtas į Lietuvos užkampius. Netekę svarbiausiojo akstino savo darbui tobulinti — varžytinių, jėzuitai visas savo jėgas įtempia kita kryptimi — faktinam Lietuvos valdžios užkariavimui tiek per įtaką šalies politiniam valdymui, tiek per koncentravimą savo rankose pasakiškų turtų, per kuriuos iš viešosios visuomeninės apyvartos buvo išimti didžiausi žemės plotai ir stambiausi kapitalai. Šituo jie tarp kito ko didino ir šiaip jau sunkią Lietuvos ekonominę būklę. Šiems tikslams pasiekti jėzuitai naudodavo ne tiktai savo vienuolynus, ne tik įtakingųjų didikų į jų rankas atiduotus auklėtinius, bet visų pirma savo mokyklas. O jųjų mokyklų buvo visame krašte ir jos buvo gausiai lankomos. Tos mokyklos jėzuitų rankose buvo ne tik kultūrinė ar politinė, bet ir grynai fizinė jėga, kuri leido jiems tiek XVII a. pabaigoje, tiek ypačiai XVIII a. visai nesiskaityti nei su valstybės valdžia, nei su vietos teise, nei su kitų asmenų gyvybe, sveikata, nuosavybe. Įvairių jėzuitų geradarių dosnumui išsisėmus, tolimesnis jų nuosavybės plėtimasis ėjo jau jure caduco — grynai prievarta, užgrobimu, smurtu. Tai, palyginti, lengvai jiems pavyksta įvykdyti prie pilno valstybinės valdžios nusilpimo, kas leido jiems nekreipti dėmesio į teisę, nei į įstatymus.

Šios išvados apie tokį jėzuitų veikimą Lietuvoje nėra iš piršto išlaužtos. Joms paremti pravartu susipažinti kad ir su viena labai būdinga byla 1767 metais Kražių jėzuitų iškelta Raseinių gardo teisme Kražių dvaro savininkams Radviloms, Žemaičių kastelionui Gorskiui ir Kražių miestelėnams. Šioje byloje jėzuitai stojo kaltintojais dėl esą neteisėto užgrobimo jiems priklausančio Greitiškės palivarko. Kaltinamieji, šiaipjau jėzuitų geradariai, seniau ramiai nutylį eilinius jėzuitų daromus neteisėtumus, tik šį kartą, kada jiems

grėsė pavojus prarasti gerą žemės plotą, o gal ir norėdami išlieti savo tulžį, prisirinkusią per ilgus metus, iš savo pusės atsakė kaltinimu, kur jau ne tiek motyvavo teisėtumą ginčijamo žemės ploto užėmimo, kiek rūpestingiausiai parinko visus faktus ir faktelius Kražių jėzuitų vienuolyno ir mokyklos veikimui apibūdinti ne vien tiktai bylos laikotarpyje, bet ir keliasdešimt metų prieš tai. Rašydami teismui, ne spaudai, jie, tų laikų įpročiu, visą medžiagą išdėstė gan chaotiškai, bet kartu davė be galo reikšmingą ir būdingą anarchistiškai plėšikiško Kražių jėzuitų veikimo vaizdą. Greičiausia šis vaizdas buvo bendras ir kitoms jėzuitų mokykloms, nes negalima pamiršti kad Kražių jėzuitų mokykla buvo laikoma pavyzdingiausia visoje Lietuvoje. Taigi galima numanyti, kas darėsi kitose Lietuvos jėzuitų mokyklose.

Atsakovai, šį kartą ir kaltintojai, pradžioje keliais griežtais žodžiais duoda bendrą jėzuitų mokyklos charakteristiką. Esą Kražių jėzuitai, paniekindami bendrąjį ordino tikslą, savo auklėjamąją jaunuomenę ne tiktai neraginą tinkamai tobulintis, bet, užuot skatinę jaunuolius gerai mokytis, raginą juos kelti maištus, vietoje dievobaimingumo auklėją ištvirkimą, vietoje knygų bruką jaunuoliams į rankas ginklus ir kardus, užuot mokinę jaunuolius iškalbingumo, jie juos moką gatvėse triukšmauti, dalyvauti muštynėse ir nakties suirutėse. Jie patys šiai jaunuomenei duodą atitinkamą pavyzdį: bažnyčioje, užuot pamokę, plūsta visus, kuriuos laiko savo priešais. Vienuolyne — toje maldos ir nusižeminimo vietoje — esą įtaisę įvairių svaigiųjų gėrimų gamyklą, ir patys jėzuitai imasi degtinę pardavinėti. Jaunuolius moksleivius organizavę kovai su Kražių miestelėnais ir apylinkės valstiečiais. Tam tikslui 1737 m. ties jėzuitų mokyklos vartais padėję du akmenis; ant jų mušti visus, kas pateks į jų rankas. Tais pačiais metais jėzuitų pakurstyti studentai, kartu su vienuolyno bernais, sugriovę Kražiuose dviejų žydų, Mejeravičiaus ir Berkos, namus. Kitais metais pasiuntę studentus Valincevičių ir Urviką nakties metu visame mieste išardyti šulinių svirtis ir kartis, ir tokiu būdu labai sutrukdę vietos karčemininkų darbą, nes jie negalėję niekur gauti vandens, ir žmonės, kol anie susitvarkė, degtinę turėjo pirkti iš jėzuitų. Pasiskundus, abu studentai nebuvo net nubausti. 1738 m. Kražių akademijos prefekto kunigo Daškevičiaus įsakymu, tie patys studentai naktimis ardę seniai išgrįstą miestelio grindinį ir akmenis gabenę į jėzuitų šventorių, kad būtų kuo jį aptverti. Keliems miestelėnams pradėjus statyti naujas krautuves, studentai, jiems bestatant, viską ardę ir kliudę

statybai. 1738 m. gegužės 5 dieną, nakties metu, studentai, kartu su jėzuitams priklausančiais valstiečiais, šaudydami į visas puses, ligi pat pamatų suardę Kražių vaito Gerneckio trobėsius, o kitas krautuves išdaužę. Tais pačiais metais du kartus beveik mirtinai primušę žydą Abramavičių ir žydę Pesę, o vienas kunigas jėzuitas, žiūrėdamas pro langą, šaukęs jiems, kad tik gerai ir be pasigailėjimo muštų; ir čia visų skundai pasilikę be pasekmių. Kitas akademikas, Jankevičius, viešai akmenimis taip primušęs Nachmaną Eizikavičių, kad šis ilgą laiką mirties patale išgulėjęs. 1738 m. gegužės 15 d., eidami kartu su procesija per miestelį, akademikai išėję iš eisenos ir išdaužę langus visose žydų krautuvėse; kada viena žydė krautuvininkė, atsipirkdama nuo pogromo, vienam studentui, Vasiliauskui, davusi naujus batus, bet atsisakiusi dar primokėti pusę svaro muilo, tai šis ne tik visus langus išdaužęs, bet dar ir ją pačią mirtinai primušęs. Ir vėl į visus skundus tiek kunigas prefektas Daškevičius, tiek poezijos profesorius Žebrovskis atsakė, kad greitai ne tik langai, bet ir visos krautuvės būsiančios galutinai išardytos. Įpykę ant Kražių miestelio gyventojo Jokubauskio, pasiuntę pas jį septynis studentus, paties bursos senjoro Mateušo Kalvinskio vadovaujamus. Jokubauskio neradę namie, studentai primušę jo sūnų, sukūlę visus indus, brangesnius daiktus išnešę. Kiti du studentai, viešai mieste girtuokliaudami, keletą kartų pagavę dailidę Petrą, be pasigailėjimo jį mušę, o jam iš jų rankų paspruktus, perspėjimui ties jo namais palikę lazdas. Greitai po to ir pats kunigas Klopotovskis, norėdamas "už vienuolyno sienų kiek paragauti laisvosios minties", akademiko Valincevičiaus lydimas, užėjęs pas žydą Veiliuką ir pats jį ir jo žmoną primušęs. Kada šis pasiskundė, tai po kokio mėnesio, keršydami už skundą, tie patys antrą kartą tuo pačiu laiku jį aplankę, tik šiam laimingai pavykę paspruktį. Tais pačiais metais studentų buvęs sunkiai sužeistas žydas Pinkas; norėdami bent kuo nors Kražių gyventojams pakenkti, įmetę į upę laiptus, reikalingus nuolatiniam susisiekimui. Panašių ekscesų būdavę ir vėliau, ir visados visa tai pasilikdavę nenubausta.

Nutarę pasisavinti visas miesto ganyklas ir pievas, per savo studentus pradėję gaudyti svetimose žemėse besiganančius arklius ir galvijus, ir grąžindavę juos savininkams tik šiems sumokėjus išperkamąjį mokestį, o arklius panaudojus darbams. Ūkininkui Lauraičiui ne tik atėmę arklį, bet ir sermėgą ir pjautuvą, be to, dar kirtę jam keturiasdešimt bizūnų ir privertę jį visą valandą stovėti ant vienos kojos. Są-

ryšy su kasmet vaidinamais dialogais, visi jų dalyviai per keletą naktų šaudą, daužą langus ir mušą miestelio sargybą. Kartą vienam sargybiniui sukapoję galvą ir rankas ir jį patį ant savo akmens primušę. Dvarui pasiskundus, atsakę, kad, esą neįmanomas dalykas, kad akademija galėtų visą miestą primušti.

Skundėjai laiko, kad visame pasaulyje nieks didesnės laisvės už akademikus neturėjo, nes be kito ko jie ir visas žuvis išgaudę, visus bėbrus ir ūdras išmušę, svetimus tinklus išardę.

Dvaro savininkai, kantrybės netekę, 1743 m. visam tam ištirti pasiuntė kamisorių Mieżejevskį, kuris nustatė, kad kunigai jėzuitai leidę akademikams imti krautuvėse paraką nakties bankietams ir puotoms kelti, leidę ardyti krautuves ir krosnis žydų namuose (bejieškant paslėpto parako), svetimą turtą turguje pardavinėti, apdėti tam tikru muitu atvežamus produktus, nustatyti savo kainas parduodamoms prekėms, drausti žydams laidoti savo numirėlius; leidę be užmokesnio imti viską iš krautuvių, ką tik akademikai norėjo. Ir tais pačiais revizijos metais (1743) ištraukę iš krautuvės Judką Benaševičių, pradžioje mušę kumštimis, o vėliau, ant savo akmens paguldę, plakę rykštėmis, mušę plytomis ir akmenimis. Norėdami taip pat pasielgti su siuvėju Abromu ir jo namie nesuradę, visą namą suardę, ir tuojau po to puolę pas kitą, Morkų Maižešavičių, su kuriuo pasielgę taip, "kaip nepridera ne tik studentams, bet ir priešams", — su kardais rankose grąsino, jų neįsileidus, padegti namus; įleisti, pradėję viską daužyti ir pasitraukę tik visam miesteliui subėgus gelbėti; ir toliau visame mieste per naktį triukšmavę, grasindami jį visą sudeginti.

Vieną ūkininką, Joną Vičevskį, mušę tol, kol palaikę jį per negyvą; tada jį palikę, ir šis iki šiol pasilikęs invalidas. Visame mieste sudarę tokią būklę, kad niekas nebuvo tikras dėl savo gyvybės, sveikatos ir turto. Atsiųstas valdytojas (gubernatorius), jau minėtas Mieżejevskis, buvęs bejėgis ką nors prieš juos veikti. Atvirkščiai, lyg keršydami, jie dar labiau pradėję dūkti ir vis jaunus neteisėtumus sugalvoti. Tarp kitko, nuo 1754 m. nustatę laisviems valstiečiams, norintiems keltis iš savo vietų, specialų mokestį; nesumokėjus, užgriebdavo jaučius, kiaules ir kt. 1756 m. nustatę visai sau nepriklausantiems ir laisviems Kražių miestiečiams specialią prievolę — eiti į jų laukus atidirbti po vieną dieną už kiekvieną miestiečių nuosavą karvę. 1757 ir vėlesniais metais

pagrobdavę, kaip patekdavo, svetimus gyvulius ir už jų grąžinimą imdavo išpirkimą. Vienam žydui vežant mirusio žydo lavoną, išmetę jį į balą. 1757 m., kad būtų patogiau privažiuoti savo Greitiškės palivarką, nieko neatsiklausę, pravedę pro svetimą žemę naują kelią. 1759 m. sumanę apdėti mokesčiais tuos žmones, kurie dvaro leidimu iš dvaro miško vežė malkas. 1760 m. studentai, pagriebę nepilnametį žydelį, nugabenę į Drangovskynę ties Tilže, matyti, tam, kad jį prievarta pakrikštytų. Ir po to, pačiuose Kražiuose pradėję atakuoti dvarą, apšaudydami jį iš vienuolyno ir iš krautuvių langų; jie buvo sustabdyti tik specialiai iššauktos kariuomenės. Tam žygiui akademija surinkusi iš visur šautuvus, atėmusi iš miestiečių visą paraką ir per kelias dienas liejusi kulkas. O tokie atsitikimai, kaip siundymai vienuolyno šunų ant miestiečių kiaulių, buvę kasdieninis ir įprastas dalykas. Mušime pravažiuojančių dalyvaudavę ne tik studentai, bet ir pats vienuolyno prokuratorius.

1761 m. studentai, važiuodami atostogų, nutarę užmušti Leibą Nemokšanskį, bet jo nesuradę namie, išdaužę langus, sulaužę stogą, ir vienas jų, "ponas" Rimgaila, pasiėmęs šešias cinko lėkštes, žinoma, be atlyginimo. Jėzuitai sudarę sutartį su Zeliku Maižešavičium pristatyti jiems medaus, bet, šiam jį pristačius, sutartį atėmę ir sumokėję tiek, kiek norėję. Studentai ir toliau auklėjami ir mokomi neapkęsti Kražių savininkų ir miestiečių, mokomi šaudyti į dvarą ir t.t. Neapykantos keliais taip toli buvo nueita, jog net mokyklon jų vaikų nepriimdavę, o dvaro vaikų mokytoją Daugėlą, nors ir visai jo nepažinojo, visai neigiamai atestavę ir užkirtę jam kelią į seminariją stoti.

1763 m. akademikai du kartu iškasę iš kapo ir išmetę žydo vaiko, žydų kapinėse palaidoto, kūną. Tais ir kitais metais buvę daugybė atsitikimų, kada čia vienuolyno šunys karvę sudraskę, čia vienuolynas gyvulius pagrobęs, čia sutarto mokesnio jėzuitai nesumokėję, tik mušdami, nuolatos kartojo "katavojimus". Vietoje atlyginimo, iš akademijos prefekto kunigo Bartoševičiaus išgirstama tik pasigailėjimas, kad nukentėjusieji per mažai mušti, per lengvos žaizdos padarytos; savo bernams jis įsakydavęs miestiečius mirtinai mušti. Nuolatos svetimus arklius svetimoje žemėje pagrobdami, savuosius svetimose pievose ir laukuose ganydavę. Nesiskaitydami su miesto teise, pardavinėdavę viešai druską, nemokėdami muito, o šventadieniais per pamokslus vien tik Kražių miestiečius keikę ir plūsdavę. Visus laiškus, paštu siunčiamus, su-

laikydavę, atidarydavę, ir pagal savo nuožiūrą ar visai negrąžindavę, ar pristatydavę adresatams su savo prierašais ir pastabomis. Gaminamą vienuolyne degtinę visiems pravažiuojantiems pardavinėdavę, nesumokėdami įstatymu numatytų mokesčių.

Būdinga vidujiniams jėzuitų santykiams, kad rektorius Bartoševičius ir akademijos mokytojus ir vienuolius "nejėzuitiškai" mušdavęs per veidus ligi kraujo ir pats girtuokliaudavęs karčiamose.

Šeimininkaudami savo žemėse kaip norėdami, jėzuitai ir iš svetimų nustatė sau kas metai didėjančią duoklę rektoriaus, prefektų, ministrų, magistrų ir akademijos naudai. Vienuolyno žemėse slėpę maskolius — dezertirus, besiverčiančius vagystėmis ir plėšimais, neliečiamus jėzuitų globoje.

Pagaliau dar vienas įdomus jėzuitų moralinėms pažiūroms nušviesti faktas. Miestiečiai pagavę vieną akademiką pas prostitutę; atėmę iš jo sermėgą ir diržą, pasiuntę į kolegiją, tačiau jėzuitai ne tik tų daiktų nepriėmę, ir akademiko nenubaudę, bet iškėlę pretenzijų jį sulaikiusiems, kad jie tik be reikalo sutrukdę jaunam vyrui "jungtuvių stono bandymą".

Kai dėl svetimos žemės pagrobimo, tai tuo darbu jėzuitai vertėsi, mokinių padedami nuo 1726 m., čia užardami kelią ir perkeldami jį kitur, čia naikindami ežias, kilnodami ženklus į kitas vietas, ar geometrijos praktikos darbų metu statydami naujus ženklus ten, kur jų niekados nebuvo. Net ir pačiame mieste vykęs sistematingas aikščių, gatvių, neapstatytų plotų užėmimas.

Ties šiais neteisėtumais skundėjai ilgiausiai sustoja, nes čia buvo jų skaudžiausioji vieta ir faktinė tų visų nesusipratimų su akademija priežastis, sukėlusi pagaliau ir pačią bylą. Ir teismas, kuriam šią bylą teko teisti, tiktai į šį vieną reikalą tekreipė dėmesį, nors ir patys jėzuitai visai neneigė kitų jiems daromų priekaištų ir kaltinimų. Tos kitos skriaudos liko tik istorijos dokumentu, gera jėzuitų darbo charakteristika Lietuvoje. O teismas pasitenkino vien specialių arbitrų paskyrimu savitarpio materialinėms pretenzijoms išaiškinti.

M. B-ka: Ir vis dėlto jėzuitinė mokykla Lietuvos bajorų buvo branginama ir jos nustoję, dar ilgai jie rūpinosi ją atgauti, nes ne vien šitokiais savo mokinių ir net mokytojų bei vadovybės "bajoriškais" (stačiai sakant — huliganiškais) išsišokimais ji pasireikšdavo, bet ir savo mokymu, jo apimtimi ir kryptimi su jų dvasiniais reikalsi visai buvo sutapusi.

3. PRIE LIETUVOS GYVENTOJŲ STATISTIKOS XVIII AMŽIAUS PABAIGOJE[1]

Ligi XIX amžiaus antrosios pusės neturime jokių tikslių Lietuvos gyventojų statistinių tyrinėjimų. Būtų galima nemaža duomenų senesniems laikams surasti įvairių dvarų inventoriuose, kurių apsčiai buvo išlikusių įvairiuose Lietuvos archyvuose ir kurių nemaža buvo ir išspausdinta. Kiek medžiagos pateikia ir bažnytinė statistika, bet ir ji nėra pilna ir ne visai tobula, nes apimdavo vien tiktai katalikus ir iš jų tik tuos, kurie atlikinėjo savo bažnytines pareigas.

Čia ir pateikiamas toks bažnytiniam reikalui sudarytas Vilniaus vyskupijos "Summaryusz" iš 1783, 1784 ir 1786 m., kurį pavyko surasti pridėtą prie to laiko kalendorių. Patogumo sumetimais, jis suskaidytas čia į atskiras tobeles, kad būtų galima lyginti iš metų į metus įvykstančias gyventojų sudėtyje atmainas. Dekanatai čia taip pat kitaip sutvarkyti, būtent lietuviškieji dekanatai yra išskirti iš nelietuviškų. Skaičius katalikų kaip tik tuose nelietuviškuose dekanatuose yra daug mažesnis, nes ten žymią gyventojų dalį sudarydavo gudai pravoslava, o unijotai irgi, matyti, į tas tobeles nebuvo įnešti, nes jie buvo valdomi ne katalikų Vilniaus vyskupijos, bet turėjo savo atskiras vyskupijas. Tačiau ir tuose sąrašuose ne visur tiksliai buvo atskiri stulpeliai susumuoti, tai tokiais atvejais čia pateikiamos dvi skirtingos sumos — oficialioji vyskupijos ir tikroji.*

---

1 Pirmą kartą buvo spausdinta "Mūsų Senovėje" I Nr. 4-5 1922 p. 675-685.

I lentelė

Skaičius vaikų einančių ir neinančių prie sakramentų.

Dekanatai	1783 Einantieji	1783 Neinantieji	1784 Einantieji	1784 Neinantieji	1786 Einantieji	1786 Neinantieji
1. Vilniaus	43,150	15,037	48,101	16,324	39,850	15,117
2. Pabaisko	21,814	9,720	26,517	9,993	26,865	10,567
3. Ašmenos	31,533	9,632	31,975	10,454	31,748	9,352
4. Lydos	30,330	10,762	32,605	10,384	34,323	8,996
5. Rodūnės	19,028	10,289	31,264	10,087	26,434	8,427
6. Ukmergės	33,401	11,208	35,137	11,348	33,947	10,268
7. Kupiškio	73,632	27,270	62,666	26,656	62,019	23,189
8. Brėslaujos	62,746	27,479	64,105	22,704	59,647	21,767
9. Trakų	28,781	9,957	31,603	8,081	26,200	6,595
10. Simno	31,250	7,000	28,920	9,134	27,000	8,243
11. Gardino	26,407	9,741	33,473	11,129	25,032	11,349
12. Kauno	37,946	21,433	38,478	11,774	34,413	20,246
13. Alytaus	27,683	7,173	39,937	14,321	41,212	11,799
14. Svyriaus	39,479	15,562	38,613	15,379	35,725	14,230
15. Polocko	18,406	6,810	13,471	6,562	16,764	6,583
16. Naugardelio	18,110	6,983	19,019	6,449	20,065	7,025
17. Slanimo	10,498	4,207	11,996	4,052	11,479	2,903
18. Rožanos	9,865	2,687	9,826	2,588	1,090(?)	3,957
19. Raduškavičių	12,881	2,474	14,608	3,330	13,368	4,117
20. Babruisko	7,886	1,573	11,028	3,196	4,746	1,494
21. Augustavo	15,140	4,749	17,504	4,236	17,297	3,631
22. Knišino	24,487	6,349	12,101	8,771	23,929	10,118
23. Vitebsko - Oršos	1,343	457	2,735	695	2,930	380
24. Volkovisko	20,343	5,022	10,431	5,656	16,010	8,323
25. Minsko	—	—	36,675	15,557	16,635	7,853
Visoje Vilniaus vyskupijoje oficialiai	648,577	234.000	728,838	248,863	651,379	235,265

Čia savaime prie sakramentų neįeinančių priskirti visi vaikai, o einančių skaičius maždaug atitinka bendrą visų katalikų anoje vyskupijoje suaugusių skaičių.

---

*Kai kuriuos skaitmenis autorius pabraukė. Tatai kartojame, nors nevisados aišku, kodėl pabraukta. M. B-ka.

II lentelė

Gimusių skaičius

Dekanatas	1783 Bern.	1783 Merg.	1784 Bern.	1784 Merg.	1786 Bern.	1786 Merg.
1. Vilniaus	1,180	1,329	1,396	1,452	1,498	1,406
2. Pabaisko	760	735	906	854	880	805
3. Ašmenos	740	770	895	879	861	864
4. Lydos	846	817	1,000	1,015	1,069	967
5. Rodūnės	879	715	1,014	801	612	628
6. Ukmergės	2,233	1,057	1,186	1,152	1,048	954
7. Kupiškio	1,816	1,695	2,105	2,032	1,813	1,880
8. Brėslaujos	1,602	1,524	1,867	1,623	1,662	1,949
9. Trakų	943	839	928	785	802	741
10. Simno	605	602	842	738	783	787
11. Gardino	1,047	876	1,041	1,101	1,081	1,098
12. Kauno	1,299	802	1,292	1,364	1,377	1,334
13. Alytaus	1,606	1,343	1,585	1,517	1,488	1,272
14. Svyriaus	894	880	975	942	1,040	1,000
15. Polocko	370	377	363	336	483	429
16. Naugardelio	500	486	506	487	514	462
17. Slanimo	371	338	457	463	386	355
18. Rožanos	253	253	305	261	277	348
19. Raduškavičių	392	407	331	345	405	316
20. Bobruisko	239	137	169	158	179	148
21. Augustavo	440	436	537	511	501	512
22. Knišino	579	336	685	729	553	605
23. Vitebsko-Oršos	36	27	72	43	67	12
24. Volkovisko	561	576	649	680	656	675
25. Minsko	—	—	982	802	556	567
Visoje vyskupijoje	19,892	17,355	22,088	21,070	20,691	20,161

III lentelė

Skaičius mirusiųjų ir gimusių perviršijimas (Summarijušai pateikia tik bendrus skaičius, atskirai vyrų ir moterų nenurodant.)

Dekanatai	1783 Mirusių	1783 Gimusių daugiau kaip mirusių	1784 Mirusių	1784 Gimusių daugiau kaip mirusių	1786 Mirusių	1786 Gimusių daugiau kaip mirusių
1. Vilniaus	1,487	1,636	1,588	1,260	1,951	953
2. Pabaisko	1,058	437	1,054	706	901	784
3. Ašmenos	1,124	386	1,023	854	949	776
4. Lydos	1,060	601	1,166	1,181	1,596	440
5. Rodūnės	1,335	259	1,020	796	1,200	40
6. Ukmergės	1,163	2,127	980	1,358	1,270	732
7. Kupiškio	2,426	1,085	2,231	1,906	3,072	621
8. Brėslaujos	1,574	1,552	2,183	1,307	1,887	1,724
9. Trakų	1,496	286	952	761	715	828
10. Simno	966	241	1,212	368	963	607
11. Gardino	902	1,021	983	1,159	734	1,445
12. Kauno	1,989	1,112	1,530	1,826	1,419	1,292
13. Alytaus	1,608	1,351	1,597	1,505	1,258	1,502
14. Svyriaus	1,273	501	1,315	602	1,179	861
15. Polocko	526	221	520	179	511	401
16. Naugardelio	403	583	429	564	397	579
17. Slanimo	473	236	546	374	4,396	3,655
18. Rožanos	304	202	316	250	372	261
19. Raduškavičių	437	360	364	312	387	334
20. Bobruisko	209	167	196	131	243	84
21. Augustavo	554	222	445	603	605	408
22. Knišino	888	17	783	631	970	288
23. Vitebsko-Oršos	89	4	72	43	106	22
24. Volkovisko	749	388	845	484	853	478
25. Minsko	—	—	583	1,201	569	554
Visoje vyskupijoje oficialiai	24,283	14,995	23,918	20,318	28,508	12,359
(be Minsko)	23,861	14,995	23,350	19,157	28,034	11,805

IV lentelė

Vedybų skaičius

Dekanatai	1783	1784	1786
1. Vilniaus	753	780	673
2. Pabaisko	378	414	378
3. Ašmenos	409	461	407
4. Lydos	591	572	450
5. Rodūnēs	393	514	319
6. Ukmergēs	636	513	250
7. Kupiškio	862	948	742
8. Brēslaujos	943	1,029	872
9. Trakų	661	509	305
10. Simno	430	448	408
11. Gardino	405	538	469
12. Kauno	687	560	563
13. Alytaus	718	796	600
14. Svyriaus	2,163	616	449
15. Polocko	301	326	271
16. Naugardēlio	310	530	290
17. Slanimo	213	250	116
18. Rožanos	167	162	90
19. Raduškavičių	238	190	192
20. Bobruisko	151	178	145
21. Augustavo	285	278	219
22. Knišino	446	389	269
23. Vitebsko-Oršos	31	32	47
24. Volkovisko	396	296	273
25. Minsko	—	334	268
Visoje vyskupijoje oficialiai	12,741	11,462	9,083
Tikrumoje, be Minsko	12,747	11,339	8,397

Atskirai pateikiama ir savotiška kultūrinē statistika, būtent skaičius "studentų", t.y. skaičius mokinių, greičiausia, vien iš parapinių mokyklų, kadangi kitos mokyklos vyskupijos priežiūrai nepriklausē. Čia įdomus ypač yra suskirstymas tų "studentų" luomais, iš kurio matyti, kad kaip tik lietuviškuose dekanatuose skaičius valstiečių vaikų, lankančių mokyklas, daug kur prašokdavo kitus luomus.

V lentelė

"Studentų" skaičius

	1783			1784			1786		
	(B — Bajorai	M — Miestiečiai		V — Valstiečiai)					
Dekanatai	B	M	V	B	M	V	B	M	V
1. Vilniaus	24	14	143	22	47	131	32	12	115
2. Pabaisko	42	13	91	43	20	98	79	18	98
3. Ašmenos	34	29	34	17	18	12	10	9	17
4. Lydos	130	43	36	133	63	36	183	37	6
5. Rodūnės	32	25	29	29	23	31	11	8	5
6. Ukmergės	75	47	79	32	24	27	15	15	6
7. Kupiškio	83	70	198	67	54	169	55	51	118
8. Brėslaujos	88	90	183	104	103	221	108	72	173
9. Trakų	48	44	38	58	32	45	31	43	51
10. Simno	31	90	92	39	78	115	18	86	89
11. Gardino	77	11	25	82	59	55	26	57	23
12. Kauno	104	42	48	31	32	20	29	39	17
13. Alytaus	39	81	110	26	111	215	35	178	134
14. Svyriaus	26	46	90	51	55	81	29	52	46
15. Polocko	35	50	32	32	43	20	34	40	25
16. Naugardėlio	10	56	63	15	44	12	1	43	10
17. Slanimo	18	24	9	25	27	4	20	22	3
18. Rožanos	60	52	18	43	44	4	35	55	6
19. Raduškavičių	59	56	38	40	40	30	50	35	16
20. Bobruisko	58	24	9	29	28	1	35	24	10
21. Augustavo	42	44	78	32	92	62	20	49	47
22. Knišino	30	50	30	28	64	4	33	66	62
23. Vitebsko Oršos	—	9	—	12	37	4	29	29	4
24. Volkovisko	42	34	22	40	57	18	18	34	15
25. Minsko	—	—	—	106	50	3	113	17	4
Visoje vyskupijoje	1,207	1,024	1,495	1,146	1,245	1,423	1,047	1,091	1,096
(be Minsko)	1,207	1,024	1,495	1,040	1,195	1,420	934	1,074	1,092

Apie socialią tuo laiku Vilniaus vyskupijos būklę kiek duomenų duoda

VI lentelė
Elgetų skaičius elgetynuose

	1784		1786	
Dekanatų	vyrų	moterų	vyrų	moterų
1. Vilniaus	47	76	40	76
2. Pabaisko	39	67	37	46
3. Ašmenos	36	62	32	67
4. Lydos	48	111	50	101
5. Rodūnės	39	85	44	79
6. Ukmergės	54	82	53	82
7. Kupiškio	81	126	—	—
8. Brēslaujos	61	84	65	88
9. Trakų	—	—	42	38
10. Simno	34	52	37	63
11. Gardino	26	29	31	66
12. Kauno	57	82	59	86
13. Alytaus	52	59	54	63
14. Svyriaus	35	60	44	74
15. Polocko	15	49	24	49
16. Naugardėlio	34	40	24	34
17. Slanimo	25	36	23	24
18. Rožanos	23	35	22	27
19. Raduškavičių	18	26	24	26
20. Bobruisko	6	11	6	10
21. Augustavo	22	33	19	34
22. Knišino	34	49	35	53
23. Vitebsko-Oršos	3	13	4	10
24. Volkovisko	29	29	35	32
25. Minsko	36	48	8	17
Visoje vyskupijoje	853	1,344	812	1,255
(be Minsko)	818	1,300	784	1,238

Įsižiūrējus į tas lenteles, visų pirma tenka čia įnešti ir kai kurių pataisų. Bendroji visos vyskupijos gyventojų suma kitur nevisai atitinka tikrenybę. 1783 m. parodyta Kupiškio dekanate 27.270 suaugusių ir 73.632 vaikai. Čia turima aiškią klaidą, nes atvirkščiai tuos skaičius apvertus, gauname bendrai sumai artimus skaičius. Be to 1784 ir 1786 m. į lenteles buvo įvestas ir Minsko dekanatas, kurio 1783 m. nēra. Taigi iš bendrų 1784 ir 1786 metų skaičių tektų išbraukti Minsko dekanatą, nes be šios pataisos nēra galimas joks lyginimas. Tada galime sudaryti ir

VII lentelę

Bendras suaugusiųjų ir vaikų skaičius atskirai lietuviškuose ir gudiškuose dekanatuose*

	1783		1784		1786	
	Suaug.	Vaikų	Suaug.	Vaikų	Suaug.	Vaikų
Lietuviški dekanatai	469,691	176,861	504,831	172,399	468,970	165,915
Gudiški dekanatai	177,338	58,873	161,332	61,014	173,403	61,161
Viso	647,029	233,634	666,163	233,413	642,373	227,076

VIII lentelė

Bendras suaugusiųjų ir vaikų skaičius kartu

	1783	1784	1786
Lietuviškieji dekanatai	646,452	677,230	634,886
Gudiški dekanatai	234,211	222,346	234,564
Viso	880,663	899,576	869,449

Apskaitę prieauglį, gauname IX lentelę, kurioje 1785 m. prieauglis gautas tuo būdu, kad skirtumas tarp 1784 ir 1786 m. buvo padalytas pusiau.

IX lentelė

Prieauglis

	1783		1784		1786	
	Bendras prieauglis	%	Bendras prieauglis	%	Bendras prieauglis	%
Liet. Dekanatai	+30,778	+4.7	—21,172	—3.1	—21,172	— 3.2
Gudų dekanatai	—11,865	—5	+ 6,109	+2.8	+ 6,109	+2.7
Viso	+18,913	+2.1	—15,063	—1.6	—15,063	— 1.7

Tuo būdu matome, kad 1784-1786 m. laiko tarpe visą 1784 m. prieauglį panaikino 1785-1786 m. lietuviškų dekanatų nuostolis, o gudiškuose dekanatuose visą 1784 m. nuostolį padengė 1785-1786 m. prieauglis. Panašus reiškinys pastebimas ir kitose lentelėse.

---

* Lietuviškieji dekanatai — 13: Vilniaus, Pabaisko, Ašmenos, Lydos, Rodūnės, Ukmergės, Kupiškio, Brėslaujos, Trakų, Simno, Gardino, Kauno ir Alytaus. **M. B-ka.**

X lentelė

Gimimų skaičius

	1783		1784		1786	
	Bern.	Merg.	Bern.	Merg.	Bern.	Merg.
Lietuviškuose dekanatuose	15,556	13,104	16,057	15,313	14,974	14,685
Gudiškuose dekanatuose	4,635	4,451	5,049	4,955	5,121	5,514
Viso	20,191	17,555	21,106	20,268	20,095	20,199

Xa lentelė

Bendras gimimų skaičius

	1783	1784	1786
Lietuviškuose dekanatuose	28,660	31,370	29,659
Gudiškuose dekanatuose	9,086	10,004	10.635
Viso	37,746	41,374	40,294

XI lentelė

Mirusiųjų skaičius

	1783	1784	1786
Lietuviškuose dekanatuose	18,186	17,519	17,915
Gudiškuose dekanatuose	5,675	5,831	10,119
Viso	23,861	23,350	28,034

XII lentelė

Gimimų daugiau kaip mirimų

	1783	1784	1786
Lietuviškuose dekanatuose	12,094	14,984	11,744
Gudiškuose dekanatuose	2,901	4,173	61
Viso	14,995	19,157	11,805

XIII lentelė

Palyginimas IX ir XII lentelių

	1783		1784		1786	
	Tikrasis prieauglis	Naturalusis prieauglis	Tikrasis prieauglis	Naturalusis prieauglis	Tikrasis prieauglis	Nat. pr.
Liet. dekan.	—30,778	+12,094	—21,172	+14,984	—21,172	—
Gud. dekan.	—11,865	+ 2,901	+ 6,109	+ 4,173	+61,109	

XII lentelė leidžia daryti ir kai kurias išvadas. Būtent, tais metais daugėjimas ar mažėjimas gyventojų skaičiaus visai nepriklausė nuo naturaliojo prieauglio, bet, greičiausia, nuo išorinių politinių priežasčių. Matyti, čia įtakos daugiausia turėjo kariuomenės iš vietos į vietą kilnojimas, seimai ir panašios priežastys. Iš dalies čia galima nustatyti ir tuos dekanatus, kuriuose tos atmainos vyko. 13 lietuviškųjų dekanatų gyventojų skaičius virš naturalio prieauglio gavo dar 18.684, o tuo pačiu laiku 11 gudiškų dekanatų katalikų skaičius sumažėjo 14.766 žmonėmis. Tai, matyti, kad iš tų gudiškųjų Lietuvos dalių tam tikras gyventojų skaičius buvo perkeltas į lietuviškus dekanatus. Katalikų skaičius daugiausia sumažėjo Polocko, Naugardėlio, Knišino ir Volkovisko dekanatuose, o lietuviškuose dekanatuose daugiausia padidėjo Vilniaus, Gardino ir ypač Alytaus apskrityse. Tačiau, matyti, kad gudų dalis padengė ir Raduškavičių, Bobruisko, Augustavo, Vitebsko prieauglio nuostolį ir tik likusius 14.766 žmones perdavė lietuviškiems dekanatams, iš kurių daugiausia suėmė Kupiškio ir Kauno dekanatai. Turint galvoje tas politines perturbacijas, kurios tuo metu vyko Lietuvoje, toks gyventojų kilnojimas darosi visai suprantamas. Deja, nepavykus gauti 1785 m. statistikos, iš tų išorinių duomenų negalima daryti galutinių griežtų išvadų ir negalima tų apytikrių išvadų patikrinti. Bet iš IX lentelės matyti, kad 1785-1786 vyko vėl atvirkščias procesas - didelių žmonių masių kilnojimas iš grynosios Lietuvos į Gudiją ir net į Lenkiją, nes gudų dekanatai suvartojo tik dalį lietuviškų dekanatų nuostolio - tai likusi dalis (kariuomenė) greičiausia buvo iškelta į Lenkiją, o gal ir į Žemaitiją. Visi šie gyventojų skaičiaus bangavimai gali būti išaiškinti vien tik karo ar bendrai politiniais įvykiais.

Suvedę kitas lenteles, gauname:

XIV lentelė

Vedybų skaičius

	1783	1784	1786
Lietuviškuose dekanatuose	8,046	8,022	6,036
Gudiškuose dekanatuose	4,701	3,257	2,361
Viso	12,747	11,339	8,397

XV lentelė

"Studentų" skaičius luomais

	1783			1784			1786		
	B	M	V	B	M	V	B	M	V
Liet. dekan.	807	599	1,106	683	664	1,175	630	625	852
Gud. dekan.	380	445	389	377	531	245	304	439	244
Viso	1,187	1,044	1,495	1,060	1,195	1,420	934	1,064	1,096

XVI lentelė

Bendrasis "studentų" skaičius

	1783	1784	1786
Lietuviškuose dekanatuose	2,512	2,522	2,107
Gudiškuose dekanatuose	1,214	1,153	987
Viso	3,726	3,675	3,094

Ir šios kelios lentelės irgi iš dalies rodo politinių perturbacijų sudėtį. Tiek lietuviškuose, tiek ir gudiškuose dekanatuose vedybų skaičius iš viso žymiai sumažėjo ir tai beveik visuose dekanatuose. Nors didelių svyravimų čia nematyti, tik 1783 m. Skyriaus dekanatas davė labai augštą vedybų skaičių, net 2163, kuomet 1784 m. buvo tik 616, o 1786 m. 449.

Tokia pat tendencija pastebima ir "studentų" - mokinių skaičiaus svyravime. Turint galvoje, kad tais laikais mokyklas lankė jau smarkiai paaugę jaunuoliai, sistemingą mokinių skai-

čiaus mažėjimą irgi būtų galima susieti su politiniais įvykiais, nes visados įvairūs politiniai neramumai ar suirutės neigiamai atsiliepdavo mokyklos darbui. Bet čia ypač puola į akis palyginti gan didelis pastovumas mokinių miestiečių, kurie kaip tik mažiausiai buvo apkrauti kariuomenės tarnyba. O tuo pačiu laiku labai sumažėjo bajorų ir valstiečių mokinių skaičius.

"Studentai" valstiečiai ypač gudiškuose dekanatuose sudarydavo maž daug trečią visų mokinių dalį. Bet grynai lietuviškuose Vilniaus, Pabaisko, Kupiškio, Brėslaujos, Simno ir Alytaus dekanatuose tas valstiečių mokinių skaičius yra daug didesnis ir neretai sudaro pusę visų mokinių. Tačiau tas faktas, kad jų daug mažiau buvo gudiškuose dekanatuose, gali būti išaiškintas ir tuo, kad ten miestiečiai ir bajorai daugiausia buvo katalikai, o valstiečiai ar unijotai ar pravoslavai. Tuo tarpu Vilniaus vyskupijos statistika savaime lietė tiktai katalikus. Elgetų skaičius 1784 m. ir 1786 m. yra gan pastovus, tačiau nereikia pamiršti, kad statistika buvo apėmusi tik elgetynų elgetas, bet ne laisvai elgetaujančius.

4. KAIP LIETUVA PO RUSAIS VARGO[1]

Kitas gali nustebęs tarti: patys po rusais gyvenome, tai nieko naujo nepasakysi! Gali būti. Bet ar daug yra tokių, kurie atsimena kad ir paskutinį (1863 m.) sukilimą ar baudžiavos laikus? O vis dėlto daugelio mūsų tėvai ar seneliai sukilime dalyvavo ir baudžiavas ėjo. O kas Lietuvoje vyko seniau, nuo pat rusų įsiviešpatavimo Lietuvoje, to jau niekas neatsimena, nors ir tai jau buvo ne tokie jau seni laikai, nes rusai Lietuvą tevaldė šimtą dvidešimt metų, taigi po rusai tegyveno kokios trys — keturios mūsų kartos. O per tą laiką mūsų kraštui teko daug iškentėti, daug buvo pralieta ašarų ir kraujo, daug kovota ir daugelis tose kovose žuvo. Tie, kurie kovoje ir žuvo, kurie kentėjo vargą ir jį išvargo, kurie ateičiai kelią tiesdami sunkiai dirbo, galėtų reikalauti, kad jų anūkai ir proanūkiai jų vargų ir kovų nepamirštų. Ir jei mes, dabartinės kartos atstovai, rūpinamės, kad ir mūsų vaikaičiai mūsų darbų ir vargų nepamirštų, tai patys privalome prisiminti ir tuos, kurie mums dar nesant, dar taip nesenais laikais veikė, privalome ir savo vaikus išmokyti tą praeitį pažinti ir gerbti.

Tik šimtą dvidešimt metų rusai Lietuvoje viešpatavo, bet kruvinos ir sunkios savo valdžios pėdsakus jie paliko dar ilgiems metams.

---

[1] Pirmą kartą spausdinta knygoje "Ir eisim Lietuvos keliu" 1928 m. p. 34-43.

Rusai pradėjo grobti Lietuvos žemes jau nuo 1772 metų. Gerą plotą buvo užgrobę ir 1792 m., kada jų kariuomenė buvo užgrobusi ir kitas Lietuvos dalis. Ir tada kraštas sukilo "maskolių varyti": bajorai, nenorėdami svetimiesiems savo valdžios atiduoti, o valstiečiai, tikėdamiesi tuo būdu susilaukti baudžiavos panaikinimo. Ir sukilęs kraštas užtraukė: "Dievas mumis apžiūrėjo, kaip tik Kasciuška atėjo". Bet tas "mužikų generolas", vyriausias sukilusios tautos vadas Kasciuška buvo toli Lenkijoje, o čia silpnesniuosius, menkai ginkluotus lietuvius maskoliai lengvai sumušė. Nepadėjo dainos šauksmai: "Padėk, padėk pons Kasciuška maskolių valioti", — nepadėjo, nes ir jis pats nelaisvėn pakliuvo. Rusams nugalėjus sukilusį kraštą, prasidėjo persekiojimai. Jie palietė ne tik dvarininkus, kurių dvarų didelė dalis buvo atiduota rusų generolams ir valdininkams, bet ir kaimo žmones. Dideli būriai už dalyvavimą sukilime buvo ištremti į tolimą Sibirą, kurį nuo to laiko lietuviai gerai pažino ir grandinėse išvagojo.

Lietuvą pradėta iš naujo tvarkyti. Ji buvo išdalyta gubernijomis, buvo atsiųsti kraštui visai svetimi valdininkai, padidinti mokesčiai, galutinai suspausti baudžiavomis valstiečiai, kurie, ir lenkų laikais jas ėję, dabar dėl nepakeliamų sunkenybių kruvinomis ašaromis verkė ir visą laiką, kol baudžiavos nebuvo panaikintos, kėlė kruvinai malšinamus maištus.

Padėtis kiek palengvėjo, kai mirus pasileidėlei Kotrynai ir nužudžius pamišėlį carą Povilą, kraštą ėmė valdyti kiek švelnesnis caras Aleksandras I. Pradėta atstatinėti XVIII a. pabaigoje sunaikintus ūkius, sudegintas triobas, nors tuo pačiu laiku baudžiavos našta nuolatos sunkėjo. Naujas rusų baudžiavos sąlygas įvedė ne tik nauji, iš rusų tarpo, dvarininkai, bet ir senieji, čia iš seno gyvenę.

Pradėta kurti naujas mokyklas, ypač daug buvo įsteigta parapinių, kurias daugiausia lankė valstiečių vaikai ir kurios išsilaikė ligi Muravjovo laikų.

Bet tuo pačiu laiku Vakaruose pakilo kruvina karo žvaigždė, Napoleono Bonapartės asmenyje, ir Rusija įsitraukė į jo karus, čia eidama prieš jį, čia kartu su juo. Trumpiausias kelias iš Rusijos į Vakarus ėjo per Lietuvos laukus, kuriais žygiuodama alkana rusų armija, naikino visą maistą ir pašarą, versdama vietos gyventojus elgetauti, o stipriausius vyrus imdama beveik visam jų amžiui į kariuomenę. Tada Lietuvoje prievarta kariuomenėn paimtiems kareiviams teko išvaikščioti beveik visus kraštus, kur tik buvo kariaujama. Išvargę valstiečiai tikėjosi, kad jiems pasiseks išsigelbėti, prancūzams Lietuvon atėjus:

"Berneliai, berneliai, kur jūsų valnastis?
Eikit pas prancūzą, tenai aną rasit".

Maža kas jų tenai nuėjo, o kiti pačių prancūzų Lietuvoje susilaukė, kai 1812 m. Napoleonas, surinkęs milžinišką tiems laikams kariuomenę ir paskelbęs rusams karą, įsiveržė į Lietuvos kraštą, žygiuodamas toliau į Rusiją. Iš Mažosios Lietuvos per Žemaitiją, iš šiaurinės Užnemunės per Kauną ir Vilnių, iš pietų Suvalkijos Gardino link traukė kariuomenės voros. Praėjo, praūžė, o Lietuvoje paliko tuščius laukus ir aruodus, visai apiplėštus, ir nuskurdusius žmones. Bet čia ir vėl reikalaujama iš Lietuvos žmonių maisto ir pašaro tai persiritusiai per Lietuvą kariuomenei išlaikyti. Reikalauja ir žmonių į naujai sudaromą vietinę kariuomenę prancūzų užpakalinėms linijoms saugoti. Kurių nesuskubo išvesti besitraukiantieji iš Lietuvos rusai, tuos suvarė į prancūzų pulkus, pavadintus Lietuvos kariuomenės pulkais, ir pastatė juos kariauti kautynėse brolis prieš brolį, ne už savo krašto laisvę, bet už prancūzų ar rusų pergalę.

Po kelių mėnesių prasidėjo dar baisesnis už pirmąjį potvynį atoslūgis, kada Rusijoje pralaimėję ir sumušti prancūzai, jau ne surikiuotomis gretomis, bet alkanomis gaujomis, ištvirkusiais būriais ėmė per Lietuvą bėgti į vakarus. Jie sudegino didesnę kaimų ir miestų dalį, atnešė ligas, suvalgė viską, kas Lietuvoje dar buvo likę. Prabėgo, palikdami Lietuvą vėl didžiausiame skurde. Ir dar ilgus metus negalėjo mūsų žemė nuo tų vargų atsikvėpti.

Karams aptilus, trumpą laiką dar buvo galima atsidusti. Tuo pasinaudodama karštesnioji Lietuvos jaunuomenės, susibūrusios daugiausia Vilniaus universitete, dalis ne vien iš dvarų, bet ir iš Lietuvos kaimo išėjusi, puolė dirbti kaimiečių tarpe, stengdamasi ją, kad ir sunkias baudžiavas einančią, kiek dvasiniai pakelti. Du Simanai — Daukantas ir Stanevičius, broliai Zabičiai, Poška, Valiūnas, Vilmikas ir kiti pradėjo teikti lietuviams knygutes apie dabartį ir praeitį, dvasinio ir pasaulietinio turinio ir jas platinti liaudyje, ragino kurti mokyklas, kelti apsnūdusią tautinę lietuvių sąmonę. Vargo prispausti žmonės vis tikėjosi kokią išeitį rasti. Tačiau neilgai tas atoslūgis truko. Mirus Aleksandrui ir Rusijos sostan užsirioglinus žiauriam Mikalojui I, vėl geležinė ranka sugniaužė visą kraštą, prislėgė visą Lietuvos gyvenimą, išardė ir lietuvių tautinio sąjūdžio pradžią. Kadangi tuo pačiu laiku imta dar labiau spausti valstiečiai, kurie vis dar apie "valnastį" svajojo, ypač matydami, kad kaimyniniuose kraštuose jau baudžiava buvo

panaikinta, tad buvo suprantama, kad kraštas tikėjosi išsigelbėti vien sukilęs prieš rusus.

1831 m. sukilo beveik visa Lietuva. Būriais prie sukilimo prisidėjo ir valstiečiai lietuviai, laukdami, kad sukilimas nutrauks ne vien tik rusų pančius, bet ir atpalaiduos juos nuo savo dvarininkų valdžios. Trumpu laiku žemaičiai pasijuto laisvi, rusų neskaitlingai kariuomenei iš ten pasitraukus. Jacevičiaus vedami, jie veržėsi prie jūros iš svetur gauti ginklų ir pagalbos ir eidami dainavo:

"Neprapuls mūsų tėvynė, kol žemaičiai gyvi,
Eikim visi imt Palangą, o laivais nuplauksma
Staličiop su valia dangaus, ir carą sugausma.

Tik Vilniuje laikėsi rusų kariuomenės liekanos, su baime laukdamos apgulimo, kada iš taip pat sukilusios, bet jau nugalimos Lenkijos Lietuvon buvo pasiųsta nedidelē, nuo savo jēgų atkirstos kariuomenēs dalis, Lietuvai tariamai gelbēti. Triukšmingai vadovaujama Gelgaudo ir Dembinskio, toji "gelbētojų" kariuomenē atsibaldē Lietuvon. Tuojau ji į savo rankas pasigrobē sukilimo vadovavimą, panaikino atskirus sukilēlių būrius, aprengē juos lenkų kariuomenēs uniforma ir patraukē ant Vilniaus. Nors "slaunas vadas Gelgauds buvo" (taip tų laikų dainoje buvo sakoma), bet rusams paleidus iš Panėrio kalnų porą patrankų šūvių, jau "slaunių" lenkų kariuomenė pradėjo trauktis nuo Vilniaus prie Nevėžio, o iš ten Šiaulių link, visur vengdama kautynių su priešu. Pagaliau Kuršēnuose pasidalino: Dembinskis su kariuomenēs dalimi aplinkiniais keliais spruko atgal į Lenkiją, čia nieko nenuveikęs, o "slaunas Gelgauds" su likusiais dūmē tiesiog Klaipėdos kryptimi, kuri tuo laiku buvo Prūsų valdžioje. Sieną perējęs, su visa kariuomene pasidavē vokiečiams. Nors kaip krašto išdavikas jis čia pat iš savųjų susilaukē kulkos į kaktą, bet tai jau nepadējo — sukilimas jau nebegalējo atgyti, nes visi sukilēlių būriai buvo jau pačių lenkų panaikinti, o be to, lenkų kariuomenei tik įžygiavus Lietuvon, ir rusai tuojau atgabeno Lietuvon daug naujos kariuomenēs.

Dabar gavo progos caras Mikalojus parodyti visą savo žiaurumą. Buvę sukilēliai ir jiems prijaučiantieji buvo ištisais būriais tremiami į Sibirą, jų žemės atimamos ir ne vien iš dvarininkų, bet ir iš valstiečių, ir atiduodamos maskoliams, ne vien naujiems dvarininkams, bet ir iš Rusijos atgabentiems burliokams poselencams. Uždaromos bažnyčios ir vienuolynai ir atiduodami pravoslavų dvasininkams ir vienuoliams, o kitur ir kareivinēmis paverčiamos. Visur įvedama rusų kal-

ba ir statomi rusų valdininkai. Betkoks nepasitenkinimo esamąja tvarka išreiškimas malšinamas kazokų nahaikomis Visiškai nuteriota Lietuva nutilo ir tik statė rusų kariuomenei rekrūtus. O jų daug reikalauta. Rusija nuolatos į naujus karus įsiveldavo, vis stengdamasi svetimas žemes užgrobti. Ir vėl lietuviams kareiviams maskoliškose uniformose teko trankytis po svetimus kraštus, visam savo amžiui atsisveikinti su savo gimtine. Tačiau pagaliau ir Mikalojus susilaukė stipresnio už save priešo, įsipainiojęs į 1855 Krymo karą su prancūzais, anglais, italais ir turkais. Mikalojui betvarkant saviškai valstybę, visur iškilo didžiausios vagystės ir neteisėtumai, ir, kai teko kariauti ne su pusiaulaukinėmis Azijos tautomis jų pačių krašte, bet savo valdomo krašto viduje su stipriu priešu, pasirodė, kad kariuomenei stinga ir maisto, ir pašaro, drabužių, avalinės ir ginklų. Basa, alkana, beginklė, dvasiškai visai prislėgta baudžiauninkų vergų kariuomenė negalėjo kariauti ir karas buvo pralaimėtas. Ir tuojau mirė ir pats Mikalojus, pasak vienų nunuodytas, pasak kitų pats nusinuodijęs.

Jo sostą užėmęs, Aleksandras II tuojau baigė karą ir, matydamas didžiausią nepasitenkinimą esamąja tvarka ne vien Lietuvoje, bet ir visuose savo valdomuose kraštuose, sumanė keisti senąją santvarką, tobulinti valstybės valdymą ir visų pirma panaikinti baudžiavą. Tuo pačiu laiku norėdamas kiek nutildyti visuotinį sambrūzdį, kiek sušvelnino ir vidaus priespaudą. Kiek atsikvėpė ir Lietuva. Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui suspietus aplink save kiek lietuvių šviesuomenės, vėl pradėjo į žmones plaukti lietuviškos knygos, pradėta vėl kurti parapines mokyklas ir kiek rūpintis žmonių švietimu. Visoje Lietuvoje smarkiai siaučiant girtuoklybei, kurią ypač kėlė baudžiauninkų pareiga gerti savo pono bravare gaminamą ir savo dvaro karčiamoje parduodamą degtinę, Valančius ryžosi pradėti blaivybės kovą. Ji pradžioje ėjo labai sėkmingai. Nuo 1856 m., kada toji kova buvo planingai pradėta, raginant kunigams iš sakyklų, platinant atitinkamas knygeles ir kitomis priemonėmis pasiekta, kad po poros blaivybinės kovos metų pirmoji Žemaitija, o paskiau iš dalies ir kitos Lietuvos dalys, visai nustojo degtinę gerti. Bravarai jau nebeveikė, karčiamos stovėjo tuščios, o ir į valstybės iždą jau nebeplaukė akcizės pajamos. Sujudo akcizininkai, dvarininkai, karčiamninkai. Kaip čia privertus žmones vėl degtinę gerti? Tačiau nepadėjo nei prašymai, nei grąsinimai, nei vaišinimas nemokama degtine gatvėse ir prie vieškelių — žmonės vis negėrė ir šešeris metus išsilaikė blaivūs. Tiktai 1863 m., Mu-

ravjovui uždraudus blaivybės brolijas, liaudis vėl prie degtinės grįžo.

Tačiau šiuo tarpu labiausiai laukta baudžiavos panaikinimo. Bet ir dvarininkai nesnaudė. Tiesa, buvo ir tokių dvarininkų, kurie buvo palankūs sumanymui panaikinti baudžiavas ir rimtai ruošėsi naujomis sąlygomis, nesinaudojant vergų darbu, vesti ūkį, bet kiti, žinodami, kad vergijos panaikinimas yra neišvengiamas, stengėsi iš anksto apsidrausti nuo galimų nuostolių: daug kas pradėjo skubiai naikinti kaimus, iš kaimiečių atimtą žemę prijungdavo prie savo dvarų arba naujus dvarus iš jos sudarydavo, o kiti, norėdami dar ir labdariais išgarsėti, patys savo baudžiauninkus atleido, tačiau be žemės, gerai numanydami, kad šie, bado verčiami, patys eis pas juos bernauti. Pradėjo augti nepasitenkinimas, daug kur ir pasipriešinimas. Padėtį dar supainiojo ir pasunkino kilęs badas, o galutinai žmones išjudino naujosios reformos vykdymo vilkinimas. Nors jau 1861 m. vasario 19 (kovo 3 d.) buvo paskelbtas laisvės manifestas, bet reforma vis dar nebuvo vykdoma ir vis baudžiauninkai turėjo dar eiti baudžiavą.

Dėl to ir suprantama, kad vos tik prasidėjus 1863 m. sukilimui, Lietuvoje (bet ne Lenkijoje) dideli valstiečių būriai stojo su ginklu rankose prieš rusų valdžią, kaip visada, su daina lūpose:

Nebeskuskit brolei ūsų, Eisma tuojos mušti rusų,
Nors jie miestuos užsidara, Duosme aniems, duosme garą.
Imkim visi tuoj į nagus, Kirvius, dalgius ir nuoragus,
Bo pri mūsų gera nora Ginklu gal būt ir barbora.
Kožnu kąsni žemės mūsų, Nuog Austrijos ir nuog Prūsų
Ataimsim brolei mieli, Pergalėję neprieteli.

Susidarė net visa eilė savarankiškų lietuvių valstiečių būrių, vadovaujamų Bičio, kun. Mackevičiaus, Lūkošiūno, Dicmano, Puidoko ir kt. Tačiau palyginus su 1831 sukilimu, valstiečių sukilime dalyvavo daug mažiau, ir šis rusų buvo lengviau nugalėtas ir greičiau numalšintas.

Šį kartą, vos tik sukilimui prasidėjus, jį malšinti Lietuvon buvo atsiųstas teisingai koriku pramintas Muravjovas. Turėdamas daug kariuomenės ir veikdamas prieš išsklaidytus, menkai apginkluotus sukilėlių būrius, kuriems trūko ir bendros vadovybės ir bendro veikimo plano, jis lengvai juos sumušdavo ir išblaškydavo. Pagautus šaudė, korė, visą Lietuvą kartuvėmis apstatė. Tačiau vis dėlto vienu požiūriu sukilę valstiečiai, kad ir nelaimėjo politinės "valnasties", bet laimėjo žemę. Muravjovas, norėdamas valstiečius nuo dalyvavimo

sukilime atitraukti, privertē valdžios organus greičiau pravesti baudžiavos panaikinimo reformą, o bausdamas dvarininkus už dalyvavimą ir palaikymą sukilimo, privertē buvusiems baudžiauninkams duoti daug daugiau žemēs, negu kad buvo gavę Rusijos valstiečiai. Ir savo tikslą jis pasiekē: kas iš valstiečių nebuvo pagautas su ginklu rankoje, tas pats ginklą paslēpē ir slaptai grįžo prie savo žemēs ir čia tyliai laikēsi ir iš baimēs atsakyti už dalyvavimą sukilime, ramiai klausē kiekvieno skaudaus valdžios įsakymo, apsimesdamas ištikimu Rusijos valdiniu.

O tokių naujų potvarkių, kurie iš pamatų griovē visą Lietuvos gyvenimą, pasipylē aibēs.

Paskelbęs šūkį "nukryžiuot Lietuvą", Muravjovas kartu suplanavo ją ir visiškai surusinti, supravoslavinti, paversti grynai rusišku kraštu. Pats veikiai iš Lietuvos atšauktas, jis dar pats nesuskubo viską, ką buvo sumanęs, įgyvendinti, bet jo mintis toliau vykdē jo papēdininkai — visokie Kaufmanai, Orževskiai, Klingenbergai ir kiti.

Visų pirma buvo sumanyta atimti iš vietos gyventojų žemę ir joje įkurdinti rusus. Tremiami į Sibirą visi, kas tik buvo įtarti sukilimą palaikę, ir tai tiek dvarininkai, tiek ir valstiečiai, net ištisais kaimais. Jų žemēs buvo tuojau konfiskuojamos ir apgyvendinamos rusų. Vietos gyventojams buvo uždrausta laisvai pirkti ar parduoti žemę. Atimama beveik visa bažnyčioms ir vienuolynams priklausiusi žemē ir atiduodama arba cerkvēms ar kolonistams rusams. Ištisais būriais gabenami Lietuvon įvairūs burliokai, kurie patys būdami beraščiai, turējo sudaryti rusų kultūros ramstį Lietuvoje. Daug vēliau, kada paaiškējo, kad tokiu būdu vis dēlto nebepavyksta Lietuvos surusinti, buvo įkurti specialūs bajorų ir valstiečių bankai, kurių svarbiausias uždavinys buvo išpirkti iš vietinių dvarininkų jų dvarus ir juose įkurdinti jau tvirtas, organizuotas maskolių kolonijas. Šį darbą, kuris Lietuvai daugeliu žvilgsnių buvo net pavojingesnis už taikomą politiniame gyvenime smurtą, sustabdē tiktai pirmasis pasaulinis karas.

Kita priemonē visam kraštui surusinti turējo būti lietuvių spaudos uždraudimas ir rusiškų rašmenų primetimas lietuviškiems raštams. Tačiau čia rusų valdžia visiškai ne tik nepasiekē pasistatytojo tikslo, bet ir iššaukē visiškai nelauktą krašto reakciją į tą raidžių uždraudimą. Nors tasai nelemtasis lietuvių spaudos uždraudimas tęsēsi keturiasdešimt metų, nuo 1865 ligi 1904, bet vien tiktai pradžioje kartais pavykdavo per mokyklas įbrukti vienam kitam asmeniui tas

rusų raidėmis spausdintas knygutes, kol dar nebuvo išsisklaidžiusi 1863-1864 m. sukilimo malšinimo iššaukta baimė. Tačiau Lietuva greitai su tuo uždraudimu apsiprato. Tas pats vyskupas M. Valančius vienas pirmųjų surado kelią į Mažąją Lietuvą, ten ėmė spausdinti savo parašytas knygas, organizavo knygų gabenimą per sieną ir jų platinimą krašte. Nežiūrint jau nuo pat pradžios rusų policijos plačiai taikomų visiems knygnešiams ir knygų platintojams represijų, vis dėlto tuo pačiu keliu nuėjo ir kiti. Vos dvidešimčiai metų nuo spaudos uždraudimo pradžios praėjus, įsikūrė pirmasis Didžiajai Lietuvai skiriamas laikraštis "Aušra", paskiau tų laikraščių atsirado ir daugiau. Draudžiamos knygos šimtais tūkstančių egzempliorių buvo slaptai platinamos visame krašte, pasiekė beveik kiekvieną Lietuvos kaimiečio trobelę ir pasirodė, kad nors "Anei rašto, anei druko mums turės neduoda; tegul, sako, bus Lietuva ir tamsi ir juoda", vis dėlto toji "tamsi" Lietuva laimėjo kovą su rusų valdžia už savo knygas, ir tos nelygios kovos metu ne tik nepalūžo, bet ir sutvirtėjo, išaugino naujus kovotojų pulkus ir naują pasiryžimą kovoti jau ir už laisvą Lietuvą.

Teisingai nusakė vysk. A. Baranauskas:

Neįveiksi, sūnau, šiaurės,
mūsų širdys tvirtos,
senai buvo išmėgintos,
senai keptos, virtos.

Tas širdžių tvirtumas padėjo įveikti ir kitus pasikėsinimus prieš Lietuvos kraštą ir žmones. Buvo mėginta rusinti ir per mokyklas. Gyvavusios anksčiau beveik kiekvienoje parapijoje parapinės mokyklos buvo uždarytos ir jų vietoje pradėta visur kurti vadinamas "selskąsias", su mokytojais rusais atėjūnais, nei žodžio lietuviškai nemokančiais, rusiškais vadovėliais ir rusų carų ir pravoslavijos garbinimu. Vyskupo Valančiaus pakurstyti, mūsų žmonės ilgai savo vaikų į tas mokyklas nesiuntė, slaptai juos mokydami pašventoriuose ir išlaikydami slaptas mokyklėles. Pradėta ten vaikai leisti tik daug vėliau, kada jau buvo Maž. Lietuvoje pakankamai prispausdinta savų elementorių ir kitų knygučių, kuriomis buvo galima atsverti kenksmingą rusų mokyklų ir mokytojų įtaką. Kartu nuolatos buvo reikalaujama savo mokyklų su lietuvių kalba ir lietuviais mokytojais. Pagaliau, 1905 išsisiubavus Lietuvoje revoliucinei nuotaikai ir veiksmams, atėjo momentas, kada beveik iš viso krašto rusų mokytojai buvo išvyti ir jų

vietoje buvo pasodinti savi. Nors pašalinti maskoliai mokytojai paskiau atgal sugrįžo, tačiau jau bent tiek laimēta, kad ir į valdines mokyklas buvo įleista lietuvių kalba ir daugelyje vietų buvo į mokyklas paskirti lietuviai mokytojai, tad ir atkrito slaptųjų mokyklų reikalas.

Daugelio kunigų dalyvavimas sukilime ir beveik visuotinis tam sukilimui jų prijautimas davē progos Muravjovui ir jo įpēdiniams pradēti žiauriausią kovą su katalikų bažnyčia, prisidengus motyvu, kad tuo būdu neva kovojama su lenkinimu per bažnyčias. Mēginta į katalikų bažnyčias įvesti rusų kalbą, tačiau visoje Lietuvoje teatsirado vos keletas silpnadvasių kunigų, kurie tą reikalavimą bandē vykdyti. Kiti gi, padrąsinti arba sudrausti vyskupo Valančiaus tam pasipriešino ir valdžia buvo priversta to sumanymo atsisakyti. Buvo uždrausta statyti naujas bažnyčias ir senas taisyti, uždrausta statyti prie kelių kryžius ir koplytēles, tačiau naktimis kryžiai kaip grybai augo. Buvo suvaržytos visokios bažnytinēs eisenos, kunigų laisvas vykimas iš savo parapijos ribų. Sumanyta palengva atimti visas bažnyčias ir paversti jas cerkvēmis. Vienuolynai buvo uždaryti, vienuoliai išvaikyti ir neleidžiama į keletą išlikusių ir paverstų kunigų kalējimais vienuolynų priiminēti naujokų, kad ir jie ilgainiui naturalia mirtimi mirtų. Imta varyti katalikus mokinius į pravoslavų pamaldas, ir tikybos dēstymas mokyklose turējo būti vedamas rusų kalba. Šiose srityse priešintis buvo nelengva, nes visi tie draudimai ir reikalavimai buvo atsirēmę į stiprią rusiškosios policijos, žandarmerijos ir kazokų pajēgą. Tad žmonēs ilgai bijojo priešintis šiems neteisētiems, neteisingiems ir skaudiems potvarkiams. Bet vis kylant tautinei lietuvių sąmonei ir politiniam susipratimui, pagaliau, ir čia rusų valdžia susilaukē griežto pasipriešinimo. Po Kęstaičių ir kitų panašių įvykių, ypač plačiai išgarsējo žemaičių pasipriešinimas Kražių benediktinių bažnyčios ir vienuolyno uždarymui. Pustrečio mēnesio parapiečiai neįsileisdavo į bažnyčią valdžios atstovų, kol pagaliau 1893 m. lapkričio 10 (22) į Kražius atsibastē su kazokų šimtine Kauno gubernatorius Klingenbergas. Nuožmiausiai kankindami ir žudydami bažnyčią ginančius žmones, jie neįstengē tačiau jos užimti ir išvaikyti gynējų. Šių "Kražių skerdynių" atbalsiai plačiu garsu pasklido ne tik visoje Lietuvoje, bet ir visuose kultūringuose kraštuose ir dar labiau sužadino lietuvių visuomenēje pasiryžimą priešintis kiekvienam valdžios smurtui. Kęstaičių ir Kražių bylos ir pora metų po to įvykę Mintaujos ir Šiaulių lietuvių gimnazistų "maištai" prieš pravoslavų cerkvių lankymą, rusų val-

džią privertė pradžioje kiek sušvelninti savo tikybinio persekiojimo politiką, o 1905 tuo atžvilgiu ir visai kapituliuoti ir paskelbti savo tikybinės tolerancijos manifestą.

Tolimesnieji Lietuvos gyvenimo įvykiai po rusų valdžia be abejo gerai yra žinomi dabartinei Lietuvos visuomenės kartai, kurios dauguma gerai atsimena ir 1904 m. įvykusį lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimą, ir 1905-1906 m. revoliucinį sąjūdį, kuris aiškiai įrodė, kad tas milžinas ant molinių kojų — caristinė Rusija — jau braška, taip pat 1905 XII Didįjį Vilniaus Seimą su jo šūkiu, mestu į plačias Lietuvos mases (kovoti už Lietuvos savarankiškumą), pradžią legalinės lietuvių spaudos, įvairių draugijų kūrimą, Lietuvos kooperacijos atsiradimą ir t. t. Visa tai jau nebe istorija, bet netolima praeitis, kuri padėjo augti ir bręsti Lietuvos gyventojų politinei ir visuomeninei sąmonei ir ruošė kelią į nepriklausomybę. Pagaliau jau nebe praeitis, bet tik ką praslinkusi dabartis buvo I pasaulinio karo vargai ir nelaimės, kurios tačiau leido Lietuvai atsisveikinti su neprašytu ir žiauriu Lietuvos šeimininku, šimtą dvidešimt metų bandžiusiu Lietuvą ir jos žmones praryti, bet nesugebėjusiu jos suvirškinti — su Rusijos valstybe ir jos valdžia.

Lietuvos ulono kepurė, 1812 m.

5. LIETUVOS LAIKINOSIOS VYRIAUSYBĖS MŪSŲ PRAEITYJE[1]

Nors Lietuvos ir lietuvių tautos visuomeniniame gyvenime kiekviename žingsnyje tenka susidurti su faktais, išaugusiais iš tolimesnės ar iš netolimos praeities, be kurios pažinimo patys tie faktai nėra visados aiškūs ir suprantami, tačiau jau iš seno mūsų tarpe praeities pavyzdžių paprastai nežiūrima ir beveik kiekviena nauja Lietuvos visuomeninių darbininkų karta savo krašto istoriją pradeda nuo savęs, pamiršdama, kad jos šaknys siekia kartais net ir labai tolimos praeities. Taip yra dabar, taip buvo ir seniau. Prisimenu, kaip 1933 m. Šaulių Sąjungoje Kaune, minint 50 metų "Aušros" sukaktį, generolas J. Bulota savo ilgoje prakalboje įrodinėjo, kad ligi Lietuvos horizonte pasirodė dr. Basanavičius ir kai kurie kiti aušrininkai, jų tarpe ir pats prelegentas, Lietuvoje bendrai nieko nebuvo. Ir, tą girdėdamas, neiškenčiau prelegentui nesušukęs: — tai kaipgi, generole, jūsų pasiklausius, turėtume laikyti, kad ligi "Aušrai" pasirodžius, Lietuva tebuvusi tuščias, laukinių žmonių gyvenamas kraštas — nedirbamas dirvonas, ir jame gyvenimas tada teprasidėjęs, kada, lekiant varnai pro Marijampolę, jai iš po uodegos pri-

---

1 Šis straipsnis buvo išspausdintas 1953 m. newyorkinėje "Lietuvoje" Nr. 3, bet redakcijai, be autoriaus sutikimo, jį visiškai sužalojus, čia yra jo autentiškas tekstas.

puolamai "Aušra" iškrito. Ir ta pačia proga teko priminti ir tą tylų, bet didelį senesniųjų kartų darbą, kuris paruošē ir pačius aušrininkus, ir atitinkamą dirvą "Aušrai".

Su tokiomis "varnomis", praskrendančiomis pro Marijampolę, Kauną ar Vilnių, ir apdovanojančiomis Lietuvą tomis ar kitomis naujomis visuomeninēmis ar politinēmis institucijomis ir idėjomis, tenka laiks nuo laiko ir dabar susitikti. Žmonės, kartais ir net stambius vardus nešioją, dėl jų ginčijasi, savitarpyje kovoja, laikydami, kad šiose srityse jie pirmieji yra kažkokius naujus išradimus padarę, kurie praeityje neturēję jokių pavyzdžių, jokių šaknų, ir ta proga pareiškia nemaža įvairių naivių minčių ir tvirtinimų, nesąmoningai platesnę Lietuvos visuomenę klaidindami.

Tačiau jei šiuo metu ypač mūsų politikai mažai tepasimoko iš mūsų praeities, tai vis dēlto netenka dēl to jų kaltinti, kadangi čia kalti mūsų istorikai. Turējome ir turime jų gražų būrį, bet beveik visiems jiems Lietuvos istorija baigiasi kone Liublino unija. Šiam laikotarpiui nušviesti jie davē mums nemaža gražios medžiagos, nors ir čia kartais jie mus klaidina (prisiminkime tiktai paskutiniaisiais metais jų paleistą muilo burbulą apie Lietuvos "krikštą" Mindaugo laikais, kada jie pavertė Lietuvą krikščioniška jau XIII amžiuje, nors patys poteriai pirmą kartą lietuviškai buvo išversti tik po 100 metų). Bet Lietuvos praeitis nuo to laiko, kada Lietuva nustojo savo valstybinio savarankiškumo, XVIII amžiaus pabaigoje patekusi rusų okupacijon, mūsų istorikų beveik visai nebuvo liečiama. Dar senoji Lietuvos istorikų karta davē kiek tam laikui dokumentais paremtų monografijų, bet jaunoji tenkinosi tik nušvietimu vieno kito to laikotarpio fragmento, ir tai jų nušviečiamo vien atsirēmus svetima ir dažnai neteisingai mūsų praeitį nušviečiančia literatūra. Ir tuo būdu ypač XIX amžius visai iškrito iš mūsų istorikų akiračio ir dēl to kita mūsų visuomenēs dalis, kad ir turēdama geriausius norus mūsų nesenąją praeitį, iš kurios ji pati išaugo, pažinti, tam neturi beveik jokios medžiagos ir dažnai prieš savo norą yra verčiama dabartį visai atitraukti nuo praeities.

Tiesa, prieš keliolika metų mūsų jaunesniųjų istorikų būrys buvo pasiryžęs ir tą spragą užkišti ir paruošē plačią "Lietuvos istorijos" monografiją, 1950 m. trečią kartą be jokių pakeitimų pakartotą. Jos žymiausioji dalis, apēmusi Lietuvos istoriją ligi XVIII amžiaus pabaigos, buvo rūpestingai paruošta, faktai buvo patikrinti ir teisingai nušviesti, jei bent tik kiek nutylint ir užtušuojant kai kuriuos praeities įvykius, kurie

tuos laikotarpius apranšantiems autoriams buvo ne prie širdies. Bet visas Lietuvos istorijos laikotarpis po rusų valdžia buvo parašytas jauno istoriko (jau 1938 m. mirusio), kuris savarankiškai niekados XIX amžiaus Lietuvos istorijos nestudijavo, bet vien tyrinėjo XIII ir XIV amžiaus Lietuvą. Apsiėmęs tačiau aprašyti ir naujausią Lietuvos istoriją, jis tai atliko, sulipdęs tai iš kelių svetimų ir lietuviškų monografijų, ir pateikęs Lietuvos visuomenei grynai studentišką darbą, supainiojęs vardus, faktus, ir juos visai neteisingai nušvietęs. Koksai tai buvo darbas, galima įsitikinti ne vien iš tokio pavyzdžio, kad jis žinomą XIX amžiaus lietuvių rašytoją, "Byrutės" autorių Valiūną, pavertė XVI amžiaus Vilentu, bet ir iš šitokio reikšmingo fakto, kurio liudininku teko būti šiuos žodžius rašančiam. Tik užbaigus ano veikalo spausdinimą, vienas pirmųjų jo egzempliorių buvo tiesiai iš spaustuvės atsiųstas Vytauto Didžiojo Universiteto bibliotekai. Jį bevartant, staiga puolė į akis keletas puslapių, kuriuose autorius, aprašydamas XIX amžių, aprašė faktiškai niekados Lietuvoje nebuvusias žemietijas. Antraštiniame lape suradęs to leidinio redaktoriaus pavardę, tuojau nubėgau jo ieškoti. Suradęs, atkreipiau jo dėmesį į tas skandalingas nesąmones, kada aprašomos niekados Lietuvoje nebuvusios institucijos. Redaktorius nustebęs sušuko:

— Tai kaipgi, — žemietijos buvo Rusijoje, Lietuva buvo rusų valdoma, tai ir Lietuvoje toji Rusijos santvarka turėjo būti. Bet, sužinojęs iš manęs, kad tų žemietijų rusų valdžia sąmoningai Lietuvoje nebuvo įvedusi, jis tuojau nubėgo spaustuvėn, sustabdė knygos siuntinėjimą, įsakė iš visų knygos egzempliorių tuos puslapius apie žemietijas iškirpti, ir jų vieton prispausdinti visai kitą tekstą. Bet, deja, aš tuo laiku nebuvau viso to skirsnio "Lietuva rusų valdžioje" paskaitęs. Jei tai būčiau laiku padaręs, tai galbūt, redaktorius būtų ir visą jį iškirpęs ir iš naujo parašęs. Nuo to knyga tik būtų laimėjusi, nes neklaidintų savo vėlesnių skaitytojų netikru XIX amžiaus faktų aprašymu. Šiaip norėdamas pateikti kiek medžiagos ir dabartiniams tos knygos skaitytojams, gal būti, ir būsimiems jos naujiems redaktoriams, aš čia pateiksiu kiek faktų apie buvusias įvairiu laiku, pradedant XVIII amžiaus pabaiga, Lietuvos laikinąsias vyriausybes. Šie faktai kartais gali būt įdomūs ir kitiems mūsų dabarties politikams, kurie iš visų buvusių Lietuvos laikinųjų vyriausybių tik kiek girdėjo apie 1918 - 1920 m. laikiną vyriausybę, na ir žinoma, apie 1941 m., kurios kūrime kitiems iš jų teko dalyvauti ir jos nariais būti.

I

Kada, paskelbus vadinamąją 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją, kuri tarp kito panaikino ir Lietuvos valstybinį sutvarkymą, ją pavertusi tik viena iš Lenkijos provincijų, prasidėjo Lenkijoje ir Lietuvoje ir vidaus sambrūzdis, tai Rusija, atsirėmusi vadinamaisiais targovičėnais (Targovicoje sudaryta tos konstitucijos priešų konfederacija), įvedė savo kariuomenę ir Lietuvon, ir po trumpo karo užėmė visą Lietuvą. Tarp kito ko, tuo laiku Kotryna II kreipėsi į Lietuvos gyventojus ir atitinkamu manifestu, kuriame statėsi kaip ir Lietuvos laisvių gynėja. Būdinga, kad daugumą to atsišaukimo šūkių beveik žodiškai pakartojo bolševikiniai maskoliai, 1940 m. okupuodami Lietuvą.

Tačiau 1794 m. kovo 29 d. prasidėjo vadinamasis Kosciuškos sukilimas, kurio metu jis buvo paskelbtas Lenkijos-Lietuvos valstybės vadinamuoju viršininku ("naczelnik"). Kiek vėliau, Jokūbui Jasinskiui pavyko suorganizuoti sukilimą Vilniuje, ir naktį iš 1794 balandžio 22 į 23 jį užimti. Sukilimas greitai po to išsiplėtė visame krašte, nors daugiausia pradžioje rėmėsi likučiais rusų dar nesulikviduotos buvusios Lietuvos kariuomenės. Sukilimo eigoje būtina sudaryti ir valdymo organą, kuris organizuotų kraštą kovai su dar neišvytais okupantais ir sudarytų tam reikalui ir atitinkamą administraciją ir teismus, kad apsaugotų kraštą nuo sauvaliavimo. Save laikydamas augščiausiuoju valdžios organu, Kosciuška nušalino Jasinskį nuo tiesioginio vadovavimo Lietuvos sukilimui ir vyriausiuoju Lietuvos sukilėlių jėgų vadu pradžioje paskyrė generolą Mykolą Vielhorskį, o šiam po kiek laiko nuo tų funkčijų atsisakius, jo vietoje buvo pastatyas iš Lenkijos atsiųstas generolas Stanislovas Mokronovskis.

Civiliniams, su sukilimu susietiems reikalams tvarkyti, 1794 m. balandžio 25 d. buvo sudaryta "Centralinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Deputacija", kurios jau vienas vardas rodė, kad ji vien tiktai skiriama Lenkijos Tautos Tarybos tam tikru organu Lietuvoje. Tačiau ji pati, atsiremdama karine sukilėlių pajėga, kuri jai suteikdavo galios kraštą valdyti, tuojau faktiškai virto pirmąja Lietuvos laikinąja vyriausybe, veikiančia visai nepriklausomai nuo Lenkijos atitinkamų organų. Savo lietuviškai spausdintuose atsišaukimuose į tautą, ji lietuviškai pasivadino: "Wiresnibe arba Roda sio ciesa Lietuvos" ar, kitur "Roda neydidziausia naradaus Lietuvos".

Čia įdomu, kad pirmoji ta Lietuvos Laikinoji Vyriausybė, kol ji karine pajėga atsirėmusi galėjo veikti ir savo vykdo-

mąją galią vykdyti, ypač didelį dēmesį kreipē į lietuviškai kalbančią lietuvių liaudį, ir pirmą kartą per visą 400 metų bendro valstybinio su Lenkija gyvenimo laiką, įvairiais politiniais, administraciniais ir teismo reikalais kreipdamasi į kraštą tam tkrais atsišaukimais, ne tik jų dalį skelbė lietuvių kalba, bet juose stengēsi sulietuvinti ir visas tos "Rodos neydidziausios" narių pavardes. Ir jau iš tų atsišaukimų sužinome, kad ją sudarydavo: Jozefas Niesiolowskas Wojewoda Nowogrodskas, Benedyktas Marykonis Pisaris W. X. Lit., Stanislawas Mirskas Pisaris W. X. Lit., Dominikas Narbutas Wayskas Lidskas, Michalas Grabowskas Kaniuszas W. X. Lit., Stanislawas Walawicza Padkamaris Rzeczyckas, Mikolas Sabba Chreptowiczas Marszalkas Oszm., Martynas Poczobutas Rektarys A. Wilen., Michalas Karpowiczas Archydyak. Smol., ir dar septyni kiti ir, be jų, dar sekretorius Rodos Ignots Linkiewiczia ir sekretorius Rodos ziames Lietuvu Jozapas Narbutas.

Bet ne vien tiktai pati "neydidziausi roda", bet ir kiti jos sudaryti organai, kaip ir savotiškos laikinosios ministerijos, irgi taip pat dēl politinių priežasčių lietuvējo. Štai turime atsišaukimą "Suda Skarba Lyituwos sio layka", kuriame Palangos valsčiui pranešama, kad jis pereina valstybēs iždo žinion, ir kuriame taip pat lietuviškai pasirašo: kunygs Dawids Pilchawskis Sufragons Nominots, Pral. Wyln. Dep. Prezyd.; Untonas Važinskis Padkam. Aszm. Dep., Mateuszas Nelubowicia Deput., Florionas Doliwa Syrutis Sudz. Ziam. Kaw., Petras Billings Deput., Ygnotas Dąbrowskis Sudz. Grad. Wylkm. Dep., Xavieras Giedraytis Juraha Pyszor. Ziam. Wiln. Dep., Placydas Traszkawskis Czesniks Bres. Deput., Waluntis Premyckis Suda Skarba Lyitt. Siociesa Sekretorius.

Šioji laikinoji vyriausybē buvo laikina, nes karo apystovomis negalėjo iš seimo gauti normalių įgaliojimų ir veikė tol, kol atsirēmusi karine pajēga galējo savo valdymo galią reikšti. Tarp kito ko, ji buvo pati sau pasistačiusi uždavinį sulaikyti minias nuo sauvaliavimo, ypač turint reikalo su buvusiais Targovicos šalininkais. Ir kuomet tuo pačiu laiku Varšuvoje miestiečių minios išvilko iš kalējimo ir be teismo nužudē targovičēnus vyskupus Masalskį ir Kosakovskį, tai Vilniuje buvo pakartas vienas tiktai Targovicos Lietuvoje buvęs vadas etmonas Simanas Kossakovskis ir tai teismo sprendimu.

Tačiau sukilėliai bendrai nesugebėjo rusų iš Lietuvos išvyti, ir jau 1794 VIII 7 Vilnius vēl pateko į rusų rankas, o jau kitais metais įvyko tretysis padalinimas ir visa Lietuva, išskyrus Prūsijai atitekusią Užnemunę, pateko maskolių okupacijon. Savaime nustojusi galios valdyti, susilikvidavo ir visa

laikinoji vyriausybė su visomis savo ministerijomis. Dalis jų narių žuvo, kiti pateko į okupantų rankas ir buvo Sibiran ištremti, kitiems vėl pavyko pačioje Lietuvoje pasislėpti ar emigruoti į Vakarus ir ten įsilieti vėliau į Napoleono organizuojamus lenkiškus legionus. Tik ir užsienyje gyvendami ir dalyvaudami bendrame lenkų sąjūdyje, turinčiame tikslo siekti Lenkijos-Lietuvos nepriklausomybės atstatymo, niekas jų ten nesididžiavo savo buvusiais įgaliojimais, nes, nutrūkus jų ryšiams su kraštu, patys tie įgaliojimai nustojo savo bet kokios reikšmės.

Tuo tarpu pačioje Lietuvoje kad ir buvo kartais ruošiami siauresni ar platesni suokalbiai (pvz. gan paplitusi, kunigo Faustino Ciecierskio vadovaujama, slapta organizacija), bet didelėms rusų kariuomenės pajėgoms kraštą okupavus, ir nemėginta nei atvirai priešintis, nei organizuoti kokių centralinių kovos organizacijų. O kada Kotrynai II pastipus, naujas caras Povilas I amnestavo daugumą Sibiran ištremtų sukilimo dalyvių, tai ir dalis buvusiųjų Lietuvos laikinosios vyriausybės narių Lietuvon grįžo, daugumas po to užsiskleidę savo dvaruose, bet daliai jų pavyko ir į vietos administraciją pralįsti, juo labiau, kad rusų okupacinei valdžiai trūko savo žmonių, tinkančių administraciniam darbui Lietuvoje, ir jie norėdami nenorėdami turėjo ir vietos bajoriją prie administracinio ir ypač teismo darbo pritraukti.

II

Tuo tarpu, 1807 m. sudarius Varšuvos kunigaikštiją, vietos Lietuvos kai kurie stambesnieji politikai bandė derėtis su caru Aleksandru I dėl sudarymo atskiros, rusų caro valdomos, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos, numatydami ją vėliau su Lenkija sujungti. Rusų valdžia tas derybas vedė ir duodavo vilčių, kad iš tų svajonių gali kas ir konkretaus išeiti, nes, numatydama besiartinantį karą su Napoleonu, buvo pati suinteresuota sudaryti sau kiek galima palankesnę atmosferą Lietuvoje, kuri besiartinančio karo metu turėtų karo eigoje suvaidinti gana žymų vaidmenį.

1812 m. karas tarp Napoleono ir rusų prasidėjo. Kaip tik per lietuviškas Užnemunės dalis ir per Kauną milžiniška prancūzų kariuomenė įsiliejo Lietuvon. Strateginiais sumetimais rusų kariuomenė beveik be kautynių visa iš Lietuvos atsitraukė, ir ją visą užėmė prancūzų kariuomenė. Jokio su-

kilimo, kaip kartais kitų neteisingai rašoma, Lietuvoje tuo laiku neįvyko — vienos kariuomenės atsitraukimas iš Lietuvos, o kitos įsiliejimas į jos vietą įvyko pačiai Lietuvai laikantis visiškai pasyviai. Ir net dalis atsakingesnių Lietuvos politikų atsitraukė kartu su rusų kariuomene.

Bet šiame kare Lietuvos strateginė padėtis buvo labai svarbi, ir todėl Napoleonui rūpėjo kiek galima labiau apsaugoti tą karinę bazę. Jau tik peržengęs Lietuvos sieną ir atsikreipęs į Lietuvos gyventojus ne vien lenkišku, bet ir lietuvišku (tūlo M. Kairiūkščio išverstu) atsišaukimu (deja, nei vienas jo egzempliorius ligi šiol nesurastas), jis, tik pasiekęs Vilnių, jau 1812 m. liepos 1 d. aktu sudarė laikinąją Lietuvos vyriausybę. Tai nebuvo aktas, išėjęs iš pačių Lietuvos gyventojų, ir buvo paskelbtas turint galvoje ne Lietuvos, bet grynai prancūzų kariuomenės reikalus. Ir toji laikinoji vyriausybė nebuvo sudaryta vietos bajorijai prašant, kaip tat neteisingai tvirtina "Lietuvos istorijos" autorius, bet ją ant savo durtuvų atnešė svetima, Lietuvon įsiveržusi kariuomenė tam, kad visų pirma patikrintų prancūzų kariuomenės saugumą ir apsaugotų jos susisiekimo kelius su Vakarų Europa, aprūpintų tą kariuomenę maistu ir susisiekimo priemonėmis, kiek galima daugiau mobilizuotų vietos kariuomenės ir ją įlietų į prancūzų armiją.

Į šią laikiną vyriausybę Napoleono buvo paskirti: Stanislovas Soltanas, Karolis Prozoras, Juozas Sierakovskis, Aleksandras Sapieha, Pranas Jelskis, Aleksandras Potockis, Jonas Sniadeckis (universiteto rektorius) ir generalinis sekretorius Juozas Kosakovskis. Išskyrus vieną Sniadeckį, vis tai buvo stambiausi ir ne vien Lietuvos, bet ir Lenkijos dvarininkai. Čia pat buvo tuojau sudarytos, komisijomis pavadintos, kaip ir ministerijos, kurios buvo padalintos tarp laikinosios vyriausybės narių. Maitinimo komisijos pirmininku buvo pastatytas Soltanas, policijos komisijos Prozoras, finansų Sierakovskis, karo Sapieha, teisingumo Jelskis, vidaus reikalų Potockis, švietimo ir kulto dalykų Sniadeckis. Tačiau tos laikinosios vyriausybės priekyje, jos prezidentu, buvo pastatytas paskirtas 1812 VIII 12 Napoleono aktu Lietuvos generolu gubernatorium generolas Dirk van Hogendorp (olandas), o civilinės prancūzų valdžios atstovu prie laikinosios vyriausybės buvo paskirtas iš Varšuvos atkeltas buvęs prancūzų rezidentas Varšuvoje Eduardas Bignon.

Savaime visos tos Napoleono paskirtos, Hogendorpo ir Bignono prižiūrimos, "Laikinosios Vyriausybės" darbas siekė visomis išgalėmis remti prancūzų karinį veikimą Rusijoje. Kad ji

tą darbą galėtų sėkmingiau atlikti, Lietuva ir administraciniu žvilgiu buvo prancūzų pavyzdžiu perorganizuota. Kiekvienoje apskrityje buvo skiriami paprefekčiai, o kiekvienoje keturių gubernijų, į kurias Lietuva buvo padalinta (Vilniaus, Gardino, Minsko ir Baltstogės), buvo sudarytos, nuo laikinosios vyriausybės priklausančios, trijų asmenų komisijos, tik Vilniaus gubernijoje jos priekyje buvo Napoleono pastatytas tik savo karinei valdžiai priklausąs gubernatorius Jomini.

Faktiškai laikinajai vyriausybei Napoleonas pavedė administravimą finansų, kariuomenės maitinimo, vietinės kariuomenės, tautinės gvardijos ir žandarmerijos organizavimą. Bet ir tas funkcijas eidama, laikinoji vyriausybė nebuvo savarankiška. Pvz. nusistačius organizuoti 4 raitelių (17, 18, 19, 20) ir 5 pėstininkų (18, 19, 20, 21, 22) pulkus, jų vadai ir štabai buvo, kad ir iš vietos žmonių, paskirti Napoleono įsakymais (pėstininkų pulkų vadais Al. Chodkevičius, K. Tizenhauzas, Bispingas, Przezdzieckis ir Čapskis ir raitelių pulkų vadais Mykolas Tiškevičius, Vavžeckis, Bajeckis ir Obuchovičius). Šis "Lietuvos kariuomenės" organizavimas ir jos įliejimas į prancūzų armiją ir buvo vienas svarbiausiųjų laikinosios vyriausybės darbų. Jau VII 25 ji nustatė tokius rekrutų kontingentus: Vilniaus gubernijai 3000, Minsko 3000, Gardino 2500, Balstogės 1500, o rugpjūčio 1 d. buvo nustatyti raitelių kontingentai: Vilniaus g. 1377, Minsko 1307, Gardino 996 ir Balstogės 370. Dezertirams gaudyti ir tvarkai palaikyti VIII 12 įsakoma sudaryti 6 žandarmerijos batalionus, po 6 kuopas kiekviename. Pagaliau IX 12 įsakoma kiekviename mieste sudaryti tautines gvardijas, į kurias turėjo stoti visi, nuo 18 ligi 50 metų amžiaus, miestų žemės savininkai, amatininkai ir pirkliai. Tuo būdu čia įvedama grynai prancūziška rekrutavimo sistema ir laikinoji vyriausybė tuo atžvilgiu ėjo visai tokias pareigas, kaip Prancūzijos departamentų tarybos ir prefektai.

Bet vis dėlto, kad ir šis visas laikinosios vyriausybės darbas buvo skiriamas ne savo krašto, bet prancūzų kariuomenės reikalams, jis buvo susietas su viltimi galutinai nusikratyti rusų okupacijos, ir jau iš laimėjusio Napoleono išgauti sujungtos su Lenkija Lietuvos valstybinę nepriklausomybę. O kadangi pats tos laikinosios vyriausybės gyvavimo faktas apsaugojo kraštą nuo tiesioginio okupacinės armijos krašto valdymo, tai ir visas tas kraštui nelengvas pareigas einant, beveik niekur nesusilaukta kokio pasipriešinimo.

Kartu ėjo ir tam tikras politinis darbas. Kaip tik tuo laiku Varšuvoje buvo susidariusi generalinė konfederacija, kuri paskelbė Lenkijos nepriklausomybės atstatymą. Ji jau liepos

11 d. kreipėsi į Lietuvos laikiną vyriausybę, ragindama ją prie tos konfederacijos prisidėti. Tuojau įvairiose Lietuvos didesniuose ir mažesniuose miestuose — apskričių centruose (Vilniuje, Kaune, Telšiuose, Raseiniuose ir kitur) — buvo sušaukti vietinių bajorų susirinkimai ir jie visur pareiškė savo norą prisidėti prie Lenkijos konfederacijos ir tuo būdu susijungti su nepriklausoma pasiskelbusia Lenkija. Tuoj po to laikinoji vyriausybė delegavo savo narį Jelskį į Varšuvą, ir šis rugpjūčio 12 įteikė Lenkijos generalinei konfederacijai Lietuvos prisijungimo prie tos konfederacijos aktą.

Bet tuo tarpu karo eigos ratas pasisuko prancūzų nenaudai. Prancūzų kariuomenė pradėjo iš Rusijos trauktis, o paskiau panikiškai per Lietuvą bėgti, ir su ja kartu atsitraukė ir naujai sudarytos karinės Lietuvos formacijos. Visa karo metu sudaryta administracinė organizacija sugriuvo ir greitai, rusams užėmus visą Lietuvą, jos vietoje buvo atstatyta senoji rusų administracinė organizacija. Bet kadangi karas dar nebuvo baigtas, tai ir rusų valdžia buvo priversta rimtai skaitytis su tuo, kad už jos kariuomenės, išėjusios į Vakarų Europą, nugaros pasilikus maištingai Lietuvai, gali tam tikrais momentais susidaryti tai pačiai kariuomenei pavojinga padėtis. Dėl to, norėdama Lietuvą nuraminti ir sukelti joje rusams draugišką nuotaiką, caras Aleksandras jau 1812 XII 12 paskelbė amnestijos įstatymą, kuriuo buvo dovanojami visi karo metu padaryti Lietuvoje nusikalstamieji prieš Rusiją ir jos santvarką darbai ir skelbiami nebaustinais. Tuo būdu ir visi į užsienius nesuskubę išbėgti su prancūzais laikinosios vyriausybės nariai liko nenubausti ir tik turėjo pateikti rusų valdžios administracijai šiokius tokius pasiaiškinimus dėl savo karo meto elgsenos. Pvz. universiteto rektorius Jonas Sniadeckis sugebėjo visiškai pasiteisinti, išaiškinęs savo sutikimą įeiti laikinosios vyriausybės sudėtin tuo, kad jis tuo būdu norėjo apsaugot universiteto patalpas nuo jų panaudojimo kariuomenės reikalams. Panašiai aiškinosi ir Napoleono dekretu pastatytas Vilniaus miesto prezidentu Mykolas Romeris (prosenolis V. D. Universiteto rektoriaus Mykolo Romerio).

III

Vėl Lietuvon grįžo prieškarinė rusų santvarka, tačiau ligi Vienos kongreso laikų ir net vėliau vis buvo atnaujinami bandymai Lietuvą, kaipo atskirą valstybinį vienetą, sujungti su virtusia po Vienos kongreso rusų valdoma "karalija" Len-

kija. Šios viltys net buvo padidėjusios, kada 1814 IV 15 įsakymu buvo grąžinti laikinai po 1812 m. sekvestruoti dvarai, kuo pasinaudojo ir kiti buvę laikinosios vyriausybės nariai, ar kada 1817 VII 13 įsakymas sudarė kaip ir viltį, jog bus atgaivinta Lietuvos kariuomenė, kada iš Lietuvoje ir Gudijoje rekrutuojamų kareivių buvo įsakyta sudaryti atskirą Lietuvos korpą, net ir su Vytimi virš šv. Jurgio pulko vėliavose. Tačiau tas Lietuvos korpas nebuvo laikomas Lietuvos teritorijoje, bet už jos ribų ir greitai virto vien tiktai eilinio rusų armijos korpo pavadinimu.

Praėjus keliolikai metų po prancūzmečio, 1830 XI 29 Lenkijoje prasidėjo grynai karinis sukilimas, privertęs rusus visą savo Lenkijoje laikomą kariuomenę atitraukti į šiaurę, į Lietuvos pasienį. Žinia apie sukilimą greitai pasklido ir Lietuvoje, bet, savo kariuomenės neturėdami, Lietuvos bajorai, kad ir slaptai bruzdėjo, vis dar nesiryžo sukilti, nežiūrint, kad Lietuvoje sąlygos sukilimui buvo labai palankios, nes ten rusų įgulos pradžioje buvo labai neskaitlingos ir silpnos. Tačiau rusų valdžiai pradėjus masiniai imti Lietuvoje rekrūtus, jau vasario mėnesį kai kuriuose Žemaitijos valsčiuose sukilo patys valstiečiai. Šis sąjūdis greitai persimetė ir į kitas Žemaitijos vietas ir daug kur valstiečiai pradėjo pulti ginkluotus rusų konvojus, lydinčius jau sugaudytus rekrūtus, ir tuos savo atmuštus valstiečius įliedavo į savo sukilusių būrių eiles. Šiam sąjūdžiui virtus masiniu, pagaliau sukilo ir bajorai. Jau 1831 III 26 sukilėlių buvo užimti Raseiniai, III 28 Telšiai, tuo pačiu laiku ir Šiauliai, o paskui sukilimas išsiplėtė ir į kitas apskritis — Upytės (Panevėžio), Ukmergės, Užnerio (Švenčionių), Trakų, Ašmenos — ir trumpu laiku apėmė beveik visą Lietuvą, išskyrus Vilnių ir Kauną. Ir jis turėjo vieną būdingą savybę, tai savanorišką ėjimą į sukilėlių eiles valstiečių masių, kurios laukė, kad sukilimą laimėjusios, jos laimės ir baudžiavos panaikinimą.

Sukilimui plečiantis, tuojau iškilo reikalas kraštą organizuoti kovai su okupantu, taigi greta karinių jėgų sudaryti ir civilinį valdymą. Bet, priešingai tam, kas vyko 1794 m. sukilimo metu, čia nesukurta jokios centrinės, visą kraštą apimančios, valdžios, juo labiau, kad ir pats sukilimas augo ne iš viršaus, ne iš kokio centro diriguojamas, bet spontaniškai atsirasdavo iš apačios. Ir čia toje ar kitoje apskrityje tik prasidedant ginkluotam sukilimui, tuojau buvo sudaroma ir savoji, vietinė, "laikinoji vyriausybė", kurių ir buvo atsiradusių visame krašte tiek pat, kiek buvo apskričių. Ir Lietuva

tuo momentu virto kaip ir savotiška, viena nuo kitos nepriklausančių savarankiškų apskričių federacija.

Sukilėliams užėmus Raseinius, jau kovo 28 d. buvo sudaryta laikinoji Raseinių apskrities vyriausybė iš Juozo Rimkevičiaus, Juliaus Gruževskio ir Igno Stanevičiaus. Po kelių dienų, sukilėliams privertus neskaitlingą generolo Bartolomiejaus vedamą rusų kariuomenę pasitraukti į Prūsiją, balandžio 15 d. susirinkę Raseinių bajorai sudarė jau "Pilnutinę Raseinių laikiną vyriausybę", kurios priekyje apskrities vado titulu buvo pastatytas Ezekielis Stanevičius. Tuojau prie tos laikinosios vyriausybės buvo sudarytos kaip ir savotiškos ministerijos — policijos su viršininku Roku Pšecišievskiu, maitinimo, vadovaujama Leonardo Volmero, iždo, vadovaujama Jančevskio, ir karo, vadovaujama Kazimiero Kontrimo.

Sukilėliams kovo 28 d. užėmus Telšius, susirinkę bajorai apskrities sukilėlių vadu išrinko Anuprą Jacevičių. Jo pasiūlymu tuojau buvo sudaryta ir laikinoji Telšių apskrities vyriausybė, kuriai suteikta augščiausios valdžios funkcijos. Jos priekyje buvo pastatytas Vladimiras Gadonas, kuris jau pats savarankiškai pasirinko kitus laikinosios vyriausybės narius ir suorganizavo atitinkamus "skyrius" — kaip ir ministerijas — teisingumo, policijos, sveikatos, fabrikų, maitinimo, pašto (susisiekimo), miškų priežiūros, intendantūros ir savanorių šaukimo. Ši laikinoji vyriausybė laikė save augščiausia ir karinėms sukilėlių pajėgoms; pvz., atsirėmusi 1794 m. įstatymu, ji suteikė tam pačiam Jacevičiui generolo laipsnį.

Šiauliuose augščiausią karinę vadovybę paėmė Pranas Šemeta su Konstantu Herubavičium, kurie jau patys sudarė iš vietos dvarininkų ir apskrities laikiną vyriausybę iš maršalkos Kauneckio, Adolfo Pšecišievskio ir kitų. Tačiau greitai rusams paėmus Šiaulius, ir laikinoji vyriausybė turėjo iš čia pasitraukti.

Kiek vėliau susidarė Penevėžyje laikinoji Upytės apskrities vyriausybė. Ši jau kūrėsi prisilaikydama senos tradicijos, tad visų pirma susirinkę čia bajorai surašė konfederacijos aktą. Po to išrinko laikinosios vyriausybės pirmininku Karolį Zaluskį, o nariais Kazimierą Truskovskį, Juozą Kozakovskį, Mykolą Meištavičių, Tomą Eidrigevičių, Eustaką Karpį ir Teodorą Ropą (šie du paskutinieji buvo išrinkti už akių, ir faktiškai laikinoje vyriausybėje nedalyvavo). Buvo tuojau sudarytos ir komisijos — karo su pirmininku Truskovskiu ir nariais Antanu Pšecišievskiu ir Leonu Potockiu, taip pat teismo, administracijos ir vykdomoji.

Paskiau susidarė, kad ir labai trumpai veikusios, laikinosios vyriausybēs Užnerio (Švenčionių) apskrities, kurios pirmininku buvo pastatytas Mostovskis, Ašmenos apsk. iš Pšezdzieckio, Polio, Sorokos, ir kitose apskrityse. Bet Lietuvos rytinēse dalyse patys sukilēliai niekur ilgiau neišsilaikydavo, tai ir jų laikinosios vyrausybēs kartu išnykdavo.

Civilinēs valdžios organizacija kiekvienoje apskrityje buvo skirtinga, tačiau jos uždavinys visur iš pagrindo buvo toks pats, visų pirma rūpintis sukilēlių apginklavimu ir maitinimu ir palaikymu vidaus tvarkos, kad būtų garantuota turto ir asmens neliečiamybē.

Sukilimo eigoje, sukilēliams esant nuolatos verčiamiems apleisti tą ar kitą apskrities centrą, kartu su jais atsitraukdavo ir laikinosios vyriausybēs, ne vien tam, kad nepatektų į rusų kariuomenēs rankas, bet ir todēl, kad savo valdymo funkcijas jie galēdavo vykdyti tik atsirēmę karine sukilēlių pajēga. Bet dažnai jie, atsitraukdami, savo civilines funkcijas perduodavo karinei vadovybei, juo labiau, kad į laikinas vyriausybes buvo daugiausia skiriami pagyvenę žmonēs, kurie sunkiai galējo pakelti karinio gyvenimo sąlygas, o sukilēlių būrių vadais buvo skiriami daugiausia jauni žmonēs.

Tačiau buvo momentų, kada karinē valdžia mēgindavo savo rankose sujungti ir karinį ir civilinį vadovavimą. Pavyzdžiui, Upytēs apskrities laikinosios vyriausybēs pirmininkas Zaluskis savo vadovybēje sujungęs Upytēs ir Ukmergēs apskričių sukilēlių jēgas, reikalavo, kad jo valdžiai pasiduotų ir visi Žemaitijos sukilēliai, bet, Jacevičiaus patarta, Telšių laikinoji vyriausybē, laikydama Zaluskį tokioms funkcijoms visiškai netinkamą, tą pasiūlymą atmetē.

Lietuvon su savo lenkų kariuomenēs korpu atvykus generolui Gelgaudui, ir civilinēs valdžios kūrimo srityje buvo bandyta kai kurių atmainų įnešti. Būtent, pats Gelgaudas, besiruošdamas Žeimiuose prie Vilniaus puolimo, čia 1831 VI 12 savo vieno aktu paskelbē steigiąs “Laikiną Lenkų Centralinę Vyriausybę Lietuvoje”. Jos pirmininku jis pastatē Lenkijos kariuomenēs generolą ir Lenkijos senatorių Tadą Tiškevičių, iždo skyriaus tarēju Kazimierą Kontrimą, policijos skyriaus tarēju Joną Gelgaudą ir karo skyriaus tarēju Gabrielį Oginskį.

Tačiau tos vis dēlto iš vietos Lietuvos dvarininkų sudarytos laikinosios vyriausybēs Lietuvos sukilēliai nepripažino, nes ji buvo sudaryta nieko neatsiklausius, vien paties Gelgaudo nuožiūra, ir vietos apskrities laikinosios vyriausybēs ne tik po to nesusilikvidavo, bet ir visai su ta “Lenkų Centrine Vy-

riausybe Lietuvoje" nesiskaitē. Dar ten pat Žeimiuose tą aktą skelbiant, kiti buvę to liudininkai viešai pareiškē savo protestą prieš tos vyriausybēs sudarymo formą, visiškai nesiskaitant su vietos sukilēliais, ir pavadino tai valdžios uzurpavimu. O faktiškasis žemaičių sukilēlių vadas Jacevičius vēliau savo atsiminimuose atžymējo, kad šiuo atveju Gelgaudas pasielgē ne kaip asmuo, atsiųstas sukilusiai Lietuvai padēti, bet kaip Lietuvos užkariautojas ("zwycięski najezdnik Litwy").

Toji "Lenkų centrinē laikinoji vyriausybē Lietuvoje" visą laiką laikēsi prisiglaudusi prie to paties Gelgaudo vadovaujamo lenkų korpo ir kartu su juo pasitraukē į Prūsiją. Su kraštu ji neturējo jokio ryšio, ir su ja nieks nesiskaitē. Kada, pavyzdžiui, ji mēgino pašalinti pavietines laikinas vyriausybes, jų narius stengdamasi paversti tiktai savo skirtais vietos administraciniais organais, tai niekas apskrityse tų jos parēdymų nepaisē. Iš viso tos laikinosios vyriausybēs veikimo išliko tiktai jų prirašyti įvairūs protokolai, kuriuose buvo užfiksuoti jos niekados nevykdyti nutarimai.

Sukilimui pasibaigus Gelgaudo kariuomenēs atsitraukimu į Prūsus, kartu atsitraukē ir jo pastatyta laikinoji vyriausybē ir daugumas kitų, pavietinių, laikinųjų vyriausybių narių. Jie paskiau daugumoje pasiekē Prancūziją ir ten įsitraukē į bendrą emigracinį gyvenimą.

Tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos emigracijai susikoncentravus daugiausia Prancūzijoje, jai visų pirma teko rūpintis materialiu išsilaikymu. Bet greta ējo ir politinis darbas. Visų pirma stengtasi išjudinti pavergtų kraštų naudai Vakarų Europos viešąją opiniją, ypač turint vilties, kad, iškilus naujiems tarptautiniams kariniams konfliktams, bus galima ir savo krašto nepriklausomybę laimēti. Patiems emigrantams taip pat reikējo susiorganizuoti. Kaip tik įvairūs Lietuvos laikinųjų vyriausybių nariai ir atskirų Lietuvos sukilēlių būrių vadai ir dalyviai sudarė Paryžiuje keletą metų veikusią nepriklausomai nuo emigrantų iš Lenkijos atskirą "Lietuvos ir Gudijos" emigrantų organizaciją, pirmą iš viso tokią politinę organizaciją, kuri aiškiai siekē Lietuvos nepriklausomybēs. Nors tų emigrantų iš Lietuvos tarpe buvo, pavyzdžiui, ir tokių, kaip žemaitis Aleksandras Varkolevičius, kuris savo 1844 m. Prancūzijoje išspausdintoje knygutėje "Gwiazdka na žmudzi" (Žemaitijos Kalēdų Eglaitē) įrodinējo, kad būsimoji nepriklausomoji Lenkija apimsianti ir visą Lietuvą, ir kad toje valstybēje galēsianti gyvuoti tik viena lenkų kalba, o lietuvių ir žemaičių kalbos turēsiančios išnykti, bet vis dēlto tų draugijų narių tarpe kurį laiką smarkiai buvo atgijęs ne vien

politinis, bet ir kalbinis lietuviškumas, kurį, matyti, buvo ypač paveikęs nuolatinis bendravimas sukilimo metu su grynai lietuviškomis sukilėlių masėmis. Kunigas Kiprionas Zabitis kaip tik tuo laiku kuria Prancūzijoje savo lietuviškus eilėraščius ir verčia lietuviškai įvairias Mickevičiaus pranašystes. Vienas veikliausiųjų Žemaitijos sukilėlių vadų Domininkas Daubaris (jis pats taip savo sulenkintą Dowborą sulietuvino) su kitais susirašinėja lietuviškai, o Korilskiu pasivadinęs Liudvikas Kobeckis, sukilimo metu veikęs ne Lietuvoje, bet Varšuvoje, emigracijoje tiek savo kalbinį lietuviškumą buvo išlaikęs, kad ir Adomą Mickevičių mokė lietuviškų dainų (išliko keli tų dainų lapeliai, paties Mickevičiaus ranka surašyti), o visus savo skaitlingus teorinius raštus iš gamtos mokslų Paryžiuje rašė vien žemaitiškai (kai kuriuos jų išspausdino, išvertęs lenkiškai ar prancūziškai), ką jau vėliau kiti lenkų istorikai pavertė jo baime, kad kiti, kalbos nesuprasdami, negalėtų jo kitų "išradimų" pavogti. Bet tuo pačiu laiku žemaitis Adomas Underevičius, kurio parašyta "Gieysmi Zemayczіu Telsziu Pawieta Wayno Metu 1831" ("Dabar Lenkay neprapule, kol Zemaytiay gywi"), emigracijoje persimetė į lenkišką poeziją.

Bet ir kiti aktyvūs Lietuvos sukilimo dalyviai, kaip Gadonas, Gaštovtas ir kiti, kad ir lenkų kalba, stengėsi savo tautiečiams priminti Lietuvą ir ypačiai Žemaitiją ir čia davė eilę lig šiol nenustojusių vertės darbų. Tačiau veikiai sunkios emigranto gyvenimo sąlygos išvaikė ir jų sukurtą organizaciją ir juos pačius. Vienas kitas mėgino ir slaptai Lietuvon prasmukti ir ten organizuoti sambrūzdį prieš rusų okupaciją (plg. Simano Konarskio suokalbį ir kt.).

IV

Ir 1863 m. sukilimas, kaip ir 1830 m., prasidėjo Lenkijoje. Bet iš ten jis greitai persimetė į Lietuvą ir čia įgavo visai kitą pobūdį, negu Lenkijoje. Lenkijoje ligi pat sukilimo likvidavimo jis buvo vien tiktai bajorų ir miestelėnų sukilimu, kuriame tik vietomis dalyvavo vienas kitas valstietis, o Lietuvoje, nors ir čia bajorai plačiai jame dalyvavo, bet didžiausią sukilėlių masę sudarė valstiečiai. Čia valstiečiams į sukilimą pastumti suvaidino tam tikrą vaidmenį gyveniman nepravesta, o tiktai oficialiai paskelbta baudžiavos panaikinimo reforma, kurios užvilkimas valstiečių tarpe sudarė tokią nuotaiką, kad jų daugelis griebėsi ginklo ir stojo į sukilėlių eiles ne tiek gal kautis su maskoliais "už Polščą",

Kun. A. Mackevičius

kiek už savo žemę, už greitesnį žemės reformos įgyvendinimą. Tą nuotaiką atitiko ir pats Varšuvos laikinosios sukilimo vyriausybės paskelbtas 1863 m. sausio mėnesį sukilimo manifestas, kuris, skelbiamas ir lietuviškai, vertime jau pirmųjų Lietuvos sukilimo vadovų buvo žymiai suradikalintas, kad labiau paveiktų lietuvių valstiečių nuotaikas. Tuo būdu sukilimui įpusėjus, Lietuvoje, greta bajoriškų sukilėlių būrių, veikė ir grynai valstietiški kunigo A. Mackevičiaus, Bičio, Lukošiūno, Puidoko, Dinsmano ir kitų būriai, kurie kaip tik išsilaikė ilgiau už kitus nevalstietiškus būrius, beveik ligi 1864 m. pabaigos. Nežiūrint didelių aukų kritusių kautynėse, ištremtų į Sibirą, pakartų ir sušaudytų, ar šiaip be kaltės išvežtų ištisų kaimų, vis dėlto Lietuvos valstiečiai šį sukilimą vienu požiūriu laimėjo — jie laimėjo žemę. Mat, sukilimą bemalšindama maskolių valdžia pabūgo to beveik visuotinio Lietuvos valstiečių sukilimo, ir, norėdama juos nuo "maištavimo" atitraukti, o kartu ekonomiškai visai pakirsti ir bajorus dvarininkus, žemės reformą Lietuvoje pravedė daug platesniame maštabe net negu pačioje Rusijoje.

Sukilimui bevykstant, savaime teko jo dalyviams kurti ir tuos slaptus organus, kurie turėjo padėti sukilimą palaikyti, jį plėsti ir gilinti ir kurie tuo laiku turėjo suvaidinti laikinosios vyriausybės vaidmenį. Tačiau šio sukilimo metu jie buvo Lietuvoje kuriami ne 1831 m. sukilimo pavyzdžiu, tik beveik nuo pat pradžios sukilimo organizatoriai labiausiai žiūrėjo to, kad sukilimo eigoje nenutruktų Lietuvos saitai su Lenkija.

Tiesa, dar sukilimui neprasidėjus, jau 1862 m. buvo susidaręs specialiai sukilimui ruošti "Lietuvos komitetas", vadovaujamas Vaclovo Przybylskio ir iš narių Kastanto Kalinauskio, Prano Dalevskio ir L. Zviezdovskio. Bet greitai, išskyrus vieną Kalinauskį, kiti nariai buvo iškomandiruoti įvairioms slaptoms misijoms kitur, ir sukilimui prasidėjus, iš viso komiteto vietoje buvo palikęs vienas Kalinauskis. Jis lenkų sukilimo istorikų buvo vadinamas "Jaunuoju Lietuvos Maratu" ne vien dėl jo aiškiai demokratinio, priešbajorinio nusistatymo, bet ypač dėl jo antilenkiškos tendencijos, kada jis, kad ir buvo šalininku bendro su Lenkija sukilimo, bet "lietuvių" vedamo tam, kad būtų sudaryta nuo Lenkijos visai nepriklausoma valstybė.

To "Marato" įtakos pabūgę Lietuvos bajorai, 1863 m. vasario mėnesio pradžioje susirinkę Vilniuje žemės reformos klausimų viešai aptarti, ta proga vasario 7 d. slaptai išrinko laikinąjį sukilimo komitetą, gavusį "baltųjų komiteto" prieš aną "raudoną" vardą. Jo pirmininku buvo išrinktas Jokūbas Geištaras, o nariais Mikalojus Giedraitis, Antanas Jelenskis, Minsko bajorų maršalka Lappo, Aleksandras Oskierko ir Staržinskis. Staržinskis manyta net kaip ir sukilimo diktatoriumi pastatyti. Sukilimui prasidėjus, susisiekęs su Varšuvos sukilimo vyriausybe, šis komitetas negavo iš ten pripažinimo būti savarankiška Lietuvos laikina vyriausybe, bet buvo pavadintas "Tvarkomuoju Lietuvos provincijų skyriumi" ("Wydzial zarządzający provincyami Litwy"). Ir vienas pirmųjų to komiteto darbų buvo panaikinimas ano "separatistinio" Lietuvos Komiteto, suteikiant ano komiteto nariams įvairias slaptas funkcijas už Lietuvos ribų ir tuo būdu juos iš Vilniaus pašalinant. To komiteto pirmininkas Vaclovas Przybylskis buvo pasiųstas Varšuvon į Laikiną Lenkijos Vyriausybę sekretorium Lietuvos reikalams ir kiti buvo kitur iškomandiruoti. Komitetas nustojo veikti, tačiau likusį Vilniuje patį Kalinauskį teko įtraukti "Lietuvos skyriaus" nariu labiausia dėl jo plačių ryšių su Lietuvos sukilimu. Bet ir jis greitai buvo atkomandiruotas skyriaus komisaru Gardine.

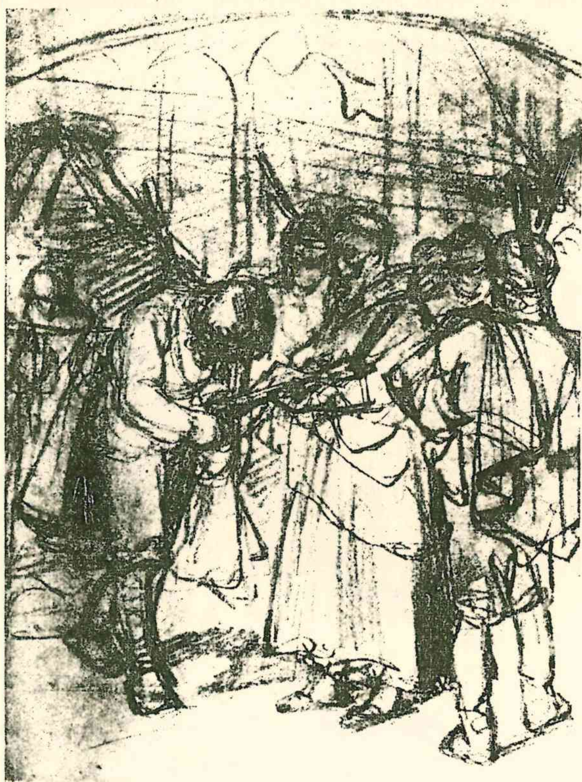
Vietos sukilimo organizatoriai nebuvo patenkinti suteiktu jiems "provinciniu" vardu, ir beveik per visą sukilimo laiką ējo tam tikra kova tarp Varšuvos ir Vilniaus dēl vardo. Varšuvai ir to pirmojo vardo buvo per daug, ir ji pareikalavo, kad skyrius vadintųsi ne tvarkomuoju (zarządzający), bet vien

A. Grotgeris, 1863 m. sukilēliai

vykdomuoju (wykonawczy) — iš pirmininko Geištaro, keturių narių ir Varšuvos laikinosios vyriausybēs komisoriaus. Šį komisorių bet ir pats "baltųjų" komiteto pirmininkas buvo prilyginęs rusų prokurorui. Šiam Varšuva suteikē teisę, net ir neatsiklausus, skirti visus sukilimo organizacijos pareigūnus. Tuo būdu Varšuva norējo paversti visą Lietuvos sukilimo organizaciją tiesiogiai sau priklausoma. Lietuvos "skyrius" nors

ir protestavo prieš tokias plačias skirtinio komisoriaus funkcijas, bet vis dėlto jį priėmė, o paskiau, kada Kalinauskis su Malinauskiu reikalavo skyriaus vardą pakeisti į "valdantį", tai komitetas tat atmetė, o patį Kalinauskį, kad

A. Grotgeris, 1863 m. sukilėliai

jis neparalizuotų komisoriaus veikimo. atkomandiravo į Gardiną.

Tuo būdu tuo pačiu laiku, kada sukilimas visame krašte plėtėsi, tie organai, kurie turėjo sukilimą remti ir organizuoti krašte slaptą valdymą, daugiausia laiko atiduodavo savitarpiams, grynai biurokratiniams ginčams, kurie sukilimo eigai negalėjo turėti jokios teigiamos įtakos. Padėtis tuo žvilgs-

niu kiek pasikeitē, kada 1863 m. birželio mēn. dēl areštų ir pabėgimų visas Lietuvos skyrius beveik visiškai iširo ir liko tik vienas Kalinauskis, kuris po to paėmė jį į savo rankas, pritraukęs ir kitus raudonuosius. Jis tuojau pasiūlē visiškai nutraukti santykius su Varšuva ir net užsakē skyriaus antspaudą, kuriame nebuvo lenkiško erelio. Savo prestižui gelbēti, Varšuva pasiuntē komisorių į Vilnių Oskarą Aweydę, bet jam nepavyko Kalinauskio palaužti, ir gavo šiam nusileisti, o greitai ir pats buvo suimtas ir kalējime išdavē maskoliams viską, kas jam buvo žinoma apie sukilimo organizaciją ir organizatorius.

Tuo būdu 1863-1864 m. sukilimo laiku Lietuva kad ir turējo faktiškai atskirą kaip ir laikiną vyriausybę, bet ši tokių funkcijų nējo, ir dēl to jos įtaka sukilimo eigai buvo labai nežymi. Tik paties Kalinauskio įtakoje ir iš dalies ir darbu buvo paskelbta kiek atsišaukimų gudų ir lietuvių kalba, bet savaime vienais atsišaukimais sukilimo laimēti nebuvo galima.

V

Sukilimą numalšinus, beveik visi tų "vyriausybių" nariai ir sukilēlių būrių vadai ir dalyviai atsirado kas kartuvēse, kas Sibiro katorginēse kasyklose, o pačioje Lietuvoje prasidējo naujas represijų laikotarpis. Tačiau, kadangi, kaip jau buvo minēta, plačiai sukilime dalyvavę valstiečiai, laimēdami žemę, tuo pačiu kaip ir laimējo sukilimą, tas savotiškai paveikē Lietuvos valstiečių nuotaikas ir posukiliminių represijų ir persekiojimų metu. Ypač tai išryškējo tokiame reikale, kaip 40 metų lietuvių kova už savo spaudą.

Tas, kas spaudos uždraudimo metu Lietuvoje vyko, neturi sau jokių pavyzdžių kitų tautų istorijoje. Tai buvo tikras, tikra to žodžio prasme, karas su okupacine valdžia, bet karas vedamas ne kokiais įprastais ginklais, bet knyga. Ir šiame kare visa pagrindinē to karo našta kaip tik gulējo ant valstiečių pečių. Kuomet, ypač pradžioje, bet ir vēliau, lietuvių inteligentų tarpe buvo ir svyruojančių, tam tikrais momentais net ir linkusių pasiduoti rusų valdžios presijai ir priimti rusų raides (prisiminkime tik prof. Ugenskį, Joną Jušką dar prieš spaudos uždraudimą, paskiau Tomą Žilinskį, L. Ivinskį, net tą patį vyskupą Valančių, o "Aušros" metu J. Milevskį-Miglovarą, kuris siūlē priimti maskoliškas raides, kad lietuviai visai be knygų neliktų, ir kai kuriuos kitus), tai vis dėlto valstiečių tarpe tokių svyruojančių nebuvo. Ir ne tik svyruojančių, bet

per visą tą 40 metų laikotarpį lietuvių tarpe neatsirado nei vieno*, kuris okupacinei policijai būtų įdavęs ar knygų platintojus ar jų laikytojus. Lietuvių liaudies vaikai, nors kartais eidami pradžios mokyklas ir išmokdavo rašyti lietuviškus žodžius rusų raidėmis ir paskiau to laikėsi per visą savo gyvenimą, bet rusų raidėmis spausdintas knygas atmetė visu griežtumu ir jų į savo rankas neėmė. Nors šioje kovoje už lietuvišką knygą tiek pasaulietinė, tiek ir dvasinė šviesuomenė suvaidino ryškų vaidmenį, organizuodama pačių lietuviškų knygų gamybą Mažojoje Lietuvoje, ir keldama toje srityje iniciatyvą, bet tiesioginis to karo vedimo sunkumas užgulė daugiausia Lietuvos valstiečių pečius. Jie tai visas tas knygas perkeldavo per sieną, jie daugiausia jas ir išplatindavo ir sugebėjo į savo platinimo tinklą įtraukti visą kraštą. Jie davė ir didžiausią dalį nukentėjusių dėl spaudos uždraudimo karo, nes bent 90 procentų jų buvo eiliniai valstiečiai.

Šis savotiškas karas tuo dar skyrėsi nuo kitų, Lietuvoje anksčiau vykusių politinių sąjūdžių, kad čia neturėjome jokių centrinių vadovaujančių tam karui organų. Tiesa, į to karo pabaigą jau buvo atsiradusios ir mūsų pirmosios politinės partijos, kurios savo uždavinių tarpe turėjo ir kovą už Lietuvos nepriklausomybės atstatymą, tačiau kiekviena jų veikė daugiausia vien siaurame savo narių ar prijaučiančių tarpe, ir nei viena jų nebandė imti į savo rankas vadovavimo karui už savo spaudą. Tačiau pačių tų kovotojų už spaudą tarpe ir buvo tam tikru momentu kilusi mintis, kad kova už spaudą yra kartu ir kova už nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą, taigi ją tenka platesne vaga nukreipti.

Šią mintį pirmas buvo pradėjęs platinti didžiausias per visą 40 metų kovą už lietuvių knygas tų knygų platintojas, teisingai jau anais laikais vadinamas "knygų karaliumi", Jurgis Bielinis. Jis turėjo tiesioginius ryšius su visu kraštu, pats vienas išplatindavo daugiau kaip pusę visoje Lietuvoje išplatinamų nelegaliai knygų. Policijos nuolatos gaudomas, bet nepagaunamas, jis ir jautėsi vienintēliu visoje Lietuvoje nepriklausomu žmogumi. Tad jam ir buvo kilusi mintis konkrečiai kovą už spaudą paversti kova už savo nepriklausomybės atstatymą, o tam reikalui ir sudaryti savo slaptą vyriausybę.

Nors savo 1897 m. Lietuvoje ("Lietuvos griuvėsiuose") nelegaliai išleistame "Baltajame Erelyje" jis pats pasivadino "Juozu Baltuoju — Lietuvos karaliumi", tik čia jis nereiškė

---

* Deja, vis dėlto pasitaikydavo išdavikų ir sodiečių tarpe. M. B-ka.

jokių pretenzijų prie Lietuvos valdžios, tik tuo pabraukdavo savo asmeninę nepriklausomybę. Tiek tame laikraštyje paleidęs mintį, kad "Lietuva turi 5 priešus — 2 iš vidaus ir 3 iš lauko, ir tuos visus 5 maža Lietuva pergalės", tiek ir kituose savo raštuose puldamas mūsų šviesuomenę už tai, kad ji nekreipianti dėmesio į kovą už savo nepriklausomos valstybės atstatymą, jis tuo pačiu laiku buvo sumanęs ir atitinkamą laikiną Lietuvos vyriausybę sudaryti[2]. Tą vyriausybę jis suprato savotiškai: vyriausybė, tai visų pirma karalius su atitinkamais ministeriais, ir, juos suradus, ir sudarius iš jų atitinkamą organą, jiems ir reikia pavesti tiesioginę kovą už nepriklausomybę, o apie jos sudarymą reikia tuojau visam pasauliui pranešti. Sau pageidaujamą "karalių" Bielinis buvo suradęs. Juo buvo besiruošiąs Rygoje brandos atestatui Jonas Smilga (jis nepriklausomybės laikais tarnavo Lietuvos finansų ministerijoje ir bene 1923 m. mirė Karaliaučiuje, kur jis, iš proto išėjęs, buvo išvykęs gydytis). Bet nepavykus surasti ministerių, nes nieks nenorėjęs tų pareigų eiti, ir pati mintis apie Lietuvos "laikiną vyriausybę" liko vien tiktai kelių asmenų fantazija. Tačiau ir be karaliaus ir be ministerių Lietuvos valstiečiai tą 40 metų karą su rusų valdžia laimėjo.

VI

Prasidėjęs greitai po spaudos laimėjimo Lietuvoje revoliucinis sąjūdis, sujungęs čia grynai politinius ir kultūrinius tikslus (pavyzdžiui, kovą už lietuviškas mokyklas, kuri išsiliejo į visuotinį šalinimą iš pradžios mokyklų atėjūnų iš Rusijos mokytojų), jokio centrinio, visam tam sąjūdžiui vadovaujančio organo neišskyrė. Didysis Vilniaus seimas 1905 m. nustatė tos kovos gaires, bet kovai vesti jokių bendrų organų nerinko, ir pati kova realiai buvo vykdoma vietos revoliucinių organizacijų (socialdemokratų ir to paties seimo laiku susiorganizavusios valstiečių sąjungos) arba ir vieno kito iš šalies atvykusio agitatoriaus paragintos neorganizuotos valstiečių masės. Ši trumpalaikė kova, įvairiose Lietuvos vietose nevienodu maštabu vedama, kad ir davė kai kurių vietinių

---

[2] Tai, kas tuo klausimu žemiau yra išdėstyta, dar niekur mūsų spaudoje nebuvo anksčiau nušviesta. Žinias apie tai jau tremtyje buvau gavęs iš vieno seno Bielinio bendradarbio ir spaudos uždraudimo veikėjo Jono Grigaičio-Grigaliūno, kurio rašytais atsiminimais čia ir pasinaudojau.

laimėjimų, bet bendrai buvo pralaimėta. Laimėta daugiausia tautos nuotaikas, kurios ir sudarė palankią dirvą Didžiojo Karo apystovose Lietuvos nepriklausomybę atstatyti.

Ne iš kokio naujo revoliucinio sąjūdžio ir ne iš tiesioginės kovos su senu ir nauju (Didžiojo Karo metu) Lietuvos okupantu išplaukė Lietuvos nepriklausomybės akto paskelbimas ir paskiau Laikinosios Vyriausybės sudarymas, bet tai buvo išdava vis dėlto ir tos daugiau kaip šimtmetį besitęsiančios kovos su rusų okupacija, kovos, kuri kad ir nedavė anais laikais pozityvių laimėjimų, bet ne tik neleido išnykti pačiai Lietuvos nepriklausomybės idėjai, tik į tos nepriklausomybės kovotojų eiles įtraukė ir valstiečių mases, kurios ligi XVIII amžiaus pabaigos nevaidino viešajame Lietuvos gyvenime jokio vaidmens, bet kurios dabar ir paėmė per savo atstovus į savo rankas visą Lietuvos valstybės atstatymo darbą. Laikinosios Vyriausybės organizavimas ėjo ramiu, grynai teisiniu keliu. Lietuvos Konferencijos išskirta Lietuvos Taryba 1918 XI 2 paskelbė Laikinosios konstitucijos pamatinius dėsnius, kuriuose tarp kito ko buvo parašyta: "Iki Steigiamasis Seimas bus nusprendęs Lietuvos Valstybės valdymo formą ir konstituciją, Lietuvos Valstybės Taryba, reikšdama suverenę Lietuvos galią, steigia Lietuvos Valstybės Vyriausybę". Tuo nuostatu buvo sudaryta Laikinoji Vyriausybė, jau 1918 XII 20 išleidusi pirmąjį "Laikinosios Vyriausybės Žinių" numerį. Ji, keisdama savo sudėtį, kaipo Laikinoji veikė ligi 1920 VI 15 Steigiamasis Seimas paskelbė Laikiną Lietuvos Valstybės Konstituciją, kuri vykdomą valdžią suteikė Respublikos Prezidentui ir Ministerių Kabinetui .Ir tos Laikinosios konstitucijos nuostatais Steigiamajam Seimui išrinkus pirmą konstitucinį Respublikos Prezidentą Aleksandrą Stulginskį, šis 1920 VI 19 aktu paskelbė pirmą, jau ne laikiną, ministerių kabinetą su dr. K. Griniumi priekyje ir tuojau tos pat Laikinosios Vyriausybės Žinios nuo 1920 VI 22 virto "Vyriausybės Žiniomis".

Sąryšy su Laikinosios Vyriausybės veikimu per pusantrų metų, o iš dalies pradžioje jau pastoviai Vyriausybei veikiant, tenka čia atkreipti dėmesį ir į vieną labai Lietuvai būdingą reiškinį. Laikinajai Vyriausybei teko pradžioje veikti svetimos okupacijos sąlygose, kada krašto administracija buvo dar okupantų rankose, o paskiau dar vesti žūtbūtines kovas su naujais okupantais; tuo metu Laikinoji Vyriausybė neturėjo galimumo savo valdžia apimti viso krašto ir savo valdymo galią visur vienodai reikšti. Tačiau tauta jau tiek buvo subrendusi ir tiek savyje slėpė senų kovų tradicijų, jog ypač tenai,

kur Laikinosios Vyriausybės galia nesiekė, pati tauta savarankiškai pradėjo valstybiškai organizuotis.

Faktiškai, nežiūrint centrinės, kad ir laikinosios, valdžios susidarymo ir veikimo, vietose beveik tokių pat "valdžių", kad ir to vardo nenešiojančių, susidarė daugybė, ir susidariusi ten padėtis daug kuo priminė tą, kokią mes turėjome 1831 metų sukilimo laiku, kada kiekviena Lietuvos apskritis turėjo savo laikiną vyriausybę.

Kol dar nebuvo paskelbti, o paskelbus, nebuvo dar įgyvendinti pirmieji įstatymai apie vietos savivaldybių organizavimo tvarką ir jų veikimo ribas, tol vietose gyvavo spontaniškai susidarę parapijų ir apskričių komitetai, kurių sudėtin įeidavo tiek vietos ūkininkai, tiek miestiečiai, tiek ir šviesuomenės atstovai.

Savo laiku turėjau galimumo susipažinti su daugumo tų laikų komitetų veikimo protokolais. Iš jų matyti, kad beveik kiekvienas tų komitetų veikė kaip visai savarankiška vyriausybė, kurios veikla apimdavo ir kariuomenės organizavimo ir kuro reikalus, taip pat finansų tvarkymą, maitinimą, teismus, vidaus saugumo organų organizavimą ir visas kitas viešojo gyvenimo sritis. Bet šitokį vietos darbo išplėtimą iššaukdavo ne noras uzurpuoti Laikinosios Vyriausybės funkcijas ir suskaldyti Lietuvą atskiromis respublikomis, tik būtinas reikalas. Dar neturėdama savos administracijos, nevaldydama dar susisiekimo kelių, Laikinoji Vyriausybė negalėjo daugumo provincijos vietovių savo valdymo galia pasiekti, o tuo tarpu gyvenimas statė savo reikalavimus. Po kelių vokiečių okupacijos metų normalus ekonominis, politinis ir kultūrinis gyvenimas dar nebuvo atgiję, o čia dar iš visų pusių veržėsi kaimyninės ginkluotos kareivių gaujos, tai ir kiekvienas vietos komitetas stengėsi pats, savo veikimo galios ribose savo teritoriją nuo svetimų įsiveržėlių apginti, ir apsaugoti savo teritorijos gyventojus nuo ypatingai gausiai tuo laiku paplitusių įvairių dezertirų ir banditų, sutvarkyti maitinimo, sveikatos, švietimo ir ypač viešosios tvarkos palaikymo reikalus Ir tose srityse, kol vietose nebuvo įgyvendinti atitinkami Laikinosios Vyriausybės paskelbti įstatymai, juos faktiškai kūrė vietos komitetai, tačiau ne vienu kokiu pavyzdžiu ar trafaretu, bet kiekvienas komitetas savo išmanymu visai savarankiškai ir nepriklausomai nuo kitų komitetų analoginio darbo. Giliau įsižiūrėjus į komitetų tais klausimais nutarimus, juose galima rasti įvairių įvairiausių idėjų ir valstybinės kitų valstybių santvarkos įtakos. Čia nemaža imta iš vokiečių okupacinės ir senosios rusų administracinės santvarkos, tačiau kitose insti-

tucijoje buvo žymu ir atneštų čia grįžusių iš Rusijos karo meto pabėgėlių 1917 m. rusų revoliucijos idėjų, ir pavyzdžių, imtų iš Prancūzijos ir Anglijos parlamentinės praktikos, bet kitur buvo ir aiškūs pėdsakai dar senųjų prisiminimų iš 1863-1864 m. ir 1831 m. sukilimų, arba net ir Didžiosios Prancūzų Revoliucijos idėjų atspindžiai. Šių komitetų veikimo apyskaitos ir nutarimų protokolai, tarp kitko, teikia be galo svarbią medžiagą ir visuomenės teisinės psichikos formavimuisi tyrinėti. Ta medžiaga savo laiku nemaža naudojosi ir mano buvę studentai teisininkai savo diplominiams darbams rašyti.

VII

Paskutinioji, 1941 m. susidariusi Laikinoji Vyriausybė taip pat, nežiūrint savo labai trumpalaikio veikimo, duoda nemaža medžiagos bendrai Laikinųjų Vyriausybių teisiniam ir visuomeniniam pobūdžiui ir struktūrai studijuoti, bet, kol tos organizacijos buvę nariai yra dar gyvi, tai ji dar negali būti istoriškai apžvelgiama, juo labiau, kad čia tuojau galima būtų užgauti kitų tų buvusiųjų vyriausybės narių asmenines ambicijas ir pretenzijas savo ir tos laikinosios, bet beveik visai neveikusios, vyriausybės nuopelnus išpūsti, o kitų, atvirkščiai, ją neteisingai beveik visiškai ignoruoti.

Čia šiuo tarpu užteks priminti kiek analoginių padėčių. Išoriai pagrindas šiai laikinai vyriausybei atsirasti buvo labai panašus į tą, koks Lietuvoje buvo 1812 m. Nes ir dabar, kaip ir tada, tik svetimos valstybės kariuomenės karas su kitu Lietuvos okupantu sudarė sąlygas, prie kurių ir pati laikinoji vyriausybė galėjo atsirasti. Tačiau buvo ir pagrindinio skirtumo. 1812 m. Napoleono kariuomenei įsiveržus į Lietuvą ir tuo privertus rusų kariuomenę iš Lietuvos atsitraukti, Napoleonas pats buvo sudaręs laikiną vyriausybę tam, kas priverstų Lietuvą tiekti jo armijai viską, kas buvo jos karo veiksmams reikalinga.

Bet 1941 m. laikinosios vyriausybės sudarymas neturėjo nieko bendro su naujo Lietuvos okupanto karu su Rusija, bet tą vyriausybę sudarė tie Lietuvos gyventojų sluogsniai, kurie jau anksčiau ruošėsi kovai su maskoliais, ir kurie pasinaudojo karo tarp tų dviejų priešų pradžia, sukelti maskolių užnugaryje sukilimui. Savaime jokių konstitucinių, teisinių pagrindų tai vyriausybei sudaryti jie neturėjo, bet jie ir neskelbė jos konstitucine, tik laikina vyriausybe. Tuo žvilgsniu tam tikros analogijos mes galime rasti ir 1794 m. ir 1831

m. laikinųjų vyriausybių sudarymo būduose. Iš dalies ir 1863 m., nors ten labiausiai veikē Lietuvai svetimos įtakos.

Priešingai tam, kas buvo 1812 m., vokiečiai tos laikinosios vyriausybēs ne tik nepripažino ir nemēgino savo vedamo karo reikalu ja pasinaudoti, bet, atvirkščiai, ją tuojau paleido, ir patys paēmē į savo rankas krašto administravimą.

Nors toji valdžia, kuri laikiną vyriausybę sugriovē, teisiškai visai nebuvo įgaliota nei jos kurti nei griauti, ir formaliai negalėjo panaikinti suteiktų laikinajai vyriausybei įgaliojimų kraštą tvarkyti ir valdyti, bet kadangi visų laikinųjų vyriausybių veikimas gali remtis vien tiktai tam tikra reale karine pajēga, per kurią jos gali savo galią reikšti, o 1941 m. laikinoji vyriausybē tos pajēgos jau neturējo ir tuo būdu savo vyriausybinių funkcijų negalējo atlikti, tai ji ir faktiškai nustojo tokia būti. Tačiau gerai suprasdama, kad kova už Lietuvos laisvę turi būti ir toliau tęsiama, ji ir sudarē pagrindą jau naujos, grynai revoliucinio pobūdžio organizacijos — Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto, kuris, kiek persiorganizavęs, virto Vyriausiuoju Lietuvos Išlaisvinimo Komitetu. Šiam Komitetui teks tas revoliucines funkcijas atlikti tol, kol įgavęs realią pajēgą, įgalinčią savo krašte veikti, jis įstengs vēl Laikina Lietuvos Vyriausybe virsti.

M. B. PRIEDAS PRIE V. B. "LIETUVOS LAIKINŲJŲ VYRIAUSYBIŲ MŪSŲ PRAEITYJE"

V. B. labai jaudinosi pastebējęs, jog jo rašinys "Lietuvoje" buvo išspausdintas jos Redakcijos gerokai sutrumpintas ir perstilizuotas, kas tekstą įskaudino. Patikrinus čia pateikiama svarbiausi teksto pakeitimai, gausingų stilistinių išlyginimų nenurodant.

Iš įžangos "Lietuvos" Redakcija tepaliko nuo "Lietuvos praeitis nuo to laiko, kada Lietuva nustojo" ir baigiant "tam neturi beveik jokios medžiagos"; visa kita Redakcijos išbraukta.

I skyriuje 1-jo posmo užbaigoje žodžiai "Būdinga, kad daugumą to (Kotrynos II) atsišaukimo šūkių beveik žodiškai pakartojo bolševikiniai maskoliai, 1940 m. okupuodami Lietuvą", Redakcijos sušvelninta į "Būdinga, kad daug to atsišaukimo šūkių beveik pažodžiui pakartojo bolševikai, 1940 m. okupuodami Lietuvą."

2-me posme Redakcija išbraukē žodžius "nors daugiausia pradžioje (1794 m. sukilimas) rēmēsi likučiais rusų dar nesulikviduotos buvusios Lietuvos kariuomenēs." Kosčiuškai išbraukta "save laikydamas augščiausiuoju valdžios organu".

3-me posme po žodžių "Centrinē Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Deputacija . . . atsiremdama karine sukilēlių pajēga" išbraukta: "kuri (pajēga) jai suteikdavo galios kraštą valdyti."

4-me posme prie ten nurodomų asmenų Redakcija pridėjo žodžius: "sulietuvintai šiaip pasirašė" ir asmenų sąraše išbraukė "ir dar septyni kiti".

5-me posme "Lietuvos" tekstan įsispraudė spaudos riktelis, kur "Syrutis Sudz. Ziam. Kaw." virto "Syručiu Sudz. Ziam. Kam."

6-tas posmas ("Šioji laikinoji vyriausybė" ir t.t.) Redakcijos visai išbrauktas.

7-me posme "maskoliai" Redakcijos sušvelninta "rusais". Paskutinis sakinys ("Tik ar užsienyje gyvendami" ir t.t.) išbraukta.

8-me posme išbrauktas pirmas sakinys ("Tuo tarpu pačioje Lietuvoje kad ir buvo" ir t.t.). Toliau "Kotrynai II pastipus" sušvelnintas: "Kotrynai II mirus". "Povilas I amnestavo daugumą Sibiran ištremtų sukilimo dalyvių" Redakcijos atsargiau paversta: "...daug Sibiran ištremtų".

II skyriuje 1-me posme "Lietuvoje" spaudos riktas: caras Aleksandras II vietoj caro Aleksandro I.

3-me posme ir visur kitur sudarytųjų laikinųjų Lietuvos vyriausybių "Lietuvos" Redakcija vyriausybes įdeda į " ".

4-me posme svetimšalių pavardes Redakcija pateikia lietuviškomis galūnėmis.

5-me posme "kiekvienoje keturių gubernijų... buvo sudarytos, nuo laikinosios vyriausybės priklausančios trijų asmenų komisijos" Redakcija pavertė į "kiekvienoje keturių gubernijų... sudarytos, gubernijų vyriausybės, priklausančios trijų asmenų komisijos..."

6-me posme Redakcija išbraukė 1812 m. organizuojamų Lietuvos pulkų numeraciją.

Betrumpindama 7-jį posmą, Redakcija išbraukė "O kadangi pats tos laikinosios vyriausybės gyvavimo faktas apsaugojo kraštą" ligi sakinio galo ir posmo galo.

9-me posme Redakcija išbraukė sakinį "Bet kadangi karas dar nebuvo baigtas" ir t.t.

III skyriuje 1-me posme "1817.VII.13 įsakymas sudarė kaip ir viltį, jog bus atgaivinta Lietuvos kariuomenė", kas Redakcijos paversta į "1817.VII.13 įsakymu ketinama atgaivinti Lietuvos kariuomenė", ir išbraukta, jog Lietuvos korpui buvo teikiama "net ir Vytis virš šv. Jurgio pulko vėliavose."

2-me posme Lietuvos valstiečių sukilimo pradžia iš 1831 m. vasario mėn. Redakcija atkėlė į 1830 m. vasario mėnesį.

3-me posme Redakcija išbraukė, jog 1831 m. Lietuvos sukilimas "augo ne iš viršaus, ne iš kokio centro diriguojamas, bet spontaniškai atsirasdavo iš apačios".

4-me posme "kaip ir savotiškas ministerijas" Redakcija pavertė į "atatinkamas komisijas".

5-me posme "Laikinoji Telšių apskrities vyriausybė" spaudoje virto riktu "laikomoji Telšių apskrities vyriausybė".

7-me posme "Karpis ir Ropas faktiškai laikinoje vyriausybėje nedalyvavo" Redakcijos paversta, jog jiedu "vyriausybėn nesijungė".

9-me posme "turto ir asmens neliečiamybė" Redakcijos paversta "turto neliečiamybe ir asmens saugumu."

10-tas posmas ("Sukilimo eigoje sukilėliams esant" ir t.t.) Redakcijos visas išbrauktas.

14-me posme "Laikinosios Lenkų Centrinės Vyriausybės Lietuvoje Lietuvos sukilėliai nepripažino", o toliau Redakcija išbraukė žodžius: "nes ji buvo sudaryta nieko neatsiklausius, vien paties Gelgaudo nuožiūra". Redakcija išbraukė taip pat "Dar ten pat Žeimiuose tą aktą skelbiant, kiti buvę to liudininkai viešai pareiškė savo protestą prieš tos vyriausybės sudarymo formą, visiškai nesiskaitant su vietos sukilėliais, ir pavadino tai valdžios uzurpavimu."

15-me posme, jį suplakusi su 14-ju, Redakcija išbraukė: "Iš viso tos laikinosios vyriausybės veikimo išliko tiktai jų prirašyti įvairūs protokolai, kuriuose buvo užfiksuoti jos niekados nevykdyti nutarimai".

16-me posme "dauguma" Redakcija pavertė į "daug", "daugis".

17-me posme Redakcija išbraukė "emigracijai... visų pirma teko rūpintis materialiu išsilaikymu." (Emigracijos) "draugijų narių tarpe kurį laiką smarkiai buvo atgijęs... lietuviškumas" — tuos žodžius Redakcija pavertė į "tų draugijų nariuose kurį laiką buvo labai gyvas... lietuviškumas", ir išbraukė "kurį, matyti, buvo ypač paveikęs nuolatinis bendravimas sukilimo metu su grynai lietuviškomis sukilėlių masėmis". Autoriaus (V. B.) riktą, kun. Kiprioną Zabitį pažymėjus Kajetonu Zabičiu, Redakcija pakartojo.

IV skyriuje 1-me posme Redakcija išbraukė, jog Lenkijoje 1863 m. sukilime "tik vietomis dalyvavo vienas kitas valstietis". Lietuvos valstiečių stojimą sukiliman "netiek kautis su maskoliais už Polščą" Redakcija pavertė stojimu "netiek politiniu pagrindu".

3-me posme 1863 m. Lietuvos sukilimo organizatorius Redakcija pavertė lenkais.

5-me posme pažymėdama kovą tarp Varšuvos ir Vilniaus sukilimo organizatorių, Redakcija išbraukė, jog toji kova buvo vedama "dėl vardo" ir jog Varšuvai jos duotojo Lietuvos komitetui "vardo buvo perdaug". Redakcija išbraukė, jog Varšuvos pristatytą lietuviams komisorių "net ir pats (Lietuvos) 'baltųjų' komiteto pirmininkas buvo prilyginęs rusų prokurorui".

V skyriuje 2-me posme Redakcija išbraukė, jog liaudies vaikai pradžios mokyklose "išmokdavo rašyti lietuviškus žodžius rusų raidėmis ir paskiau to laikėsi per visą savo gyvenimą".

Prie 2-jo posmo priplakdama 3-jį (apie Jurgį Bielinį), Redakcija išbraukė, jis "pats vienas išplatindavo daugiau kaip pusę visoje Lietuvoje išplatinamų nelegališkai knygų", ir toliau ligi posmo galo, o taip pat ir visą 4-jį posmą (apie Bielinio sumanymą sudaryti slaptą Lietuvos vyriausybę).

VI skyriuje 2-me posme Redakcija išbraukė žodžius: ir vėl (1918 m.) "Laikinosios Vyriausybės organizavimas ėjo ramiu, grynai teisiniu keliu", išbraukė taip pat ištrauką iš Lietuvos Tarybos 1918.XI.2 Lietuvos laikinosios konstitucijos, 1920.VI.15 Steigiamojo Seimo Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos paskelbimą ir t.t. Be to, Redakcija išbraukė dar 3, 4 ir 5 posmą, pagaliau ir visą **VII-jį skyrių.**

6. BELLIO LANCASTERIO MOKYKLOS[1]

(MEDŽIAGA LIETUVOS MOKYKLŲ ISTORIJAI)

Kaip ir visos kitos idėjos, taip pat ir pedagoginės, gimsta pradžioje atskirų asmenų galvose. Kaip paskutinis mokslo žodis, jos dažniausia išlaiko ilgą kovą su atitinkamų senų toje pačioje srityje idėjų šalininkais, kol, pagaliau, įsavintos šviesuomenės jos iš lengva prasisunkia ir į plačią visuomenę, nors jau dažniausia patys tų idėjų kūrėjai į tą laiką vėl persiima naujausiomis idėjomis ir patys jau nuo anų (senųjų) atsisako. Kuomet tenka plačioj visuomenėje susidurti su tam tikromis savotiškomis auklėjimo ir mokymo sistemomis, kurios jau visai neatitinka tų pačių laikų patyrusių pedagogų pažiūrų, vis dėlto jų šaknis galima surasti savo laiką atgyvenusiose, bet kadaise labai populiariose idėjose, kurioms tik ilgo laiko reikėjo, kol jos prasiskverbė į visuomenę.

Mūsų dabartinė pedagoginė mokyklinė praktika ir mūsų laikais gan toli atsiliko nuo vakarų Europos ar Amerikos mokyklinės praktikos, ir dar ligi šiol daugelis mūsų mokytojų

---

1 Pirmą kartą buvo išspausdinta "Švietimo Darbe" 1922 m., Nr. 8 p. 119-123.*

* **M. B.**: šį V. B. rašinį papildyčiau vėlesniais mano rašinėliais kauninėje Lietuviškoje Enciklopedijoje, III t., 1934 m. 1) A. Bell ir 2) Bellio ir Lancasterio mokymo būdas (antrasis straipsnelis ir skyrium atmuštas), taip pat paties V. B. str. Bellio ir Lancasterio mokymo būdas (bostoniškėje Lietuvių Enciklopedijoje II t. 1954 m.).

verčiasi ne vien XIX amžiaus pirmos pusės idėjomis, bet kiti net siekia į XVI-XVII amžiaus jėzuitų mokyklų praktiką. Tačiau ir jie nesudaro dar labiausiai pedagoginiu požiūriu atsilikusios mūsų visuomenės dalies. Arba, teisingiau pasakius, nebuvo, nes nuo pradžos spaudos uždraudimo beveik ligi pat pirmojo didžiojo karo vienintėlė lietuviškoji mokykla, kokią anais laikais turėjome, buvo ana mūsų kaimo mokykla, kurioje "mokytojomis" buvo mūsų motinos ar senelės, įvairios davatkėlės ir į jas panašios "daraktorkos" ar "daraktoriai", kurios mokė taip, kaip pačios kadaise buvo kitų išmokytos, bet niekas jų mokymo meno nemokė. Per jų rankas perėjo didesnioji dabartinės lietuvių šviesuomenės dalis, nes beveik kiekvienam vyresniam lietuviui buvo tekę per tokių mokytojų rankas pereiti. Bet kaip jos mokė? Kokius jos vartodavo mokymo metodus ir iš kur tuos metodus pasėmė? Negalima sakyti, kad tiek mokydamos poterių, tiek ir skaityti-rašyti jos nebūtų taikiusios kokių pedagoginių metodų. Metodas tai būdas vaiką mokyti ir tikrai tokie būdai, ir tai nuostabiai panašūs pas visus tuos "mokytojus" ir "mokytojas", tikrai buvo. Niekas jų tų metodų nemokė ir jų neinstruktavo, bet jos mokė taip, kaip patys ar pačios buvo kadaise mokomi ar girdėjo, kaip kiti tą darbą atlikdavo. Bet tas jų mokymo būdas atsirado ne pripuolamai, nes dar, palyginti, neperseniausiai jis buvo vartojamas daugelyje tikrųjų Lietuvos mokyklų, o XIX amžiaus pradžioje buvo laikomas paskutiniuoju pedagogijos žodžiu, dėl kurio užsienyje, ypač Anglijoje, per keletą dešimčių metų buvo kilusi plačiausioji literatūra ir polemika dėl tos sistemos gerųjų ir blogųjų savybių. Tai buvo vadinamas "Lancasterio" savitarpio mokymo būdas, kurio principais buvo sudarytos "Bellio - Lancasterio mokyklos".

Štai trumpa tų mokyklų istorija. 1798 I 1 anglas Jonas Lancaster, vėliau prisidėjęs prie kvakerių sektos, viename Londono priemiestyje buvo įsteigęs daugiausia biednuomenės vaikams skiriamą mokyklą. Mokykla turėjo gerą pasisekimą, mokinių skaičius nuolatos didėjo, tačiau greitai pradėjo trūkti lėšų jai išlaikyti. Lancaster pradėjo ieškoti priemonių, kaip galima būtų praplėsti mokyklą, neapsunkinant jos biudžeto prisamdant dar naujų padėjėjų — mokytojų. Jam tuokart atėjo mintis, kad galima būtų savo padėjėjais statyti tos pačios mokyklos mokinius, jiems duodant į rankas pavyzdžius ir pavedant, sekant tais pavyzdžiais, mokyti kitus vaikus, kurie už juos mažiau mokėjo. O ir patys tie mokytojų padėjėjai augštesniuosiuose mokyklos skyriuose besimokydami, ten pat buvo mokomi kitų už juos daugiau pažengusių mokinių.

Tą savo "išradimą" Lancaster stengėsi nuolatos tobulinti, ieškodamas grynai mechaninių mokymo būdų. Tuo keliu eidamas, jis sugebėdavo vienas aptarnauti keletą šimtų mokinių, o vėliau vienas sugebėdavo "mokyti" ir tūkstantį vaikų. Žinia apie tokį "stebuklingą" mokymą greitai pasklido krašte, atsirado tos sistemos šalininkų ir rėmėjų, ypač nuo to laiko, kada jis 1803 m. išspausdino savo "išradimo" aprašymą atskira knyga, kurios per keletą metų buvo išspausdinti net šeši leidimai. Tuojau visoje Anglijoje pradėta vesti propagandą už tokių mokyklų kūrimą. Joms steigti rinkta pinigų, kurta atitinkamas draugijas, pagaliau Londone net buvo įkurtas ir savotiškas mokytojų institutas, kuriame būsimieji lancasterinių mokyklų vedėjai buvo supažindinami su Lancasterio metodu.

Bet pačioje Anglijoje dėl tų mokyklų kilo ir tikybinių ginčų. Būdamas, kaip žinoma, kvakeris, Lancaster laikė kiekvieno mokslo pagrindu tikybą ir savo mokyklose stengėsi sutaikinti visas tikybas ir skaitlingas Anglijoje sektas, ir dėlto vaikai buvo iš tikybos mokomi tiktai Biblijos. Tai netiko viešpataujančios anglikonų bažnyčios atstovams, kurie pradėjo reikalauti, kad vaikai tose mokyklose būtų mokomi ir katekizmo. O kol Lancaster savo sistemos laikėsi, jie pradėjo vesti prieš jį agitaciją, kaip prieš visuomenės santvarkos ardytoją. Tačiau šioji sistema taip įtiko anglų visuomenei, kad ir anglikonų dvasininkijai nelengva buvo su Lancasteriu kovoti. Bet vis dėlto jiems pavyko surasti dar 1800 metais kažinkokio Bellio išleistą knygutę, kurioje buvo propaguojamos tos pačios, kaip ir Lancasterio idėjos, bet viskas buvo nušviesta priimtina anglikonams forma. Anglikonams pavyko tą dr. Bellį surasti. Tai buvęs anglikonų kunigas, kuris dar 1789 m., gyvendamas Madrase, ten buvo įtaisęs mokyklą, kurioje ir taikino tuos pačius mokymo metodus, kurie buvo vartojami ir Lancasterio. Šiuos savo metodus jis buvo, sugrįžęs Anglijon, aprašęs anoj jau minėtoj knygutėje, bet tuo laiku visuomenė iš viso į ją dėmesio neatkreipė ir tik vėliau ji pripuolamai buvo atkasta. Tai dabar anglikonai pasinaudojo tuo savo nauju atradimu, kad ne tik pakaltintų Lancasterį Bellio idėjų nuplagijavimu, bet kad ir taikintų šį kartą "Bellio" metodą savo naujai steigiamoms mokykloms, kuriose ir tikyba buvo jau ne Lancasterio, bet Bellio principais mokoma.

Nuo to laiko "Bellio-Lancasterio" savitarpio mokymo sistema virto Anglijoje paskutiniuoju pedagoginės mados žodžiu, ir tuo principu pradėta visame krašte mokyklas kurti. Ši sistema greitai persimetė ir į kitus kraštus — 1806 m. į Ameriką, 1810 m. į anglų kolonijas Afrikoje, 1813 m. į Aziją (į

Indiją ir kitur), 1814 m. į Prancūziją, 1816 m. į Šveicariją, paskiau į Rusiją ir jos nukariautus kraštus ir kitur.

Mūsų dabartinėmis akimis žiūrint, atrodo nesuprantamas toks entuziastinis priėmimas tos grynai fabrikinės mokymo sistemos, kur mažieji "mokytojai" virsdavo kaip ir aklai mokytojo žodžius kartojančiais gramofonais, o mokiniai virsdavo skaičiavimo, skaitymo ir skiemenavimo mašinomis. Bet vis dėlto nereikia pamiršti ir to, kad kaip tik XIX amžiaus pradžioje ir pradėta ir fabrikuose plačiau mašinas vartoti ir laukta, kad tos mašinos padarysiančios tikrąjį visuomenės santykiuose perversmą, visiškai išstumdamos iš fabrikų gamybos darbo žmogaus darbą. O tai, ano laiko samprotavimais, negalėtų žmonijai pakenkti, nes nesenai prieš tai prasiplatinusi vargšų "duona" — bulvės, turėsiančios pašalinti bado pavojų. Taigi iš Lancasterio-Bellio metodo laukta to paties dvasios gyvenimo srityje — čia irgi savarankiškas mokytojo ir mokinio proto darbas turėjęs būti pakeistas grynai mechaniniu procesu. Ir tą metodą mėginta taikyti ne vien pradžios mokykloms, kurioms ir šiaip buvo statomi labai siauri uždaviniai, bet net ir augštesniosiose mokyklose.

Jau daug kraštų apkeliavęs, 1820 m. šis metodas pasiekė ir Lietuvą. Rusija jau 1816 m. buvo pasiuntusi į Londoną tris jaunuolius, kad jie ten praktikoje su tuo metodu susipažintų. Sugrįžę iš komandiruotės, jie įvedė tą metodą į vad. kantonistų mokyklas karinėse sodybose (voennye poselenija). Be to, dar tūlas Hamelis, komandiruotas užsienin mokslo reikalais, kelionėje susipažino ir su Bellio-Lancasterio mokyklomis ir iš kelionės sugrįžęs, aprašė jas 1818 m. Paryžiuje išleistoje knygoje. Ši knyga 1819 m. buvo išversta lenkiškai, pavedus tai Vilniaus universiteto mokyklų komitetui, ir iš dalies išspausdinta Vilniuje leistame žurnale "Dzieje Dobroczynnošci Krajowej i Zagranicznej" N. 4, 6, 7, 8, 9. Be to, žinios apie Bellio-Lancasterio sistemą galėjo Lietuvą pasiekti ir per Lenkiją, kur dar 1812 m. panašias mokyklas buvo pradėjęs steigti kunigaikštis Jablonovskis, kuris gavo su jomis užsienyje susipažinti. Bet iš kur jos bebūtų Lietuvon atėjusios, vis dėlto jos čia rado sau labai palankią dirvą, nes ir šiaip jau čia, labiausiai Vilniaus universiteto įtakoje, žymi pasaulietinės ir dvasinės šviesuomenės dalis buvo susirūpinusi parapinių mokyklų steigimu. Dar 1809 m. vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis, vizituodamas Žemaičių vyskupiją, ragino visus klebonus steigti parapines mokyklas. 1820 XI 4 aplinkraščiu jis kreipėsi į apsileidusius klebonus, kurie dar jų nebuvo įsteigę, kad kiek galima greičiau jas įkurtų, ir net grasino atitinkamai nubaus-

ti tuos, kas to jo raginimo neklausys. Žemaičių vyskupijos pavyzdžiu, nors ir siauresniu maštabu, pasekė ir kaimyninės vyskupijos. Tie patys reikalai buvo ir spaudoje keliami; "Dzieje Dobroczynnošci" per keletą metų išspausdino nemaža straipsnių ir informacijų apie parapines mokyklas. Tiesa, tų mokyklų uždavinys nebuvo platus; jos turėjo tiek tiktai apšviesti valstiečius, kad jie neliktų visiški beraščiai, bet kartu, kad jiems nebūtų noro mesti žemės darbo ir eiti į kitus verslus, nes, esą, jų darbas yra kraštui (čia suprask — dvarininkams) būtinai reikalingas. Toji baimė nebuvo be pamato, nes kaip tik tuo laiku nemaža kaimiečių vaikų visokiomis priemonėmis stengėsi pasiekti mokslo, kad tuo būdu ir pačios baudžiavos nusikratyti (panašią visuomeninę idėją apie būtiną valstiečių prisirišimą prie žemės skelbė ir Chodzka žinomame savo rašte Pan Jan ze Swisloczy p. 421). Tokiai mokyklai organizuoti Lancasterio metodas kaip tik labiausiai tiko: skiemenuodamas, mokinys šiaip taip pramokdavo skaityti ir iš bėdos ir savo pavardę pasirašyti, atmintinai išmokti katekizmo ir porą aritmetikos mažesniais skaičiais veiksmų. Bet daugiau jiems ir nenorėta sąmoningai duoti.

Kaip ir kitur Europoje, šis metodas daug kam čia labai patiko ir buvo tuoj pradėtas praktikoje taikyti. Jonas Chodzka, rašydamas pradinių mokyklų organizacijos projektą (Dzieje Dobroczynnošci 1820 N. 6) rašo, jog "Pestaloccio ir Lancasterio taisyklių taikymas kaimo mokykloms turėtų būti laikomas tinkamiausiu, nes sutaupo išlaidas knygoms pirkti ir sutrumpina mokymo laiką, kada prie vienos lentos gali mokytis žymus vaikų skaičius". Vėliau tą pačią mintį pakartojo ir rusų 1828 m. pradinių mokyklų statutas, kuris patarė vartoti "paprastą" arba Lancasterio metodą. Pilnų žinių apie to laiko parapines mokyklas ir ypač apie lancasterines Lietuvoje šiuo tarpu stingame, bet pravartu pateikti čia bent keletas būdingesnių pavyzdžių.

Bene pirmoji Lancasterio metodą buvo pradėjusi Lietuvoje taikyti Vilniaus Labdarių draugija, ta pati, kuri leido ir "Dzieje Dobroczynnošci". Ji jau nuo 1819 VIII 2, sekdama Petrapilio kantonistų mokyklos pavyzdžiu (D. Dz. 1820 N. 8), buvo savo mokyklose įvedusi savitarpio mokymosi sistemą. 1820 m. toje mokykloje buvo 279 vaikai (136 berniukai ir 143 mergaitės). Kitą, tuo laiku labai išpopuliarintą mokyklą, buvo Šeduvoje įsteigęs kunigas Juozas Rūpeika. Kiek už jo vėlesnę veiklą tenka jį smerkti, vis dėlto negalima nutylėti nei paneigti ir jo nemažų nuopelnų tų laikų lietuviškai kultūrai. Įkūręs Šeduvoje dvi mokyklas, jis vienon jų priimdavo beveik išim-

tinai valstiečių vaikus, o kiton bajorukus ir miestiečius. Antrojoje mokykloje Varnių seminarijos klierikas ruošė 50 vaikų maždaug trečion apskrities mokyklos klasėn. O pirmoj mokytojas Bieliavskis Lancasterio sistema mokė daugiau kaip 60 vaikų, beveik išimtinai valstiečius (X. **Szantyr** Wiadomošč o szkolkach Szadowskich-Dzieje Dobroczynnošci 1821 N. 22). Panašią mokyklą buvo Kuršėnuose įsteigęs kunigas Kaziela. Filosofijos daktaras Juozas Volodzko (sąmoningas lietuvis, kuris lietuvių pastangomis buvo pravestas į Vilniaus cenzūros komitetą paraližuoti priešiškai lietuviams to komiteto veiklai) savo 1829 II 1 sudarytu testamentu užrašė 4 su puse tūkstančių rublių įsteigti parapinei mokyklai Vainute irgi ta sąlyga, kad vaikai joje būtų mokomi "Lancasterio būdu" (Kauno gubernatoriaus byla 1869 N. 204). Be abejo, panašių mokyklų buvo ir daugiau, nes Joniškėlyje buvo įsteigta ir speciali mokykla mokytojams supažindinti su Lancasterio metodu. Tačiau kol kas nepavyko surasti kokių tikslesnių apie tą mokyklą žinių. Greičiausia, ji buvo įsteigta Karpio. Šioje mokykloje mokytojais buvo lietuviai, kurie gerai lietuviškai mokėjo ir vienas jųjų, Juozas Blusis, kartu buvo ir Joniškėlio labdarių draugijos nariu-vertėju, į kurio pareigas įeidavo žmonėms į lietuvių kalbą versti ir lietuviškai aiškinti įvairius tos draugijos valdybos nutarimus. Gal toks specialus vertėjas nelabai ten buvo reikalingas, nes visi tos draugijos valdybos nariai, gal išskyrus tik vieną iniciatorių daktarą Abichtą, puikiai lietuviškai mokėjo (Dzieje Dobroczynnošci 1821 N. 15 ir 17).

Tuo būdu šis "stebuklingas" mokymo metodas prasiplatino tuo laiku Lietuvos parapinėse mokyklose. O per jas paskiau jis virto ilgiems metams vieninteliu mūsų spaudos uždraudimo laiko nelegaliu kaimo "mokyklų" pedagoginiu metodu. Žinoma, kitos tos "daraktorkos" ir instinktyviai pačios būtų galėjusios tą patį metodą pagauti, tačiau turint galvoje, kad beveik visos jos pačios mokėsi kadaise tose parapinėse mokyklose, tai bent jų daugumas kaip tik iš ten tą metodą ir pasisavino.

7. IŠ J. KELPŠOS ATSIMINIMŲ[1]

Lietuvių Mokslo Draugijos archyve buvo išlikusi antroji dalis J. Kelpšos (nuo Kaltinėnų) atsiminimų, rašytų ištrėmime po 1863 m. Lietuvių Mokslo Draugijai tuos atsiminimus atsiuntęs Poškiečių Antanas (tai slapyvardis buvusio tuo laiku Varnių klebono, kunigo Antano Juozapavičiaus) pačiame rankraštyje pažymėjo, kad jei suras, atsiųs ir pirmąją dalį, bet, matyti, jos nerado, nes Mokslo Draugijoje jos nėra. Antroji dalis yra tai didžiulis, smulkiai surašytas, 253 puslapių rankraštis (22 iš 17 cm), kuris buvo surašytas 1868-1871 m. Kai kuriose dalyse tie atsiminimai nieko įdomaus ir naujo neįnešа — tai paprasti ir žinomi tremtinių išgyvenimai. Tačiau p. 27-234 turi ir platesnės reikšmės: autorius, eilę metų atskirtas nuo Žemaitijos, nenorėdamas pamiršti savo giminių, pažįstamų, kaimynų, padarė "mintinę kelionę" (podroż w myśli) po buvusį Raseinių apskritį (Nepriklausomybės laikų dalis Tauragės, Raseinių, Telšių apskr.) ir čia, iš centro Kaltinėnuose lankydamas visus dvarus, dvarelius ir akalicas, stengiasi užrašyti jų ir jų savininkų istoriją maždaug paskutiniųjų 100 metų. Matyti, gražią atmintį turėjęs ir, be to, bene buvęs kadaise Žemaičiuose sienų teisėju, tai ir turėjo galimumo susidurti su daugybe bylų dėl tų dvarų ir jų sienų pažeidimo, pateikė daugybę smulkesnių ir stambesnių faktų ir faktelių, šimtus pavardžių ir atskirų bajorų šeimų istorijas. Ši

1 Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovėje" III tome Nr. 1 (10) 1940 m. p. 65-68.

dalis yra, be abejo, svarbi ir reikšminga ir mūsų ūkio istorikams. Yra vietomis ir autobiografinių žinių (autorius mokėsi Kražiuose nuo 1819 m.). Kai kur paliečiami žmonės, tiesioginiai susidūrę su lietuviškuoju darbu, ir jie savotiškai, kad ir ne visados teisingai (nepamirškime, kad jis viską rašė iš atminties) nušviečiami. Čia pateikiamos ištraukos (vertime iš lenkų kalbos) apie Kražių gimnaziją.

(p. 61, Kražių įvykiai) ... Nematau reikalo aprašinėti mokyklinių įvykių, nes savaime tarp vaikų, ypač tokiame dideliame skaičiuje susirinkusių, įvykdavo įvairių dalykų, bet jie, kaip vaikiški, net nėra verti, kad juos minėtume, tačiau du įvykius pasiryžau paminėti. Prieš 1820 metus Ganipravo savininkas maršalka Ivanavičius paėmė į rekrūtus savo valstietį Baracevičių, kuris buvo jau antros klasės mokinys, ir išvežė jį į savo dvarą Ganipravą, 10 varstų nuo Kražių. Tuo pasipiktino jo draugai, nes tai visi palaikė savo garbės įžeidimu, ir tą patį vakarą, susirinkę keli šimtai, nuvyko pėsti, vydamies savo nuosavybės atsiimti. Atvykę į Ganipravą, vyresnieji mokiniai apsupo tą namą, kuriame Baracevičius buvo apkaltas, o jaunesnieji apsupo patį dvarą, primygtinai reikalaudami, kad pats maršalka išeitų prie jų. Ivanavičius nežinojo, kaip pasielgti — įsakyti išvaikyti, bet tarp įpykusių vaikų galėtų įvykti kriminalas, pagaliau, su kuom gi turėtų reikalą — su vaikais, taigi galimas daiktas ir su savo giminaičiais. Buvo priverstas išeiti į prieangį ir užklaust: "Ko, jūs vaikeliai, iš manęs reikalaujate?" Mokiniai vienbalsiai atsiliepė: "Pons Ivanavičiau, atiduok mums mūsų draugą, o jei geruoju neatiduosi, tai prievarta paimsime". Maršalka nustebo, išgirdęs tą energingą reikalavimą, ir nenorėdamas iššaukti tokio didelio vaikų skaičiaus atsakingumą, sutiko jiems draugą atiduoti. Šie, pasiėmę draugą, tą pačią naktį triumfuodami sugrįžo į Kražių miestelį. Žinoma, prefektas apie visa tai tuojau sužinojo, bet jau kitą dieną atvažiavo pats Ivanavičius ir nuėjęs pas prefektą, pats prašė vaikams atleisti, nes, šį faktą iškėlus aikštėn, daugelis iš jaunuomenės galėtų būti patraukti atsakomybėn ir pašalinti iš mokyklos. Ivanavičiui įsimaišius, prefektas faktą nutylėjo, tik smarkiai mokinius išbarė ir įspėjo, kad ateityje to nedrįstų daryti, nes bus aštriai nubausti. Tuo ir baigėsi tas didelis žygis, kuris kartu buvo ir įspėjimu, kad dvarininkai neimtų į rekrūtus savo žmonių, kurie mokosi mokykloje.

(Iš rankraščio p. 62). Kitas faktas buvo, palyginti, blogesnis. 1825 m. buvo išmėtyti paskviliai prieš valdžią ir kitus žymesniuosius valdininkus. Savaime suprantama, kad pre-

fektas, nežinodamas kaltininkų, to fakto negalėjo nutylėti. Apie tai pranešus vyresnybei, iš Vilniaus atvažiavo komisija ir prokuroras Botvinko. Pradžioje suėmė jaunimą, gyvenantį apie Kražius, įvairiais būdais sekė, bet negalėjo susekti; tuomet pradėjo suiminėti gabesniuosius aukštesniųjų klasių mokinius, būtent, 6 klasės mokinį Kiprijoną Jančevskį ir tuos jo draugus, su kuriais, kaip jie manė, jis gerai gyveno. Valdininkams neilgai teko dirbti, nes Jančevskis, būdamas tos visos istorijos iniciatorium ir vykdytoju, pats prie viso ko prisipažino ir nurodė visus savo mokyklinius draugus — Vitkevičių, Ivaškevičių, Suchockį, Zielenavičių ir Piesliaką; galiausiai buvo įmaišytas ir vokiečių kalbos mokytojas, pas kurį gyveno Jančevskis. Visi buvo suimti ir nubausti sunkiaisiais darbais tvirtovėje: Jančevskis, Vitkevičius ir Ivaškevičius Bobruiske, Suchockis, siunčiamas tvirtovėn, nusišovė, Piesliakas ir Zielenavičius, rodos, mirė. 1828 m. Bobruisko komendantui tarpininkaujant, buvo duotas leidimas paskirti juos karo tarnybon veikiančioje prieš turkus kariuomenėje. Už pasižymėjimus toje tarnyboje visiems trims buvo grąžintos bajorų teisės, ir jie buvo pakelti karininkais. Jančevskis kaip sužeistas ir apdovanotas ordinu, grįžo į namus poručiko laipsniu; vėliau buvo išrinktas Kauno gubernijos komiteto peržiūrėjimui ir patvirtinimui dvaro inventorių nariu, dar vėliau buvo išrinktas Raseinių apskrities maršalka, ir tas pareigas eidamas mirė, palikęs, kaip maršalka, labai gražų atminimą. Vitkevičius, taip pat tame pačiame kare pakeltas karininku, buvo komandiruotas į Kaukazo armiją; ten tarnaudamas pramoko rytų kalbų, buvo vyriausio vado adjutantu, o vėliau paskirtas kažkurios apygardos viršininku. Caro įsakymu Vitkevičius, kaip mokąs rytų kalbas, buvo siunčiamas kažkokiais svarbiais reikalais į Persiją. Visa tai jis gražiausia atliko, ir kada apie tai buvo pranešta carui, šis pareikalavo, kad Vitkevičius asmeniškai atvyktų pas jį. Vitkevičius, gavęs tokį įsakymą, nukreipė savo kelią ant Vilniaus ir Raseinių, norėdamas aplankyti savo motiną ir šeimyną, su kuria nesimatė nuo ištrėmimo dienos. Raseinių pašte aš buvau su juo susitikęs ir apie valandą pasikalbėjau. Labai gražus vyras, buvo neišpasakytai mandagus ir malonus. Sakė man, kad niekados nemanąs grįžti į savo gimtąjį kraštą, kad jam daug maloniau esą ten gyventi, kad net priprato prie anų kraštų ir yra ten gyventojų labai mėgiamas. Visi manė, kad jis bus caro labai apdovanotas už taip gerą atlikimą jam pavestų reikalų, bet vos nuvažiavo į Peterburgą, buvo rastas gatvėje negyvas; mirties priežasties nesužinojau. Ivaškevičius taip pat turkų kare buvo pakeltas

karininku ir buvo iškeltas į Sibirą. Iš jo seserēno sužinojau, kad jis nuo savo dvaro visai atsisakęs seserēno — savo sesers — naudai, kad esąs paskirtas apygardos viršininku, kad jam ten gerai sekąsi, ir kad jis nemanąs grįžti į savo kraštą.

Tais pačiais 1825 metais, 1 mēnesį ar kiek vēliau po mokinių suēmimo, į Kražius atvyko su kazokais nuovados asesorius suimti fizikos ir gamtos mokslų mokytojo Sobolevskio. Šis buvo didelių gabumų asmuo; savo maloniu ir teisingu elgesiu per trumpą savo mokytojavimo laiką taip mokinius prie savęs pririšo, kad jie būtų pasiryžę už jį net savo gyvybes aukoti. Prefektas, žinodamas tokį mokinių prisirišimą, patarē asesoriui išvežti jį naktį, bet ir tai nepadējo. Tik sutemus, prasidējo didelē mokinių suirutē. Pradžioje kazokai mēgino mokinius gąsdinti išvaikymu, bet tas ne tik nepadējo, tik dar labiau išerzino. Galiausia, išējęs į gonką prefektas mēgino mokinius įtikinti, kad išsiskirstytų, bet visi mokiniai atsiliepė neleisią mokytojo išvežti. Galiausiai išėjo į gonką pats Sobolevskis ir pradējo mokinius įtikinēti ir prašyti išsiskirstyti, tvirtindamas, kad tokiu savo elgesiu ir jam jie nieko nepadēsią ir patys užtrauksią sau didelę atsakomybę, pridurdamas, kad jis už savaitēs, vēliausia už dviejų pas juos sugrįšiąs, ir pabaigoje prašē padaryti jam didelį malonumą ir išsiskirstyti. Beveik užējo pusiaunaktis, kada mokiniai pradējo skirstytis — mokytoją išvežė, o kokios iš to buvo pasėkos, tai mums visai nebuvo žinoma.[2]

---

[2] Yra tai žinoma vadinamųjų Juodųjų brolių byla, aprašyta A. Janulaičio straipsnyje "Juodieji Broliai Kražiuose" Praeityje t. I, 1930 m.

8. TARTU UNIVERSITETAS IR LIETUVA[1]

Didžioji Lietuvos Kunigaikštija tiktai XVI a. pabaigoje gavo savo augštąją mokyklą, Vilniaus jēzuitų akademiją, bet jau XIV a. pabaigos Lietuvos jaunuomenē jieškojo augštojo mokslo svetur: pradžioje Čekijos Prahoje, paskiau Lenkijos Krokuvoje, nuo XVI a. antrosios pusēs vokiečių, Italijos, Šveicarijos, Prancūzijos, Olandijos universitetuose. 1578-1579 m. Vilniuje įkūrus jēzuitų akademiją, žymi tos jaunuomenēs dalis galējo studijuoti savo krašte, tačiau daugumas nekatalikų ir toliau studijavo užsienyje, o ir iš katalikų tie, kurie siekē medicinos ar teisių mokslus pažinti, irgi keliavo į užsienį, nes tos disciplinos Vilniuje ilgai nebuvo dēstomos. XVIII a. antroj pusėje evangelikų reformatų kunigams ruošti Lietuvai Radvilos įkūrē stipendijas Karaliaučiaus, Frankfurto prie Oderio ir Leideno universitetuose. Nors artimiausias Lietuvai Tartu universitetas būtų galējęs tiems patiems evangelikams duoti tą patį, ko jie jieškojo kitur užsienyje, bet nuo XVII a. pradžios karinēs ir politinēs priežastys neleido tuo pasinaudoti, nes kaip tik per Estiją ir Latviją į Lietuvą nuolatos veržēsi svetimos kariuomenēs ir tie abudu kaimyniniai kraštai buvo nuo-

---

1 Pranešimas skaitytas (vokiečių kalba) 1948.XII.1 Pinneberge ties Hamburgu, minint Pabaltijo universitete Tartu universiteto sukaktį. Pirmą kartą buvo išspausdinta "Šviesoje" 1949 m. Nr. 7 (Tuebingene).

latinių karų teritorija — tuo tarpu mokslo ieškančioji Lietuvos jaunuomenė stengėsi savo studijoms rasti ramesnes vietoves. Ne kiek pasikeitė tuo žvilgsniu aplinkybės ir XVIII a., kada ir vidaus Lietuvos buitis nebuvo palanki mokslo studijoms užsienyje ir pats Tartu universitetas visą šimtmetį nebeveikė.

XVIII a. pabaigoje rusams Lietuvą okupavus, padėtis pasikeitė, nes ir Lietuva ir Estija pateko į to paties okupanto rankas. Tačiau ligi 1831 m. Lietuvos jaunuomenės studijos Tartu universitete buvo tik atsitiktinės, nes 1803 buvusiai Vilniaus akademijai virtus pasauliniu universitetu, daugumas Lietuvos jaunuomenės savo krašto universitete galėjo gauti visa tai, ką anksčiau jai duodavo užsieniai, ypač, kai Vilniaus universitetas atsikvietė iš užsienio daugelį stambių mokslo pajėgų, o greitu laiku ir pats priaugino savo mokslo atžalą, kurios tarpe atsirado nemaža ir žymių mokslininkų. Bet jau ir Vilniaus universiteto veikimo laiku Lietuvos jaunuomenės dalis rado kelią į Tartu universitetą. Visų pirma, jau nuo 1806 m. čia iš Lietuvos vyko sūnūs Lietuvos dvarininkų vokiečių, kurie, prasidėjus čia rusų okupacijai, buvo gavę stambias latifundijas iš vietos dvarininkams konfiskuotų dvarų. Jiems Vilniaus universitetas ir jo tradicijos buvo svetimi ir juos į Tartu patraukdavo vokiečių kalba, kuri tuo laiku buvo ten visų kursų dėstomoji kalba. Tačiau jie buvo svetimi tiek Lietuvai, tiek ir Estijai. Lietuvon grįžę, jie gyveno atskiru, izoliuotu gyvenimu ir daugumas jų neturėjo jokio kontakto su ta žeme, iš kurios jie turtus krovė. Daugiausia kaip tik iš jų rusų okupacinė valdžia ir rekrūtavo savo, tą pačią Lietuvą smaugiančią, augštesnę administraciją. Nuo 1824 ir Lietuvos evangelikai savo būsimuosius kunigus jau pradeda ruošti ir Tartu universitete. Ligi 1828 vienas kitas toks kandidatas į kunigus buvo dar į Karaliaučių siunčiamas, bet, Vilniaus universitete prasidėjus neramumams, persimetusiems ir į augštesniąsias mokyklas, ir rusų administracijai atkreipus specialų dėmesį į Lietuvos besimokančios jaunuomenės opozicines nuotaikas, jau pats noras studijoms vykti į užsienį valdžiai atrodė įtartinas, ir dėl to po 1828 metų jau visi Lietuvos evangelikų sinodo stipendininkai studijuoja vien Tartu universitete. Tuo būdu jis Lietuvai davė kelias kartas kunigų, aptarnaujančių visas evangelikų parapijas Lietuvoje — visi Lipinskiai, Nerlichai, Kurnatauskiai, Meškauskiai, Močiulskiai, Ceraskiai, Cumftai ir daugelis kitų buvo Tartu universiteto auklėtiniai. Kiti jų buvo ne tik eiliniai kunigai arba ir superintendentai, bet ir mūsų tikybiniai rašytojai, lietuviams evangelikams kūrę lie-

tuvių kalba negausią tikybinę evangelikų reformatų literatūrą (Nerlichai tēvas ir sūnus, Močiulskiai ir kiti).

Kada 1831 m. Vilniaus universitetas buvo likviduotas, tiktai vienam dešimtmečiui palikus dar vietoje universiteto atitinkamų fakultetų dvasinę ir medicinos akademijas, Tartu universiteto vaidmuo Lietuvai žymiai padidėjo. Ligi 1863 m. studijuojančių Tartu universitete studentų iš Lietuvos skaičius išaugo keletą kartų, ir tuo metu jų jau buvo galima visuose fakultetuose rasti. Be tų kategorijų studentų, kurios ir anksčiau čia važiavo, galima čia rasti ir daugelį Lietuvos reformatų šeimų narių, kurie čia studijuoja jau ne teologiją, bet kitus mokslus, ir kurių daugelis, baigę ar nebaigę studijas, grįždavo darbui Lietuvoje, nes jiems, kaip nekatalikams, tuo žvilgsniu ne visi suvaržymai buvo taikomi. Kiti jų, gyvendami ir studijuodami Tartu universitete, čia suėjo su estų ir latvių atgimimo veikėjais, ir tas juos paskatino mēginti ir savo jėgas lietuvių literatūroje (pvz. Edvardas Jokūbas Daukša ir Viktoras Aramavičius, abudu poetai, pradėjo eilėraščius rašyti dar būdami Tartu universiteto studentais, nors tie eilėraščiai savo laiku niekur nebuvo išspausdinti ir buvo surasti tik jiems jau mirus).

Kitą, daug gausesnę Tartu universiteto Lietuvos studentų grupę sudarė stambiųjų ir smulkiųjų Lietuvos bajorų sūnūs, kurie anksčiau būtų studijavę Vilniuje, bet ten universitetą uždarius, masiškai pradėjo važiuoti į jiems artimiausią ir lengviausiai pasiekiamą universitetą. Jų dalis, studijas užbaigę, pasilikdavo Lietuvoje ir čia keldavo bendrą krašto kultūros lygį. Kita dalis, negaudama Lietuvoje darbo dėl tikybos, ieškojo tarnybų Rusijoje, bet ir jie saitų su Lietuva nenutraukdavo.

Pagaliau tuo pačiu laiku Tartu universiteto studentų tarpe atsirado dar viena, negausi ir bendruose universiteto studentų sąrašuose sunkiai susekama grupė. Tai buvo nelaisvųjų Lietuvos valstiečių nelaisvi vaikai, kurie galėjo studijuoti tik pakeitus savo pavardes, apsirūpinę netikrais dokumentais. Lietuvoje ir anksčiau jiems buvo sunku į mokyklas patekti, nes ten jų ponai, nuo kurių jie bėgo, galėjo juos lengvai susekti. Bet kas galėjo juos susekti tolimajame Tartu? Tik ir mums dabar nelengva iš po jų bajoriškų kaukių jų tikrąjį veidą atpažinti. Kam, pavyzdžiui, skaitant Tartu universiteto studentų sąrašus, ateis galvon, kad 1832-1840 m. čia mediciną studijavęs ir čia pat Tartu 1840 m. miręs Justinas Bohdzievič, iš pavardės ir iš dokumentų grynas bajoras, buvo mūsų

XIX a. žymiausiojo visuomenės veikėjo, vyskupo Motiejaus Valančiaus tikrasis brolis, valstiečių sūnus Justinas Feliksas Valančius? Ar kad ten pat tą pačią mediciną 1840-1845 m. studijavęs vėlesnysis Sveaborgo tvirtovės vyriausias gydytojas Mykolas Knipovič, tēvas ar senelis Rusijos mokslo akademijos akademiko zoologo Knipovičiaus, yra mūsų Simano Daukanto sesers vyro, valstiečio Kniuipio nuo Skuodo sūnus? Greičiausia tokių buvo ir daugiau, bet dabar nelengva atspēti jų tikrąsias pavardes, juo labiau, kad anais laikais iš reikalo kilęs menas fabrikuoti autentiškus, bajoriškus dokumentus Lietuvoje ypač klestējo.

Bestudijuodama Tartu universitete, Lietuvos jaunuomenē tuo pačiu laiku palaikydavo nuolatinius saitus su savo tēvyne, jautriai reaguodama į visus Lietuvos politinio gyvenimo pulsavimus ir įsitraukdama į visus tuos pasipriešinimo prieš rusų okupaciją sąjūdžius, kurie buvo būdingi Lietuvos XIX a. gyvenimui ir kas keliolika, keliasdešimt metų pasikartodavo. Paskelbtuose buvusiųjų Tartu universiteto studentų, studijavusių ligi 1830, sąrašuose yra jau nemaža pavardžių iš Lietuvos kilusių jaunuolių, prie kurių yra pridēta pastaba "lebt im Ausland" — tai 1831 m. Lietuvos sukilimo dalyviai, į užsienius po pralaimēto sukilimo emigravę. Visa grupē studentų iš Lietuvos buvo įtraukta į 1838-1839 m. Stanislovo Konarskio suokalbį. Jų vienas, 1835-1838 m. studijavęs Tartu diplomatiką ir ekonomiką, Pranas Gedgaudas, dēl tos bylos buvo net pačiame Tartu mieste suimtas ir paskiau, po tardymo, ištremtas į Kalugos guberniją. Artinantis 1863-1864 m. sukilimui jau kelios dešimtys Tartu universiteto studentų aktyviai dalyvavo visuose paruošiamuose sukilimo darbuose, o paskiau ir pačiame sukilime. Jie yra kukliai universiteto studentų sąrašuose pažymēti — žuvusiems sukilime ar sušaudytiems pridedamas kuklusis pažymējimas "gestorben 1864, 1865", o ištremtiems į Sibirą "lebt in Sibirien", emigravusiems į Vakarus — "lebt im Ausland".

Po 1863-1864 m. sukilimo kurį laiką skaičius studijuojančių Tartu universitete Lietuvos jaunuolių žymiai sumažējo — daugelis kandidatų į studentus jau iš gimnazijų buvo į sukilimą išēję ir susilaukē bendro visiems sukilēliams likimo. Kitiems užkirto kelią į universitetą materialios sąlygos, kada sukilimą likviduojant šeimos buvo sugriautos, ūkiai konfiskuoti. Kada padētis kiek stabilizavosi ir augštosioms studijoms atsirado daugiau kandidatų, tai nemaža jų dalis vyko jau ne į Tartu, bet į kitus Rusijos universitetus, juo labiau, kad

pvz. lietuviams iš Užnemunės patraukti į Rusiją buvo Maskvos universitete įsteigtos (tiems lietuviams) net 10 stipendijų.

Tačiau ilgainiui atsirado nauja, vis didėjanti kandidatų į studentus grupė, kuri vėliau nurungė visas kitas kategorijas — būtent, buvusiųjų baudžiauninkų, formaliai 1861 m. ir faktiškai 1863 m. iš baudžiavos atleistų sūnūs. Vos keliolikai metų nuo baudžiavos panaikinimo praėjus, jie Lietuvoje masiškai apgulė Šiaulių, Marijampolės, Suvalkų, Kauno gimnazijas (Vilniaus gimnazijose tos kategorijos mokinių ilgą laiką buvo labai maža). Žymi tas gimnazijas baigusių dalis siekė ir augštojo mokslo — vieni Varšuvoje, kiti Maskvoje ir Petrapilyje, bet nuo 80-jų metų pabaigos jų dalis vyksta ir į Tartu, kur juos visų pirma patraukė žemesni cenzo reikalavimai. Į teologijos fakultetą tuo metu stoja jau ne vien nariai tradicinių evangelikų kunigų šeimų, bet ir tiesiog iš valstiečių šeimų kilę. Kitus paskiau patraukia medicina, teisė, filologija. Ir jau a. 1895 m. čia įsikūrė slaptoji Lietuvių studentų draugija, kurios vienu pradininku buvo jaunas, 1896 m. miręs, Petrapilio universiteto privatdocentas Vytautas Juška, mūsų kalbininko Jono Juškos sūnus ir žymiausiojo XIX a. lietuvių tautosakininko Antano Juškos broliavaikis, apsiėmęs redaguoti savo dėdės sudarytąjį lietuvių kalbos žodyną, kurį ruošėsi leisti rusų mokslo akademija.

Ši draugija vyriausiuoju savo tikslu pasistačiusi savišalpą, nes jos narių daugelis iš tėvų namų negalėdavo jokios paramos gauti, kartu šiuo sunkiuoju lietuvių spaudos uždraudimo laiku įsitraukė ir į visą slaptą lietuvių visuomenės veiklą. Pvz. 1898 m. trys tos draugijos nariai — vėlesnysis Lietuvos evangelikų-reformatų superintendentas ir profesorius P. Jakubėnas ir du veterinarijos fakulteto studentai Romualdas Žakevičius ir P. Vanagas mėgino vienoje Tartu miesto spaustuvėje išspausdinti parašytą žymiausio tuo laiku mūsų kalbininko, profesoriaus K. Jauniaus, lietuvių kalbos gramatiką. Vieną lanką išspausdinus, spaustuvininkas atsitiktinai sužinojo, kad lietuvių spauda yra rusų valdomojoje valstybėje uždrausta, tad bijodamas atsakomybės spausdinimą nutraukė. Bet tuomet tie patys trys studentai savo rankomis athektografavo visą pusketvirto šimto puslapių knygą ir tuo būdu mes gavome vienintelę Tartu mieste išleistą lietuvišką knygą, kurioje jos leidimo vieta buvo kukliai pažymėta — "Baltiko padangėje".

Draugija gyvavo ligi 1918 m., nuo 1906 m. universiteto senato jau legalizuota ir prieš I pasaulinį karą turėjusi apie

50 narių, vienu laiku čia studijuojančių. Iš jų tarpo išėjo ir visa eilė lietuvių mokslininkų, ypač medikų — profesoriai Petras Avižonis, Vladas Lašas, Pranas Kuzma ir kt.

Šimtai mūsų jaunuolių, 1806-1918 m. studijavusių Tartu universitete, nešdavo Lietuvon čia įgytąsias žinias ir nuotaikas. Dėl jų ilgainiui ir pats Tartu miestas ir jo universitetas liko Lietuvai artimas, kaip ir geras kaimynas, artimas giminaitis. Ir Tartu universiteto šventė yra dėl to ne vien estų, bet ir mūsų širdies šventė ... Tartu ir Lietuva ...

9. BOTVINKA[1]

Pirmajame XIX a. ketvirtyje visoje Lietuvoje plačiai buvo išgarsėjęs Vilniaus prokuroras Botvinka, buvęs Novosilcevo dešiniąja ranka. Visuose studentų ir gimnazistų suiručių tardymuose kaip tik labiausiai pasižymėdavo šis ištikimas caro tarnas. Pavykus surasti jo tarnybos lapą, čia ir pateikiamos jo ištraukos, nes jos gali padėti išaiškinti šio "didvyrio" biografiją.

Šis tarnybos lapas buvo surašytas 1831 m. Botvinkai išeinant į pensiją, susilaukus 53 metų amžiaus. Taigi jis buvo gimęs apie 1778 m. Jis buvo kilęs iš Mohilevo gub. Bychovo aps. bajorų, kur jo tėvai turėjo netoli Pripolskio miestelio nedidelį dvarelį, o be to, jie dar valdė Ukmergės aps. Klobinų dvarą su 113 "dūšių".

Botvinka savo tarnybinę karjerą pradėjo 1795 IV 12 stojęs raštininku į augštesniąją "raspravą" Mohilevo vietininkystės prokuroro raštinėje. 1797 jis buvo paskirtas Mohilevo žemesniojo žemės teismo sekretorium. 1802 m. buvo iškeltas į Mohilevo gub. valdybą, gavęs kolegijos registratoriaus laipsnį. 1803 m. buvo paskirtas Mohilevo civilinio gubernatoriaus vertėju. 1805 m. gavo gubernijos sekretoriaus laipsnį, 1807

---

1 Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovėje" 1922.I.3 p. 390-392. M. B-ka: žiūr. dar kauninę Lietuviškąją Enciklopediją IV t. 1935 m., ir bostoninę Lietuvių Enciklopediją III t. 1954 m.: Botvinko Jeronimas.

m. — tituliarinis patarējas. 1809 m. buvo perkeltas į Mohilevo visuomeninēs globos įstaigą (prikaz obščestvennago prizrenija) ir kartu paskirtas gubernatoriaus sekretorium. 1813 I 17 B. buvo paskirtas I veikiančios armijos lauko pašto direktoriaus padējēju. Bet dar prieš tai, prancūzams užēmus Mohilevo gub., 1812 VII-XI Bagrationo ir Kutuzovo pavedamas įsakytas, atlikdavo įvairias slaptas funkcijas, ypač pasižymējęs nukreipęs prancūzus nuo kelio Ukrainon. Tuo būdu jis ējo karo šnipo pareigas. Kartu su I armija jis išējo į užsienį. 1816 buvo paskirtas Lietuvos ir Gardino gubernijų prokuroru, o 1817 IV 28 paskirtas Vilniaus gub. prokuroru. 1820 m. jis buvo įmaišytas bylon dēl ēmimo kyšių atleidžiant rekrūtus. 1823 m. buvo prikomandiruotas prie Novosilcevo, o tų pačių metų lapkričio mēn. buvo paskirtas nariu komisijos, sudarytos slaptoms studentų organizacijoms susekti. XII 6 buvo komandiruotas į Kražius išaiškinti priešvalstybinių raštų kaltininkams. 1824 I tuo pačiu reikalu buvo siunčiamas į Kēdainius, III 14 buvo pasiųstas į Panevēžį išaiškinti tiems, kurie išplatino atsišaukimus, nukreiptus prieš valdininkus. Tuo pačiu tikslu jis XII 26 buvo pasiųstas į Ukmergę. Už tuos visus "nuopelnus" gavo Vladimiro 3 laipsnio ordiną, caro padēką ir kolegijos patarējo laipsnį.

1828 II 8 Novosilcevo pavedamas tardė Vilniaus gminazijos mokinio Zachvatovičiaus bylą. Už visus tuos nuopelnus jis ir dimisijoje gaudavo pilną prokuroro algą.

10. 1831 METŲ SUKILIMAS LIETUVOJE[1]

Ligi aštuoniolikto amžiaus pabaigos Lietuvos ir Lenkijos valstybinis gyvenimas, rusams Lietuvą užėmus, galutinai iširo. Lenkija, žymia savo dalimi patekusi prūsams ir austrams, Napoleono laikais sudariusi atskirą, iš dalies kaip ir nepriklausomą valstybę, Napoleono karams pasibaigus, buvo rusų užimta. Jiems atiteko ir Lenkijos sostinė Varšuva. Tačiau savo dalinę nepriklausomybę ji vis dėlto išsaugojo, nes jai buvo paliktas savarankiškas vidaus valdymas, net sava kariuomenė. Visa tai savaime palaikydavo viltį, atitinkamai progai pasitaikius, savo kariuomenės jėgomis nusikratyti rusų.

Lietuvoje tokioms viltims įsikūnyti buvo daug sunkesnės sąlygos, nes ją visiškai Rusijon įjungus, sudarius bendrą su Rusija administraciją, palaipsniui rusinant visas valstybines ir visuomenines įstaigas, keičiant net Rusijos pavyzdžiu ekonominę struktūrą — joje nepalikta jokių politinės nepriklausomybės požymių. Aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje politinėms suirutėms apėmus visą kraštą, valstiečių būklė buvo kiek pagerėjusi. Dabar gi, rusams Lietuvoje įsiviešpatavus, baudžiava pradėjo vėl sunkyn eiti, o Rusijos įsivėlimas į Europos karus reikalavo iš Lietuvos valstiečių didelio skaičiaus jiems anksčiau nežinomų rekrūtų, prievarta imamų į rusų kariuomenę. Šitokios aplinkybės palaikydavo nuolatinį valstiečių baudžiau-

---

1 Spausdinta "Kultūroje" 1931 m. Nr. 2 p. 85-90, Nr. 3 p. 141-144, ir "Keleivyje" 1951 m. Nr. 45-49.

ninkų bruzdėjimą. Jam plėstis žymiai padėjo ir buvę lenkų legionų ir Napoleono karų kareiviai, matę ir patys gyvenę laisvesnį gyvenimą Europoje, o dabar, sugrįžę, vėl priversti užsivilkti baudžiavos jungą. Savo pasakojimais, savo pavyzdžiu, jie veikė geriau už visus kitus iš Lenkijos politiniais sumetimais siunčiamus emisarus-agitatorius ir sudarė čia tokią padėtį, kad reikėjo tik ženklo, patogaus momento, kad visi baudžiauninkai sukiltų.

Iš kitos pusės, ir bajorai ir miestiečiai, kiek įbauginti 1812 metais vykusių politinių bandymų, greitai atsigavo, ypačiai persiorganizavus Vilniaus universitetui ir kuriam laikui jam virtus židiniu, iš kurio ėjo naujos politinės ir visuomeninės orientacijos spinduliai, kartais ir tiesioginė agitacija organizuoti visuomenę numatomam naujam nepriklausomam krašto gyvenimui. Novosilcevo vadovaujami akademinės jaunuomenės persekiojimai, kad ir išvaikė iš didesnių centrų žymią aktyviosios Lietuvos jaunuomenės dalį, tačiau prasidėjusio sąjūdžio ne tik nesustabdė, net atvirkščiai — iššaukė savitą pagiežos ūpą, juo labiau, kad netoli, už Nemuno, Lietuvos visuomenės dalis, nenutraukusi ideologinių ryšių su Lenkija, matė vis dėlto laisvesnes politinio gyvenimo sąlygas.

Ir čia laukta tinkamos progos, nors ir negalima buvo pastebėti kokio rimtesnio ruošimosi prie sukilimo ligi pat to laiko, kada jis prasidėjo. Bet tos progos laukta ir iš anapus Nemuno, nes jei Lenkija, turėdama kad ir nedidelę, bet gerai organizuotą kariuomenę, nesukildavo, tai ką ir besakyti apie Lietuvą, kuri visiškai savo kariuomenės neturėjo, nors rusų įgulos Lietuvoje ir nebuvo taip didelės.

1830 metais lapkričio 29 dieną, šv. Saturnino dieną, Varšuvoje sukilo karinė mokykla, kelių kariuomenės batalijonų ir negausių suokalbininkų iš civilinių piliečių tarpo palaikyta. Kadangi caro vietininkas Lenkijoje didysis kunigaikštis Konstantinas negalėjo pasitikėti ir kita, dar nesuskilusia lenkų karuomenės dalimi, tai jis atsisakė nuo kovos ir pasinaudojo sukilusių lenkų pasiūlymu su dviem rusų pėstininkų ir trimis gvardijos raitelių pulkais atsitraukti už Lenkijos sienų ir su sau ištikima kariuomene visiškai pasitraukė iš Lenkijos, sustodamas ties Nemunu ir iš dalies Pagiriuose. Tuo būdu be kokio ypatingo jėgų įtempimo, vien tik karinio perversmo dėka, Lenkija tapo politiškai laisva. Laimėjimo lengvumas kiek suklaidino sukilimo organizatorius. Jie ėmėsi organizuoti valdžią, pasijuto lyg viską pasiekę, atsisakė visuotinės Lenkijos jėgų mobilizavimo, net prisibijojo visuotinio apsiginklavimo, neorganizavo sukilėlių kadrų ir savo santykiams su rusais sutvar-

Ezekielius Stanevičius

kyti vien tiktai pasitikėjo kariuomene. Tiesa, kariuomenei išplėsti jie turėjo plačių rezervų. Visoje rusų valdomoje Lenkijoje priskaitydavo ligi 200.000 jaunuolių nuo 20 ligi 30 metų amžiaus. Tačiau ir didžiausio karinio įtempimo metu lenkų armija nepranešė nė pusės to skaičiaus. Be to, nebuvo autoritetingos vadovybės, nei civilinės, nei karinės, ir porą pirmųjų brangiausių mėnesių nuo sukilimo pradžios, kol Dibičo vedama rusų karuomenė dar tebesikoncentravo ties Lenkijos sienomis, bet dar aktyviai neveikė, veltui eikvota laikas vidujiniams kivirčams ir reikalams. Tačiau didžiausioji karinės lenkų vadovybės klaida buvo visiškas nekreipimas dėmesio į rusų kariuomenės užnugarį, į Ukrainą ir į Lietuvą, kur kariniu žvilgsniu sukilimui palaikyti buvo labai palankios sąlygos, nes tuo būdu galima būtų atkirsti rusų kariuomenę nuo jos pagrindinės susisiekimo linijos Petrapilis-Smolenskas ir nuo Kijevo. Tuo tarpu rusai, niekeno nekliudomi, traukė kariuomenę per Lietuvą ir Ukrainą.

Rusų padėtis tuo žvilgsniu kiek pablogėjo, prasidėjus savarankiškam Lietuvos sukilimui, bet tuo laiku jie jau buvo

suspėję pritraukti prie Nemuno ir Bugo pakankamai kariuomenės ofenzyvai prieš Lenkiją.

Nors Lietuvos pietų sienos rusų kariuomenės buvo stipriai apstatytos, bet gandai apie Lenkijos įvykius pasiekė ir Lietuvą. Tačiau pradžioje tai Lietuvos įvykiams didesnės įtakos neturėjo. Lenkijoje prasidėjus ne sukilimui, bet paprastam karui, Lietuvos bajorai, savosios kariuomenės neturėdami, tik slaptai bruzdėjo, tardavosi, bet nesiryžo atvirai, su ginklu rankose, stoti prieš rusus ir nedrįso pradėti sukilimo, nors rusams sutraukus didesnes jėgas prie Lenkijos sienų, Lietuvoje palyginti nedaug jų kariuomenės teliko.

Daug daugiau nekantrumo parodė valstiečiai, kuriems atgijo viltis karo proga nusikratyti baudžiavos. Iš šalies niekieno neraginami, tik rekrūtų ėmimo į rusų kariuomenę paskatinti, jau 1831 m. vasario mėnesio pradžioje Salantų ir Gintiliškės valsčių valstiečiai, Giedrimo ir Borisevičiaus vadovaujami, griebėsi ginklo ir sukilo, bet kitų nepalaikyti, buvo išvaikyti policijos bei Telšių neskaitlingos rusų įgulos ir pasislėpė Prūsuose. Iš ten juos rusų valdžiai išdavė prūsų policija. Bet ir ši, kad ir nenusisekusi pradžia, daug kam pakėlė upą ir slaptas bruzdėjimas žaibo greitumu pradėjo visoje Lietuvoje plėstis, o kai kovo 15 d. rusai paskelbė rekrūtų karui prieš lenkus ėmimą, daugelyje Žemaitijos vietovių, vėl niekeno neraginami, valstiečiai pradėjo puldinėti vedančius rekrūtus rusų būrius ir juos liuosuoti, o po to ir rinktis į atskirus būrius. Tuo pačiu laiku dvarininkų ir bendrai bajorų pasyvumą nutraukė administracijos įsakymas gabenti Gardino link javus ten besikoncentruojančiai kariuomenei maitinti. Vienoje kitoje vietoje bajorai pradėjo jungtis su valstiečių būriais ir imtis tiems būriams vadovauti, juo labiau, kad bajorų tarpe buvo nemaža ir buvusiųjų karių. Vienas toks būrys kovo 26 d. užėmė Raseinius, o kovo 28 d. Dominikas Daubaras užėmė Telšius. Šiauliai tuo pačiu laiku be jokio pasipriešinimo buvo užimti. Greitai tas pats įvyko ir kitose apskrityse: Upytės (Panevėžio), Ukmergės, Ašmenos, Trakų, Užnerio (Švenčionyse). Be Vilniaus ir Kauno, kurie ir toliau paliko rusų rankose, sukilimas trumpu laiku apėmė beveik visą Lietuvą, nors ypatingų pastangų jai nuo rusų išvalyti ir nereikėjo, nes atskiruose provincijos miestuose buvo tik kiek rusų policijos ir nedidelės, daugiausia invalidų, 100-150 žmonių įgulos. Jos niekur nerodė didelio noro priešintis ir tik sukilėliams pasirodant, padėdavo ginklus ir skubėdavo į Kuršą, kur buvo daugiau rusų kariuomenės, prie kurios jie ir prisiglausdavo.

Užėmus apskričių centrus, pradėta organizuoti laikinąsias kiekvienai apskričiai vyriausybes ir karinių apskrities jėgų vadovybę. Tačiau pačiam sukilimui netikėtai įvykus, net tie, kas jo vadovavimą buvo į savo rankas paėnę, nepagalvojo apie kokios nors centrinės laikinosios vyriausybės ir centrinės sukilimo karinės vadovybės sudarymą. Tas neigiamai atsiliepė visai sukilimo eigai. Nebuvo visiems autoritetingo organo, kuris visą sukilimo darbą vienytų, o kas svarbiausia, nebuvo tų, kas galėtų atskirų būrių karo veiksmus koordinuoti. Bet ir nebuvo Lietuvoje tokių autoritetingų tiek politikų, tiek ir karių, kurie galėtų to darbo imtis ir turėtų platesnėj visuomenėj šiuo žvilgsniu kokį autoritetą. Tai ypačiai atsiliepė Vilniaus likimui. Sukilimo pradžioje būtų buvę nesunku net silpnomis sukilėlių jėgomis užimti Vilnių, jei kas būtų sugebėjęs sujungti ir tinkamai vadovauti išsisklaidžiusiems aplink Vilnių sukilėlių būriams, nes Vilniuje buvo labai nedaug rusų kariuomenės. Bet apie tai pradžioje ir nepagalvota, o balandžio mėnesio viduryje Zaluskiui pabandžius tai atlikti, buvo jau per vėlu, o ir pats Zaluskis pasirodė netinkamas tokiam uždaviniui atlikti asmuo. Nebuvo ir kitų vadų, kurie būtų sugebėję kokį labiau kombinuotą planą įvykdyti. Tokiu būdu visas sukilimas susiskaldė atskirų apskričių sukilimais, kurių kiekvienas veikė savarankiškai arba ir visiškai neveikė, jei rusai juos ramybėje palikdavo.

Tačiau, neturint reguliariosios kariuomenės net vien partizanų karas galėjo čia duoti teigiamų vaisių, kad tik būtų atsiradęs koks bendras veikimo planas ir gera vadovybė. Iš dalies geru noru stojusių, iš dalies sumobilizuotų sukilėlių skaičius visoje Lietuvoje jau sukilimo pradžioje siekė apie 50.000-60.000 žmonių, nors daugumas jų buvo labai blogai ginkluoti. Toks sukilėlių skaičius ir pirmų pasisekimų iššaukta nuotaika būtų leidusi griebtis ir labiau rizikingų operacijų.

Vienintelis Žemaitijos punktas, kuris buvo rusų rankose likęs, buvo Palanga. Į ją buvo žiūrima, kaip į vienintelį ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos sukilimui uostą, per kurį tikėtasi susisiekti su Vakarų Europa iš ten pagalbai, ginklams ir amunicijai gauti. Ir vienintelė Lenkijos sukilimo valdžios pasiekusi Žemaičių sukilėlių vadovybę instrukcija buvo žūt būt paimti Palangą. Palangos reikšmę suprato ir patys vietos sukilėliai. Dar pačioje sukilimo pradžioje, kovo mėnesio pabaigoje, keletas šimtų beveik visiškai neginkluotų Darbėnų valstiečių savo iniciatyva puolė Palangą, bet rusų pasienio kareivių buvo visiškai sumušti. Po kiek laiko Telšių apskrities sukilėlių karo pajėgų vadas Jacevičius įsakė vieno būrio vadui

Jagelavičiui vėl Palangą atakuoti ir išvyti iš ten maskolius. Mažai tenusimanydamas, kaip vykdyti kad ir tokią nesudėtingą operaciją, Jagelavičius balandžio 2 d. atakavo Palangos rusų įgulą, bet, kad ir turėjęs net daugiau žmonių, negu buvo rusų, vis dėlto buvo jų atmuštas ir atstumtas ligi Kretingos ir Darbėnų. Bet vis dėlto po trijų dienų, atsargiau operuodamas, Jagelavičius sugebėjo rusus išstumti į Prūsus. Nors apie tai Jacevičius gavo greit sužinoti, bet jis Jagelavičiui nepasiuntė pastprinimų, ir kai rusai, jų atžvilgiu vokiečiams besilaikant palankaus neutraliteto, sutraukė prie Palangos iš vokiečių teritorijos ir iš Žemaitijos pasienio savo kareivių būrius ir balandžio 8 d. puolė Palangą, žemaičiai neatsilaikė, buvo sumušti ir rusų kariuomenės vejami atsitraukė net už Darbėnų, kuriuos rusai sudegino. Tuo pačiu laiku pulkininkas Bartolomiejus su Kauno rusų įgula puolė Raseinius, ties Plembarku ir ties Vidukle sumušė Raseinių sukilėlius ir grėsė visą, mažais būriais suskaldytą, Žemaitijos sukilimą likviduoti. Vargais negalais Ezekielio Stanevičiaus vadovaujamiems Raseinių apskrities sukilimo vadams pavyko susitarti ir pasišaukus dar pagalbon Kastanto Herubavičiaus ir Prano Šemetos vedamus Šiaulių sukilėlius, sudaryti trijų tūkstančių žmonių būrį, kuris kad ir apsupo rusus Raseiniuose, bet jų atakuoti nedrįso ir pagaliau privertė Bartolemiejų per Jurbarką pasitraukti į Prūsus. Pasinaudojęs vokiečių palankumu, Bartolomiejus per Prūsus pasiekė Palangą, kur su vietos įgula susijungęs, sudarė jėgą, su kuria jau žemaičiams teko rimtai skaitytis.

Tuo pačiu laiku rimčiau sukilimo eiga Žemaičiuose susirūpinusi rusų valdžia sukilimą malšinti pavedė Pabaltijo (Latvijos ir Estijos) generolui gubernatoriui Pahlenui. Šis, pasiėmęs tariamai taikiai propagandai rusams atsidavusį Žemaičių vyskupijos pavyskupį (tuo laiku pirmininkavusį Petrapilio katalikų dvasinei kolegijai) Simaną Giedraitį, kartu su asistuojančiais jam kunigais Jonu Krizostomu Gintila ir Juozu Rupeika, ir tam tikru lenkiškai ir lietuviškai išspausdintu atsišaukimu Lietuvos gyventojams pranešęs apie savo žygį, palengva su savo vadovaujamu korpu pradėjo slenkti nuo Mintaujos į Žemaičių šiaurę — Skuodo, Palangos ir Šiaulių link, visų pirma grasindamas Telšių sukilėliams.

Kad ir nebūdamas karo vadas tikrąja to žodžio prasme, Jacevičius vis dėlto suprato, kad prieš daug stipresnę reguliarią kariuomenę jis savo jėgomis atvirose kautynėse neatsilaikys, ir tokiomis aplinkybėmis pasirinko vienintelę galimą išeitį — visus savo karius suskaidyti nedideliais savarankiš-

kais būriais, veikiančiais taip, kad vieno būrio išsklaidymas nepražudytų kitų. Laikinosios vyriausybės centrui saugoti Telšiuose ir Varniuose įsteigtai patrankų liejyklai ginti palikęs nedidelius būrius, jis visus kitus būrius sustatė operacijų linijoje tarp Prūsų ir Kuršo palei Kuršo administracinę sieną (Palanga tada priklausė Kuršo gubernijai), Gargžduose pastatęs Hubarevičiaus būrį, liniją nuo Kretingos ligi Darbėnų pavedęs pavadavusiam susirgusį Jagelavičių Juozui Moncevičiui, liniją nuo Darbėnų ligi Skuodo Aloizo Gadono būriui. Užnugariui nuo galimo puolimo iš Šiaulių apsaugoti buvo Pikeliuose pastatytas Hušča. Atsarginę užpakalinę liniją sudarė dalys Hubarevičiaus būrio Plungėje ir Sedoje. Palangos linija buvo sujungta su šiauliečiais.

Toks jėgų suskaldymas vėliau ir rimtų, objektingų sukilimo istorikų buvo rimtai įvertintas ir pripažintas vieninteliu galimu prie tų sukilėlių veikimo aplinkybių. Ir iš tikrųjų, pulkininkas Bartolomiejus kelis kartus mėgino iš Palangos prasimušti į Telšius ir susijungti su šiaurėje veikusia rusų kariuomene, bet kiekvieną kartą jis buvo atmušamas ne tiek puolamo priešo pajėgomis, kiek greitai iš kaimyninių būrių ateinančia pagalba.

Tuo pačiu laiku, rytų augštaičių sukilėlius rusams daug kur sumušus ir jiems (sukilėliams) pagaliau susijungus Panevėžio Ukmergės rajonuose į didesnį Zaluskio būrį, ir žemaičių sukilėliai gavo pasiūlymą pasiduoti Zaluskio vadovybei. Tačiau Jacevičius atsisakė, gal ir pats save laikydamas neblogesniu vadu, bet oficialiai tik keldamas abejonių dėl Zaluskio sugebėjimo vadovauti. Įvykių eiga parodė, kad Jacevičius buvo teisus. Zaluskis iš atskirų išsklaidytų būrių surinkęs apie 8.000 žmonių, mėgino pulti Vilnių, bet ties Pristavėnais rusų sumuštas, buvo priverstas vėl suskaidyti visą savo kariuomenę mažais būreliais, kurių padėtis tik tuo skyrėsi nuo žemaičių, kad dėl stambaus pralaimėjimo jie visiškai neteko nuotaikos ir užuot aktingai veikę ten, kur jų jėgos leido, labiausia stengėsi vengti by kokio susidūrimo su rusais.

Apie vidurį balandžio mėnesio kombinuotas Bartolomiejaus su Rennekampfu veikimas išmušė Jacevičiaus būrius iš linijos Gargždai, Kretinga, Darbėnai, Skuodas. Sukilėliai neišsisklaidė, bet atsitraukė į savo antrąją liniją ir net galvojo, kaip atimti pralaimėtą plotą, tik dėl kilusių pačių sukilėlių tarpe neramumų kuriam laikui turėjo atsisakyti nuo aktyvių operacijų.

Žemaičiai valstiečiai mielai ėję į sukilimą, greitai apsivylė, pamatę, kad sukilimo vadovybę paėmė bajorai, kurie ir manyti

nemanė nei baudžiavos naikinti nei jos lengvinti. Atsiradus keliems energingesniems vadovams, sukilo valstiečiai, daugiausia Zubovo dvarų, išvarė arba nužudė urėdus. Mat, ypač Zubovo dvarų valstiečių tarpe dar buvo gyvos tradicijos iš XVIII amžiaus pabagos valstiečių sukilimo Šiaulių ekonomijoje, toje pačioje, kurią Kotrynai II atidavus Zubovui, valstiečių padėtis be galo pasunkėjo. Keliuose sukilėlių būriuose jie pastatė vieton senųjų savo parinktus vadus, ir kelių tūkstančių žmonių minia pradėjo traukti į Telšius tam, kad nuverstų laikinąją bajorų valdžią ir jos vietoje pastatytų savąją. Jacevičius sutraukė likusius jam dar ištikimus būrius ir vietoje prieš rusus išvedė juos prieš tuos pačius sukilėlius, kuriuos nugalėti pasirodė buvo daug lengviau, negu rusus. Valstiečių sukilėlių pastatyti vadai buvo sušaudyti, sukilimas buvo numalšintas, bet toks to sukilimo likvidavimas sukėlė didelį dezertavimą iš sukilėlių būrių ir dideles sunkenybes renkant į būrius naujus sukilėlius. Nuo to laiko ir pati sukilimo eiga kiek kitaip nusidažė, nes jau žymią sukilėlių dalį dabar sudarė nebe valstiečiai, kaip kad anksčiau buvo, bet bajorai. Deja, šio sukilimo smulkmenos yra mums mažai težinomos, nes jis buvo tik trumpai paties Jacevičiaus aprašytas, o šis, aišku, pats sukilimą malšindamas, negalėjo jo objektingai įvertinti. Žinome, kad ir kitose vietose, jau ne vien sukilėlių tarpe, bet bendrai valstiečių baudžiauninkų tarpe, kad ir toje pačioje Šiaulių ekonomijoje, panašūs sąjūdžiai irgi buvo prasidėję.

Laimei, rusai to jiems patogaus momento nesugebėjo išnaudoti, nes, matyti, neturėjo apie jį tikslių informacijų. Tad ir kiek atsigavęs Jacevičius vėl pradėjo aktingai prieš rusus veikti ir vėl užėmė savo senąją liniją. Tačiau bendrame žemaičių fronte padėtis žymiai pablogėjo. Rusų karo vadovybė, bendrai negalėdama didelių jėgų Lietuvos sukilimui malšinti išsiųsti, nutarė visas turimas jėgas sukoncentruoti ir po to planingai prieš sukilėlius veikti.

Širmanui likvidavus Užnemunės sukilėlius, buvo galima jį permesti per Nemuną į Raseinių apskritį. Pahlenas turėjo veikti iš šiaurės. Jiems padedant, generolas Sulima turėjo likviduoti Žemaičių sukilimą. Visų pirma išvejami sukilėliai iš Šiaulių ir iš Raseinių. Išsklaidyti būriai traukėsi į Telšių apskritį veikti kartu su Jacevičium. Šis gi tuo tarpu gauna griežtą Varšuvos reikalavimą žūtbūt paimti Palangą, kur buvo laukiamas anglų laivas su ginklais. Tačiau joks laivas nebuvo išsiųstas. Atsisakęs seno plano — kovoti tikru partizanų karu

— Jacevičius sutraukė į vieną vietą apie porą tūkstančių žmonių ir gegužės 10 ir 13 dienomis du kartu nesėkmingai atakavo Palangą. Tačiau tuo pačiu laku atėjus žiniai, kad ir žymi Telšių apskrities dalis yra jau rusų užimta, Jacevičiaus kariuomenė pradėjo paniškai traukis ir atsipeikėjo tikrai už Tauragės. Čia dar gegužės 18 d. ant Šunios upės nevykusiai mėginama rusams atsispirti, ir vėl traukiamasi arčiau prie Nemuno, kad, susidėjus su likučiais sumušto Ezekieliaus Stanevičiaus būrio, lauktų tolimesnio įvykių plėtojimosi ir pagal reikalą ir galimumą arba grįžtų į Telšių apskritį, arba pereitų į Užnemunę. Gegužės mėnesio pabaigoje Jacevičiui pavyko Rietave surinkti apie 900 žmonių, vienok aktyviai jis veikti negalėjo, nes jo kareiviai, panikos apimti, bėgdavo tik išgirdę rusus ateinant ir nuolatos dezertavo. Valstiečių nuotaikos atslūgimas ir nepasisekimai dėl bereikalingų Palangos puolimų kuriam laikui visiškai demoralizavo sukilėlius, kurie, nors ir blogai ginkluoti, dar blogiau vadovaujami, vis dėlto ištisus dviejus mėnesius išsilaikė prieš daug stipresnį priešą.

Kitose Lietuvos apskrityse ir tiek nepasiekta. Upytės arba Panevėžio apskrityje, sukilimą pradedant, rusų beveik nebuvo. Gausios bajorų akalicos davė daug sukilėlių. Sumobilizuota nemaža valstiečių ir pagaliau sudaryta didokas būrys iš 8.000 žmonių, žinomo jau mums Zaluskio vedamų. Čia svarbiausias nuotaikos pakilimo momentas buvo išeikvotas įvairioms iškilmėms ir puotoms, įvairių apskrities valsčių rinkimams, kol pagaliau, priešingai pagrindiniam dėsniui — sukilėliams kovoti partizanų karu, buvo sumanyta didelė kova. Kaip jau teko minėti, tos "kariuomenės" bandymas imti Vilnių pasibaigė skaudžiu pralaimėjimu ties Kaugonimis ir Pristavėnais (gegužės 4 d.). Zaluskiui po to teko pačiam visą savo kariuomenę suskirstyti mažais būriais ir toliau mėginti sekti žemaičių sukilėlių pavyzdžiu. Tiesa, po tų pralaimėjimų jo padėtis perdaug sunki nebuvo, nes Upytės apskritis buvo kiek nuošaliai nuo rusų kariuomenės operacijos linijų ir po Pristavėnų kautynių rusų nebuvo užimtas.

Kauno apskrityje veikė vienintelis, Maurikio Prozoro vedamas, 500 žmonių būrys. Turėdamas permaža pajėgų, kad galėtų pulti patį Kauną, ir pakankamai sveiko proto, kad nesiimtų vykdyti visai jam nepasiekiamų uždavinių, Prozoras pradžioje pasitenkino Jonavos užėmimu ir gurguolių bei valdžios įstaigų puolimais. Kiek vėliau jis buvo pasiryžęs atkirsti Kauno rusų įgulą nuo Vilniaus, išstatęs savo būrį reta grandine tarp Nemuno ir Neries ligi Rumšiškių. Toje linijoje jis

balandžio 18 d. buvo sumuštas ir pasitraukė vėl į Jonavą. Po Zaluskio pralaimėjimo jis užėmė Kėdainius ir čia kurį laiką ėmėsi sukilėlius karo dalykų mokyti. Balandžio mėnesio pabaigoje Sulimos atakuotas Kėdainiuose, stipresnių pajėgų spaudžiamas, atsitraukė į Baisogalą. O iš ten sumanė prasimuti Lenkijon. Perėjęs Nemuną, susijungė su liekanomis anksčiau Sulimos sumušto Pušeto būrio ir buvo jau pasiekęs Leipaingį, tik čia staiga rusų užkluptas, su nedideliu 50 žmonių būriu turėjo grįžti atgal.

Kaip ir kitur, taip ir Ašmenos apskrityje sukilimas prasidėjo sėkmingai. Įsikūrus laikinajai vyriausybei sudaryta būrys beveik iš dviejų tūkstančių, Pšezdzieckio ir Jazvinskio vedamų, žmonių. Labai uoliai buvo prisidėję valstiečiai, kuriems buvo pažadėta baudžiavas panaikinti. Tačiau balandžio 14 d. prisiartinus nežymioms rusų pajėgoms, vadai, savimi nepasitikėdami, beveik be kautynių atidavė rusams Ašmeną ir pasitraukė į Vyšniavą. Rusai Ašmenoje padarė baisias skerdynes, išžudė žymesnę gyventojų dalį ir tuoj po to pradėjo vytis atsitraukusius sukilėlius. Balandžio 29 d. ties Rumais juos pavijo, visiškai sumušė ir galutinai išsklaidė.

Dar sunkesnė buvo Užnerio (Švenčionių) apskrities padėtis, nes per Švenčionis nuolatos ėjo iš Daugpilio Vilniun įvairūs rusų kariuomenės būriai, ir ši apylinkė buvo visą laiką rusų užimta. Tačiau balandžio 30 d. trumpam laikui sukilėliams pavyko užimti Švenčionis. Sukilėlių čia susirinko apie 3.000 žmonių, tačiau jų daugumas visiškai neturėjo ginklų, kas dar labiau apsunkino by kokius karo veiksmus. Žymesnėms rusų pajėgoms prisiartinus, visi neginkluoti sukilėliai buvo pačių jų vadovų paleisti namo. Gegužės 5 d. ir kiti apleido Švenčionis ir atsitraukė į Dysnos apskritį, kur susijungė su išmuštais iš Glubokos, Dysnos ir iš dalies Vileikos apskrities sukilėliais. Pradžioje jų tarpe kilęs sumanymas pulti Daugpilį, bet nuo to teko atsisakyti, ir paleidus dar dalį blogiausiai apginkluotų sukilėlių, nutarta jungtis su žemaičiais. Ties Kačergiškiais prasimušę pro apsupusią juos rusų kariuomenę, jie traukė į Ukmergės apskritį.

Balandžio 14 d. sukilėliai be šūvio užėmė Vileiką. Jų vadu buvo išrinktas Radziševskis. Ir čia prie sukilėlių daug kas dėjosi, bet nuotaika nuo pat pradžios buvusi nekokia — pakakdavo vieno patrankos šūvio — ir daugumas sukilėlių išbėgiodavo į visas puses. Kada rusai siuntė kareivius iš Minsko Vileikai atsiimti, sukilėliai be jokių kautynių balandžio 26 d. patys ją apleido. Gegužės 5 d. jie mėgino vėl ją paimti. bet atsitraukė, ir pagaliau gegužės 12 d. susijungė su Šven-

čionių ir Dysnos sukilėliais. Tik maža jų dalis vėliau prasimušė į vakarus.

Kaip matėme, anksčiausiai prasidėjęs žemaičių sukilimas ilgiausiai ištvėrė, kad ir nuolatos žemaičiams tekdavo susiemti ir kautis su priešais. Kitose Lietuvos srityse, ypač Rytų Lietuvoje, sukilėliai teištverdavo vos porą savaičių. Rusams daugiau Lietuvon kariuomenės sutraukus, apie gegužės mėnesio pabaigą sukilimas jau buvo beviltiškoje padėtyje. Daugumas namo negrįžusių sukilėlių vis stengėsi arčiau prie Prūsų sienos prasimušti, kad dalykams blogon pusėn pakrypus, būtų galima prasimušti į Vokietiją. Tačiau gegužės mėnesio pabaigoje ir birželio pradžioje padėtis truputį pakitėjo, lenkų reguliarios kariuomenės būriams įžengus Lietuvon.

Kaip tik tuo laiku ir lenkų karo veiksmai pradėjo blogon pusėn krypti. Tuomet buvo ten sumanyta, kad ir žymiai pavėlavus, griebtis to plano, kurio reikėjo iš pat sukilimo pradžios imtis — palaikyti Lietuvos sukilimą, nes jis, atitraukdamas žymias rusų karo jėgas ir sudarydamas pavojų Lenkijoje veikiančiai rusų kariuomenei iš užnugario, galėjo visiškai paraližuoti šios kariuomenės aktingumą. Tačiau tikrų žinių apie Lietuvos sukilimo eigą Varšuvoje neturėta. Manyta, kad tam sukilimui sėkmingai plėstis kliudąs tik tinkamų karinių instruktorių trūkumas. Ir jam pašalinti, pasiųsta Lietuvon vienas iš geresnių lenkų kariuomenės vadų, generolas Chlapovskis, davus jam vieną ulonų pulką, šimtą instruktorių, šimtą pėstininkų ir dvi patrankas; iš viso apie 700 žmonių. Rusams to nelaukiant, gegužės 21 d. Chlapovskis peržengė Lenkijos sieną. Pakeliui keliose vietose sumušęs staiga lenkų reguliarios kariuomenės užpultus rusus, jau gegužės 30 d. Chlapovskis užėmė Lydą, jungdamas kartu senai jau išsklaidytų sukilėlių būrių likučius ir pakeliui organizuodamas iš jų naujas jau reguliarias, ne sukilėlių, dalis. Nors ir buvo pagundos iš Lydos imti Vilnių, tačiau tam buvo permaža jėgų, be to jau iš visų pusių skubėjo stambesnės rusų kariuomenės jėgos Chlapovskio būrio likviduoti. Tuomet jis pasuko į vakarus, ant Varėnos ir Kietaviškio, kur kelias buvo laisvesnis ir daug daugiau sukilėlių surasta. Didesniems būriams prisidėjus, Chlapovskis per porą savaičių savo vadovybėje surinko apie 3,000 žmonių, kurių tačiau daugumas buvo pėstininkai; jie kliudė jo būriui greičiau ir energingiau veikti. Chlapovskis pradėjo žygiuoti labiau į vakarus ir birželio 6 d. pasiekė Žaslius, kur gavo žinią apie Lietuvoje pasirodžiusias naujas lenkų pajėgas.

Mat, po lenkams nepasisekusių kautynių ties Ostrolenka, gegužės 26 d. visa Gelgaudo vedama lenkų divizija buvo atskirta nuo Lenkijos. Lenkų karinė vadovybė nematė kitos išeities, kaip įsakyti Galgaudui, prie kurio buvo prisidėjęs su nemaža dalimi ir gabus generolas Dembinskis, eiti toliau Lietuvon ir ten plėsti ir remti sukilimą. Gelgaudas turėjo 12.000 kareivių ir 29 patrankas — vis tai buvo reguliari kariuomenė, su kuria, be abejonės, daugkas buvo galima nuveikti. Tačiau patsai Gelgaudas, seniau mažai kare dalyvavęs ir neturėjęs supratimo apie savarankišką karo vedimą, tokiems uždaviniams vykdyti pasirodė mažiausiai tinkamas žmogus. Vien asmeninės ambicijos vedamas, jis žymiai nukrypo į šalį ir birželio 7 d. perėjo per Nemuną savo dvare Gelgaudiškyje, sumanęs su visa kariuomene žygiuoti Palangon vėl tų nelemtų ginklų paimti. Tačiau prisijungusiam prie jo Chlapovskiui pavyko įkalbėti mėginti pulti Vilnių. Chlapovskio nuomone, Vilniaus paėmimas turėtų didelės ne tik karinės, bet ir politinės ir moralinės reikšmės, galėtų visai kita kryptimi pasukti visą karo eigą. Tačiau su tuo reikėjo skubėti, kol dar Vilniun nesuspėjo iš visų pusių sueiti ten besiskubinanti rusų kariuomenė. Gelgaudas nusileido tik iš dalies — jis vis dėlto 2.000 Šimanauskio vedamų kareivių pasiuntė Palangos link, pavesdamas Šimanauskiui paimti ir visų žemaičių sukilėlių vadovavimą. Įsakęs Chlapovskiui tuojau skubėti į Vilnių, pats pasižadėjo vieną dieną vėliau sekti paskui, kad jau kartu atakuotų Vilnių. Jau birželio 13 d. Chlapovskis priėjo Vilnių ir, įsitvirtinęs netoli miesto Panerio kalnuose, laukė Gelgaudo ateinant. Tačiau šis neskubėjo. Įvairiais reikalais kiekviena proga gaišino laiką. Tarp kito ko pats sudarė ir paskelbė laikinąją lenkų vyriausybę Lietuvoje, kurios tačiau Lietuvoje nieks nepripažino ir neklausė ir kuri sukilimo eigoje nesuvaidino jokio vaidmens. Pagaliau savo kariuomenei reikalaujant, Gelgaudas birželio 19 dieną prisijungė prie Chlapovskio. Bet per tą sugaištą laiką rusai tiek suspėjo įsitvirtinti Vilniuje ir tiek pagalbos sutraukti, kad jiems gana lengvai pavyko atmušti visas lenkų kariuomenės atakas, juo labiau, kad dirbtinai ton kariuomenėn įtraukti Lietuvos sukilėliai nebuvo įpratę prie grynai karinių veiksmų. Dideli atakuojančios kariuomenės nuostoliai privertė Gelgaudą po kelių nevykusių atakų trauktis.

Nepavykus tam vieninteliam planui, kurio nepasisekimas faktiškai net neįnešė didesnių atmainų į padėtį, kokia buvo dar prieš tai susidariusi, vadai lyg netekę sveiko proto ėmė švaistytis iš vienos vietos į kitą, nuolatos naujų sumanymų

kupini ir nuolatos juos keisdami. Dembinskis su Gelgaudo kariuomenės dalimi savarankiškai atsitraukė į Panevėžį, jau planuodamas, kokiu būdu galėtų grįžti į Lenkiją. Gelgaudas su Chlapovskiu traukė į Kėdainius, iš čia į Tytuvėnus, kur, Šimanauskio įkalbėtas, staiga nutarė atakuoti Šiaulius, nors jų paėmimas negalėjo duoti jokių teigiamų karinių rezultatų, juo labiau, kad čia pat už Šiaulių buvo stipriai rusų kariuomenės apstatytas ir visiškai sukilime nedalyvavęs Kuršas.

Liepos mėnesio pradžioje Gelgaudas nesėkmingai ir neryžtingai atakavo Šiaulius, ir rusų atremtas su visomis savo ir sumobilizuotų į kariuomenę sukilėlių pajėgomis atsitraukė į Kuršėnus. Čia po ilgų ginčų susitarta visas karo jėgas suskirstyti į tris dalis. Viena, Dembinskio vedama, turėjo eiti į šiaurę, Kuršo link; kitą Gelgaudas sumanė vesti į Palangą; trečią — Chlapovskis į Jurbarką. Atsiskyręs Dembinskis, gavęs tas jėgas, su kuriomis buvo Lietuvon atėjęs, greit pasuko į rytus, paskiau, aplenkdamas Vilnių, į pietus, pro rusų įgulas ir kariuomenę, greitai ir energingai veikdamas, prasimušė atgal į Lenkiją. Prieš tai, liepos 28-29 d., jis Baltvyžio girios srityje susijungė su nedideliu, 800 žmonių, pulkininko Ružickio korpu, kuris liepos 11 d. buvo bepradėjęs naują žygį į pietų Lietuvą kirsti rusų susisiekimo kelių ir eventualiai jungtis su tomis lenkų kariuomenės pajėgomis, kurios anksčiau buvo patekusios į Lietuvą. Tačiau Ružickis, po dviejų savaičių savarankiško veikimo, susijungęs su Dembinskiu, taip pat grįžo į Lenkiją, tik šiek tiek užkliudęs rusų karinius transportus.

Kitos, Gelgaudo ir Chlapovskio dalys, vengdamos susidūrimų su rusais, vis labiau slinko prūsų sienos link. Jau tarp Varnių ir Kražių, savo uždavinio atsisakęs, Gelgaudas vėl susijungė su Chlapovskiu, patraukdamas paskum save ir tą rusų kariuomenę, kuri jį vijosi. Chlapovskis, atsidūręs priešo akivaizdoje, negalėjo jau įvykdyti savo sumanymo pereiti Nemuną ir per Suvalkiją prasimušti į Lenkiją. Pagaliau ir Gelgaudas, panašių sumanymų neturėdamas ir vengdamas by kokių susidūrimų su rusų kariuomene, galvojo jau ne apie karą ir sukilimą, tik kaip savo galvą išgelbėtų. Tad pagaliau, liepos 12-14 d. visa likusi kariuomenė su žymiausia sukilėlių dalimi rusų kariuomenės akivaizdoje perėjo vokiečių sieną ir čia sudėjo ginklus. Tuo momentu žuvo ir Gelgaudas: vienas jo buvusiųjų karininkų, poručnikas Skulskis, čia pat, jau Prūsuose, jį, kaip išdaviką, nušovė.

Prieš pasiduodamas vokiečiams, Gelgaudas ragino žemaičius vėl atnaujinti partizaninį karą. Bet padėtis jau buvo

visiškai kita, negu sukilimo pradžioje. Didoka rusų kariuomenė jau buvo apėmusi visą Žemaitiją, o sukilėlių nuotaika galutinai nupuolė, matant, kad daug didesnė ir karo veiksmams tinkamesnė už juos reguliari lenkų kariuomenė nesugebėjo nuveikti nei mažos dalies to, ką jie buvo prieš jai ateinant atlikę; tad neturėjo vilties ką nors pasiekti, kai vokiečiams pasidavė jau apie 7.000 reguliarios kariuomenės su 27 patrankomis. Taigi pasilikusių Žemaitijoje sukilėlių dalis išsislapstė miškuose, kiti jų slaptai grįžo į savo namus, o vėl kiti, kurių nepagavo rusai, perėjo sieną ir emigravo į vakarų Europą. Pats Jacevičius tik apie rugsėjo mėnesio vidurį pabėgo į Prūsus, paskiau iš ten į Prancūziją.

Aiškaus plano ir gerų vadų trūkumas neleido nuo pat pradžios tinkamai išplėtoti partizanų karą visoje Lietuvoje. Bandymai turint nedaug karo jėgų kovoti tikru karu baigėsi tik nepasisekimais. Lenkų kariuomenės atėjimas ne tik padėties nepataisė, bet atvirkščiai, ji net iš karto pablogėjo. Buvo likviduoti veiklūs sukilėlių būriai ir paversti reguliariam karui netinkama, neišmankstyta ir nedisciplinuota kariuomene. O lenkų reguliari kariuomenė, turėdama daug vadų, rados be vado ir darė įspūdžio, kad jos vienintelis tikslas galimai greičiau pasprukti į nepavojingą vietą — už vokiečių sienos. Pagaliau nekreipimas dėmesio į valstiečių masių socialinius siekimus iš karto atšaldė atsiradusį pradžioje masėse entuziazmą ir į sukilimo pabaigą pavertė jį ne viso krašto, bet vien bajorų sukilimu.

11. KRAŽIŲ GIMNAZISTŲ BYLA 1840-1841 METAIS[1]

Tos bylos visos smulkmenos nēra žinomos. Čia pateiktos žinios yra paimtos iš Kauno gubernatoriaus raštinēs archyvo bylos, pavadintos: "Delo po predstavleniju Vilenskoj Palaty Ugolovnago Suda o vozmutitelnoj nadpisi otkrytoj 18 ijunia 1840 goda v m. Krožach na ambare evreja Grinberga". Kaip matyti iš tos bylos, 1840 m. birželio 18 d. Kražiuose ant sienos žydo Grinbergo klēties buvo susektas užrašas, kuriuo buvo įžeidžiamas gimnazijos direktorius ir prižiūrētojas Tamulevičius ir dar paminētas caro vardas. Byloje to užrašo turinys neįrašytas. Buvo įtarti gimnazijos mokiniai ir patraukti atsakomybēn šie mokiniai ir šiaip kiti Kražių gyventojai: Pranas Michalčevskis 18 metų, Antanas Ostrovskis 18 metų, Juozas Valavičius, Jonas Jankevičius, Leonardas Slaboševičius, Pranas Žečkovskis, Rozalija Žečkovskaitē, Simanas Rabcevičius, Rozalija Autsovičienē, Marcialas Šidlauskis, Juozas Jurevičius, Tamošius Glinskis, Bonaventūra Žekavičius, Juozas Sipavičius, Jeronimas Račkauskis, Jonas Palubinskis, Jonas Savickis, Honoratas Giedraitis, Kazys Gabrialavičius, Tadas Šimkevičius, Vincas Goštautas, Juozas Jonynas, Vincas, Vladas ir Liudvika Miniotai (?), Telesforas Slaboševičius, Juozas Bieliavskis, Aleksandras Žilevičius, Mykolas Kšiževičius, Pranas Šimkevičius, Jonas Novickis, Anastazijus Rakauskis, Uršulē Michalčevskaitē,

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovēje" 1921 m. I tome, Nr. 1 p. 105-106.

Vincas Ordimovskis, Petras Rēšus, Julijonas Gramas, Vladas Andžejevskis, dar vienas, kurio pavardēs nebuvo galima išskaityti, ir žydas Elijošius Goldbergas. Viso 39 asmenys.

Byla pradējo keliauti nuo Ainošiaus prie Kaipošiaus. Jeigu ir po 1864 m. reformos rusų teismai pasižymējo daugybe instancijų ir bylų vilkinimu ištisais metais, tai ką ir besakyti apie ankstyvesniuosius teismus, kada negalima buvo atskirti teismo ir administracijos kompetencijos ir kada bylos eigą dažniausia nulemdavo kaltinamo prisipažinimas. Tardymą užbaigus, byla birželio 30 d. buvo persiųsta Vilniaus karo gubernatoriui (tuo laiku Kauno gubernijos dar nebuvo ir visa jos vēlesnioji teritorija priklausē Vilniaus gubernijai). Iš jo ji nukeliavo pas Vilniaus civilinį gubernatorių, kuris ją gavo tiktai 1841 m. kovo 8 d. Šis kovo 17 d. ją pasiuntē Raseinių apskrities teismui. Raseiniuose byla buvo sprendžiama 1841 m. rugsējo 30 d., o spalių 28 d. teismas pasiuntē revizijai vēl į Vilnių — Vilniaus baudžiamojo teismo rūmams, kur byla buvo sprendžiama lapkričio 24 d., o gruodžio 17 d. ją pasiuntē Petrapilin į senatą. Kaip bylą išsprendē senatas, anoj gubernatoriaus raštinēs byloje žinių nēra. Bet jau Vilniaus teismo rūmai buvo patvirtinę Raseinių teismo sprendimą, kuriuo iš 39 kaltinamųjų asmenų 37 buvo pripažinti nekaltais ir tiktai teismas juos įspējo, kad ateityje, įvykus panašiam atsitikimui, jie privalo pranešti apie tai atitinkamam valdžios organui. Kaltais buvo pripažinti tik du — Pranas Michalčevskis ir Antanas Ostrovskis. Praną Michalčevskį įdavē Ostrovskis ir M. buvo pripažintas nusikaltusiu tuo, kad pats padaręs aną užrašą, be to, duotu jam gimnazijos direktoriaus apibūdinimu, esąs vaikinas "skrytnago charaktera i proizvodil meždu učaščimisia bezporadki" (vaikinas neatviro būdo, tarp mokinių kēlęs netvarką), tad "dla ispravlenija nravstvennosti" (dorovei pataisyti) buvo nuteistas ištremti policijos priežiūron vienon iš Rusijos gubernijų.

Antanas, Antano sūnus, Ostrauskis, irgi Kražių gimnazijos mokinys, buvo pripažintas kaltu tuo, kad žinojęs apie Michalčevskio sumanymą ir net pataręs jam tame užraše paminēti prižiūrētojo Pigulevskio ir mokytojo Beinaravičiaus vardus. Vienok, kadangi jam nebuvo įrodyta, kad jis žinojęs, jog užraše bus minimas ir caro vardas, ir direktorius davē gerą atsiliepimą apie jo elgesį, o jo trys broliai tarnavę valstybinēje tarnyboje, jam buvo pritaikintas manifestas 1841 metų balandžio 16 dienos, tiktai griežtai jam nurodyta, kad nuolankiai priimtų tą caro malonę ir savo tolimesniu elgesiu stengtųsi įrodyti, kad toji malonē jam buvo ne veltui suteikta.

Šitas teismo sprendimas nebuvo tačiau vykdomas, nes visa byla buvo pasiųsta į Senatą, o Michalčevskis su Ostrovskiu vis tebesėdėjo kalėjime.

Gubernatoriaus raštinėje neliko žinių, kaip toji byla baigėsi. Išliko tiktai Domininko Ostrovskio prašymas 1842 II 25 išleisti ant parankos iš kalėjimo Antaną Ostrovskį, ir gubernatoriaus atsakymas, kad jis negalįs to prašymo patenkinti, nes byla atiduota senatui. Taigi, matyti, dar ir 1842 m. jie dar tebesėdėjo kalėjime.

Įdomu čia ir tai pastebėti, kad tarp traukiamųjų pradžioje atsakomybėn mokinių buvo ir vėlesnysis žymus tikybinis lietuvių rašytojas Jeronimas Račkauskis, ir du vėlesnio žemaičių studentų Maskvos universitete ratelio nariai — Kazys Gabrialavičius (vadinamas Maskvoje Gabryliu) ir Vladas Andžejevskis (vadinamas Andriuliu), vėlesnysis gydytojas, vyskupo Valančiaus asmeninis gydytojas.

12. KAIP PRIEŠ ŠIMTĄ METŲ ŽEMAITIS GRIŠKEVIČIUS KAUNE LĖKTUVU SKRIDO[1]

Pirmoji oro kelionė Lietuvoje buvo atlikta tūlo svetimtaučio Robertsono, kuris 1809 m. sausio 25 d. Vilniuje pakilo į orą bene vandeniliu pripūsta pūsle — balionu. Apie pusvalandį ore išsilaikęs, jis čia pat Vilniuje laimingai nusileido, kada pūslė išdūsavo visą savo krovinį. Šis skridimas didesnio įspūdžio žmonėms nebuvo padaręs, nes ir patį skridimą mažai kas sekė, tačiau vienam-kitam, paskaičiusiam žinią apie tą kelionę, išspausdintą vietos laikraštyje, atgaivino tūkstančius metų gyvą daugelio žmonių svajonę atitrūkti nuo žemės paviršiaus ir pamėginti paskraidyti jau ne kokia pūsle, bet taip, kaip paukščiai skraido.

Vienas tokių svajotojų buvo smulkusis žemaičių bajorėlis Aleksandras Griškevičius. Kiek nusimanęs mechanikoje ir fizikoje, jis iš visur rinko žinias apie įvairius jau tuo laiku daromus bandymus skraidyti vakarų Europos kraštuose, nors iš tų bandymų dar nieko rimto neišeidavo. Tad ir Griškevičius sumanė jais pasekti ir pagaminti savo skraidymo mašiną.

1851 m. jis Kaune išspausdino nedidelę, 51 puslapio, knygutę, kurią lenkiškai užvardijo "Parolot Žmuidzina", t . y.

1 Pirmą kartą išspausdinta "Darbe" 1952 m. Nr. 2/14 p. 18-19. M. B.: tas pats atpasakota Lietuviškoje Enciklopedijoje t. II 1933-34 m. ir Lietuvių Enciklopedijoje t. I 1953 m. str. Aviacija (Lietuvoje).

"Žemaičio garalėkis". Pačioje knygutėje jis faktiškai apie savo "išradimą" beveik nieko nerašo, tik mini įvairius kitur atliktus bandymus pakilti į orą sunkesniu už orą aparatu. Bet knygutės pabaigoje jis pridėjo ir savo sugalvoto "garalėkio" brėžinį. Nors ir šis brėžinys buvo gan primityviai atliktas, bet jame ir kiekvienam nespecialistui puola į akis, kad čia jau turima visus svarbesnius vėlesniųjų lėktuvų elementus. Griškevičiaus "garalėkio" brėžinys turi ir sparnus ir ratus išsibėgimui, uodegą ir sraigtą — vairą. Bet kaip gi šį aparatą iš vietos išjudinti? Tuo laiku dabartiniai varykliai dar nebuvo žinomi, o ir garo mašinos dar nebuvo visuotinai žemės nukariavusios, nors jau ir Lietuvoje buvo kilę projektų pravesti geležinkelį, pvz. iš Jurbarko į Liepojos uostą, kad tuo būdu, aplenkiant Prūsus, sujungtų Nemuną su jūra. Griškevičius ir siūlė ant jo aparato pastatyti garo mašiną, kuri priverstų jį judėti ir lėkti. Nuo tos garo mašinos jis ir savo aparatą garalėkiu pavadino.

Po daugelio metų šią knygutę gavus į rankas ir ją visą perskaičius, buvo susidaręs įspūdis, kad čia turima reikalo su vienu daugybės svajotojų, fantazierių. Tačiau vėliau paaiškėjo, kad Griškevičius vis dėlto buvo ne tik savo garalėkį nubrėžęs, bet ir jį sukonstruavęs ir net išbandęs.

Apie tai prieš keliasdešimt metų buvo papasakojęs žymus, daugiausia Galicijoje gyvenęs, lenkų mokslininkas antropologas, lenkų mokslo akademijos narys, prof. Talko Hryncevičius. Savo spausdintuose atsiminimuose jis pateikia kiek iš kitur nežinomų faktų apie Griškevičių ir jo išradimą. Mat, pats Talko Hryncevičius buvo gimęs Ilguvoje, Užnemunėje, o savo jaunas dienas buvo praleidęs Kaune, ir kai kurie senieji Kauno gyventojai jam štai ką buvo apie Griškevičiaus išradimą papasakoję.

Pasirodė, kad Griškevičius buvo ne tik aną knygutę parašęs, bet sulig savo brėžiniais ir tokį aparatą pagaminęs. Norėdamas jį išbandyti, kartu ir žmonėms parodyti, jis vieno didelio Kauno jomarko metu staiga pakilo į orą ir lėkė prie pat žemės per visų jomarkininkų galvas. Tokiam neregėtam milžiniškam paukščiui pasirodžius, nusigando ir matę jį žmonės ir ypač gyvuliai. Pasibaidę arkliai pradėjo į visas puses sklaidytis ir ne tik visą jomarką išvaikė, bet ir daugelį žmonių sužeidė.

Apie tai išgirdęs Kauno gubernatorius įsakė tuojau tvarkos ardytoją suimti ir ištremti į Sibirą. Norėdama savo vyrą nuo ištrėmimo išgelbėti ir visus nusikaltimo įrodymus paslėpti,

Griškevičiaus žmona, šiam su savo aparatu namo sugrįžus, pasiėmė kirvį ir visą aparatą sukapojo, o paskiau ir sudegino.

Nepavyko rasti medžiagos apie tai, koks iš tikro bus buvęs Griškevičiaus likimas, bet yra tikrai žinoma, kad jis daugiau jau naujų bandymų oran pakilti nedarė ir tuo būdu Lietuvos "aviacija" daugiau kaip penkiasdešimčiai metų visiškai apmirė. Žinoma, vargu ar šis Griškevičiaus išradimas būtų galėjęs praktiškai išsivystyti, tačiau jis mums rodo, kad ir šioje, grynai technikos srityje ir lietuviai būtų galėję gal nemažiau už kitus nuveikti, jei anais laikais būtų turėję kitas politines sąlygas.

13. RIETAVO AGRONOMIJOS MOKYKLOS PROGRAMA[1]

Oginskių archyve buvo išlikusi Lauryno Ivinskio vedamos Rietavo agronomijos mokyklos programa. Ji buvo surašyta rusų kalba. Čia ji, kaip būdingas Lietuvos mokyklų istorijos dokumentas, pateikiama lietuviškame vertime.

I. Rietavo agronomijos mokyklos tikslas yra suteikti mokiniams teorinį ir praktinį išsilavinimą ir juos paruošti prie savarankiško ūkininkavimo. Vykdydama šį uždavinį, mokykla numato paruošti šiam kraštui praktiškai ir teoriškai gerai išsilavinusius ūkininkus ir tuo būdu padėti kelti krašto gerbūvį.

II. Bendrą mokymo planą sudaro iš dalies žodiški aiškinimai ir rašto darbai, iš dalies praktinės pratybos. Mokymo turinys ir apimtis išdėstomi žemiau pateikiamoje programoje.

1). Apie darbą ir gyvenimą ūkio mokykloje.

2). Ūkio mokslas: 1. Bendrasis ūkio mokslas. 2. Tautos ūkio mokslas.

3). Žemės ūkio mokslas: a) Žinios iš bendro apskrities žemės ūkio. 1. Klimato mokslas. 2. Dirvožemio mokslas. 3. Žemės ūkio darbininkai. 4. Mokslas apie trąšas. 5. Ūkių įkainavimo mokslas su atitinkamomis pratybomis. 6. Apie vaismai-

---

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovėje" I 4-5 1922 p. 685-688.

nį. 7. Žemės ūkio buhalterija. 8. Praktinės žemės ūkio žinios. 9. Žinios apie žemės ūkio pagerinimą.

b) Mokslas apie apskrities gamybą: 1. Apie laukų sausinimą ir drenažą. 2. Specialusis mokslas apie augalų auginimą. 3. Apie pievų tvarkymą. 4. Apie paruošimą žemės darbams. 5. Apie vaisinių medžių priežiūrą su praktikos darbais. 6. Žemės ūkio mašinos ir įrankiai. 7. Apie gyvulių (arklių, avių ir kt.) auginimą.

4). Miško ūkio mokslas: 1. Apie miškų auginimą ir priežiūrą. 2. Apie miškų taksavimą ir naudojimą. 3. Miško ūkio išvykos.

5). Žinios apie gyvulių gydymą: 1. Naminių gyvulių priežiūra. 2. Arklių kaustymo mokslas. 3. Veterinarinės klinikos pratybos.

6) Iš architektūros: 1. Mokslas apie žemės ūkio trobesius.

7). Matematikos dalykai: 1. Aritmetika. 2. Mokslas apie mašinas. 3. Praktinė geometrija ir pratybos laukus niveliuojant ir matuojant.

Iš reikalo ši programa gali būti keičiama tik mokyklos direktoriui ar mokytojui tai nustačius (išbraukta: "ir patvirtinus kunigaikščiui Oginskiui"). Apie galimus programos pakeitimus skelbiama Kauno Gubernijos Žiniose.

III. Praktikos mokinių darbams įtaisytas atskiras "medžių daigynas" ir pavedamas atskiras 360 dešimtinių dirbamos žemės ir pievų ūkis. Kadangi šiame ūkyje yra kelių rūšių dirvos, tai jo paskirtis yra padėti mokiniams praktiškai pažinti įvairias agronomijos šakas.

IV. Normalus mokymo laikas yra dveji metai. Mokiniai, pabaigę dvejų metų kursą ir praleidę tą laiką mokykloje, prileidžiami prie viešųjų baigiamųjų egzaminų. Apie egzaminų pasėkmes kiekvienam mokiniui išduodamas atitinkamas atestatas.

Mokinių mokslo sėkmingumui nustatyti vartojami keturi laipsniai: 1 —labai gerai, 2 — gerai, 3 — patenkinamai, 4 — vidutiniškai.

Mokiniui prašant, jam mokyklą baigiant, be atestato išduodamas ir elgesio pažymėjimas.

Jei per egzaminus mokinys parodė žinias, žemesnes negu patenkinamas, tai jis gali būti dar vieneriems metams paliktas mokykloje. Tam laikui praėjus, mokiniams leidžiama laikyti egzaminus iš naujo.

Mokslo metų eigoje mokiniai, pasinaudoję mokyklos direktoriaus patarimu, galį specialinėms studijoms pasirinkti kokią vieną ar kelias žemės ūkio šakas. Vasaros atostogomis Rietavo agronomijos mokyklos mokiniai naudojasi tokia tvarka, kokia yra priimta Rusijos vidurinėse mokyklose. Tačiau šios mokyklos mokiniai vasaros atostogų metu pasilieka mokykloje praktikos darbams iš žemės ūkio srities, tuo pačiu laiku būdami laisvi nuo teorinių pamokų.

V. Kandidatų į Rietavo agronomijos mokyklą priėmimas pradedamas kiekvienų metų gruodžio 15 ir baigiamas sausio 6. Norį į mokyklą stoti, praneša apie tai direktoriui žodžiu ar raštu ir prideda tėvo ar globėjo raštišką sutikimą, jei stoją yra nepilnamečiai. Stoti gali ne jaunesni kaip 17 metų. Stojant, reikia pristatyti ir paliudijimą apie elgesį prieš stojimą. Šias sąlygas atitikę, yra direktoriaus išegzaminuojami. Jei, atsirėmęs egzaminų išdavomis ir anksčiau minėtomis sąlygomis, direktorius randa galima kandidatą mokyklon priimti, tai tuo reikalu jis kreipiasi į kun. Oginskį. Gavus pastarojo sutikimą, stojąs įrašomas į mokinių sąrašus ir iš direktoriaus gauna pažymėjimą apie priėmimą.

VI. Iš stojančių į Rietavo mokyklą nėra reikalaujama koks mokyklinis pažymėjimas, tačiau stoti į tos mokyklos mokinius reikia mokėti skaityti, rašyti, keturius aritmetikos veiksmus ir turėti atitinkamą išsilavinimą, reikalingą, kad galėtų sėkmingai klausyti mokykloje dėstomus dalykus. Ar šias sąlygas stojąs atitinka, sprendžia direktorius iš egzaminų duomenų.

VII. Drausmės pabaudas už nusižengimą mokyklos taisyklėms uždeda mokiniams direktorius. Šių pabaudų sistema nustatoma tokia, kokia vartojama kitose vidurinėse mokyklose. Kuomet drausmės pabaudos tikslo neatsiekia, tai auklėtinis gali būti iš mokyklos pašalintas, bet tiktai gavus globėjo (užbraukta "kun. Oginskio") sutikimą.

VIII. Nuolatinė mokyklinės tvarkos, mokinių darbo ir elgesio priežiūra pavedama mokyklos direktoriui. Vyriausioji mokyklos priežiūra priklauso jos globėjui, kunigaikščiui Oginskiui.

IX. Mokyklos globėjas, kunigaikštis Oginskis ima ant savęs visas mokyklos išlaikymo išlaidas ir aprūpinimą mokslo priemonėmis ir įrankiais. Auklėtiniai nemokamai gauna mokslą ir butą, bet maistu ir kitais reikalais auklėtiniai turi patys apsirūpinti. Be to, kunigaikštis Oginskis imasi išlaikyti 9

auklėtinius ta prasme, kad be buto jie nemokamai gaus ir maistą; kitais reikalais — rūbais, baltiniais ir pan. jie turi patys apsirūpinti.

X. Visi šioje programoje minėti dalykai bus, kaip ir anksčiau, dėstomi žemaičių kalba.

Tokia buvo pirmosios Lietuvoje žemės ūkio mokyklos ir tuo laiku vienintelės mokyklos lietuvių dėstoma kalba programa. Tačiau iš pačios programos, kuri čia buvo iš juodraščio išversta, nėra aišku, ar mokykla tikrai sulig šia programa ir veikė.

14. NEŽINOMAS LIETUVIŠKAS ATSIŠAUKIMAS IŠ 1863 SAUSIO 22 D.[1]

Nors senoji lietuviškoji bibliografija (Baltramaitis) pateikdavo net keturis lietuviškus 1863-1864 m. sukilimo atsišaukimus, tačiau visos jos informacijos ėjo ne iš matytų jų egzempliorių, bet iš lenkų bibliotekos Paryžiuje katalogo. Tikrumoje tų atsišaukimų buvo net daugiau, tik dėl jų nelegalaus pobūdžio jie, daugiausia, sukilimą likviduojant ir sunkiomis bausmėmis jo dalyvius baudžiant, buvo sunaikinti ir todėl sudaro dabar didžiausią retenybę. Konstantinui Jablonskiui kaip tik pavyko vienoje Kauno gubernatoriaus archyvo byloje surasti vieno tokio lietuviško atsišaukimo, anksčiau bendrai niekam nežinomo, nuorašą. Pats spausdintas atsišaukimas savo laiku buvo gubernatūrai pasiųstas Kauno gubernijos žandarų viršininko, bet ten jo jau nebuvo, tik pačioje byloje išliko jo rūpestingai atliktas nuorašas. Galimas daiktas, kad originalas atiduotas Vilniaus Muravjovo muziejui ir nusirašyta prieš jį išsiunčiant.

Gubernijos raštinėn atsišaukimas buvo tuo būdu patekęs. Naktį iš 1880 m. birželio 4 į 5 dieną kažinkas buvo šį atsišaukimą, įvyniotą į seną popierių, įmetęs į Dusetų kunigo Riaukos kiemą. Šis, matyti, išsigandęs provokacijos, tuojau apie tai pranešė vietos policijos antstoliui. Šis tuojau persiuntė isprauninkui, isprauninkas gubernatoriui, gubernatorius

1 Pirmą kartą buvo išspausdintas "Mūsų Senovėje" 1921 m., Nr. 1 p. 173-176.

generolui gubernatoriui. Siunčiama buvo ne vien pats atsišaukimas, bet ir jo vertimas į rusų kalbą. Tik tas vertimas nebuvo labai rūpestingas, nes pvz. "22 sikia" išversta vietoje "22 januaria" — "22 dekabria". Pats spausdinto atsišaukimo tekstas taip gerai buvo išlikęs, kad pvz. isprauninkui buvo susidaręs įspūdis, kad tai spausdinta ne 1863-1864 m., bet labai nesenai.

Faktiškai šis atsišaukimas tai buvo lietuviškas vertimas oficiališko Lenkijos laikinosios vyriausybės manifesto, paskelbto sukilimą pradedant. Tačiau lietuviškas tekstas nebuvo vien žodiškas vertimas lenkiško teksto, bet daug kur jis tą lenkišką originalą keitė. Ir tie pakeitimai, atrodo, buvo ne pripuolami, bet sąmoningi, ypač turint galvoje kitokį negu to laiko Lenkijoje socialinį Lietuvos sukilimo pagrindą. Visai galimas daiktas, kad tuos pakeitimus įnešė ne koks pripuolamas vertėjas, bet pati Laikinoji Lietuvos vyriausybė, kurioje, kaip žinoma, visą laiką vyravo kitokie, negu Lenkijoje, politiniai ir socialiniai vėjai ir tendencijos.

Kaip jau buvo minėta, čia turime kiek nutolusį nuo originalų vertimą dviejų lenkiškų sukilėlių dekretų iš 1863 m. sausio 22 d. Kad suprastume skirtingą tų atsišaukimų tekstą ir pobūdį, čia pateikiamas jų lygiagretis tekstas. Lietuviškas kartojamas toks, koks išliko gubernatūros archyve, o lenkiškas paimtas iš knygos — J. Grabiec Powstanie Styczniowe p. 95-97.

Nuog tikros Lenku aukszcziausi Wiresnibes wisos Karalistes musu.

(Lietuviškame tekste šios lenkiškos įžangos visai nėra).

Tikra Aukszcziausi Wiresnibe Lenku pastanawija:

Dalis I. Wisi ukininkaj arba gaspadorej nu szias dienas apturi žiame, kurio waldžia su triobomis ant włonastes, par wisus amžius be jokia mokesnia, te znoczii: kad už to žiame nerejks mokieti ne jokias arandas, a niejti dwaran arba baudžien, tiktejs rejks mokieti padotkus pagal diduma žiames, ir atbuti Karalistes pawidnasti.

Centralny Komitet Narodowy jako Tymczasowy Rząd Narodowy.

Zważywszy: że uwłaszczenie włościan, pomimo ogólnej chęci kraju, z powodu stawianych przez rząd najezdniczy przeszkod, dotąd do skutku nic doszło: — obok tego

zważywszy: że oddanie gospodarzom rolnym na własnošč gruntów, dotąd przez nich tytułem czynszów, pańszczyzny lub innych obowiązków posiadanych, zmniejsza mienie dotychczasowych właścicieli.

Postanowił i stanowi.

Art. 1. Wszelka posiadłošč ziemska, jaką każdy gospodarz dotąd tytulem pańszczyzny, czynszu lub innym tytułem posiadał,

2. Ir nu szios dienos nebera jau newalos! nes nebera pona, ni bajora, ni mužika, ni žida, o anii wisi brolej ir wejkaj ligi arba wienodi, kajp prisz pona Diewa, tajp ir prisz musa brangojaj Tewine.

3. Žiames walditojej bus isznagraditi už žiame žmoniems dowanota, isz skarbawu turtu karalistes.

(Lietuviškame tekste 3-čio lenkiško aritculo nēra).

4. Wisi pastanawijme, ukaze duoti nuog nedoras ir prakejktas wiresnibes Maskolu nekinami ir skajtos nu szias dienos už ne wožnas, ir ne pawidnas ju newienas klausiti.

5. Szis dekretas Aukszcziausi Wiresnibes Lenku ira duotas dēl wisu walszczioniu, tej ira: del wadinamu ponista, žiamiu skarbawu, dēl žiamiu prigulinczem ant Bažniczus ir wisu kituj.

6. Aprejszkiti ir iszpilditie szia Dekreta Aukszcziausi Wiresnibes, prisakia wiresniejems Lenku wajska.

Iszduota Warszuwai metusi 1863 22 diena menesio sikia.

Čia pat žemiau seka ir kitas dekretas:

Nuog tikras Lenku Aukszcziausi Wiresnibes wisas Karalistes musu.

Matidama; jok kožnas wienas kas tik gali pawidnas stoti už Wiera ir Tewine musu, dēl pargalejma Maskolu ir Wokiecziu, wraz z należnemi do niej ogrodami, zabudowaniami mieszkalnemi i gospodarskiemi, tudzież prawami i przywilejami do niej przywiąznanemi, od daty niniejszego Dekretu staje się właznością, bez żadnych jakich kolwiek obowiązków, dania, pańszczyzny lub czynszu, z warunkiem jedynie spłacania przypadających z niej podatków i odbywania należnej służby krajowej.

(Lenkiškame tekste 3-čio lietuviško paragrafo, sąmoningai, matyti, lietuviškame įnešto, nēra).

Art. 2. Dotychczasowi właściciele nadanych gospodarzom rolnym gruntów otrzymają odpowiednią wartości tychże indemnizację z funduszów narodowych za pośrednictwem długu Państwa.

Art. 3. Zasady do oznaczenia wysokości szacunku ziemi oraz rodzaj instytucyi kredytowej w osobnych dekretach wskazane będą.

Art 4. Wszelkie ukazy, reskrypta przez rząd najezdniczy w przedmiocie tak zwanych stosunków włościańskich wydane znoszą się a tem samem nikogo nie obowiązują.

Art. 5. Dekret niniejszy stosowany byč winien tak do własności prywatnych jako też i do własności rządowych, donacyjnych, kościelnych i wszelkich innych.

Art. 6. Ogłoszenie i wprowadzenie w wykonanie niniejszego Dekretu Centr. Nar. Komitetu jako tymczasowy Rząd Narodowy Naczelnikom wojskowym i wojewodzkim poleca.

Dan w Warszawie 22 Stycznia 1863 r.

Centralny Komitet Narodowy jako tymczasowy Rząd Narodowy:

musu neprietelu ir numetima prakiejkta anu junga nuog sawa kakła;

matidama, jog kožnas giwentojas musu Karalistes giwendamas isz kraujas procias sawa, ejdamas ant wajnos powidna turiwti žiwnasti dēl sawi ir del sawa wejku, pastanawija:

Dali 1. Wisi inamie, gritialnike, kąpininke arba susiede ir wisi žmones, kurie giwena isz uždarbie, kad bus paszaukti ant wajnos už Tewine su nepretelu Maskolu gaus mažiausi tris margus žiames; a kad bus kam lipta nuo Diewa prapulti, už tiesa ir Tewine, tam lajki, apturies to žiame ja gimines.

2 Aprejkszti ir iszpilditi tą Dekretą Aukszcziausi Wiresnibes, prisaka wiresniejems Lenku wajska.

Iszduota Warszuwan metusi 1863 22 dieną menesio Sikia.

Zważywszy że zrzucenie obcego jarzma wymaga jaknajwiększej liczby walczących i nikt od pełnienia służby wojskowej wymówič się nie može,

Zważywszy nadto, že každy obywatel z pracy rąk utrzymujący sie, skoro pójdzie na wojnę mieč winien zapewniony byt dla siebie jak i dla swej rodziny, postanowił i stanowi:

Art. 1. Chałupnicy, zagrodnicy, komornicy, parobcy i wogóle wszyscy obywatele z zarobku jedynie utrzymanie mający, którzy powołani do broni w szeregach wojska narodowego za Ojczyznę walczyč będą, otrzymają a w razie ich šmierci žony i dzieci, na wyłączną własnošč z dóbr narodowych dział gruntu najmniej 3 morgi przestrzeni zawierający.

Art. 2. Ogłoszenie i wprowadzenie w wykonanie niniejszego Dekretu Centralny Narodowy Komitet jako tymczasowy Rząd Narodowy naczelnikom i wojewódzkim poleca.

Dan w Warszawie 22 Stycznia 1863 r.

Į tuodu tekstus įsiskaitant, pasidaro aišku, kad nežinomas lenkiško teksto vertējas žiūrējo į jį ne kaip į įstatymą, bet tik kaip į atsišaukimą, kurį kiek norint galima taisyti ir keisti. Savo demokratinio ūpo pagautas, ar vykdydamas "Lietuvos provincijos Valdybos" nusistatymą, jis žymiai abudu dekretus ir turinio ir formos požiūriu sudemokratino, tiek išmetęs įžangą, kuri Lietuvai jau buvo anachronizmu, tiek kartu išmetęs ir priminimą skriaudos, kuri baudžiavos naikinimu buvo dvarininkams daroma, ir visai nemini būsimųjų dekretų atlyginimo tvarkai nustatyti. Vietoje nei lenkų nei lietuvių ūkininkams nesuprantamos "indemnizacijos", kuris terminas gal tyčia akims apdumti įvestas, jis tiesiai sako, jog "žemes waldytojai bus isznagraditi isz skarbawu turtu Karalistes". Įdomus ir antras grynai teoretinis paragrafas, kurio tikslas, matyti, buvęs įkvēpti žmonēms įsitikinimą, jog jau iš tikrųjų nebēra "pona ni bajora ni mužika ni žida".

Antrame dekrete nuo savęs pridėta mažiau, jei bent nurodymą priešų maskolių ir vokiečių, apie kuriuos lenkiškas tekstas tyli. Be to, praleistas nurodymas, jog kariai gaus žemę tik karui pasibaigus. Jei šis dekreto vertimas buvo kiek labiau Lietuvoje prasiplatinęs sukilimo metu, tai tokia jo forma be abejo galėjo žmonių ūpą paveikti labiau, negu lenkiškas tekstas. Palikimas tekste trijų "margų" leidžia tarti, kad vertimas buvo atliktas ar Varšuvoje ar Suvalkijoje, nes kitose Lietuvos dalyse jau buvo prie dešimtinių pripratę. Bendrai visame, ypač pirmame, dekrete aiškiai matomas atspindis tų socialinių tendencijų, kurioms Lietuvos sukilimo vadovybėje atstovavo ypač Kalinauskis.

D. L. K. inžinerijos korpo
1792 m. antspauda

15. DU VILNIAUS GENEROLO GUBERNATORIAUS NAZIMOVO ĮSAKYMAI[1]

I. Iszraszimas isz Szwiesiausioje isakima, duotu Wilniaus Gubernatoriuj Wajaunajam ir Generol-Gubernatoriuj Gradna i Kauna Jo Milestam Generol Adjutantu Wladimira Jona sunuj Nazimowu I-mam.

Wilniaus Wajaunajuj, Gradna ir Kauna General Gubernatoriuj.

Gubernijosi Kauna, Wilniaus ir Gardina buwa susirinkimej Marszalku ir kitu Ponu dėl perwejzeima kokies tur pawinasti giwentoje del Ponu.

Dabar Ministras Cesoristies rieda padawe mum žinie apej giarus pasižadeimus padaritas par susirinkima kas prigul pri pariedima Walszczioniu pasakitū tu triju Guberniju.

Pagirdamas labaj pasižadeima tun Marszalku Kauna, Wilniaus ir Gradna Guberniju kajpo sutinkonti su muna nora ir gejdimu asz dalejdžiu Ponams pradeti dabar susitarima pagal kurio Susirinkimas gal iszpilditi muna gejdima ir sawa prižadus bet nestajgie kad nesumajsziti rieda gaspadoristes ligsziol esoncze.

Del to isakau:

1) Suwadinti dabar Gubernijosi Kauna Wilniaus ir Grad-

---

[1] 1857 m. įsakymas pirmą kartą buvo išspausdintas "Mūsų Senovėje" II t. Nr. 1/6 1937 m. p. 172-173, o 1863 m. įsakymas ten pat t. II, Nr. 2/7 1938 m. p. 341-342.

na susirinkimus kožnoj Gubernijoj o paskiau padariti Komisijo isz wisu triju Guberniju miesti Wilniaus.

2) Kožnam Gubernijos Susirinkimu rejkies buti po priwejzdeimu Gubernijos Marszalka pri kurio pawadintejs bus kajp szitej: a) po wina Pona iszrinkta isz kožna paweta turencze žemie su walszczionimis; pri tō dar b) du Ponus riednus, iszrinkti Waldimeru tos paczios Gubernijos.

3) Komissii wisa Guberniju Wilnuj sudieta bus isz: a) dwieju wiresniujū kožnosios Gubernijos susirinkima pagal apskirima isz tarp sawies ir dar b) wijna riedna Pona, kažnos Gubernijos paskirta, c) ont gala isz wijna Wiresnieju, priduta nuog Ministra riedu Ciesoristes. Bet wiriausiasis ont komissijos apskirtu tur būt wyjnas isz Ponu susirinkusiu ont komissijos.

Gubernijos Susirinkimej tur pradeti sawa Gubernijosi apdumoimus apej patejsima ir pagierinima Walszczioniu, turiedami uwoga ant to:

1) Ponams žemi prigul, kap pirmu buwusi, bet walszczionims paliks siediba, kurę par paznoczita lajka turie išžpirkti, ont sawa locnasties, be to dar paliks dalikas žemies pagal wyjtas prirejkima del užlajkima pagiwenima, iszpildima prigulenczių pawinaszcziu Cesoriui ir Ponams, už kuriu tad žemie turies mokieti doni, ar atlikti baudžiawa.

2) Walszczionis turi buti paskirtajs ont selskas obszczestwas. Ponams likta wiresnioje waldzie.

3) Pri iwedima rieda tarp Ponun ir Walszczioniu tur būti užpewnitas mokesnis, pagalwinies ir paduminies ir kitokiu mokesniu.

Iszrejszkimas tun daliku ir pritajsimas pri rejkalu wisosi trijosi Gubernijosi palikta pri Susirinkimu Ponun Gubernijos — Ministras rieda Ciesoristies dus sawu apmislijmus arba samprotus, kuriu gales būti naudingos tam daliki.

Tej Susirinkimej pabęgsisi sawa darbas tur paduti ing Komissiju Wilniaus, o parkracziusi ir parwejądejusi wisus darbus Gubernijos Ponu Susirinkimuj — o Komissije pritaikinusi anus pri ižguldita pirmaj padawima tur padariti nubęga tami daliki, ir padariti pastanawijma tun triju Guberniju wejzdont ant wisokiu rejkalun ir atsitikimu riednasti wisosi trijosi Gubernijosi.

Padudamas tamstej užwejzdeima i dawedima to darba obelna wisosi trijosi Gubernijosi Kauna, Wilniaus ir Gradna paliktu tamstej duti tejp Guberniju Susirinkimams kajpo ir

Kamisijej visu triju Guberniju, rejkalingus pamokimus dėl grejtesnia wedima ir pabęgima ont anu usijemima. Gubernatorej tur padēti tami darbi —. Padaritus nuog Komisijos pastanawijimus tamsta turi su sawa uwogu paduti Ministru rieda Ciesoristies del padawima ont Muna parwejzdeima.

Padudamas tokiu budu Ponams Kauna Wilniaus ir Gradna Guberniju spasabus dawesti lajmingaj pažadeimus sawa pri iszpildima ont padotas nuog Munies pradzios Asz turiu wilti jog Ponaj iszpildis užgana Muna gejdima, kurius paszaukiau ont to wožna darba ir jog su pamacziu Diewa ir pri iszmintinga wisu isz wyjna darima, užbengs naudingaj.

Tamsta ir Gubernatorej po waldze esonczcze turietie geraj priwejzdeti, kad Walszczionis budami paslusznejs sawa Ponams, neklausitu nijokiu gundinimu piktu ir melagingu kalbun.

Esu Tamstaj wisados (gera tejkes) życzliwas.

Ont raszta iszduta locni ronku paraszita

Carskoj Selo 20 Lapkriczcze 1857 metusi Aleksandras. Žodis ing žodi atpul Generolas Adjutentas Nazimovas I-sis.

Šis įsakymas, faktiškai ne Nazimovo, bet caro Aleksandro II Nazimovui, spausdintas nebuvo. Vertimo originalas su vertējo pataisomis buvo VDU bibliotekoje. Vertimas, matyti, buvo paruoštas Kauno gubernatoriaus raštinēje.

II. Gen. gub. Nazimovo įsakymas 1863.III.6.

Prilijpimas Wilniaus Wajskawa, Gradna, Kauna ir Minska Jenerol - gubernatoriaus.

Walszczioniszkims ir Kajmiszkims Užriedimams.

Redąntesis Senatas atsiunti pas mani del apskelbima Prisakimą Iomilestos Imperatoriaus apej spasabus ant palęngwinima ir paskubinima partraukima prideremu susineszimu tarp bajoru ir irkurtu (!) ant ju žemiu doczesnaj - prigulęcziu walszczionu, par spasaba iszpirkima szitajs pastarajsejs žemiu ju dalika su paszalpa Wiriausibios.

Riedikles iszduotos pas szitą Prisakima, prigul pri guberniju, Aukszcziausej patikietu mana Rieduj, kuriose walszczionaj, pagal sawa wargdienistes ne atrada ligsziolei nejokie iszgalejma darit iszpirkimą žemiu del destes nepritinkantej aukszta isbrąnginima walszczioniszku daliku ir kitu pajnaszcziu, ant kuriu ije ne wiena karta padawineja skundas Redantemiems Waldžioms.

Szita nauja Iomilestas mejle pritajko walszczionu, darodąncziu tuoj temptą ir nesiuobojęti pasidawimą Tronuj ir

Tewiszkej, tegul užteks jems už pargalema darodima, jog tiktaj nug gausios mejles Iomilestas Wieszpaties Imperatoriaus ir Jo Tewiszka rupinimos ij gal laukt kaip dabar esąncziose, tejp ir atejnancziose lajkuose wisuokiu geribiu, kurios, be prigawima kitu stonu, gal ant wisaduos užtwirtinti gierą pagiwenimą ju giminies ir lajmą ju pakaleniu.

Jenerols-Adjutantas Nazimowas.

Wilnius. 6 diena menuo Kowas 1863 metu.

Pečatano po rasporiaženiju Načalstva, v Vilenskoj Gubernskoj Tipografii.

16. LIETUVOS MOKYKLOS REFORMOS BANDYMAI 1860 METŲ PRADŽIOJE[1]

I.

1855 m. sudarė rusų istorijoje visai naują etapą. 1855 m. Krymo karo pralaimėjimas, iššaukta karo ekonominė krizė, plačiai išsilieję valstiečių sukilimai vertė caro Aleksandro II vyriausybę ieškoti priemonių vidaus valstybės santykiams sutvarkyti ir visų pirma pakeisti žemės ūkio santvarką. Baudžiavos panaikinimas turėjęs Rusiją išvesti iš naturalinio ūkio į platųjį pasaulį, ne tiek politinėje srityje, kurioje ir tuo laiku Rusija nemažai svėrė, kiek ekonominėje.

Žemės ūkio reforma, ar taikioji revoliucija, kaip ji kitų kartais buvo vadinama, keisdama iš pamatų visą ekonominę Rusijos struktūrą, negalėjo nepaveikti ir kitų visuomeninio darbo sričių. Buvę baudžiauninkai-vergai dabar virto laisvais, iš dalies formaliai bent lygiais kitiems Rusijos luomams caro valdžios valdiniais, nors ir negavo jokių politinių teisių, nes faktiškai jų neturėjo ir kiti "laisvieji" Rusijos pavaldiniai (ne piliečiai, kurių to laiko Rusija iš viso nežinojo), bet vis dėlto, kad ir ne iš karto, galėjo naudotis tomis civilinėmis teisėmis, kuriomis naudojosi ir kiti luomai. 90 proc.

---

1 Pirmą kartą spausdinta lenkiškai, kiek kitokia forma, Vilniaus lietuvių laikraštyje "Głos Litwy" 1919 m., o iš ten 1920 m. pakartota rinkinyje "Z przeszłości i terazniejszości". Lietuviškai pirmą kartą išspausdinta "Švietimo Darbe" 1921 m. Nr. 5/6 p. 71-86.

visų Rusijos gyventojų sudariusiems valstiečiams išėjus teisiškai laisvais į viešo gyvenimo areną, noroms nenoroms teko daryti reformas, kurios suderintų su ta naująja buitim visą visuomeninį gyvenimą. Spiriama, be to, ir kylančio pačioje Rusijoje revoliucinio sąjūdžio, rusų vyriausybė visų pirma reformavo vietos savivaldybes, teismo santvarką, pagaliau ir mokyklas.

Mokyklų reforma kad ir palietē Lietuvą ne mažiau, kaip ir kitos, vis dēlto literatūroje mažiausiai buvo liečiama ir aiškinama, nors ją įgyvendinant net labai vaizdžiai išryškējo ir Lietuvos vidaus santykiai prieš 1863 m. sukilimą. Netiesiogiai ji leidžia mums suprasti ir vēlesnįjį mūsų bajorų visuomenēs nusistatymą.

Šį straipsnį rašant naudotasi oficialiai paskelbta 1862-1863 m. medžiaga, į kurią anksčiau nei mūsų istorikai nei politikai nekreipē jokio dēmesio.[2]

II.

Šio rašinio tikslas nēra bendrai noras piešti Rusijos ir Lietuvos mokyklinę santvarką prieš šią mokyklinę reformą. Tenka čia visų pirma tik pabrēžti, kad ligi XIX a. pirmajai pusei rusų valdžiai švietimo srityje rūpējo vien tiktai vad. augštesniųjų luomų švietimo reikalai, kuriems buvo Rusijoje įsteigtas palyginti labai nedidelis skaičius visokių tipų mokyklų. O Lietuvoje, jei palyginsime šį laiką su XX a. pirmuoju ketvirtadaliu, mokyklų skaičius net buvo smarkiai sumažintas, formaliai dēl tariamosios per tas mokyklas ējusios "lenkiškos propagandos", bet faktiškai dēl nuolatos didējančių pastangų greičiau Lietuvą surusinti. Kas dēl liaudžiai skiriamų mokyklų, tai nors jau Kotrynos II laikais buvo išleistas atskiras liaudies mokyklų statutas, bet ir jose tesimokē vien bajorų ir miestelēnų vaikai, o valstiečiai į jas nebuvo visai priimami ir buvo palikti vien tiktai jų "dūšių" savininkų nuožiūrai. Lietuvoje šiuo žvilgsniu padētis buvo kiek geresnē. Čia visų pirma buvo susimezgęs gan platus parapinių mokyk-

2 Tai: "Zamečanija na proekt obščeobrazovatelnych učebnych zavedenij i na proekt obščago plana ustroistva narodnych učilišč, SPB 1862 1-VI; Svody zamečanij na proekt ustava etc. SPB 1863; O. Studitskij, Svod zamečanij na proekt obščego ustroistva učitelskich institutov, SPB 1863; Zamečanija inostrannych pedagogov, SPB 1865; Žurnaly zasedanij učenago komiteta, SPB 1863.

lų tinklas, ypač išplitęs Žemaičių vyskupijoje vyskupo Valančiaus laikais, kur kartais buvo dēstoma ne vien lenkiškai ir rusiškai, bet ir lietuviškai. Vietomis ir vienas kitas kiek šviesesnis dvarininkas buvo kokią mokyklą įsteigęs, pagaliau ir pati rusų vyriausybē buvo jau įkūrusi kiek pradžios mokyklų ir vadinamiesiems "skarbaviems" (valdžios valdomų dvarų baudžiauninkų) vaikams. Pagaliau, rusų valdžiai nesugebējus kontroliuoti viso Lietuvos vidaus gyvenimo, net labai didelis skaičius buvusiųjų baudžiauninkų vaikų sugebēdavo nelegaliai "susibajorinti" ir tuo būdu surasti sau kelią į visas laisviesiems luomams teskiriamas mokyklas.

Tai baudžiavas panaikinus ir sumanius vis dēlto padaryti mokyklas ir liaudžiai prieinamomis, teko iš pagrindo pakeisti ir senąjį nusistatymą liaudies švietimo srityje ir visų pirma privatines mokyklas pakeisti valstybinēmis, o sąryšyje su tuo ir toms valstybinēms mokykloms nustatyti visai kitą sistemą.

Ši reforma buvo rimtai suplanuota. Norēta, kad tai nebūtų kokia biurokratinē, įvairių raštinių ūksmēje išperēta reforma, bet tokia, kuri galētų patenkinti tų laikų šviesuomenēs ir pedagogų reikalavimus.

1856 m. Rusijos švietimo ministerija pavedē vad. vyriausiosios mokyklų žinybos mokslo komitetui iš naujo pagrindinai perredaguoti 1828 m. gruodžio 8 d. gimnazijų, apskričių ir parapinių mokyklų statutą ir jį suderinti su tų laikų pedagogijos reikalavimais. Šis komitetas surašē žemesniųjų ir augštesniųjų mokyklų įstatymo projektą, kurį paskelbē spaudoje, tuo norēdamas sukelti "literatūroje nuomonių šioje srityje apsimainymą", ir tą projektą išsiuntinējo į visas švietimo ministerijos mokslo apygardas, prašydamas jį patiekti gimnazijų pedagogų taryboms apsvarstyti ir savo nuomones ten paliestais reikalais patiekti ir paskelbti. Kada visi tie atsiliepimai suplaukē į komitetą, tai šis, su jais susipažinęs, savo senąjį projektą daug kame perredagavo ir sudarė naują bendro lavinimo mokyklų įstatymo projektą ir bendrą liaudies mokyklų organizacijos planą. Tie nauji projektai buvo taip pat išsiuntinēti visoms mokslo apygardoms apsvarstyti ir nuomonēms pareikšti. Be to, tuo pačiu reikalu projektai buvo pasiųsti ir eilei užsienio pedagogų (daugiausia vokiečiams ir anglams), prašant ir jų nuomonēs bei kritikos.

Visi gautieji atsiliepimai 1862 m. buvo be jokių pakeitimų išspausdinti šešiais stambiais tomais. Čia išspausdinta ne vien mokyklų tarybų atsiliepimai, bet ir eilē paskirų as-

menų - žymesniųjų veikėjų atsiliepimų. Atsiliepimai, gauti iš užsienio, atskiru tomu buvo išspausdinti 1865 m. Turėdamas rankose tokią medžiagą, komitetas sudarė vėl naują — trečią mokyklų organizacijos įstatymo projektą, kuris stengėsi sutraukti į vieną visus rimtesnius šioje srityje pareikštus pageidavimus. Tačiau dėl naujų valdžios sferose papūtusių vėjų šis projektas vien tiktai projektu ir teliko.

Kiek šis projektas buvo pažangus ar net savotiškai ir "radikalus", matyti kad ir iš jo pažiūros į kūno bausmės vartojimą mokyklose. Nežiūrint, kad tuo laiku ši "pedagoginė priemonė" buvo plačiausiai dar vartojama ne vien tiktai Rusijoje, bet ir daug kur užsieniuose, "Projekto" str. 38 buvo nustatęs, "kad nė vienoje švietimo ministerijos žinioje esančioje mokykloje neleidžiama kūno bausmę vartoti". Šis nuostatas buvo net iššaukęs nusistebėjimą ir užsienių pedagogų, iš kurių tik vienas Karaliaučiaus universiteto profesorius Rozenkrancas šiam nuostatui buvo pritaręs, o kiti jį su nepasitikėjimu priėmė arba ir iš viso griežtai pasmerkė.

Šis sumanymas buvo daug palankiau priimtas Rusijoje ir ypač Lietuvoje. Tik vienas žinomas tuo laiku Vilniaus lenkų pedagogas Aleksandras Zdanavičius pasisakė prieš kūno bausmės panaikinimą mokyklose. Kada Vilniaus pirmosios gimnazijos pedagogų taryba, kurios vienas narių buvo Zdanavičius, šiam komiteto projektui buvo pritarusi, tai jis tuo klausimu buvo pateikęs atskirą nuomonę. Ši jo nuomonė liko nežinoma ir jo biografams[3]. Šis pedagogas, kurį jo biografas vadina anų laikų lenkų pedagoginės minties atstovu, kuris neduodavęs išnykti gražiausioms praeities lenkų "pedagoginėms tradicijoms", didžiausiu įsikarščiavimu surašė čia ištisą "rykštės panegiriką", kurį jis ir pats "panegiriku" pavadino. Pagrindinė to panegiriko mintis buvo ta, kad visos politinės ir moralinės visuomenės funkcijos geriausią atramą gauna tiek šeimoje, tiek mokykloje ir visuomeninėje tarnyboje rykštėje, ir net tarptautiniuose santykiuose rykštė esanti "ultima ratio rerum"[4]. Skaitant tuos Zdanavičiaus žodžius savaime prisimena ir "gražiausios" jėzuitų mokyklų tradicijos ir pagarsėjusi vyskupo A. Naruševičiaus "Odė bizūnui".

Tačiau grįžtant prie pačios reformos, čia galima pastebėti, kad gražiai suplanuota, giliai apgalvota ir plačiai užsimota, ji dėl politinių ir kitų įvykių ilgainiui labai susiau-

---

[3] S. Kościałkowski, Aleksander Zdanowicz (1805-1868). Wilno 1918.

[4] Zamečanija II p. 23.

rėjo ir faktiškai liaudies švietimo reikalo priekin kaip ir visai nepastūmėjo.

Tačiau komiteto paskelbtoji medžiaga leidžia mums nušviesti tarp kitko ir tai, kaip tuo laiku vadinamoji Lietuvos "šviesuomenė" — perdēm sulenkējusi — žiūrējo į lietuvių ir gudų Lietuvos liaudį. Šis klausimas aiškēja iš atsakymų apie tai, kokia kalba turinti būti Lietuvos mokyklų dēstomoji kalba. Vienas sumanytosios reformos pagrindinių klausimų kaip tik ir buvo tų mokyklų dēstomoji kalba. To klausimo savo atsakymuose negalējo nutylēti nei pedagogų tarybos, nei tie paskiri visuomenēs "žymūs" asmenys, iš kurių prašyta atsiliepimų mokyklų reformų reikalu. Tuo tarpu abudu bendro lavinimo pradžios mokyklos reformos projektai pradžioje nebuvo paminēję nei klausimo, kokia tų mokyklų turi būti dēstomoji kalba, nei vietos kalbų mokymo klausimo. Projektai buvo sudaryti vienodai visam valstybēs plotui, nesiskaitant su atskirų sričių skirtinga padētimi, išskyrus vien tiktai Kaukazą, Lenkiją ir Pabaltijį, ir tiktai labai neaiškia forma buvo minimas ir gimtosios kalbos mokymas, nors iš projekto bendro turinio galima buvo suprasti, kad toji "gimtoji" kalba visos valstybēs gyventojams esanti vien tiktai rusų kalba. Tiktai viename statuto 199 straipsnyje buvo paminēta, kad kur vietos žmonių kalba nēra rusų, norintiems gali būti atskiri vietos kalbos mokytojai. Bet šiaip visos Lietuvos ir Gudijos pedagogų tarybos ir atskiri žinovai suprato tą projektą ta prasme, kad jis visur įvedąs rusų kalbą, ir daugumas jų tuo klausimu gan griežtai pasisakē.

Tų atsiliepimų čia buvo paskelbta nemaža. Iš mokyklų čia randame atsiliepimus Vilniaus bajorų instituto, Vilniaus, Švenčionių, Kauno, Šiaulių gimnazijų, Molodečnos ir Telšių progimnazijų, Kėdainių gimnazijos, Raseinių bajorų mokyklos, Panevēžio, Gardino, Balstogēs, Minsko, Naugardēlio gimnazijų, Svisluotēs progimnazijos, Pinsko, Slucko, Mozyriaus, Mohilevo, Vitebsko ir Daugpilio gimnazijų. Be to, eilē atskirų nuomonių kitų pedagogų tarybų narių: Aleksandro Zdanavičiaus (Vilniaus gimnazijos mokytojo), Kandidovo (Švenčionių gimnazijos direktoriaus), Bohuševskio, Pšibilskio ir Nievodničanskio (Telšių progimnazijos mokytojų), Koscialkovskio (Kēdainių gimnazijos gydytojo), Mironavičiaus, Aframavičiaus, Pšistanieckio (Raseinių bajorų mokyklos mokytojų), Malinovskio (Panevēžio gimnazijos direktoriaus), Čaikovskio, Konstantinovskio ir Paulavičiaus (Naugardėlio gimnazijos mokytojų), Šulgino ir popo Grodnickio (Pinske), Mudrovo ir Račkovskio (Moziriuje),

Nevzorovo, Voronino, Jablonskio, Bernecino, Liaskovskio, Reiso ir Karpovo (Daugpilio gimnazijos mokytojų). Be jų, savo nuomones buvo atsiuntę ir asmenys, kurie nieko bendro su jokiomis pedagogų tarybomis, iš dalies ir su pedagogija, neturėjo: mokslo apygardos globėjas Širinskij Šichmatov, pravoslavų seminarijos Vilniuje rektorius archimandritas Josif, Gardino mergaičių mokyklos direktorius Vinogradov, Vilniaus archeologijos komisijos vicepirmininkas Mykolas Balinskis, Naugardėlio apskrities bajorų vadas Brochockis, Naugardėlio apskrities mokyklų garbės globėjas kunigaikštis Radvila, "Vilniaus Kurjerio" redaktorius Adomas Honoras Kirkoras, Minsko gubernijos bajorų vadas Lappo, Minsko gimnazijos garbės globėjas Jodko Narkevičius, Mohilevo gubernijos mokyklų direktorius Janin, Vilniaus gubernijos bajorų vadas Domeika.

Iš to sąrašo aiškėja, kad projekto kritikoje dalyvavo žymi vietos "šviesuomenės", "augštuomenės" ir biurokratijos dalis ir tuo būdu jų nuomonės tai buvo savotiškas anų laikų "vox populi". Tačiau tarp tų balsų nerasdami nei vieno lietuvio ar gudo balso (o jau tokie asmenys, kaip vyskupas Valančius, Laurynas Ivinskis, Simanas Daukantas ar Mikalojus Akelaitis, be abejo, šiuo klausimu galėjo nemaža naujo ir svarbaus pasakyti, tačiau projekto autoriai nematė reikalo į juos kreiptis), tai ir šią "vox populi" mes galime imti tiktai privilegijuotų to laiko Lietuvos luomų ir biurokratijos balsu. Bet vis dėlto tarp tų balsų buvo ir tokių, kurie palankiai žiūrėjo ir į šių atgimstančių tautų (lietuvių ir gudų) tautinius reikalus. Toji lenkų ir rusų šviesuomenės dalis (visų pirma mokytojai), kuri dar nebuvo "augšton" politikon įtraukta ir stovėjo arčiau prie liaudies ir jos reikalų, ir šiuo klausimu kartais pareikšdavo rimtas ir teisingas nuomones.

Iš tų visų paskirų balsų lenkų balsus išskirti yra labai lengva. Kiek sunkiau nustatyti lenkiškų balsų vaidmenį mokyklų pedagoginių tarybų sudėtyje. Nors jau nuo 1831 m. rusų vyriausybė varė sistemingą Lietuvos mokyklų rusinimo politiką, "kovos su lenkybe" šūkiu lenkų dėstomąją kalbą pakeisdama rusų ir šalindama lenkus mokytojus, kurie buvo pakeičiami rusais, bet neturėdama užtenkamai rusų mokytojų pareigoms eiti, dar nesugebėjo visų lenkų mokytojų pakeisti, o nuo 1856 m. ir tuo žvilgsniu buvo pakeistas nusistatymas, ir vienoje kitoje gimnazijoje buvo naujai paskirti mokytojai lenkai. 1864 m. pradžioje oficialinė statistika[5] rado 13 gim-

---

[5] Toržestvennyj jubilej Vilenskago Učebnago Okruga 1913 p. 201-202.

nazijose, 3 progimnazijose, 7 Vilniaus mokslo apygardos bajorų mokyklose mokytojų tarpe 120 rusų, 196 lenkus, 40 kitų tautybių. Atmetus raštinių tarnautojus ir tvarkos dabotojus, rusų buvo 110, lenkų 167 ir kitų tautybių 31. Tiktai mokyklų vedėjų tarpe nebuvo nei vieno lenko. Maždaug taip pat, tik didesne lenkų mokytojų persvara, be abejo, atrodė tų pedagogų tarybų sudėtis ir 1860-1861 m., t. y. tuo laiku, kada buvo renkamos tos visos nuomonės. Tuo būdu tuo laiku lenkai sudarydavo didesnę visų pedagogų tarybų dalį, tad ir tų pedagogų tarybų nuomonės buvo faktiškai to lenkiško daugumo nuomonėmis. Nors daugumas tų laikų lenkų ir rusų mokytojų aiškiai ir nepasisakydavo vietos pagrindinių tautų — lietuvių ir gudų — priešais, tačiau jų nutarimuose galima aiškiai pastebėti ir to nepakentimo žymių. Ypač tas puola į akis, kada pasisako ne tos anoniminės pedagogų tarybos, bet jau žinomi lenkiškos šviesuomenės ir viešosios opinijos atstovai. Čia jau aiški toji tendencija, kuri vėliau tiek blogo Lietuvai buvo pridariusi.

III.

Tuose visuose atsiliepimuose kad ir buvo liečiami dar kiti grynai pedagoginiai klausimai, tačiau visur vyrauja "gimtosios" kalbos dėstymo ir jos kaip kalbos dėstymo klausimas, tad į jį ir tenka visų pirma atkreipti dėmesį, susiduriant su tomis nuomonėmis. Vilniaus bajorų Instituto taryba šį klausimą iškėlė pirmon galvon[6]. Jai čia visų pirma svarbu išaiškinti, kaip surasti laiko lenkų kalbai dėstyti. Bet Vilniaus gimnazijos pedagogų taryba šį klausimą iškėlė kiek plačiau.[7] Ji reikalavo, kad pradžios mokyklose visas dėstymas būtų vedamas vietos kalbomis, o vietos kalbos tai žemaičių, lietuvių ir latvių kalbos. Čia jie tarp kito ko nurodė, kad vaikai tuomet ir rusiškai lengviau išmoksią. Ypač esą tai reikalinga tikybai dėstyti. Projektuojamuose mokytojų institutuose vietinės kalbos irgi turinčios būti dėstomos tam, kad vėliau iš tų mokyklų išėję mokytojai galėtų sėkmingiau mokyti pradžios mokyklose. Tačiau šią savo nuomonę Vilniaus gimnazijos pedagogų taryba užbaigė pabrėždama, kad "grynai pedagoginiais sumetimais būtų labai naudinga atnaujinti ir visų dalykų dėstymą lenkų kalba tose mokyklose, kur tat dėl vie-

---

6 Zamečanija II p. 5.
7 Zamečanija II p. 11-17.

tos padėties bus reikalinga". Šitokia užbaiga neleidžia daryti griežtos išvados, kad toji taryba rimtai siūlė įvesti lietuvių kalbos dėstymą pradžios mokyklose.

Tačiau turint galvoje atskirai paduotą nuomonę tos tarybos nario, ano "rykštės panegiristo" Aleksandro Zdanavičiaus, kuris dėstomos kalbos mokyklose atžvilgiu visiškai nesutinka su tarybos pasisakymu, atrodo, kad vis dėlto tuo žvilgsniu taryba lietuvių kalbos mokyklose klausimą buvo teigiamai išsprendusi. Zdanavičius griežtai reikalauja, kad visose Lietuvos mokyklose būtų dėstoma "prigimta" kalba, o toji esanti ... "pas mus vakarų krašte ... lenkų kalba, kurią vaikai vartoja šeimoje, kuria jie meldžiasi ir kuria yra atliekami visi vietos gyventojų visuomeniniai neoficialiai santykiai..."[8].

Jis tuo būdu pabrėžė "gražiausią praeities pedagoginę tradiciją" — nepripažinimą be bajorų vartojamos lenkų kalbos jokios kitos. Na, bet tai ir suprantama, turint galvoje vieno kairiausiųjų ir įtakingiausiųjų lenkų visuomenės XVIII a. pabaigos — XIX a. pradžios atstovo kunigo Hugono Kołłątajaus pasisakymą[9], kad lietuvių kalba esanti tiktai "senovės skitų ir slavų kalbos mišinys" (ne kitaip vėlesnieji lenkų hakatistai apibūdindavo ir gudų kalbą).

Švenčionių gimnazijos pedagogų taryba, maždaug tokiais pat, kaip ir Vilniaus, motyvais, priekin išstumia irgi reikalavimą dėstymo vietos kalbomis, nors ir nenurodo, kurią kalbą ji laiko vietos kalba.[10] Turint galvoje, kad jau ir tuomet daug kur buvo aiški lenkų šviesuomenės tendencija klaidinti nesiorientuojančią Lietuvos vidaus santykiuose rusų opiniją, visai galimas daiktas, jog ir čia Švenčionių pedagogų taryba šiomis vietos kalbomis laikė vien tiktai vieną lenkų kalbą.

Bet daug griežčiau tuo klausimu pasisakė nesenai prieš tai iš Vilniaus į Švenčionis atkeltas tos gimnazijos direktorius Kandidovas[11], kurio pareikštoji nuomonė netrukus virto bendra visų Lietuvos rusifikatorių ir lenkintojų nuomone, pastariesiems tik pakeičiant žodį "rusų" į "lenkų". Vakarų gubernijose — pasisako Kandidovas — vargu ar yra tokia vieta, kur negalėtų žmonės rusų kalbos suprasti ... Nuolatos sueidami su gudais, ... lietuviai lengvai perima jų tarmę. Jei kitose

---

8 Zamečanija II p. 18-19.

9 H. Kołłątaj, Stan oświecenia w Polscew ostatnich latach panowania Augusta III. 1905 p. 24.

10 Zamečanija II p. 31-32.

11 Zamečanija II p. 45-46.

vietose pradės lietuviškai mokyti, tai kas bus mokytojai? Lietuviai ... nėra tiek pribrendę, kad iš savo tarpo galėtų mokytojų duoti, tai būtų neišvengiama imti mokytojus iš kitur. Ir koks lietuvis panorės imtis sunkaus darbo pradžioje pačiam mokytis, o paskiau mokyti ir skleisti naudingas žinias varginga kalba, kuria tiktai vos 800.000 žmonių tekalba, kalba, kuri veik neturi jokios literatūros; pagaliau pradinis mokymas vietinėmis kalbomis galutinai atskirtų kitataučius nuo vietinių gyventojų, užkirstų kelią lavintis toliau ir pridarytų daug ir kitų nepatogumų".[12] Prie tų tipingų rusifikatoriaus pastabų prisidėjo ir kiti tos gimnazijos mokytojai rusai — Ovčinnikov ir Kulžinskij.

Molodečnos progimnazijos pedagogų taryba šio klausimo iš viso nelietė. Matyti, kad čia jau suspėta ir atitinkamus mokytojus parinkti. Kita vertus, ten vietos gyventojai vien gudiškai kalbėjo, taigi toji kalba buvo laikoma ta pačia rusų.

Būdinga, kad ir įtakingos Kauno gimnazijos pedagoginė taryba, kurios narių tarpe buvo tuo laiku ir vėliau išgarsėjęs lenkų istorikas Tadeušas Korzonas, ir kur daugumą mokytojų sudarė lenkai, taip pat savo nuomonėje kalbos klausimo nebuvo palietusi ir tik pasisakė prieš privalomą cerkvinės slavų kalbos dėstymą ir priešingai projekto nusistatymui, pasisakė už įvedimą uniformos, nes esą "vakarų krašto jaunuomenė mėgstanti mundirą".[13]

Šioji pastaba, kiek ji lietė bajorų visuomenę, buvo be abejo teisinga ir ne vien aniems, bet ir vėlesniems laikams, nors kita vertus kaip ir keista skaityti, kad pedagogai siūlo pakeisti gimtąją kalbą blizgančiu mundiru.

Šiais klausimais jau daug aiškiau pasisakė Šiaulių gimnazija, nors ir čia nepadarydama galutinių išvadų.[14] Taryba siūlė, kad pradžios mokyklose pirmaisiais metais būtų dėstoma "vietos" kalba, kuri tik ilgainiui turėtų būti pakeista rusų. Čia motyvuojama tuo, kad pradžios mokyklų mokiniai yra vien tiktai valstiečių vaikai, kurie, dažniausiai, kitos, be vietos kalbos, nemoka ir kad pvz. "Kauno gubernijoje su vietos žemaičių vaikais negalima susikalbėti nei rusiškai nei lenkiškai". Taigi, matyti, čia turėta galvoje dėstymą lietuvių (žemaičių) kalba tiktai pirmajame pradžios mokyklos skyriuje, o jau toliau, kada vaikas apsipras kiek su rusų kalba, dėstymas turėjęs pereiti į rusų kalbą. Kas dėl uniformos, tai Šiaulių

---

12 Zamečanija II p. 46 ir toliau.

13 Zamečanija II p. 54.

14 Zamečanija II p. 61.

taryba sutiko su Kauno gimnazijos tarybos nuomone, bet motyvavo tai daugiausia tuo, kad tų mundirų įvedimas juos priešstatys "beveik visuotinai atsiradusiam čia įpročiui dėvėti švarkus, panašius į lenkų 'narodowki' ir vengerkas, kepures a la Garibaldi, konfederatkas ir t.t.", kas, esą, ypatingai paplito po "praėjusių metų įvykių Varšuvoje" (patriotinių demonstracijų ir manifestacijų). Iš tų pasisakymų galima numanyti, koks tuo laiku "patriotinis" ūpas buvo toj gimnazijoje, kurios mokytojų tarpe buvo nemaža ir lenkų, bet kurie atrodo pilnai pritardavo ir jų rusiškų kolegų pažiūrai į tas priešsukilimines nuotaikas.

Telšių gimnazijos taryba reikalavo, kad "pradinėse Kauno gubernijos mokyklose, ypač tose apskrityse, kur gyventojai kalba savo atskira žemaičių kalba", tikyba būtų dėstoma žemaitiškai ir tai "ne privalomai visur, bet tik kaip vietos sąlygų reikalaujama priemonė".[15] Visi kiti dalykai turi būti rusų kalba dėstomi. Tų laikų pedagogams apibūdinti yra įdomi, prie tarybos nuomonės pridėta, metinių progimnazijos inspektoriaus ir mokytojų išlaidų sąmata, kurioje numatyta: kas dieną vienas butelis alaus ir vienas butelis degtinės savaitei, kas metams sudaro 44 rub. 25 kap. Tačiau pridėtos prie nutarimo kaikurių pedagogų nuomonės sudaro įspūdžio, jog šioji metinė alkogoliaus norma neretai buvo daug augštesnė.

Telšių progimnazijos inspektorius Boguševskis (berods rusas) ir mokytojai lenkai Pšibilskis ir Nievodničanskis pridėjo savo atskiras nuomones, kuriose kalbos klausimą visiškai nutylėjo.

Į kalbos klausimą rimtai pažiūrėjo Kėdainių gimnazija.[16] Nors ir šis gan platus gimnazijos memorialas nepateikė teisingo klausimo išsprendimo, tačiau palyginti su kitų mokyklų atsiliepimais, jis buvo daug rimčiau sudarytas. Taryba laiko, kad komiteto projekto "gimtoji kalba" turi būti suprasta kaip rusų kalba — bendra "mūsų tėvynės" kalba. Tačiau esą nereikią pamiršti ir reikalo pažinti ir vietos kalbas, t. y. "lietuvių ir žemaičių". Taryba laikanti, kad "visas dėstymas turi būti vedamas ne kuria kita kalba ... O miesteliuose ir miestuose, kur žmonės yra geriau susipažinę su augštesnio luomo kalba, visi dalykai turi būti dėstomi lenkiškai ... "Kiek tai liečia rusų kalbą, tai tarybai atrodė, kad projekto sudaryta jos programa šiam kraštui esanti per plati. Memorialas

---

15 Zamečanija II p. 69-70.
16 Zamečanija II p. 85-117.

pabrėžia, kad didesnioji pedagogų tarybos narių dalis tikrai pradžiugo, kad yra panaikinama rykštė. Taigi tylūs Kėdainių pedagogai šiuo žvilgsniu pasirodė daug pažangesni už tokius "lenkų pedagogijos švyturius" ir "vyrus, visa siela kraštui atsidavusius", kokiu lenkų nuomone buvo toks A. Zdanavičius.[17]

Toji pat Kėdainių pedagogų taryba, pasisakydama mokytojų institutų programos reikalu, laiko, kad būtina į tas programas įvesti ir lietuvių arba žemaičių kalbos dėstymą su visomis jos dainomis, padavimais ir kt., taip pat ir dėstymą "lenkų kalbos, kuri yra būtina priemonė susižinojimui su augštesniu vietos visuomenės dvarininkų luomu". Tarp kito ko ta proga buvo paliestas ir vyskupo Valančiaus veikimas: "Nesenai tik vienas garbingas vyskupas Motiejus Valančius galvojo ir galvoja apie liaudį kaip apie liaudį (**o narode, kak o narode**); jis stengėsi steigti tai liaudžiai mokyklas jų gimtąja kalba, kaipo vienintelę jos dvasiai auklėti reikalingą priemonę; jis kūrė tas mokyklas, neturėdamas jokių pašalinių tikslų, be vieno — liaudį žmogumi paversti (očelovečit), dvasiškai ir materiališkai ją pakelti. Tik deja, garbingo ganytojo valios vykdytojai jo pagrindinę mintį iškreipė: jie ir čia buvo tarnais senosios pagrindinės tendencijos kiek tai galima suartinti kaimiečius su aristokratais, su augštesniuoju visuomenės luomu. Atimdami liaudžiai galimumą naudotis gimtosios saulės šilima, jie jai pakišdavo dirbtinę žiburio šilimą." Čia turime tokiu būdu labai įdomių tiek paties Valančiaus, tiek jo valios vykdytojų apibūdinimą, duotą tų, kas savo akimis jo darbą sekė.

Gimnazijose ir progimnazijose Kėdainių taryba siūlo įvesti vien privalomą lenkų kalbos mokymą su tos kalbos etatiniu mokytoju. Turint galvoje, kad negausinga tais laikais lietuvių šviesuomenė, neturėdama tam tinkamų asmenų, negalėjo dar reikalauti ir lietuvių kalbos dėstymo gimnazijose, ir kad ir paties Valančiaus "Prajautime" pažymėta lietuvių švietimo programa beveik žodiškai kartojo Kėdainių gimnazijos tarybos pagrindines mintis, reikia pripažinti, kad vis dėlto tos tarybos nusistatymas dėstomos kalbos požiūriu pilnai atitiko ir ano laiko lietuvių šviesuomenės nusistatymą. O ir kiti klausimai buvo tos tarybos sprendžiami, vadovaujantis tuo lietuvių šviesuomenei įgimtu demokratiškumu, kilusiu iš to, kad ir pati toji visa šviesuomenė buvo iš liaudies išėjusi. Ir čia matyti, tarp kito ko, kaip anais laikais toli siekdavo vyskupo Valančiaus įtaka: juk faktiškai Kėdainių gimnazijos

---

[17] Plg. J. Gieysztor, Pamiętniki I 1913 p. 13.

pedagogų tarpe nebuvo nei vieno lietuvio tikra to žodžio prasme.

Tačiau ir Kėdainių gimnazijos tarybos narių tarpe atsirado ir "augštesniojo luomo" atstovas, su jam atitinkamu nusistatymu. Tai buvo gimnazijos gydytojas Juozas Koscialkovskis, kuris jau tuo laiku paruošiamuose prie sukilimo darbuose vaidino gan žymų vaidmenį, o sukilimo metu buvo net sukilėlių "valdžios" paskirtas vaivadijos kamisorius,[18] taigi dvarininkų tarpe turėjęs nemaža įtakos. Atskirai surašytame savo pareiškime[19] J. Koscialkovskis palietė vien mokyklinės kalbos klausimą. Jo nuomone, kalbos požiūriu projektas neturįs būti taikomas Vilniaus mokslo apygardai lygiai taip pat, kaip jis nebuvo taikomas Užkaukazei ir Lenkijai. Iš dalies sutikdamas su Kėdainių gimnazijos tarybos nuomone, kad švietimo prasiplatinimas pareinąs nuo dėstymo pradžios mokyklose "paprastųjų žmonių" (prostoliudinov) kalba, jis tačiau priduria, kad "tose mūsų apygardos apskrityse, kur toji paprastoji kalba neturi literatūrinių paminklų, pradžios mokyklose dėstymas turi būti vedamas augštesniojo visuomenės luomo kalba, būtent lenkiškai ... Liaudis pasitiki augštesniojo luomo protu ir noriai mokosi jo kalbos; geras noras, tai jau perpus pasisėkimas. Valdžiai nėra reikalo rūpintis liaudies mokyklose dėstoma kalba, nes valstybei ne kalbininkai reikalingi ...". Turint galvoje, kad Koscialkovskis savo nuomonę išdėstė kaip kontrpasiūlymą prieš Kėdainių gimnazijos tarybos nuomonę, kurioje buvo reikalaujama dėstymo pradžios mokyklose lietuvių kalba, savaime suprantama, kad jo paminėta kalba be savo literatūrinių paminklų bus čia lietuvių, ir tuo būdu jis reikalavo, kad visas dėstymas būtų vedamas ne lietuviškai, bet lenkiškai. Tuo būdu šį Koscialkovskį tenka laikyti vienu vėlesniosios lenkų endekijos pranokėjų, gal tuo tik mažu skirtumu, kad jis lenkų kalbą laikė vien "šviesesnio luomo" (ar vien dvarininkų, kaip ją pavadino Kėdainių gimnazija) kalba. Nors pats Koscialkovskis aiškiai nepasisakė, ko jis iš tikrųjų siekia, bet tai vėliau kiti savo atskiruose pareiškimuose paaiškino. Tačiau jo pastabą apie "kalbą be savo literatūros" vėliau priėmė ir rusų Mokslo taryba, sustačiusi galutinį projektą, tačiau ji pripažino, kad vien gudai savo literatūros neturi, o kad lietuvių kalba vis dėlto savo raštiją turinti ir dėlto galinti būti įleista į mokyklas.

---

18 J. Gieysztor, Pamiętniki I p. 317.

19 Zamečanija I p. 114-117.

Pedagoginė Raseinių bajorų mokyklos taryba,[20] kurioje dalyvavo ir labiau žinomi pedagogai, kaip pvz. Mironavičius, lygiai rimtai svarstė visus projekte paliestus klausimus. Rykštės panaikinimo klausimas ilgai debatuota ir jį svarstant į vieną posėdį buvo pakviestas ir žydų rabinas. Išskyrus vien daktarą Pšistanskį, visi kiti vienu balsu pasisakė už reikalingumą ją mokyklose palikti. O šiai nuomonei paremti Mironavičius net parinko atitinkamus Šventojo Rašto tekstus, kuriuose neva patariama rykštė vartoti. Taryba buvo suplanavusi net atskirą, savo siūlomą mokyklų organizacijos projektą, kuriuo vienos klasės pradžios mokyklose visi dalykai turi būti dėstomi žemaitiškai ("samogitų" kalba), o priklausomai nuo vietos ir to visuomenės luomo, kuriam mokykla skiriama — lenkiškai; dviejų klasių pradžios mokyklose rusiškai dėstoma tik augštesnėje klasėje, kur greta dėstoma ir žemaičių kalba, o Pakuršėje (latviams) ir Paprūsėje — vokiečių. Tos pačios kalbos turinčios būti dėstomos ir mokytojų instituose, o gimnazijose ir progimnazijose vietoje jų turinti būti dėstoma lenkų kalba (tai jau buvo įvesta nuo 1856 m.). Panašiai, kaip ir Telšių gimnazijos taryba, ir raseiniškė surašė mokytojų išlaidų sąmatą, kurioje taip pat įrašyta pusė štofo alaus kas dieną ir vynas (degtinė?) sekmadieniais, šventadieniais ir nenumatytais atvejais.

Prie tos bendrosios tarybos nuomonės buvo pridėtos dar atskiros nuomonės mokytojo Mironavičiaus apie visuotinį mokymą, Aframavičiaus apie populiarizavimą medicinos mokytojų institutuose ir daktaro Pšistanskio apie gimnastiką.

Panevėžio gimnazijos taryba konstatavo,[21] kad "liaudis (Lietuvoje) vengia mokyklų dėl to, kad jose dėstoma ne vietos kalba ... Visas dėstymas turi būti vedamas liaudies kalba, kadangi mokslas pradžios mokyklose yra tik namų mokslo tęsimas, kur vaikai kitos, be savo įgimtosios, kalbos negirdi ir nei rusiškai, nei lenkiškai nesupranta". Paskiau pasisako už rykštę ir už uniformos įvedimą.

Prie to gimnazijos tarybos pasisakymo platų komentarą buvo pridėjęs gimnazijos direktorius rusas Malinovskij.[22] Tai buvo tipingas biurokratas rusifikatorius, kurių tiek Lietuvoje paskiau po sukilimo atsirado. Tačiau, skaitydamasis su bendra liberaline projekto tendencija, jis per daug atvirai nepasisakė. Dėstomosios kalbos klausimo jis nelietė, bet labiausia mo-

---

20 Zamečanija I p. 117-142.

21 Zamečanija I p. 151.

22 Zamečanija I p. 162-220.

tyvuoja reikalingumą suteikti įvairias privilegijas mokytojams rusams, nes jie, esą, vykdami Lietuvon, pasiaukoją bendrajam valstybės labui.

Pedagogų tarybos tų mokyklų, kurios veikė Gudijoje, kur gyventojų daugumą sudarydavo gudai, dėstomos kalbos klausimo visai nelietė. Jų tarpe neatsirado nei vieno, kuris gudų kalbos reikalą būtų parėmęs. Bet Slucko ir Naugardėlio gimnazijos buvo kiek palietusios ir lietuvių kalbą.[23] Pvz. Slucko gimnazija pataria Žemaičiuose ir "tikrojoje Lietuvoje" pradžios mokyklose mokyti skaityti ir rašyti lietuviškai ir lenkiškai, o kitose "Vakarų gubernijose" lenkiškai, kur to vietos gyventojai pageidaus. Šiaip gi lenkų kalbos klausimas toms gimnazijoms nedaug terūpėjo, nes nuo 1856 m. ji jau buvo į gimnazijas įvesta, ir likę tose gimnazijose mokytojai lenkai, nebūdami tikri dėl savo ateities mokyklose, visai nestatė reikalavimo, kad visi gimnazijos dalykai būtų lenkiškai dėstomi. Minsko gimnazija vien reikalavo,[24] kad lenkų kalbos pamokos būtų visiems mokiniams privalomos, nežiūrint jų tautybės, kadangi, kaip tvirtino tos gimnazijos mokytojas Hejbovičius, vakarų gubernijose vietos kalba esanti lenkų (nors gimnazija ir konstatavo, kad daugumas gyventojų yra stačiatikiai) ir kadangi "slavų tarmių tarpe lenkų kalba užimanti vyraujančią vietą ir turinti tokią gausią dailiąją literatūrą, taigi pageidautina, kad kiekvienas tarp mūsų gyvenąs slavas (suprask — rusas) tą kalbą pažintų".

Suvedant vienan visų mokytojų tarybų pasisakymus, tenka konstatuoti, kad iš visų tikrosios Lietuvos gimnazijų tiktai Kauno gimnazija ir Vilniaus bajorų institutas visai nereikalavo "vietos" (lietuvių, žemaičių) kalbos dėstymo pradžios mokyklose. Visos gi kitos gimnazijos, vienos plačiau, kitos siauriau, tą reikalavimą vis dėlto buvo iškėlusios, nors nevisada jį sugebėdavo tinkamai motyvuoti. Kiek tai lietė aukštesnes mokyklas, tai tos pačios tarybos visos reikalavo, kad lenkų kalba būtų jose kuoplačiausiai dėstoma arba net kad ir visi dalykai gimnazijose būtų lenkiškai dėstomi. Iš mokyklų, veikusių gudų gyvenamose srityse, tik vienos Slucko ir Naugardėlio gimnazijos kėlė reikalą pradžios mokyklose dėstyti vietos kalbomis, o Balstogės gimnazija iš viso kėlė abejonių, ar neišrišant dėstomosios kalbos klausimo bus bendrai galima pačią mokyklų reformą įgyvendinti.

---

23 Zamečanija I p. 275-322.
24 Zamečanija I p. 240-250, 266.

IV

Įdomios yra ir atskirai pareikštos nuomonės mokyklų reformos klausimu paskirų rusų ir lenkų veikėjų. Nors jie sudarė kaip ir dvi priešingas viena kitai stovyklas, tačiau kiek tai liečia lietuvius ir gudus, tai jų atsiliepimai yra visiškai analigiški. Vieniems tiek Lietuva, tiek ir Gudija esančios tik "iskoni russkij kraj", kuriame tiktai viena rusų kalba turinti teisės mokyklose ir viešajame gyvenime. Kitiems lenkų kalba esanti augštesniųjų luomų kalba ir ji turinti virsti ir visos liaudies kalba; šiems, pritaikius vėliau lenkų vartojamą terminą, Lietuva ir Gudija esančios vien Lenkijos "Kresy Wschodnie". Su kaikuriomis tų stovyklų atstovų nuomonėmis jau teko mums anksčiau susipažinti. Iš rusų pusės jų nusistatymą reiškė Kandidovas, iš dalies Malinovskij, taip pat Minsko gimnazijos direktorius Bem, kurie visi reikalavo rusų dėstomos kalbos visų laipsnių mokyklose, pradedant pradžios mokykla ir baigiant universitetu. Iš lenkų stovyklos jau minėjome tokių A. Zdanavičiaus ir J. Koscialkovskio nusistatymą. Kiti mokytojai vis dėlto iš dalies sugebėjo suprasti tikruosius krašto reikalavimus mokyklų srityje. Tačiau, deja, ne mokytojai nulėmė krašto mokyklų ateitį.

Rusų biurokratų pažiūrą bene ryškiausiai išdėstė Vilniaus apygardos globėjas, pirmatakas vėliau pagarsėjusio Lietuvos rusifikatoriaus Kornilovo, kunigaikštis Širinskij Šichmatov.[25] Nors jis atvirai ir nestojo prieš dėstymą pradžios mokyklose vietos kalbomis, tačiau jam daugiausia rūpėjo ne patys mokyklos reformos reikalai, bet kova su "lenkiška propaganda", su "lenkiško gaivalo išsiplėtimu ir stiprėjimu mokyklose". Turėdamas tai galvoje, jis reikalavo valdinės priežiūros privatinėms mokykloms ir griežtai pasisakė prieš mokyklų globos tarybas, kuriose sprendžiamą vaidmenį vaidintų "lenkiškas gaivalas"; taip pat reikalavo, kad visos viešosios paskaitos būtų leidžiamos vien rusų kalba. Faktiškai jis dar nesugebėjo aiškiai suformuluoti Lietuvos rusifikatorių siekimų, tik kiek jų būsimąjį kelią nuškicavo. Tiktai jo vėlesnieji įpėdiniai sugebėjo jau aiškiai nustatyti rusifikacinės mokyklinės politikos gaires, nors neretai, kada jiems stigo argumentų, jie juos skolino iš savo idėjinių priešų — tų pačių lenkų. O lenkų bajorų atstovai galėjo semtis sau medžiagos kad ir iš tų pačių mokyklų komiteto paskelbtų "pastabų". Tačiau tuo laiku net ir rusų valdininkų tarpe tokios rūšies "nuomonės" buvo

---

[25] Zamečanija I p. 432-435.

gan retos. Pvz. greta Širinskio Šichmatovo nuomonės visai priešingą nuomonę buvo paskelbęs Gardino mergaičių mokyklos direktorius Vinogradov, kuris pabrėždavo reikalą "Vakarų gubernjos" pradžios mokyklose mokyti "lenkus lenkų kalba, o žemaičius žemaitiškai".

Vieną būdingiausiųjų ir atviriausiųjų vietos lenkiškos "šviesuomenės" nuomonių buvo komitetui atiuntęs Minsko gimnazijos garbės globėjas Jodko Narkevičius.[26] Atkreipdamas dėmesį į tai, kad projektas nebuvo skiriamas Dorpato mokslo apygardai, jis atvirai pastato klausimą, kodėl kas laikoma naudinga ir reikalinga visai valstybei nebus įgyvendinta Dorpato apygardoje. Jis toliau sako: "Aišku, kad čia valdžia randa reikalingu prisitaikinti prie vietos sąlygų, būtent prie to, kad tenai augštesnysis gyventojų sluogsnis kalba vokiečių kalba. Todėl ten tiek universitete, tiek vidurinėse trijų Pabaltijo gubernijų mokyklose visas dėstymas eina ne rusų, ne latvių ir ne čuchnų (estų) kalba, bet vokiečių. Kita vertus, visiems žinoma, kad devyniose vakarų gubernijose visas augštesnysis gyventojų sluogsnis vartoja lenkų kalbą. Tai kodėl kas laikoma naudinga ir teisinga trims Pabaltijo gubernijoms, netaikoma broliškai slavų tautai, gyvenančiai devyniose gubernijose?... Esą patys valstybės interesai to reikalauja, kad su broliais slavais būtų elgiamasi taip, kaip su vokiečiais." Panašiu principu Jodko Narkevičius kritikuoja visą projektą ir pagaliau prieina išvados, kad visas jis buvęs sudarytas vien tiktai "stačiatikiams ir raskolninkams". Be abejo, jis visai teisingai pastebėjo, kad skelbimas visai valstybei vieno tiktai įstatymo esąs absurdas, nes jis nenumato vietos kalbų ir tikybų skirtumo. Tačiau jam nerūpi, kad visų Lietuvos ir Gudijos tautų teisės būtų lygiai traktuojamos, ir jis vien tiktai iškelia reikalavimą, kad sekant Dorpato apygardos pavyzdžiu, kur latviai ir estai yra verčiami vokiškai mokyklose mokytis, šiuose kraštuose visi būtų mokomi lenkų kalba. Nors jis nepažymi, kas tie būtų buvę "visi", bet iš jo motyvacijos aišku, kad jis čia galvoje turėjo lietuvius ir gudus. Kitų išvadų iš jo nuomonės nėra galima padaryti.

Panašiai savo nuomonę formulavo ir Minsko gub. bajorų vadas Lappo.[27] Jis tvirtina, kad visi šio (kurio?) krašto vaikai tik lenkiškai moką, taigi jis ir reikalauja, kad "krašto mokyklose viskas būtų dėstoma vien lenkų kalba, kaip kad buvo ligi 1834 m.", išskyrus tik vienos rusų kalbos dėstymą..

---

26 Zamečanija I p. 402 ir toliau.
27 Zamečanija I p. 458-462.

Ir tai ne vien tiktai gimnazijose: "Turint galvoje, kad vietos miestiečiai, ūkininkai — katalikai ir visas smulkesniųjų bajorų luomas, lygiai kaip ir didesnioji dalis iš unijos pravoslavijon įjungtų gyventojų pirmasias maldas kalba lenkiškai, iš motinų lenkiškai mokosi tikybos pagrindų, taip pat ir vietos valstiečių, tiek katalikų, tiek ir stačiatikių santykiuose su dvarininkais ir namie ir administracijoje vyrauja lenkų kalba, kas turėjo tas pasėkas, kad be vietos šnektos darbininkai supranta tiktai lenkų kalbą, laikau, kad ir pradžios mokyklose dėstymas turi eiti lenkų kalba". Dėl tos pat priežasties ir mokytojų instituose dėstymas turįs eiti lenkiškai, nors jo nuomone, bendrai tie institutai nėra reikalingi, nes, mat, kiekvienas kiek apsišvietęs žmogus galįs būti geras mokytojas... Baigdamas, jis dar pasisako, jog "jei šie mano pasiūlymai ... nebus priimti ... mūsų liaudis pasijus nuskriausta, palyginus su čerkesais, latviais, čuchoncais ir kongresuvkos (tikrosios Lenkijos) lenkais". Tokiu būdu jis dar statėsi liaudies reikalų gynėju.

Prie tų ciniškai atvirų tariamojo gudų ir lietuvių tautos reikalų gynėjo žodžių sunku jau ką ir bepridėti. Tačiau jie aiškiai rodo, kiek klydo ar tikriau kiek kitus sąmoningai klaidino tie, kurie spaudoje vėliau tvirtino, kad lietuvių ir gudų nutautinimas praeityje ėjęs neva gaivališkai, visai į tą procesą nedarius sąmoningos įtakos vietos lenkams ir sulenkėjusiems bajorams.[28] 60-jų metų lenkiškieji imperialistai čia atvirai atskleidė savo tikslus ir atvirai elgėsi taip pat, kaip daug vėliau užsimaskavę įvairiais demokratiniais ir nedemokratiniais šūkiais darė ir jų įpėdiniai, lygiai taip pat, kaip prieš juos tai darė jų tėvai, kuriems tik nebuvo progos viešai tais klausimais pasisakyti.

Naugardėlio apskrities mokyklų garbės vizitatorius kunigaikštis Radvila pasisako[29]: "Baltijos pajūrio gubernijose, kur visas dėstymas mokyklose eina gimtąja kalba (vokiečių — latviams ir estams), kiek gi ten valdžia turi savo šalininkų!... Pas mus nei bajorai, nei valstiečiai, nei miestiečiai rusiškai nesupranta. Todėl laikau, kad būtina visus dalykus mokyklose dėstyti vien tiktai visiems suprantama lenkų kalba ..."

Naugardėlio apskrities bajorų vadas Brochockis[30] sakosi reiškiąs ne vien savo, bet ir visų Naugardėlio kontraktų metu

---

[28] J. Fijałek Kościół Rzymsko - Katolicki na Litwie - Polska i Litwa 1914.

[29] Zamečanija I p. 451-452.

[30] Zamečanija I p. 448-451.

susirinkusių bajorų nuomonę: "būtina visose žemesnėse ir augštesnėse mokyklose grąžinti visų dalykų dėstymą lenkų kalba ... net ir rusų kalbos reikia mokyti lenkiškai (berods taip toli tik vienas Brochockis tenuėjo) ... Ypač tai būtina miesto ir parapinėse mokyklose. Šio krašto žmonės rusiškai moka dar mažiau, negu lenkai; jų kalba yra slavų lenkų šnekta, tiek neturtinga kalba, kad norėdami kokią rimtesnę mintį pareikšti, valstiečiai vartoja vien tiktai grynus lenkiškus žodžius; dėl nuolatinių santykių su bajorais visi valstiečiai lenkiškai supranta, o kiti lenkiškai kalba ne blogiau už tikruosius lenkus..."

Taigi iš tų pasisakymų aiškiai matyti, kad politinė visų imprialistų filologija visada eina tais pačiais keliais: gudų kalba esanti slavų lenkų šnekta, lietuvių kalba tai "skytų ir slavų mišinys" (Kollątaj), latvių sudaryta iš žemaičių ir vokiečių (tas pats), o žemaičių, tai apskritai — nei šis, nei tas — "ni sioje ni toje" (kun. Baginskis).

Plačiai žinomas istorikas, Vilniaus archeologijos draugijos vicepirmininkas Mykolas Balinskis, 1858 m. spausdindamas Kirkoro redaguojamoje "Teka Wilenska" "Chlop'o z pow. Mariampolskiego" (Mikalojaus Akelaičio) laišką[31] apie būtiną reikalą prikelti lietuvių kalbą, kiek pasvyravęs, ar "reikalinga didinti raštijų skaičių, susirūpinant pamiršta ir tik siaurose ribose tebevartojama kalba", vis dėlto pripažino, kad "kadangi kaimiečiai, kurie nekalba kitaip, kaip Mindaugo ir Gedimino kalba, negali būti palikti be augštesnio išsilavinimo', tai "negalima palikti tos jų kalbos nepažinus ir neištyrus". Tačiau porą metų po to įsitraukęs į politiškai visuomeninį lenkų darbą Lietuvoje, jis tiek nuo to reikalo nutolo, kad patiekdamas mokyklų reformos klausimu savo nuomonę, jis, kaip ir kiti lenkų veikėjai, stato vien reikalavimą, kad visose pradžios ir vidurinėse mokyklose būtų įvestas dėstymas vien lenkų kalba. Šiuo metu, kada šis klausimas virto grynai praktikos darbu, o ne teoriniu samprotavimu, jis visai pamiršo, kad bendrai esanti lietuvių kalba, nors čia kaip tik ir būtų geriausios progos ją pažinti ir duoti lietuvių liaudžiai galimumą siekti "augštesnio išsilavinimo".

Yra atskirai patiekta ir nuomonė amžinai tarp dviejų kėdžių sėdėjusio, tarnavusio "ir vieniems ir kitiems" "Kur-

---

31 "Teka Wileńska" 1858 s. 3 p. 379-384: Odezwa do Redakcji "Teki Wileńskiej", kur įdėtas laiškas "Chłop'o z pow. Marjampolskiego" (Akelaičio) ir Auszlawiso (Balinskio) atsakymas.

jer Wilenski" redaktoriaus Adomo Kirkoro.[32] Šis, kad ir konstatuoja, jog Lietuvoje yra arti milijono (jo paties kitur skelbtais daviniais per tris milijonus) žmonių, kurie kalba lietuviškai ir žemaitiškai, tačiau tvirtina, kad "vox populi" (Kirkorui tai buvęs vienintelis jo politinių pažiūrų mastas) ir įtakingų pedagogų nusistatymas reikalaująs, kad "vietos mokyklose visi dalykai būtų dēstomi lenkų kalba". Tačiau savo nuomonēs pabaigoje jis pareiškia pageidavimą, kad valdžios lēšomis būtų leidžiami vadovēliai rusų, lenkų, lietuvių ir žemaičių kalbomis. Bet kam tie vadovēliai ne lenkų kalba, jei visas dēstymas turįs eiti vien lenkiškai? Čia gal ir bus kiek įtakos padariusi akcija, kuriai ir jis pats tuo laiku kiek talkininkavo, už leidimą populiariųjų, liaudžiai skiriamų knygučių ir lietuviškai. Kita vertus galējo čia nusverti ir tas faktas, kad Kirkoras turējęs tuo laiku nuosavą spaustuvę ir gal tikējo, kad tie vadovēliai bus vien jo spaustuvēje spausdinami ir galēs jam duoti gražaus pelno.

Tuo būdu tarp tų "visuomenēs atstovų", kurių tarpe tikrųjų tos visuomenēs balsų ir visai nebuvo, pareikštų nuomonių buvo ir tam tikro nesuderinimo ir disonansų. Arčiau su liaudimi susidurianti demokratiškesnē tikrosios šviesuomenēs dalis, kad ir ne visai pozityviai, bet vis dēlto kiek suprato tikruosius tos liaudies pageidavimus ir reikalus. Tuo tarpu dvarininkai ir tie lenkiškos inteligentijos sluogsniai, kurie buvo arčiausiai su dvarininkais susirišę, permirkę tradicine bajoriškos fanaberijos ideologija, nepripažindavo ir mokyklų srityje liaudžiai jokių teisių ir norējo ją visiškai pavergti ne vien ekonomiškai, bet ir kultūriškai ir tautiškai. Panašias tendencijas, kad ir kiek kita linkme einančias, turējo ir vis stiprējanti tuo laiku rusų biurokratija, kuriai kaip tik labiausiai rūpėjo rasti kelius kaip ir ekonomiškai ir kultūriškai išnaikinti lietuvių ir gudų valstiečius.

Pradžioje kiek kitaip į tą reikalą žiūrējo toji rusų valdininkijos Lietuvoje dalis, kuriai turējo kiek įtakos ano reformų laikotarpio liberalinē tendencija. Švietimo srityje tai linkmei atstovavo anas švietimo ministerijos mokslo komitetas, kuris buvo surašęs aną mokyklų reformų projektą. Jis susigriebē, kad jis buvo pradžioje nepastebējęs Lietuvos ir Gudijos lenkų ir lietuvių, ir vēl iš naujo perredaguodamas savo mokyklų reformos projektą, buvo įnešęs ir šiokių tokių pataisų, kurios būtų galējusios patenkinti ir tų tautybių reikalus. Tiktai viena gudų kalba, kuri, atsirēmus Koscialkovskio

[32] Zamečanija I.

ir kitų "nuomonėmis", pripažinta kalba "neturinčia savo literatūros", šiame projekte negavo jokių teisių mokyklose.

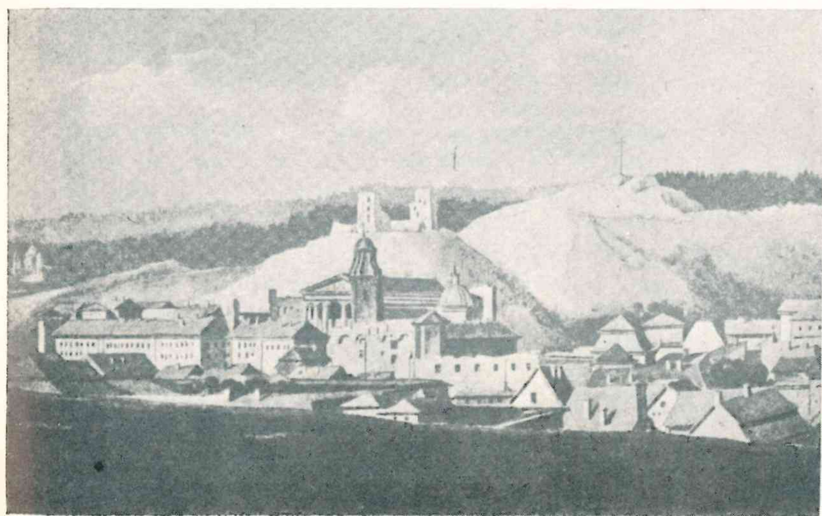
Tuo tarpu užėjo 1863-1864 m. sukilimo metai ir vietoje mokyklų sava ir lenkų kalba, Lietuva gavo lietuvių spaudos uždraudimą ir visišką pašalinimą iš mokyklų ne vien lietuvių, bet ir lenkų kalbų.

Negeresnis buvo likimas viso to mokyklų reformos projekto ir pačioje Rusijoje. Biurokratai jį visą galutinai palaidojo.

Generolas Jokūbas Jasinskis (V. Slivinskio litografija)

E. Smuglevičius akvarelė — Vilnius XVIII a.

19-to Lietuvių pulko jaunesnis leitenantas Medekša

1863 m. sukilėlių vadas kun. Antanas Mackevičius šventina sukilėlių vėliavas

A. Grottgeris Kautynės (iš ciklo Lietuva)

Sukilėliai išžygiuoja iš Gardino

Muravjovas karia sukilėlius Vilniuje

Kostas Kalinauskas

Zigmantas Sierakauskas

Emilija Platerytė

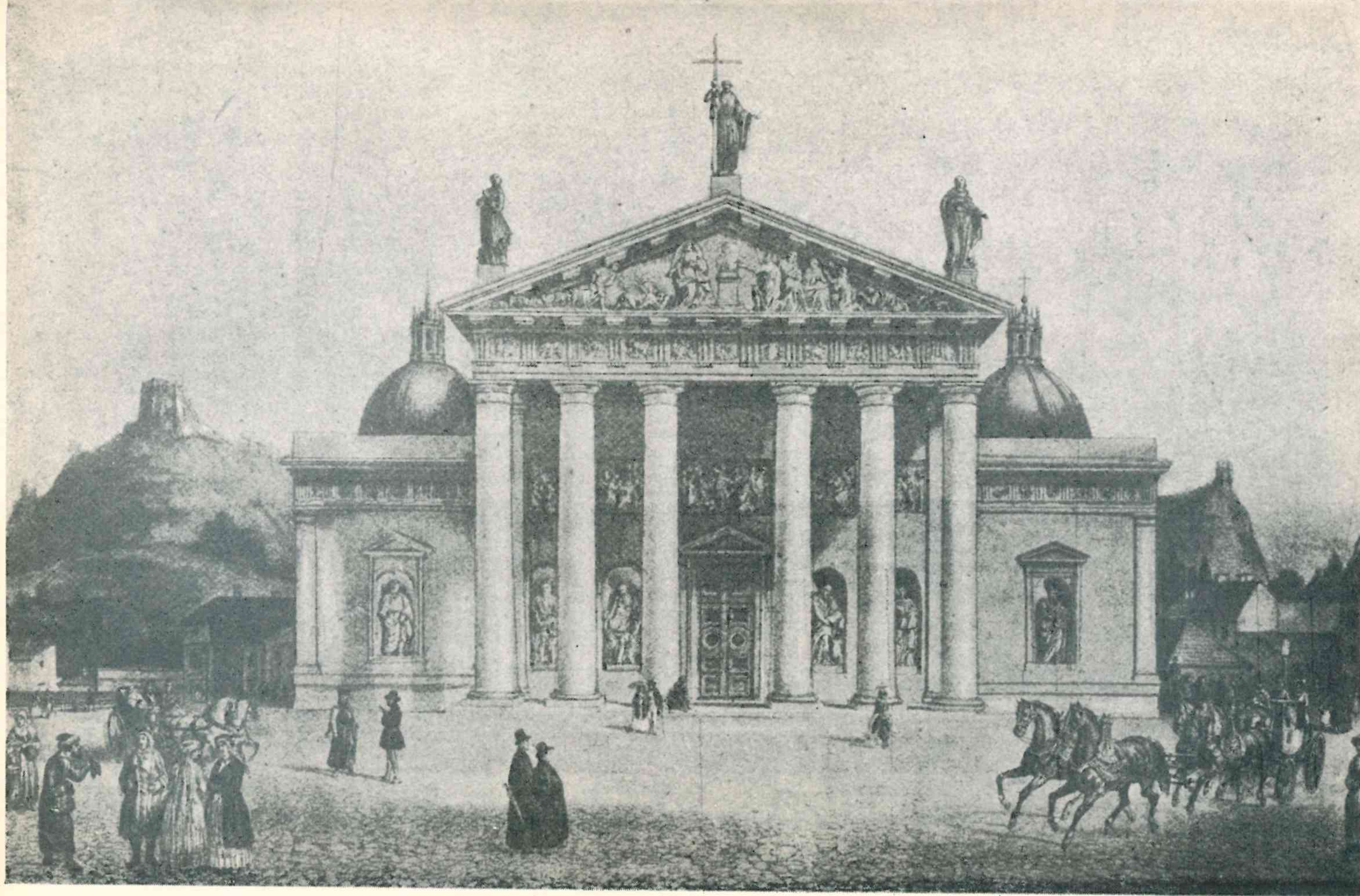
Kražių miestelis, kur 1893 m. rusų kazokai įvykdė žudynes

1863 m. sukilėlio Kenkelio kapas čikagos kapuose, J. A. Valstybėse

Tremtiniai pakeliui į Sibirą

Vilniaus katedra XVIII a. pabaigoje

Lauvergne — Kaunas XVIII a. pabaigoje

Prisikeliančios Lietuvos kaimas

Lietuvos Aukštoji Karo Mokykla pratimo metu ant Medvēgalnio kalno — J. Bulikos nuotr.

1863-1864 m. sukilėlių paminklas jų kalnelyje šiauliuose

17. KUNIGO MATO VEITO ATSIMINIMAI IŠ 1863 M. IR IŠ TREMTIES[1]

Kunigas Matas Veitas, gimęs 1834 m. Veitelių kaime, Ylakių valsč., Mažeikių apskr. Mokėsi privatinėje Sidabravičiaus (Sidabro) pradžios mokykloje Sedoje. Dvejus metus pagyvenęs po to tėvų ūkyje, stojo į Varnių kunigų seminariją, kurią baigęs buvo 1861 m. įšventintas kunigu ir paskirtas Ylakių vikaru. Ylakiuose jį užtiko 1863 m. sukilimas, dėl kurio jis buvo ištremtas į Archangelsko guberniją. 1871 m. grįžęs iš ištrėmimo, ligi 1885 m. buvo paskirtas į Kuršą, iš kur tačiau ilgainiui buvo priverstas išsikelti į Kazanę, iš kur jau geru noru pats išsikėlė į Sibirą, kur buvo įvairių parapijų klebonu. Grįžo į Lietuvą tiktai 1909 m. ir po kurio laiko gavo filialisto vietą Kalnalyje Salantų par. Nuo 1913 m. buvo altarista Skuode, kur mirė 1923 m. sausio 13 d. Savo atsiminimus iš 1863 m. ir iš ištrėmimo surašė lenkiškai jau senatvėje, grįžęs į Lietuvą. Čia juos pateikiau, išvertęs į lietuvių kalbą, tik vietomis apleidęs kai kuriuos visai nereikšmingus pasakojimus. Išnašose pateikiau kiek savo pataisų ir patikslinimų. **V. B-ka.**

1863 metai atmintini istorijoje savo liūdnomis pasėkomis. Čia pateikiu visus mano išgyventus tuo laiku įspūdžius ir iš mano kelionės į Archangelsko gubernijos šiaurę. Bet sunku

---

1 Pirmą kartą išspausdinta "Mūsų Senovėje" II tome Nr. 1(6) 1937 m. p. 62-77, Nr.2(7) 1938 m. p. 247-261.

man viską prisiminti, nuo to laiko praėjus beveik pusei šimtmečio. Tačiau praėjusius mano gyvenimo momentus iškeldamas aikštėn, nusistačiau viską atžymėti atvirai ir paprastai, kiek jie mano atmintyje išliko. Buvau tuo laiku dar jaunas, nes teturėjau 28 metus ir pradėjau eiti antruosius kunigystės metus... Nemanau tvirtinti, kad tai, ką aš rašau, turėjo kokią reikšmę, bet buvęs svarbių mano gyvenime įvykių liudininkas ir net, kad ir nereikšmingą, bet vis dėlto suvaidinęs juose tam tikrą vaidmenį, nusistačiau juos aprašyti, kiek pats mačiau, prityriau, išgyvenau ir atsimenu.

1863 m. vasario 23 d.[2] visas kraštas pabudo visai naujoje būtyje. Visai rusų galybei buvo paskelbtas karas ir reikėjo jį palaikyti — uždavinys, jei nevisai nepakeliamas, tai bent išimtinai sunkus... Dėl tvirtų mano pažiūrų ir fantazijos daviaũs įsitraukti sumišimo sūkurin, kaip ir didesnioji ano meto jaunuomenės dalis, be vilties laimėti tai, ko buvo siekiama, bet vien tik ta įsisiūbavusia nusiminimo pajėga, kuri verčia žmogų pulti į ugnį, gelbstint žūstantį mylimą asmenį, tėvynei aukojant tai, ką kas galėjo.

Vyskupui Valančiui įsakius, visoje vyskupijoje buvo kunigams uždėta prievolė per ištisus metus kiekvieną penktadienį mokyti vaikus katekizmo, kad jie būtų tinkamai paruošti pirmajai išpažinčiai ir šv. komunijai. Vieną penktadienį gegužės mėn.[3] staiga buvau iššauktas iš bažnyčios. Bažnyčios durų slenkstyje manęs laukė kažinkas nepažįstamas. Nieko pradžioje nemanydamas ir nieko neįtardamas, paprašiau nepažįstamą svečią pas save. Bet tik mums peržengus buto slenkstį, tariamasis mano svečias prabilo trumpai ir griežtai: "Areštuoju kunigą, ruoškis kelionei". Čia tarp kitko primenu, kad jau prieš dvi savaites čia buvo suimta dešimt kaimiečių ir valsčiaus raštininkas ir išvežti į Telšius. Žinia, kad esu areštuotas, žaibu paplito po miestelį.[4] Moterys ir motinos su vaikais, verkdamos ir raudodamos, apsupo mano butą, o saugumo organai nesigailėjo smūgių ... (Toliau eina aprašymas atsisveikinimo su tėvais) ... Su tėvais atsisveikinęs, jau nieko nejutau, kas vyko aplinkui ... Kelias valandas pavažiavęs, atsipeikėjau Sedoje, 3 mylias nuo Ylakių. Čia valandėlei sustoję ir atsilsėję, važiavome toliau. Diena jau ėjo vakarop, o ligi

---

[2] Čia autorius apsiriko visu mėnesiu, nes sukilimas prasidėjo ne vasario mėn., bet sausio mėnesio pabaigoje. V. B-ka.

[3] Kun. Veitas buvo suimtas 1863 m. gegužės 18 d., bet 1863 m. tai buvo ne penktadienis, o šeštadienis.V. B-ka.

[4] Ylakius.

miesto[5] dar buvo geras kelio gabalas. Neprivažiuodami miesto, sustojome prie žydų karčiamos ties "Plinkšų pušynu". Palydovai tarėsi: naktį neįleis į miestą, o čia dar gali pulti sukilėliai. Čia tenka pastebėti, kad išimtinais laikais buvo skiriami karo patruliai, kurie nuo 9 valandos vakaro ligi auštant patruliavo visuose vieškeliuose ir paprastuose keliuose, žiūrėdami tvarkos ir miesto saugumo. Juos sudarydavo pėstininkai ir raiteliai. Kaip tik tuo laiku atvyko kareivis iš patrulių, kuris, pastebėjęs vežimą, užklausė karčiamininko, kokius jis svečius turi. Šis trumpai atsakė, kad čia veža suimtą kažkokį sukilėlį pas karo viršininką. Raitelis, daugiau nieko neklausdamas, paspaudė arklį ir nulėkė į miestą, pranešdamas, kad prie pat miesto sukilėliai ilsisi karčiamoje. Nakties tylumoje mieste buvo pakeltas aliarmas ir tuojau buvo pasiųstas sukilėlių sutikti raitelių būrys, o jų pėdomis ir pėstininkai.

Išgirdau kieme ir apačioj karčiamoje nepaprastą triukšmą ir duryse pamačiau keistą asmenį su kareivio miline, su pliku kardu rankoje.

— Tu, maištininkų vade, nesijudink, kitaip sukaposiu!

Tačiau mano karys, nematydamas be manęs ir virdulio nieko, tuojau atslūgo ir jau ramiu tonu įsakė paskui eiti. Stiprioje apsaugoje išsiruošėm į miestą. Dėl neįprasto triukšmo vidury nakties visi miesto vartai buvo uždaryti ir net kalėjimo vartai užsklęsti, taigi ligi ryto buvau laikomas po grynu dangumi ir dviguboje apsaugoje. Tokia buvo mano pirma nakvynė nuo 1 valandos nakties ligi 9 valandos ryto. Negalėdamas ant kojų pastovėti, atsisėdau grindinyje ir kankinausi ligi 9 val. ryto.

Priėmimo diena. Apie 10 val. atėjo kažkoks kapitonas ar praporščikas, kurį pagerbė mano angelai sargai. Kapitonas kažką sumurmėjo, ir kareiviai pasuko į mane durtuvus. Jau maniau, kad mane kaip avies kepsnį ant jiešmo iškels. Antrą kartą vadas vėl kažką sumurmėjo, ir tuojau nužygiavo. Tokioje iškilmingoje apsaugoje ėjau, nežinodamas kur. Staiga vadas visus sustabdė, ir atsipeikėjęs pamačiau prieš save kažkokį ypatingą raudonu stogu pastatą su užrašu viršuje "tiuremnoe zakliučenie".[6] Prie vartų stovėjo sargybinis, kuriam davus ženklą, vartai su triukšmu atsidarė, ir vartuose pasirodė kažkoks drūtas žmogus su raktų pundu. Mano vadas šiam asmeniui atidavė paketą, ir po to mano nakties

5 Ligi Telšių.
6 Kalėjimas.

sargai nuėjo. Mano naujas nepažįstamas ponas, kalėjimo viršininkas, vadinamas majoru, įsakė eiti paskui jį.

Egzaminas ir apžiūrėjimas. Priėmė jis mane gan mandagiai, pasodino, surašė apie mane žinias. (Kad nepatektų į kriminalinį kambarį, autorius jį kratančiam prievaizdai davė kyšio. Šis jį paėmė ir liko jam palankus. V. B-ka).

Įvedimas į nemokamą butą. Buvau įvestas į geriausią kambarį, skirtą padoresnei publikai. Pirmas įspūdis — visiškas oro trūkumas. Kambarys vienu geležinėm štangomis langu. Palyginti nedidelėje, dviejų kvadratinių sieksnių kameroje sugrūsta gyventojai, kurie jau kelis mėnesius naudojosi nemokamu butu. Nemokami gyventojai buvo kunigai Mokrzeckis, domininkonas iš Žemaičių Kalvarijos, Daugėlo iš Tryškių, Juškevičius iš Žemalės, Milevskis, Gargas,[7] kuris paskiau buvo sušaudytas, Dorpato universiteto studentas Bačanskis ir kamerdineris, kuris mums patarnaudavo ir tvarkė.

Nemokamo buto baldai. Pradžioje negalėjau gerai susivokti. Tik mačiau, kad senesnieji gyventojai gulėjo vienas greta kito ant kažkokio paaukštinimo, suspausti, kaip silkės statinėje. Patalinę sudarė keli čiužiniai, padėti ant sukaltų iš lentų narų. Kiti, nesutilpdami naruose, šioje tikrai karališkoje lovoje, gulėjo ant plikų grindų. Ir aš prie jų prisidėjau, atsigulęs ant vasarinio apsiausto ir sermėgos. Tokiuose patogumuose praleidau čia porą savaičių.

Kelis kartus įeidavo čia prievaizdas, šaukdamas į tardymą auditoriate. Sunkiausia buvo tai, kad niekas suimtųjų nežinojo, kaip ilgai sėdės ir koks bus jo likimas.

---

7 Kunigas Antanas Gargas (Gargasas) (g. 1825.VIII.16 Rekečių k. Viekšnių valsč., sušaudytas Telšiuose 1863.X.7), neramaus būdo kunigas. Konsistorijos nutarimu už įvairius nusikaltimus (jų tarpe ir kriminalinius) 1856.III.28 buvo uždarytas į kunigų pataisos namus. 1863.V.11 vysk. Valančiui leidus (tai vėliau Valančius užginčijo), išėjo kapelionu į Šimkevičiaus būrį. Bet dėl jo blogo elgesio sukilėliai jo savo tarpe negalėjo pakęsti ir VI. 7 jį grąžino atgal pas rokitus, kun. A. Kašarausko globai. Rusams sumušus Bagdonavičiaus būrį, kažkas pranešė jiems apie Gargaso buvimą sukilime. Jis buvo jų paimtas iš kalėjimo, atgabentas į Telšius ir sušaudytas už priklausymą būriui, kiršinančius pamokslus, paskelbimą sukilėlių manifesto Lydavėnuose ir puolimą Varnių 1863.VI.2. Kun. Daugėla tai Tryškių klebonas Adolfas Daugėla (1813-1893), išlaikytas kalėjime ištisus metus, bet paskiau grąžintas į Tryškius. Studentas Bačanskis tai Peliksas Bačanskis nuo Viekšnių, dvarininkas, 1851-1854 m. studijavęs Dorpato universitete ir 1856 m. gavęs kandidato laipsnį. V. B-ka.

Valgymas. Maistas buvo nekoks: iš ryto vietoje arbatos gaudavom karšto vandens. 12 val. kiek duonos su smėliu, braškantį mėsos gabalėlį, kuris buvo mums atnešamas rankomis. Po to patys iš katilo atnešdavom kokius du medinius indus, kokius kaime vartoja galvijams, sriubos, kurią srėbėm mediniais šaukštais, ir vėl karšto vandens. Kai patys turėjome arbatos, tai įberdavom dėl spalvos.

Tokioje draugijoje atsiradęs, radau visus geriausioje nuotaikoje, lyg kokiose pakasynose ar iškilmėse: juokėsi, bėrė sąmojus, tačiau vis tai buvo vaidinta. Man vis kažkas širdį slėgė, ir negalėjau įprasti. Taip slinko valandos, dienos, savaitės, o mūsų malonus būrys čia didėjo, čia mažėjo.

Po kelių dienų buvau iššauktas į karo komisiją, kur man teikė įvairius kaltinimus, į kuriuos turėjau atsakinėti žalčio gudrumu, kad reikalai nepablogėtų. Tai buvo kartojama kas dvi savaitės, kol atsirado du liudininkai, kurie įrodinėjo, kad aš aktyviai dalyvavau sukilime. Jų kaltinimus nelengva buvo sugriauti ir įrodyti, kas per tipai tie liudininkai. Po tardymo stiprioje apsaugoje buvau grąžintas į ramią vietą ir uždarytas, kaip paukštis narve.

Aplankymas. Liepos 15 d. į Telšius atvažiavo Kauno gubernatorius Muravjovas, ano garsiojo sūnus.[8] Lankydamas visas įstaigas, neaplenkė ir politinio kalėjimo. Įžengdamas į mūsų kamerą ir pamatęs vienus kunigus, užklausė apskrities karo viršininko Fišerio, ar čia vieni kunigai. Šiam patvirtinus, Muravjovas, kaip tikras rusų patriotas, nesivaržydamas posakiais, pasakė: "Gyvuliai, reikia juos uždaryti kameroje arčiau išeinamos vietos". Po to apsisukęs išėjo.

Aplankymo pasekmės. Kitą dieną gubernatoriui išvažiavus, karo teismas nuteisė kunigą Mokrzeckį ištremti 24 metams į Sibiro kasyklas, atėmus jam visas teises. Sekančią dieną, 18 liepos, apkaustytas, kalinio drabužiais, stipriai saugomas, jis buvo išvežtas į kelionę. Kartu su juo išvedė ir kunigą Milevskį, ištremtą administraciniu būdu į Rusijos gilumą policijos priežiūron. Šiemdviem iš mūsų tarpo išėjus, visi likę nupuolėme dvasia, nežinodami, kas mūsų laukia.

Nauji gyventojai. Pavakary liepos 31 d. į mūsų tarpą at-

---

8 Čia autorius daug ką pamiršo. Kaip matyti iš susirašinėjimų Valančiaus archyve, Veitas ne visą laiką buvo laikomas kalėjime. Beveik jau po savaitės jis buvo išleistas už užstatą ir ligi geg. 30 gyveno pas kun. Moncevičių Telšiuose. Nuo geg. 31 buvo už užstatą grąžintas į Ylakius; ir tik, matyti, kuriam laikui praėjus, atgal grąžintas į Telšių kalėjimą. **V. B-ka.**

vyko kunigas Izidorius Noreika ir pulkininko sūnus Kornilovičius. Pirmasis buvo taip negailestingai sukapotas ir sumuštas nagaikomis, kad buvo visiškai nepanašus į žmogų.

Rugpiūčio 1 d. 9 valandą į mūsų kamerą atvyko 11 karo teisėjų, kurie čia surašė formalų tardymo aktą. Kunigas Noreika taip buvo apsilpęs nuo žaizdų ir kazokų smūgių, kad savo jėgomis negalėjo atsikelti.

Triumfalus kunigo Noreikos laidotovių ceremonialas. Per iškilmingą šv. Panos Marijos šventę 2 rugpiūčio, vad. parcinkuliu, kada bažnyčios varpams skambinant pamaldūs žmonės skubėjo bažnyčion į pamaldas, staiga pro apkaustytus kalėjimo langus pamatėm kažkokį sumišimą. Vieni skubiai traukėsi, kiti kaip galėjo grūdosi prie namų. Išgirdom kažkokį bildesį, pamatėm žygiuojantį kareivių dalinį, kuris, pasiekęs mūsų nemokamą apartamentą, sustojo prieš jį, o tuojau už jų buvo triumfalus vežimas. Taip pat gražia rikiuote sustojo ir kitas raitelių būrys. Negalėjome suprasti, ką visa tai reiškia, bet štai atsidarė mūsų kameros durys, ir slenkstyje sustojo dviejų žandarų lydimas kunigas Suchomel bažnytiniuose drabužiuose — kamžoje ir stuloje ir kryžium rankose. Suchomel — nebejaunas kunigas bernardinas, sumišęs. Tokius svečius pamatę savo kameroje, visi senieji uždaryti gyventojai pasijutom lyg elektros kibirkštį gavę — kas iš mūsų bus auka?

Kun. Suchomel prisiartino prie kunigo Noreikos ir pasakė jam: "Broli Kristuje, kunige Izidoriau, ruoškis mirti, atlik išpažintį". Mes likę, kaip avys vilko pabaidytos, be žado susigrūdom kertelėje, kol bus atlikta išpažintis. Po išpažinties žandarai paėmę kunigą Noreiką už pažasčių išvedė jį į aikštę, kur stovėjo anas triumfalusis vežimas; pasodino kunigą į vežimą ir iš abiejų jo pusių susėdo apsaugai po trejetą žandarų, kad auka nepabėgtų. Kun. Suchomel su kryžium rankose stojo priekyje, kad palydėtų kunigą Izidorių į amžiną atilsį. Kai viską paruošė, sudavė į būgnus ir išžygiavo. Kunigas Noreika balsiai šaukė: "Melskitės už kunigo Izidoriaus dūšią", kol pasiekė žudynės vietą. Per pusę valandos pasiekė numatytą vietą, kur viskas jau buvo paruošta: duobė iškasta, per du žingsnius nuo kapo stovėjo stulpas ir greta stovėjo kunigas. Kunigui Noreikai nuvilko kunigo drabužius, nuėmė rožančių ir škaplierius, o jų vietoje užvilko mirties marškinius su kapišonu. Pastatė jį nugara į stulpą, o rankas surišo užpakalyje. Atnaujindami žaizdas, operatoriai ar tikriau budeliai atsitraukė. Dvylika šaulių stovėjo pasiruošę ir, davus ženklą, mirtinas šūvis baigė žemišką kunigo Izidoriaus No-

reikos gyvenimą. Prisiartino plackomendantas su gydytoju ir, įsitikinę, kad jis tikrai negyvas, perpiovė virvę, kuria jis buvo pririštas prie stulpo, ir nušauto kunigo kūnas savo svoriu įkrito į duobę. Po to ant velionies metė kunigo drabužius ir škaplierius. Duobę užkasė ir po to per ją kelis kartus prajojo kazokų būrys ir sulygino vietą, kad negalima būtų pažinti, kur guli velionies kūnas. Be to, kuriam laikui pastatė karinę sargybą. Pagaliau sugriežė karinis orkestras ir triumfaliai visi sugrįžo į miestą, lyg būtų visą pasaulį nukariavę. Tačiau, nežiūrint tokios iškilmingos nuotaikos, kiekvieno veide matei skausmą ir nusiminimą. Aš to atsitikimo, kurio buvau artimas liudininkas, negaliu nei aprašyti, nei apsakyti.[9]

Naktis iš 3 į 4 rugpiūčio. Pagaliau, po egzekucijos, 3 rugpiūčio, ir po dviejų tylos mėnesių vėl buvau iššauktas į tardomąją komisiją. Nuo kalėjimo vartų ligi teismo namų buvau lydimas per visą miestą padidintos sargybos. Pasitikę prie durų žandarai įvedė į teismo salę. Čia vienas teismo narys paskaitė protokolą, kad esu atiduotas karo teismui, ir užklausė, ar aš ko neturiu prieš teisėjus. Kas toliau buvo skaitoma ir kalbama, aš nieko neatsimenu, tik tiek, kad mano akyse vaidenosi stulpas, prie kurio būsiu pririštas, ir atviro karsto gelmė — štai ir mano žemiškojo gyvenimo galas. Grįždamas atgal į kalėjimą, girdėjau balsus: "Brangus kunige, nenustok pasitikėjimo Dievu". Kada grįžau prie savo sankalinių ir viską jiems papasakojau, tai visi nusiminė, nes kiekvienam atėjo galvon — kas jam šiandien, tai man rytoj. Naktis iš 3 į 4 rugpiūčio. Kas galėtų suprasti tas valandas, minutes, sekundes? Visi tarytum saldžiai miegojo, tik aš vienas, kaip apuokas, per visą naktį nesumerkiau akių. Pavargęs, apie 9 valandą užsnūdau, bet greitai kalėjimo prievaizdas ir greta jo kažkoks aficierius mane kaip iš letargo pažadino. Aficerius įsakė apsirengti ir eiti į komisiją. Dabar tik vienas aficerius, be palydovų ir apsaugos, mane nuvedė į komisiją. Man atėjus į auditoriatą, visi teisėjai jau buvo susirinkę ir kiekvienas sėdėjo savo kėdėje. Taip buvau apsil-

---

9 Ne visai suprantama, kokiu būdu kunigas Veitas galėjo būti visos tos istorijos liudininkas? Nejau iš kalėjimo jam buvo leista eiseną lydėti? Kunigas Noreika aktyviai dalyvavo Statkevičiaus būryje ir buvo suimtas su ginklu rankose. Žmogus nepastovaus būdo, jis ir prieš sukilimą nerimo savo vyskupijoje ir 1856.III.5, būdamas Kudžių kamendorium, prašė vyskupo jį paskirti Irkutsko klebonu, o 1859.III.11 prašė leidimo išvažiuoti į Palestiną. **V. B-ka.**

pęs, kad negalējau pastovēti. Aficerius Kozanecki man pakišo kēdę. Tuomet auditorius pirmininkas pradējo skaityti sprendimą, cituodamas karo kodekso tomus ir paragrafus, ko aš visai negalējau suprasti. Po to aiškiai pasakē, kad aš esu nuteistas ištremti administraciniu būdu į šiaurēs rytų Rusiją, į Archangelsko gubernijos Mezenį etapu. Paskaitęs sprendimą, užklausē, ar aš su juo sutinku; atsakiau teigiamai. Po to pakišo kažkokį popierių tam sutikimui pasirašyti.

Kai tik sugrįžęs peržengiau kalējimo slenkstį, visi mano nelaimēs draugai apibērē klausimais, su kokia naujiena pas juos grįžau. Pasakiau, kad ištremtas į Archangelsko guberniją. Tai liko ruoštis kelionēn.

Į kelionę. 10 rugpiūčio prievaizdas pranešē, kad ruoščiaus į kelionę. Po poros valandų jau buvau pasiruošęs. Atējo puskarininkis, kuriam buvo įduotas paketas, ir, pasirašęs knygoje, buvau išvestas. Per visą miestą ējom abudu tylēdami, kol sustojome ties kažkokiu nuskurusiu pastatu; tai buvo kareivinēs. Įvedē mane į salēs vidų ar, teisingiau, į klojimą, kur stovējo stalas, sukaltas iš dviejų karčių su dviem suolais išilgai visos salės. Mano vadovas pranyko, aš atsisėdau viename suole. Aplinkui sukinējosi keli kareiviai. Vienas kareivis atnešē kažkokias grandines ir metē ant grindų netoli manęs. Paskiau kitas atnešē kažkokius drabužius ir metē juos greta manęs ant stalo. Vienas jų įsakomai sušuko: "Nusivilk savo drabužius ir apsivilk valdiškais". Neskubēdamas žiūrinējau savo naujų drabužių. Marškiniai lininiai, nepridengia net šonų, vietoje apikaklēs kažkokia nuotrupa su įverta virvele; tokios pat medžiagos kelnēs, susiūtos iš dviejų šmotų, kaip maišai, be juostos, su virvele apsirišti ir beveik siekiančios kelių. "Brodiažka" lyg apsiaustas iš pilko milo, ir kepurē taip pat pilkos medžiagos, be pamušalo ir be briliaus. "Kotai" ir autai. Kotai tai avalynē, lyg šliurēs, su virve ar šikšna užpakalyje, kad būtų galima pririšti prie kojos; pagaliau apyrankės rankoms ir kojoms. Dabar buvau visiškai nurengtas ir aprengtas naujais drabužiais. Prašiau savo kamerdinerio, kad leistų man pasilikti savo baltinius, bet kur tau! Per tas derybas atējo p. Pšezdzieckienē, bet pamačius mane taip aprengtą, apsiverkusi atsisuko ir išējo. Netrukus atējo p. Navrockienē ir taip pat pasielgē. Jau buvau apsirengęs naujos mados baltiniais ir griežtai jutau aštrų masažą visame kūne. Po keliolikos minučių abidvi ponios sugrįžo, bet ne vienos, nes su jomis atējo ir bataliono komendantas, vadinamas majoru. Įsakē, kad manęs neverstų dēvēti kalinių drabužių ir apyrankių (naručnikų). Ponios Navrockienē ir Pšezdzieckienē

jau turėjo paruoštus baltinius ir be jokios ceremonijos čia pat mane perrengė. Abidvi kilnios moteriškės buvo man lyg angelai sargai. Jos aprūpino mane kelionei viskuo, kuo galėjo.

Kada jau viskas buvo kelionei paruošta, su sargyba iš pusšimtinės kazokų ir tokio pat skaičiaus pėstininkų, atsisveikinęs su savo globėjomis ir majoru, išėjau į kelionę. Tą pačią dieną vakare buvau jau Varniuose, senovės Medininkuose, Žemaičių vyskupijos ir seminarijos sostinėje.

Pirmojo etapo įspūdžiai. Atėjęs į Varnius, pirmiausia pastebėjau prieš nemokamą būstinę aštrigalius baslius, kurie saugojo naujai atėjusį gyventoją nuo pavojaus. Būstinė vienu aprūkytu langu. Į ją įlįsti reikėjo kone repečkomis. Viename kampe sumesta krūva supuvusių šiaudų, kurie judėjo nuo gyvūnų.

Einant per miestelį, seminarijos siuvėjas, rimtas senas žydas Izraelis, mane pastebėjęs, sušuko: "Ką aš matau! Juk tai kunigas Veitas!" Geras senukas tuojau pranešė vyskupui Volončevskiui, ir šio įsakymu man atsiuntė iš seminarijos šilto valgymo. Po to p. Kviatkovskienė išgavo leidmą su manim pasimatyti; ji taip pat atnešė arbatos ir gavo leidimą mane aprūpinti kelionei. Kas gali aprašyti nakvynę tokiuose apartamentuose, kur ne tik trūko gryno oro, bet reikėjo visą laiką kovoti su tais gyvūnais, kurie laikosi etapų ir neatsako draugystės naujai atėjusiam gyventojui.

Iš ryto 11 rugpiūčio, karo viršininko leidimu ir jam pačiam dalyvaujant, p. Kviatkovskienė atnešė arbatos ir kuklius pusryčius kelionei. Po to stiprioje apsaugoje buvau išvestas į aikštę, kur manęs laukė nauja sargyba ir didelis žemaičių vežimas. Įsėdau, greta manęs susėdo keturi ginkluoti angelai sargai, be to (apie) pusšimtinė kazokų ir tiek pat kitos rūšies kareivių. Iškeliavom, bet žemaičių vežimas tingiai ritosi į priekį ... Po trijų mylių kelionės pasiekėm Kaltinėnus, kur sustojom po atviru dangumi, saulei kaitinant. Čia, laimei, pasirodė Kaltinėnų kamendorius kunigas Čepavičius, kuris kiek galėjo su savim panešti, atnešė užkandžių ir vyno, kurs suvilgė sukepusias lūpas, o ir sargams po lašelį teko, ir jie pasidarė labai palankūs.

Nakvynė Nemakščiuose. 11 rugpiūčio 4 valandą sustojome Nemakščiuose. Kazokai išvijo namų savininką Abraomą ir jo jauną Sorę ir mane ten apgyvendino. Vis dėlto žydas tuojau nuėjo į kleboniją pranešti, kad jo namuose uždarydintas kažkoks kunigas. Klebono šeimininkė iš sargybos karininko gavo leidimą su manimi pasimatyti ir atnešė kiek valgio. Ji pasakė, kad jau prieš dvi savaites į Raseinius buvo išvežtas

klebonas ir jo kamendorius. Paskiau ji atsiuntė man iš klebonijos patalinę.[10]

Raseiniai. 5 valandą ryto puskarininkis įsakė ruoštis į kelionę. Kartu buvo atsiųsta arbatos ir pusryčiai. 12 rugpiūčio vakare jau buvau Raseiniuose. Vežimas sustojo už miesto ties kalėjimu. Vartininkui atidarius vartus, atsidūriau plačiame kalėjimo kieme. Čia radau gyvenusius keletą savaičių nemokamuose apartamentuose kunigus ir dvarininkus: kunigą Juozą Stankevičių, kun. Dobkevičių, kun. Mackevičių,[11] dvarininkus Rinkevičių, Baranovskį ir kitus, kurių dabar nebeatmenu. Čia buvo įtaisyta koplyčia, kur kunigai laikė šv. Mišias, o vakarais visi susirinkdavo į vakarines pamaldas. Progai pasitaikius ir aš atlaikiau šv. Mišias.

14 rugpiūčio prievaizda pranešė, kad pasiruoščiau kelionei. Prieš išvežamas 15 rugpiūčio suspėjau dar atlaikyti šv. Mišias, o 11 val. jau sėdėjau vežime, apsaugoje ... Iš Raseinių važiuodami be sustojimo pravažiavome du miesčiukus, kol sustojome prie Dubysos; kiek nuošalyje buvo matoma bažnyčia. Man priskirtas žmoniškas puskarininkis tuoj pats nubėgo į kleboniją ir greitai atnešė karštos kavos puodelį ir užkandų. Tik suspėjau suvalgyti vietos klebono atsiųstą užkandą, kaip atplaukė plaustas, ragindamas greičiau eiti. Koks tai buvo miestelis ir kokios parapijos bažnyčia, kas buvo tas garbingas klebonas — nebeatmenu.

Vilkija. Rugpiūčio 15 d. į vakarą mane serginti sargyba sustojo Vilkijoje ties Nemunu. Dėl ilgo stovėjimo po atviru dangumi rugpiūčio saulei kepinant likau visai be jėgų. Mano rūpestingas puskarininkis, pasinaudojęs laisvu momentu, nuėjo čia pat į kleboniją atsinešti maisto. Bet grįžo nieko nepešęs, ir dar gavęs iš klebono barnių; žodžių, kuriuos tas pasakė puskarininkiui, aš nekartosiu, nes, manau, ir pats Muravjovas gėdintųsi ką nors panašaus pasakyti.[12] Tuo laiku Vilkijos klebonu buvo kunigas Adalbertas Novickis. Bet gerų

---

10 Nemakščių klebonu tuokart buvo kunigas Juozas Paulauskis, 1872 m. nužudytas Tunkoje, Sibire. Kamendorius, kunigas Pranas Močiulskis, irgi buvo ištremtas į Sibirą. V. B-ka.

11 Rietavo vikaras Adomas Dobkevičius buvo ištremtas į Sibirą, taip pat ir Adomas Mackevičius, o Rietavo altarista kun. Juozas Stankevičius buvo ištremtas į Mezenį. V. B-ka.

12 Vilkijos klebonui Novickiui ir kunigas Zastarskis, kuris globojo kitą tremtinį kun. Anuprą Jasevičių, buvo atidavęs saugoti visus Jasevičiaus rankraščius ir dokumentus, bet Novickis viską pražudė ar tyčia sunaikino. Tuo būdu dingo ir daugumas lietuviškų A. Jasevičiaus rankraščių. V. B-ka.

žmonių pasaulyje netrūksta. Atėjo kažkuo nešina nepažįstama moteriškė ir pasiūlė iš jos priimti kuklią vakarienę. Ši geradarė buvo liuteronė. Gaila, kad aš pamiršau tos samaritietės vardą ir pavardę — tegul Dievas jai atsilygins.

Naktį buvau uždarytas tuščioje malkinėje, iš kur buvo išvyta keturkojė gyventoja su 5 mažais įpėdiniais. Ką padarysi: vietoje pagalvės pasidėjau po galvą batus, prisidengiau švarku ir nors nebuvo gerai, bet užmigau. Ilgai miegojau, bet per sapną girdžiu žodžius, kuriais nenorėjau tikėti, bet aiškiai girdžiu: ateina kunigas Mackevičius su savo būriu. Po valandėlės šiek tiek nurimo.

Prieš auštant atėjo kariuomenės būrys. Pagaliau įveda pas mane gerai apsirengusį, bet, matyti, primuštą asmenį. Apie 5 val. ryto įėjo kažkokia moteriškė su dviem dukterimis. Sugraudintas vyras užklausė, kas atsitiko jam išvykus. Visus Ibėnų akalicos gyventojus išvijo iš namų, po to padegė ir viską sudegino. Ibėnai tai buvo smulkių bajorų akalica; vandalų rankomis ugnimi sunaikinta; šiandien ten gyvena burliokai.

Šis vyras buvo Šukevičius, o moteriškė jo žmona su dukterimis. Kas su jais įvyko vėliau, nežinau, nes 10 val. buvau išgabentas į Kauną.

Kaunas. Kiek turėjau kelionėje prisikentėti ne tiek nuo eilinių kareivių, kiek iš sargybos praporščiko, tai sunku apsakyti. Prieš man atvykstant, Kaune 13, 14 ir 15 rugpiūčio buvo įvykdyti mirties sprendimai trims asmenims; jų tarpe rugpiūčio 14 d. buvo pakartas kunigas Juozas Račkauskis,[13] 62 metų senis.

Pavakary rugpiūčio 16 d. kalėjimo komendantas mane iššaukė ir po rūpestingos kratos pasiuntė į kalėjimą, kartu su dviem jaunuoliais, nuteistais į Orenburgo batalionus. Buvome uždaryti kriminalinių nusikaltėlių kalėjime. Tokioje draugijoje praleidome dvi savaites, patirdami žiaurumų, neaprašytinių nemalonumų. Buvome maitinami blogiau, kaip kaimiečiai maitina savo keturkojus. Ėdalą atnešdavo nešvariuose induose, ir visi valgėm kartu iš vieno indo mediniais šaukštais, sėdėdami aplinkui. Kaip atrodė tas indas ir kur buvo

---

13 Kunigas Juozas Račkauskis buvo bene nuo 1840 m. Žemalės altarista, bet nebuvo pakartas: jo vardą ir amžių, matyti iš rubricelės, autorius jau vėliau įrašė; buvo pakartas ne Juozas, bet Teofilis Račkauskis, Raseinių vienuolyno domininkonas, kuris pasiųstas kamendoriumi į Naujamiestį (Panevėžio), išėjo į sukilimą kapelionu. V. B-ka.

laikomas, tai turiu nutylėti — sapienti sat... Duonoje buvo daugiau smėlio kaip miltų. Čia tik badas vertė valgyti tokį valgį ir duoną. Bet daug gali tas, kas privalo.

28 rugpiūčio, iškeliavimo iš Kauno išvakarėse, kartu su keliolika kriminalistų, buvome nuvesti į pirtį nusivalyti kelionei — kas per rūpestingumas! Čia mačiau tokius veiksmus, kuriuos sunku įsivaizduoti. Įvedami į pirtį kaliniai buvo nuvelkami ir apvelkami nenuimant geležinių grandinių. Tą darbą atlikdavo moterys, kurios patarnaudavo ir pirtyje. Kada tos nepadorios moterys susitikdavo su kaliniais, tai nežinojau, kur akis padėti ...

Tą pačią dieną iš kameros buvo iššauktas kriminalistas, kurs kartu gyveno nuo 16 ligi 28 rugpiūčio, o vakare buvo iššaukti ir tie du jaunuoliai, ir kaip naujokai buvo pasiųsti į kareivines; pasilikau vienas.

Gili naktis, prieš stebukladario Mikalojaus ikoną lemputė vos dega. Mintyse aplėkiau visą pasaulį, patogiau išsitiesiau plikuose naruose, lyg karališkoje lovoje. Pradėjau nurimti tarp tuščių keturių sienų, tik laiks nuo laiko girdėdamas grandinių žvangėjimą. Apie pusiaunaktį koridoriuje išgirdau judėsį; kažkokius duslius įsakymus; triukšmingai atsivėrė durys, ir keliolika suimtųjų, su ryšuliais ant pečių, buvo įstumti į kamerą. Durys vėl užsiskleidė. Tai buvo politiniai jau po sprendimo. Nesuėjus nė valandai, įstūmė naują, daug didesnę žmonių partiją. Neliko vietos nė kuisiui atsisėsti. Baisus troškulys; nieks neišleidžiamas nė savo reikalams ... Taip kankinomės ligi 9 val. ryto, kada stiprioje apsaugoje buvome išlydėti į geležinkelio stotį.

Iš Kauno išvežė vienų politinių 270 žmonių; visoje partijoje aš vienas tebuvau kunigas.

Vilnius. 28 rugpiūčio pristatė mus į Vilnių. Nuo stoties, Aušros Vartų gatve, stiprioje apsaugoje palydėjo į kareivines. Sudarėm stovyklą aikštėje prieš kareivines. Po visos dienos varginančios kelionės, atsirėmęs ant rankų ir ant keleivininkų daiktų, atsiguliau žolėje po pliku dangumi, saulės kaitinamas. Taip ilsėjausi ligi 9 val. vakaro. Iš tolo išgirdau balsą: iš kur kunige? Atsakiau: — Iš Žemaitijos. — Kaip vardas ir pavardė? — Motiejus Veitas. Šiaip pasilsėjusiems įsakyta paimti ryšulius ir eiti nežinia kur. Vedė mus į kalėjimą, bet neatsimenu, kuriomis gatvėmis ir skersgatviais. Dar nepriėję centrinio kalėjimo, pamatėme didelę aikštę, kurioje stovėjo kryžių pavidalo stulpai ir ant jų kabojo trys politinių aukų lavonai; nesužinojome, kokie jų buvo vardai ir pavardės.

Sustojome ties kalėjimo vartais; iššaukiami pavardėmis, partijomis buvome įleidžiami į kalėjimo kiemą ir išvedžiojami po kameras. Visos kalėjimo kameros buvo kimšte prikimštos kalinių. Kriminalistai, atrodą kaip žvėrys, iš už štangų gąsdino kumščiais, kaip tikrieji rusai. Mūsų politinių kamerų neuždarydavo, išskyrus kada leisdavo kriminalistus porai valandų grynu oru pakvėpuoti.

Naktį gan ramiai miegojau ant plikų grindų, tarp savo nelaimės draugų. Kitą dieną, 29 rugpiūčio 10 val. ryto, netikėtai kalėjimo prievaizdas mane iššaukė, nes norinčios su kunigu Veitu pasimatyti kažinkokios ponios. Vilniaus nei jo gyventojų visai nepažinojau; tai iš kur man toks netikėtumas? Nors ir nepasitikėdamas, atsistojau iš savo minkšto guolio ir nuėjau į prievaizdo raštinę. Aukšte ties raštine buvo atskiras laukiamasis kambarys, kur mane prievaizdas įvedė. Čia mane sutiko tos kilnios moterys, kurios, guosdamos motinos jautrumu, kelias dienas, ligi išvykstant iš Vilniaus, siuntė maisto. Garbingos Vilniaus ponios (jų tarpe ponia Zoberienė iš Darbėnų) gausiai visu kuo aprūpino; pradedant įvairiais smulkučiais daiktais, kaip siūlai, adatos, sagučiai, baltiniai, ir baigiant šiltomis nertinėmis. Šarytė Emilija Žilinskaitė paaukojo kamžą ir stulą, o p. Ona Dobkevičiūtė, be maisto — cukraus, arbatos, imbrikėlio, stiklinės — taip pat davė ir kryželį su relikvijomis, kurį ligi šiol, kaip brangiausią atminimą, saugoju.

Kelionė iš Vilniaus. 3 ar 4 rugsėjo, gerai neatmenu, išvežė mus iš Vilniaus į Petrapilį. Mane išrinko seniūnu ir atidavė kasą, kad pagal pateiktą sąrašą mokėčiau porcijas arba maistpinigius. Dieninį pajų išmokėdamas, turėjau daug rūpesčių ir net nemalonumų. Išmokėdamas turėjau su dežuruojančiu karininku eiti iš vagono į vagoną ir šaukti asmenis, kuriems reikėjo atiduoti dienos pajų. Tarp kalinių sutikau kunigus iš Žemaičių: Sivickį, Kuprevičių,[14] trečio pavardę pamiršau. Visi trys buvo aprengti pilkomis kalinių milinėmis su tūzu; jie buvo tremiami į Sibirą, į sunkiuosius darbus. Vagonai buvo su štangomis ir perpildyti. Tvankus oras, sunkus nuo žmonių atmatų, nes neleisdavo natūraliniams reikalams. Kelionę iš Vilniaus į Petrapilį nutylėsiu.

---

14 Kunigas Ipolitas Sivickis, Akmenės vikaras. Tarp Valančiaus pateikiamų tremtinių jo nėra. Gal tai ištremtas į Sibirą Luokės vikaras Justinas Siesickis? Antras, greičiausia, Lydavėnų vikaras kunigas Kazimieras Kuprevičius, nors ir jo nėra Valančiaus sąrašuose. V. B-ka.

Petrapilis. Neatsimenu datos, kada su partija atkeliavau į Petrapilį, nes buvau visai pametęs mėnesių ir dienų tvarką. Petrapilio stotyje minia sutiko mus akmenų ir plytų kruša ir šūkiais "polskie zajcy, ubivat ich i uchu varit',[15] lydėdami tais rusiškais patriotiškais žodžiais, kurių negaliu čia pakartoti, nes tai visuotinas jų išsireiškimo būdas. Bet kada stiprioje kariuomenės apsaugoje mus vedė į kalėjimą, tai vėl iš augštesnių namų augštų kaip kruša pradėjo kristi įvairių rūšių ir formų pakelių, kuriuose buvo naudingų daiktų, net ir pinigų. Ir aš iš viršaus gavau smūgį į petį, kaip kumščiu, ryšuliu, kuriame buvo keli rubliai smulkių, kelios nosinės ir dar neatsimenu kas. Vadinamam peresylna (persiuntimo) kalėjime visus kaip galvijus suvarė į vieną didelę salę. Nebuvo galima nė atsisėsti, stovėjome petis į petį. Iškilo baisus triukšmas, tiesiog maištas. Atėjo keli augštesni kariškiai ir bemaž buvo apstumdyti. Tačiau savo malonumu ir mandagumu nuramino. Kiek praretino, išvedžiodami po kameras ir net po koridorius. Kitą dieną lankė Petrapilio didikai: generolai, pulkininkai ir net diduomenės ponios. Ramino, kad tai pereinamasis laikas ir visi būsią grąžinti. Priiminėjo laiškus išsiųsti pagal pateiktus adresus, ir tikrai sąžiningai laiškai buvo išsiųsti. Be to, vežimais siuntė duonos, pyragų, įvairių dešrų, arbatos, cukraus. Kiti mūsiškių nieko nenorėjo imti, bet daugumas nugalėjo rėksnius, ir šiaip porą dienų buvome vaišinami. Trečią dieną išvarė į Sibirą, kareivinės ir kameros ištuštėjo, pasilikau pats vienas. Vakare buvau perkeltas kažkur į pastogę ketvirtame augšte, ir ten gyvenau dar kelias dienas. Lankė mane kažkokia ponia, kuri pas mane sėdėjo jau ne valandomis, bet ištisomis dienomis. Kas ji tokia buvo, ir ligi šiol negaliu paslapties atspėti. Tiesa, man nieko netrūko. Į Archangelską išsiuntimo dieną taip pat gausiai aprūpino maistu ir atsisveikindama, kaip motina ar tikroji sesuo, palydėjo ligi kalėjimo vartų.

Kelionė į Archangelską. Už kalėjimo vartų stovėjo mažutis, nešvarus rusų vežimas, traukiamas kumelpalaikės, kuriuo paprastai vežamos šiukšlės iš namų. Šitame vežime gulėjo be tvarkos sumesti kažkokie ryšuliukai; tai ir mano ryšulį kartu padėjo. Ties vežimu sukinėjosi penki kareiviai ir trys moterys. Iškeliavome. Aš skubėjau paskui tą puikų vežimą, tikėdamasis kaip nors pasiekti Nevą, o iš ten garlaiviu plaukti į Šlisselburgą. Smulkus, bet tankus lietus lašino kaip per rėtį; juntu, kad ligi kaulų permerkė, bet vis ne-

---

15 Lenkų zuikiai, reikia juos užmušti ir iš jų sriubą virti.

nustoju vilties, kad nuplauksiu garlaiviu. Šlapiais grindinio akmenimis vos galėjau paeiti. Nors buvau jaunas ir stiprus, susvyruodavau. Mano sargybiniai linksmai šnekučiuodavo su moterimis, ir visai nemaniau, kad jos bus mano kelionės draugės, ir vis žiūriu, ar greitai atsirasiu ant Nevos kranto ir nuplauksiu garlaiviu. Nuo žygiavimo grindiniu pradėjo skaudėti kojos. Išdrįsau užklausti savo sargų, kur taip eisim, nes jau pavargau. Atsakė, kad ligi Archangelsko. Tokį atsakymą gavęs, visai nustojau ūpo, bet ką bedarysi. Be lietaus, drėgmės, purvo, dar susilaukdavau pasityčiojimo iš sargybos vyresniojo; bet vienas sargybinių tyliai man pasakė — kentėk.

Murzinka. Pagaliau atvykome į Murzinkos etapą, už 15 varstų nuo Petrapilio. Įėjome į kažkokią trobelę ir tuojau į atskirą drėgną kamerą, kurios kampe gulėjo supuvusių šiaudų krūva. Palydovai tuojau išėjo, užrakino duris su grotomis. Kambarys, kaip sakiau, buvo šaltas ir drėgnas, o mano rūbai nuo nuolatinio lietaus buvo visiškai sušlapę. Susiraitęs kampe atsisėdau ant purvinų grindų. Šiaip nei sėdėdamas, nei gulėdamas užsnūdau; auštant mano kankintojai iš kažin kur sugrįžo visiškai girti. Kiek čia prisiklausiau jų išsireiškimų, to kuklumas neleidžia popieriuje pakartoti ar parašyti neparaudus iš gėdos. Tokia buvo mano nakvynė Murzinkos stotyje. Patylomis, lyg vaikas išplaktas rykštėmis, apsiverkiau. Po trijų negeresnių nakvynių atvykau į Šlisselburgą. Čia turėjau dienoti, t. y. atlikęs 60 varstų kelią iš Petrapilio, gavau parą poilsio. Nakčiai buvau uždarytas į kamerą kartu su moterimis bendros kelionės.

Šlisselburgas. Palydovai iš Šlisselburgo buvo labiau pakenčiami, net mandagūs. Taip praleidom keletą etapų, kol atėjome į Ladogą. Čia ilsėjaus dvi paras. Etapo komendantas apgyvendino pas save ir maitino, neuždarydamas bendrame kalėjimo bute, kaip tai buvo ligi šiol. Komendantas tiek buvo malonus, kad leido mane lankyti kunigui tremtiniui, kurio pavardės nebeatmenu, kaip nebeatmenu ir komendanto pavardės. Visų etapų nuo Petrapilio ligi Archangelsko atsiminti negaliu; juose sutikdavau labai padorių etapo viršininkų, pvz. Ladogoje, bet buvo ir tokių, kurių geriau neatsiminti, vien juos atsiminęs žmogus sudreba, nes jie neverti vadinti net žmonėmis, bet tiesiog — laukiniais.

Vitegra. Po kelių savaičių nepakenčiamos kelionės etapais atvykau į Vitegrą, Oloneco gub. apskrities miestą. Ten ilsėjaus dvi dienas, kalėjimo prievaizdos labai vaišingai pri-

imtas. Prievaizda Kachol ir jo žmona su dviem nepilnametėmis dukterimis, tai buvo ne žmonės, bet angelai žmonių pavidale ir visų krikščioniškų dorybių pavyzdys. Vitegra, esanti prie to paties vardo upės, yra, kiek mačiau, gan švarus miestas, augštumoje. Mieste yra susisiekimo valdyba. Pastatyti šliūzai, t. y. dirbtinis vandens sulaikymas, kurie tarnauja perkelti laivams iš vienos upės į kitą ar į ežerą.

Už miesto, neprisimenu kuriame varste, sustojau labai augštoje vietoje, iš kur į kairę slėnyje tiesiog gražiausias vaizdas, tiesiog gyvoji panorama. Palydovai neleido man ilgai čia užtrukti, nes laikas buvo šaltas ir pūtė vėjas.

Spalio paskutinėmis dienomis atvykau į Cholmogorus, kur ilsėjaus dvi dienas vienas kalėjimo kameroje, nes policija išsiuntė mano pakeleives kaiman, iš kurio jos buvo kilusios.

Cholmogorai apskrities miestas Archangelsko gubernijoje prie Kurapolnos upės, žinomas savo praeitimi. Čia 1744-1781 m. gyveno ištremta kunigaikštienė Ona Leopoldaitė su vyru kunigaikščiu Ulrichu ir vaikais. Ona Leopoldaitė, Rusijos carės Onos Jonaitės duktė, su kunigaikščiu Antanu Ulrichu turėjo sūnų Joną, kurį, mirus jo senelei Onai Jonaitei, dviejų mėnesių kūdikį paskelbė Rusijos caru. O pavydi ir godi valdžios pretendentė Elzbieta, Petro duktė, sudarė suokalbį, dėl kurio regentė prie nepilnamečio caro Jono Antanaičio Ona Leopoldaitė 1741 m. buvo priversta užleisti sostą Elzbietai Petraitei.

Ona Leopoldaitė pagimdė penktą sūnų, Aleksiejų, ir netrukus 1746 m. mirė Cholmogoruose nuo gimdymo karščio. Tuo būdu jos pirmas nelaimingas vaikas, imperatorius Jonas Antanaitis, neteko motinos, eidamas šeštus metus amžiaus; ir ne tik motinos, bet ir tėvo ir visos giminės, nes, kad ir visi gyveno Cholmogoruose, jiems buvo griežčiausia uždrausta savo tarpe matytis. Imperatorius Jonas Antanaitis gyveno Cholmogoruose 12 metų; bijodamiesi jo, kaip pavojingo valdžios užgrobikams, jį uždarė Šlisselburgo tvirtovėje, kur vėliau, carei Kotrynai II įsakius, jis buvo budelių 1764 m. liepos 5 d. naktį žiauriai nužudytas, eidamas 24 metus amžiaus. Šlisselburgo akmeniniame maiše jis išbuvo 8 metus. Toks buvo liūdnas likimas nekalto imperatoriaus "Jono III", "VI" Antanaičio. Toli nukrypau nuo savo kelionės, tai ir vėl grįžtu.

Lapkričio pirmomis dienomis buvau išsiųstas iš Cholmogorų, globojamas trijų palydovų. Laikas buvo bjauriausias: šaltis, sniegas, viesulas; dėl jo žmogus vos slinko pirmyn. Šiaip taip pasiekėm Šiaurės Dviną, bet čia paaiškėjo, kad nėra per-

sikėlimo. Mano kareiviai tariasi, kas daryti. Vienas sako, kad reikia grįžti į Cholmogorus, o kitas — kad bus jau vėlyva naktis; tai kas daryti? Pagaliau nutarė, kad netoli už 5 varstų esąs kaimas, ir ten galima bus palaukti kelias dienas, kol bus galima persikelti per upę. Vienas kareivis pasiliko prie manęs kaip palydovas, o kiti du, palikę duonos atsargą, sugrįžo į miestą. Kas dieną vaikščiojau į prieplauką apsidairyti; pagaliau, penktą dieną pervežė paštą; o šeštą dieną su dideliu vargu perkėlė į kitą krantą ties Koskovos kalnu ir mus. Čia sustojome nakvynei viename privatiniame name. Mano angelas sargas nežinia kur išėjo. Neilgai trukus mano palydovas grįžo nešinas zuikiu. Jau ruošėmės jį kaip reikiant paruošti ir iškepti vakarienei, tik staiga šeimininkė sentikė pradėjo šaukti ant mūsų, kad mes subjaurosime jai trobą laukine kate ir reikalavo ją palikti. Nieko nepadarysi, savo ryšulius ir paruoštą zuikį pasiėmę, nelaukdami apčiuopiamų įrodymų ant savo pečių, nuėjome į etapo namus ir tenai, kaip mokėjome, iškepėme zuikį. Po dviejų bjauraus kelio dienų atėjome į Archangelską.

Savaitės Archangelske. Archangelske mane ir mano dokumentus priėmė policmeisteris Štucer, visų vadinamas Jaška. Buvęs Mikalojaus laikų kareivis, biauraus būdo žmogus nukreipė mane į nuovadą, kur jo akivaizdoje buvau nuodugniai iškrėstas. Atėmė iš manęs visa, ką buvau atžymėjęs kelionėje, taip pat dokumentus ir bažnytinius daiktus — kamžą, stulą, ritualą, knygą sakramentams atlikti — ir mane užrakino kameroje. Kamera buvo pilna įvairiausių parazitų; be to, nebuvo ramios valandėlės nei naktį, nei dieną. Policininkai vis atvarydavo iš miesto įvairias atmatas ir sodino į celes. Šie uždaryti biauriausiais žodžiais plūdo nežinia ką. Tokiuose štai apartamentuose kankinaus daugiau kaip dvi savaites. Čia mane lankė: gydytojas Satvornickis, susisiekimo pulkininkas Vasilevskis, kunigaikštis Sologubas, panelė Ropaitė ir kt. Tenka pastebėti, kad turėjau geriausią apetitą, viskas man patikdavo: kopūstai, košė, gira, dvokianti žuvis, kambala, menkė ir kitos žuvys.

Kelionė iš Archangelsko. Lapkričio paskutinėmis dienomis, kada šiuose kraštuose yra trumpiausios dienos, iš viso tik dviejų valandų, esant šalčiausiems, čia vadinamiems Nikolos šalčiams, buvau išvykęs su partija 30 asmenų. Iš Archangelsko ligi pirmojo etapo buvo apie 22 varstus. Kelias buvo nepaprastai blogas, bet vargais negalais 11 val. nakties atvykome. Nedidokas etapo kambarys, iš viso keturi ketvirtainiški sieksniai, su vienu geležim apsaugotu langu, buvo bendras vy-

rams ir moterims. Vienintelės šio kambario dekoracijos — krosnis duonai kepti ir narai "pričos", buvo nešvarios ir pilnos įvairių gyvūnų; nepaprastas ūžėsys, kalbant keliasdešimt žmonių, vaikų verksmas, kūdikių cypimas, visa tai buvo panašu į mažą skaistyklą, kuri kantriai iškentėta geriausiai gali apsaugoti nuo pomirtinių liepsnų. Pasiskirstant vietomis triukšmas, kartais virstąs barniu, panašus į pragarėlį; machorkos žudą dūmai. Aš ties slenksčiu su kandalininkais kaip galėdamas įsitaisiau po narais. Vienas palydovų, vyresnysis puskarininkis, matydamas mano padėtį be išeities, pakvietė arbatos į savo sargybą. Mielai sutikau, būdamas sušalęs ir kiek išalkęs. Atskirai būnant pasakė, kad turime dar keturias dienas kelionės, taigi patarė apsimesti sergančiu, o jis pasistengs kaip ligonį pristatyti į Cholmogorus. Mano puskarininkis staiga dingo. Praėjus maždaug valandai laiko, jau vežimas buvo prie durų, ir mane įsodino į roges, o greta manęs sėdo, kaip angelas sargas, puskarininkis. Tuo būdu iš ryto apie 11 val. buvau Cholmogoruose. Ten išbuvau tiktai keturias dienas, kol atėjo partija. Po kelių dienų naudojimosi nemokamu butu, visados dėl atsargumo užrakinamu, atsilsėjęs buvau pats vienas išsiųstas į mano paskyrimo vietą, į Mezenę.

Iš Cholmogorų į Mezenę turėjau atlikti daugiau kaip 512 varstų kelią. Netoli, jei neklystu, 15 varstų nuo Cholmogorų ėjome kairiuoju Dvinos krantu. Po to persikėlėm į dešinįjį krantą ir ten kaime nakvojome. Kitą dieną, nuėję nuo kaimo keliolika varstų, įėjome į Pinegos upės slėnį. Pinega yra Šiaurės Dvinos dešinysis intakas. Vasarą plukdo medžius ligi Archangelsko; žiemos metu, jai užšalus, ja važiuoja ligi Pinegos, Archangelsko gubernijos apskrities miesto. Pinegos tekmė atrodo kaip tunelis, nes iš abiejų pusių turi augštus, skardžius alebastro krantus, kuriuose auga eglynai ... Eglės pasvirusios iš vienos ir kitos pusės tekmės sudaro tunelį ir atrodo lyg šnabždančios į ausį paslaptis. Tačiau mažai galėjau to žiūrėti, nes speigas ligi kaulų siekdavo, ir skubėjau ko greičiausia pasiekti paskyrimo vietą.

Po kelių kelionės dienų pasiekiau apskrities miestą Pinegą. Čia kelias dienas ilsėjaus laisvame bute. Čia mane lankė lenkai, kurie čia gyveno daugiau kaip pusę metų. Kiek prisimenu, buvo: taikos teisėjas iš Vilniaus gubernijos Poplavskis, taip pat iš Vilniaus pirklys Vladislovas Klečkovskis, kunigas kapucinas Juvenalis Jazvinskis, kitų neatsimenu. Vladislovas Klečkovskis, nors dideliu vargu, nes tai politiniams buvo uždrausta, 1865 m. įsteigė buljono fabriką.

Iš Pinegos ligi Mezenės dar daugiau kaip 170 varstų kelio, taigi turėjau iš viso 325 varstus. Kotrynos II laikais administracija stengėsi tą kelią sutrumpinti: kirto pušis ir klojo jomis lyg tiltą, bet sunku buvo be pagrindo — pelkės viską prarijo. Negirdėjau, kad kas nors tenai vasarą kad ir pėsčias eitų; žiemos laiku šiaip taip tuo keliu važiuoja, net ir paštą veža ir areštantus veda; tam reikalui pastatytos menkos trobelės, kur nuolatos prieš šv. Mikalojaus paveikslą dega lemputės.

Pinega sudaro dešinįjį Dvinos intaką ir nubėgusi 500 varstų netoli Cholmogorų įteka į Dviną; ja plukdo į Archangelską medžius.

Lapkričio paskutinėmis dienomis išleido, ir po keturių dienų nuvykau į Lampuznės kaimą. Ligi miesto buvo dar 20 varstų, taigi čia pernakvojome.

Nepamenu, kurią dieną atvykome į Mezenę.

Mezenė. Mano angelai sargai, t. y. palydovai nuvedė mane į horodničiaus raštinę, kurioje buvau iš palydovų perimtas su dokumentais. Horodničius, mane priėmęs, pasakė man, kad dabar mieste esu laisvas, bet negaliu išeiti iš miesto be policijos leidimo. Dabar galįs eiti ir ieškoti buto.

— Tai laisvė? — Ką turėjau, pasiėmiau ir išėjau į gatvę. Sustojau šaligatvyje ir žiūrėjau į visas puses — kur vykti. Lenkų nebuvo nei valdininkų, nei tremtinių. Savo kritiškoje, be išeities padėtyje susitikau vieną iš mano palydovų, kuris, matydamas mano susirūpinimą, pasakė:

— Eik, aš tave nuvesiu pas vieną miestietį, kuris neatsisakys duoti tau laikinę patalpą.

Dėkingas priėmiau padarytą man pasiūlymą.

Šeimininkė priėmė labai maloniai; tuojau pastatė virdulį ir kiek užkandų: šiltų "šangų", panašių į blynus; labai jie man patiko, nes buvau iš kelionės išalkęs. Šeimininkė Čiurkina buvo labai maloni, ir pas ją gyvenau visą mėnesį. Be to, buvo labai paslaugi. Bekalbėdama pasiūlė, ar nebūtų pravartu man iš kelionės pirtis. Ir tikrai, maudymasis ar pirtis tai labai pageidaujama higienos priemonė apsisaugoti nuo gyvūnų, kuriuos iš kuklumo pavadinsiu vienskiemieniais. Ištikima palydovė visų kalinių, ne perdaug ji slepiasi nuo žmogaus akių, ir dėl to dažniausia krenta žmonių atkaklumo auka.

(Toliau autorius bendrai aprašo etapus; tą aprašymą čia apleidome).

Iš Petrapilio ligi Archangelsko atlikau 1455 varstus kelio, o ligi Mezenės 512, tai iš viso 1967 varstus. Mezenė — Ar-

changelsko gubernijos miestas, to paties vardo upės dešiniajame krante, Kanino pusiasalyje, vadinamose Malozemelijos tundrose, kur nėra jokios augmenijos, išskyrus Islandijos samanas. Upė Mezenė prasideda Vologdos gubernijoje ir nutekėjusi 120 mylių, įteka į Baltąją jūrą. 1863 m. Mezenė buvo menkas miestelis iš keliasdešimties medinių namų ir dviejų neturtingų, kaip ir jų ponai, cerkvių. Inteligentai — ispravnikas, horodničius, striapčij — kažkas panašaus į prokurorą, iždininkas; pirkliai — du broliai Steponas ir Viktoras Eremeevičiai Ševkuninkos, štai ir viskas.

Klimatas labai žiaurus: nuo lapkričio mėnesio ligi Trijų Karalių nematyti saulės; visą liepos mėnesį ligi rugpiūčio saulė neišnyksta iš horizonto; nežiūrint to, tarp 10 ir 20 liepos ten smarkiai pašąla ir viską pašalas užtraukia. Augalai vystosi labai menkai. Gyventojai verčiasi žvejyba ir ruonių medžiojimu ... Šiaurės rytų Archangelsko gubernijos srityje, būtent Mezenėje, gyvuoja dideli geltoni kuisiai, kurie vasaros metu skverbiasi būriais į butus ir be galo įkyri. Jų įgėlimas yra tiek skaudus, kad palieka mėlynes su sutinimu.

Ligi 1864 m. kovo mėnesio tik pats vienas tegyvenau. Kovo mėn. žandarai atvežė dvi paneles iš Varšuvos, Celiną ir Zofiją Vaškovskaites. Nuo to laiko nebuvo nei mėnesio nei dienos, kad ko nors neatvežtų į Mezenę. Birželio mėnesį lenkų skaičius padidėjo ligi 50 abiejų lyčių asmenų. Tame skaičiuje buvo žmonių įvairių tautybių iš įvairių vietovių: lenkų, žemaičių, lietuvių, ukrainiečių ir žydų. Be ūkininkų, amatininkų ir miestiečių netrūko ir šviesuomenės. Keturi gydytojai: Važinskis iš Žemaičių, Chaičinskis su žmona iš Lenkijos, Julijonas Gudvilovičius iš Maskvos ir rusas Križanovskoj. Kunigų, ligi atleidimo 1871 - 1872 m., prisirinko vienuolika, kuriuos iš eilės čia paduodu: kun. Mateušas Veitas iš Žemaičių vyskupijos, kun. Stanislovas Vespianski, šv. Kryžiaus bažnyčios Varšuvoje kanauninkas, kun. Stanislovas Fijalkovski, Radomo gub. Kovalių klebonas, kun. Vladislovas Šabranski, šv. Panos Marijos bažnyčios kanauninkas, kun. Grigas Grotovski, Černiakovo vienuolyno gvardijonas, kun. Edvardas Gojevskis, Vilniaus vyskupijos Glubokoje klebonas, buvęs Panevėžio dekanas Žemaičių vyskupijoje kun. Juozas Stankevičius, šis 1869 m. mirė Mezenėje ir buvo palaidotas bendruose pravoslavų kapiniuose;[16] šv. Teologijos magistras kun. Julijonas Dobkevičius iš Vilniaus, ištremtas už slaptą maldaknygių platinimą, kun. Sta-

---

16 Kunigas Stankevičius sukilimo metu buvo Rietavo altarista. Valančius rodo jį mirus Mezenėj 1870 m. V. B-ka.

nislovas Petravičius, Vilniaus dekanas, istorijoje žinomas tuo, kad šv. Marijos Panos apreiškimo dieną 1870 m. kovo 25 d. sudegino ritualą "trebniką", kuriuo vyriausybē norējo prievarta įvesti į katalikų bažnyčias rusų kalbą (už tai buvo ištremtas į Archangelsko guberniją), kun. Trzcinski iš Varšuvos arkivyskupijos.

Išlaikymui privilegijuotiems, t. y. kunigams, bajorams, gydytojams duodavo po 15 kap. dienai. Kunigai neturējo teisēs laikyti mišių, taip pat davinēti pamokų, net ir šokių pamokų.

Bado nelaimēs ir mirtingumas. 1867-1868 m. didelēs kaitros sunaikino laukuose visą derlių. Kitais metais nepaliaująs lietus supūdē viską laukuose. Viso to pasēkmēje užējo baisus visuotinis badas. Ši baisi nelaimē pasiekē ir šiaip neturtingą šiaurēs rytų Rusiją ir Mezenę... Tremtiniams parduodavo duoną pigesne kaina — po 1 rublį pūdą. Neturtingesnieji luomai mirdavo sutinę iš bado. Įsteigē nemokamas valgyklas. Archangelsko gubernatorius Kačalov man pavedē maisto prižiūrējimą ir dalijimą. Prisipažinsiu, kad mēginau nuo to išsisukti. Tačiau vietos ispravnikas ir net nelaimēs draugai patarē neatsisakyti, taigi sutikau. Viskas buvo pavesta mano nuožiūrai, o ispravnikas Rožickis pristatydavo tai, ko reikalavau. 9 mėnesius, kas dieną nuo 8 ligi 1 val popiet būdavau vietoje, kol visus pavalgydindavau.

Malonē. 1870 m. vēlyvą rudenį gubernatorius, lankydamas guberniją, apsilankē ir Mezenēje. Jis pasišaukē mus visus, politinius tremtinius. Kada visi salēje susirinkome, įējo gubernatorius, lydimas ispravninko. Užkalbino kiekvieną. Priėjo prie manęs; ispravninkas pristatē ir paaiškino apie mano darbą prie maitinimo. Gubernatorius užklausē, ar noriu geresnēs vietos. "Jūsų Ekscelencija", atsakiau, "kiekvienas nori geresnio gyvenimo ir geresnēs vietos, tačiau tai priklauso ne nuo vieno noro". "Lauk parēdymo, perkelsiu į Šenkurską".

1871 m. gavau leidimą ir 90 rub. kelionei, taip pat palydovą apsaugai. Už 9 mēnesius nuoširdaus darbo badaujančių naudai atlygino geresne ir šiltesne už Mezenę vieta.

Persikēlimas. Neilgai trukus apleidau Mezenę. Keliaudamas buvau sustojęs tiktai Cholmogoruose. Keliolika valandų pasilsējęs, keliavau toliau. Vienoje pašto stotyje sutikau vieną seną tarnautoją, lenką iš 1831 metų. Jo sūnus ir sūnaus žmona pravoslavai. Į Šenkurską atvykau 1871 m. kovo 25 d. šv. Panos Marijos Apreiškimo dieną. Kelionēje nieko ypatingo neatžymējau — vien tik didžiulius miškus — eglių, pušų, kedrų ir kt.

Šenkurske radau kunigus: Adomą Kalendą iš Vilniaus vyskupijos, kunigą Fortunatą Hrehorovičių iš Minsko vyskupijos, kun. Antaną Dočkevičių iš Lietuvos provincijų, kun. Tanskį iš reformatų susirinkimo Lenkijoje ir vieną dvarininką iš Ukrainos. Šis išsilaikydavo vien savo rankų darbu, nes dvarą jam konfiskavo ir jį ištrėmė į Šenkurską be jokių pragyvenimo šaltinių. Vertėsi indų baltinimu. Iš lenkų čia buvo girininkas Grot-Slepkovski su žmona ir vaikais. Namai grynai lenkiški ir grynai katalikiški. Šenkurskas Archangelsko gubernijos apskrities miestas prie Vagos upės. Vaga prasideda pelkėse Totmos aps. Vologdos gub., perkerta Velsko ir Šenkursko apskritis ir, nubėgusi 230 varstų, įteka iš kairiosios pusės į Šiaurės Dviną. Plukdoma žymiausiojoje tekmės dalyje. Kada prasideda plukdymas javų iš Vologdos ir Viatkos gubernijų, tai visi gyventojai išeina iš miesto ant upės kranto: vieni šiaip pažiopsoti, kiti pirkti duonos, o kiti produktų ar įrankių. Priplaukiantieji duoda šūvį iš patrankos, ir tuo ženklu gyventojai išeina žiopsoti. Šenkurskas yra gražiausioje vietoje, klimatas sveikas, apylinkės sausos; aplinkui gražus miškas. Vienintelis trūkumas — gatvių ir padorių namų stoka, vien tik mažos trobelės, kitos pakrypusios, dažniausiai atsirėmusios į pušį ar eglę. Gyventojai verčiasi žemės ūkiu; įvairių rūšių javai duoda gražų derlių. Šenkurske teko man gyventi neilgai, vos 9 mėnesius. 1871 m. lapkričio 25 d. ispravninkas viešai policijoje paskaitė tremtiniams manifestą, kuriuo nubaustieji už 1863 m. atleidžiami nuo policijos priežiūros ir gauna leidimą grįžti į savo kraštą. Buvo įteiktas bilietas, prie kurio reikėjo primokėti vieną rublį. Biliete pasakyta: leidžiama apsigyventi visur, išskyrus Lenkiją, sostines Maskvą ir Petrapilį ir devynias Vakarų Krašto gubernijas. Tuo būdu pasiliko visa Rusija ir Pabaltijo kraštas. Pasirinkau paskutinįjį.

Sugrįžimas iš ištrėmimo. Turėdamas bilietą rankoje, gruodžio 8 d. išsiruošiau į kelionę. Kelias išpuolė per Velską, Vologdą, Jaroslavlį, Maskvą ir t. t. Velskas, apskrities miestas Vologdos gub., prie Velos upės ir Čupalco upelio, dvi cerkvės. Pašto stotyje sužinojau, kad ten irgi buvo lenkai, ištremti už 1863 m., bet kas — nesužinojau. Kelias valandas pasilsėjęs, išsiruošiau į tolimesnę kelionę. Maža kur sustodavau. Tuo būdu nepastebimai gruodžio 21 d. atsidūriau Vologdoje. Nenorėdamas keliauti per Kalėdas ir Naujuosius Metus, čia sustojau.

Kitą dieną nuėjau pas gubernatorių jam pranešti, kad šventėms pasilieku, kad man nedarytų sunkenybių. Turėdamas laiko, kad nenuobodžiaučiau, pradėjau žiūrėti Vologdos

įžymybių. Vologda gubernijos miestas prie Vologdos upės, ties intaku į ją Zolotuchos, Šagrašo ir Sodinkos. Įsteigta XIII a. Mieste yra keliolika cerkvių, gimnazija, ligoninė ir kt. Katalikų bažnyčia mūrinė, kadaise jos kuratorium buvo kun. Ruščinskis. Jis vertė mišiolą į rusų kalbą — tai patriotas! Sklypas, kur dabar bažnyčia, dovanotas kadaise gubernatoriaus Stanislovo Chominskio, kilusio iš Žemaitijos, seniau buvusio Kauno gubernatoriaus. Lenkų nedaug. Šventėms buvau jų pakviestas, kur buvau maloniai jų priimtas — giesmės, Kalėdos, šeimyniniai žaidimai. Malonioje draugijoje laikas lėkė nepastebimai, kad net užmiršau, jog esu kelionėje. Po naujų 1872 metų, sausio 2 d. atsisveikinau su vietos lenkais. Iš Vologdos taip pat pašto arkliais atvažiavau į Jaroslavlį, tačiau tiek sukrėstas, kad priverstas keliolika valandų ilsėtis, netu-rėjau noro žiūrėti miesto. Jaroslavlis senoviška sostinė, buvusi kunigaikščių nuosavybė, yra prie Kotorostos intako į Volgą. Ten nuo 1860 m. gyveno ištremtas Varšuvos arkivyskupas kun. Felinskis. Nežiūrint mano noro, man nepavyko aplankyti šio kilnaus tremtinio ir pareikšti jam savo pagarbos. Vakariniu traukiniu išvažiavau į Maskvą. Kaip ilgai važiavau, nepamenu. Atvažiavęs į Maskvą, tuojau nuėjau į šv. Petro ir Povilo bažnyčią Lubiankoje. Po mišių nuėjau į klebonija, kur kadaise klebonu buvo kun. Daugėla. Po arbatos išreiškiau savo pagarbą vice-prepozitui kunigui Otto. Čia sužinojau, kad mano buvęs profesorius kun. Jonas Novickis yra kadetų korpo kapelionas. Taigi tiesiai nuvykau pas jį, kur buvau nuoširdžiausiai priimtas ir sulaikytas pietums. Per pietus pasakė, kad nors daug jo seminarijos ir akademijos draugų grįžo iš Sibiro, tačiau nieks jo neaplankė, išskyrus vieną Veitą. Per pasikalbėjimą, kada pasakojau apie praeitus ir išgyventus laikus, užsiminiau norįs aplankyti J. E. vyskupą Valančiauskį, bet tai esąs nepasiekiamas tikslas, be to, ir rūbai ir barzda rusiški. Šis atsakė, gerai padarysiąs, juo labiau, kad ir vyskupas bus patenkintas, nes daug gero apie mane girdėjęs. Užklausiau, iš kur jis apie mane žino. — Jūsų Mezenėje buvo devyni kunigai, bet tu tarp jų jauniausias amžiumi ir pašaukimu, bet stipria valia. Apie tai pasakojęs daktaras Gudvilavičius, kuris grįžo po kelių metų ištrėmimo Mezenėje. Patarė man tik, kad neišsiduočiau ir visur kalbėčiau rusiškai. Padėkojau ir išėjau.

Petrapilyje užtrukau neilgai, nes policija vertė greičiau apleisti sostinę. Vilniuje užtrukau keliolika valandų asmens reikalais ir vakaro traukiniu išvažiavau į Kauną.

Kaunas. Į Kauną atvažiavau vėlai vakare šeštadienį. Iš

ryto nuējau į katedros bažnyčią ir, išklausęs mišias, nuėjau pas vyskupą. Pradžioje užėjau pas vyskupo sekretorių kunigą Borovskį; šis pakvietė pusryčių; čia paprašiau užmelduoti pas vyskupą ir įspėti jį, kaip aš atrodau: kaip rusas — su barzda. Netrukus kun. sekretorius grįžo ir pakvietė eiti, nes vyskupas susidomėjęs laukia. Vyskupas Valančiauskis gyveno antrame augšte, tai sekretorius nurodė viršuj apartamentus. Kai tik atsiradau pas vyskupą ir pabučiavau jo ranką, pirmieji jo žodžiai buvo: "Tėveli, bet gražiai atrodai. Sėskis ir papasakok, kaip ten buvo su baltaisiais lokiais. Bet, tėveli, jei kas čia netyčiomis įeitų, tai tave pristatysiu — štai rusų pirklys, prekiaująs cukrumi" — lakoniškai paaiškino. Pagaliau užklausė: "Tėveli, kur nori apsigyventi?". "Jūsų Ekscelencija geriausiai čia gali patarti". "Tai, tėveli, važiuok į Šenbergą, tik sėdėk tyliai, o aš tavęs neužmiršiu". Per pasikalbėjimą man įteikė mažą paveikslėlį su jo ranka padarytu užrašu: "Mathias Episcopus R. P. Mathaeo Wejt cum pastorali benedictione transmittit 1872 a." Įteikdamas man pridėjo: 'Štai, tėveli, ir siaubūnas tavęs nesurijo". Paveikslėlyje Angelas Sargas dengia sparnais bernelį nuo siaubūno, kuris šliaužia iš po krūmo. Gavęs iš vyskupo palaiminimą, išsirengiau į kelionę. Kelias ėjo per Vilnių, Dineburgą ir Friedrichstadtą; paskutinioji stotis Kokenhusen - Skriveri. Ligi Friedrichstadto turėjau dar 5 varstus, o nuo miestelio ligi Šenbergo 49 varstus. Kelionė buvo neišpasakytai nuobodi. Norėjau ką nors apie Šenbergą sužinoti iš vežėjo; deja, jis kalbėjo tik latviškai. Šiaip taip pasiekėme Šenbergą 1872 metų sausio 12 d.

(Po to autorius gan smulkiai aprašo Šenbergą ir jo parapiją — Bauskės, Kurmeno, Jaunosios Jelgavos (Friedrichstadto) filijas, Ozolės koplyčią — čia tą dalį apleidžiame).

Gyvenimas Šenberge 1872 - 1885 m. 1872 m. sausio 12 d. apsigyvenau Šenberge Kuršo gubernijoje. Atsivėrė man naujas pasaulis: papročiai, gyvenimo sąlygos ir kalba. Darbas sunkus, bet būtinas. Šenberge, kaip ir visame Pabaltijy, kalba tik latviškai. Neturėjau ką daryti — turėjau nuoširdžiai mokytis latviškai. To pasėkmėje, dar nesuėjus metams, galėjau jau laisvai sakyti pamokslus ir dėstyti katekizmą vaikams mokykloje. Kurše žymiausioji dalis gyventojų yra protestantai; dėl to tikybos srityje maža kas dirbo katalikų labui. Pajusta tikybos vadovėlių ir maldaknygių trūkumas. Atkreipiau dėmesį į tas maldaknyges, kurias kiekvienas latvis turi namie ir rankose; tai Katoliska M-ciba Lugszanu un

Dziesmu Grahmata. Šią knygą sudėjo kun. Follhardtas S. J. Aprobavo 1835 m. N. 4158 kun. vyskupas Klongevičius, buvęs Vilniaus vyskupijos valdytojas. Antra — Pamokslai visiems sekmadieniams ir šventėms. Sudarė domininkonas kun. Mieleška. Trečia — Roziu - kronis, kunigo Soročinskio versta ir išleista. Ketvirta Seno ir Naujo Įstatymo istorija, aprobuota ir išleista vyskupo Valančiauskio. Pagaliau A. B. C. vaikams kun. Tomaševskio. Štai ir visa tikybinė literatūra, latviams katalikams skiriama. Todėl, pasijutęs jau stiprus latvių kalboje, griebiaus plunksnos ir parašiau trumpą katekizmą, pavadintą A. B. C ar ihsu katekizmu, 1876 m. aprobuotą J. E. Mohilevo arkivyskupo kun. Fijalkovskio. Svietiškoji administracija norėjo sukonfiskuoti, bet jau visi egzemplioriai buvo išparduoti. Be to, man uždraudė sakyti pamokslus bažnyčioje ir dėstyti vaikams katekizmą parapijos mokykloje. Nežiūrėdamas uždraudimo, dirbau toliau. Ramiai gyvendamas, kad ir nuolatinėje baimėje, išverčiau latviškai Aukso Altorių, pavadinęs Zelta - Altaris, kurį aprobavo 1879 m. lapkričio 22 d. N. 1899 J. E. vyskupas sufraganas Aleksandras Beresnevičius, valdęs tuo laiku Žemaičių vyskupiją. Pastoriai tačiau nenurimdavo, norėdami mane, kaip propagandistą, be to, pavojingą liuterionims, pašalinti. J. E. vyskupas kun. Beresnevičius įsakė man kuriam laikui pasitraukti iš Šenbergo į Padunojaus filiją. Trejus metus man išbuvus Padunojuje, J. E. vyskupas M. Paliulionis įsakė grįžti į Šenbergą, o nuo naujų mokslo metų persikelti į Paurupį - Rucavą mokyklos kapelionu.

1885 m. Kuršo gubernatorius per policiją pranešė augščiausiąjį įsakymą, kad visi kunigai, kurie dėl manifesto 1870 m. grįžo iš ištrėmimo ir apsigyveno Pabaltijo krašte, per pusę metų, t. y. nuo 16 gegužės ligi 16 lapkričio 1885 m., turi išvažiuoti į Rusijos gilumą arba į užsienį, be teisės sugrįžti. Ir tai savo rūšies augščiausiojo malonė ...

Nenorėdamas važiuoti į užsienį, pasirinkau nuolatos gyventi Smalensko gub., ir tam gavau iš gubernatoriaus Lilienfeldo bilietą laisvai važiuoti, išduotą 1885 m. lapkričio 2 d. N. 677. Nepriklausomai nuo to padaviau J. E. Mohilevo arkivyskupui kun. Aleksandrui Gintautui prašymą, kad mane priimtų į savo globą ir duotų kokią laisvą arkivyskupijoje vietą. Paduodamas šį prašymą, žinojau, kad Mohilevo arkivyskupija yra viena didžiausiųjų Europoje, kuri tęsiasi nuo Baltijos jūros ligi Didžiojo Vandenyno, bet kitos išeities nebuvo. Palankų atsakymą gavau 1885 m. lapkričio 20 d. N. 1903 su paskyrimu vikaru į Kazanę.

Atsisveikinimas. Volens nolens, nors su skausmu ir dideliu liūdesiu turėjau atsisveikinti su latviais, kuriems su dideliu atsidėjimu dirbau 14 metų, kuriuos pamilau ir kurie mane pamilo. Kada jau paskutinį kartą paspaudžiau ranką, jie verkdami meldė jų neužmiršti. Pasižadėjau tai įamžinti, išleisdamas tikybinę knygutę. Atvykęs į savo paskyrimo vietą Kazanėje, nepamiršdamas to pasižadėjimo ir gavęs sutikimą autoriaus, kunigo Prokopo Leščinskio iš kapucinų ordino, išverčiau latviškai "Gegužės Pamaldas" antrašte "Maij-Mehnesis jeb Marijas Mehnesis" ir tą knygutę paaukojau latviams katalikams prisiminti ilgamečiam tarp jų gyvenimui. J. E. kun. Paliulionis, Žemaičių vyskupas, ją aprobavo 1887 m. kovo 18 d. N. 451.

18. GIMNAZIJŲ MAIŠTAS DĒL CERKVIŲ NELANKYMO[1]

26 rugpiūčio 1865 m. Kauno gimnazijoje įvyko "maištas" — mokslo metų pradžioje, per molebną, mokiniai Grabauskis, Stachauskis, Bardauskis, Čarnauskis, Žukauskis ir Horodeckis, visi katalikai, neatsiklaupē. Toksai "maištas" negalējo geruoju baigtis. Kauno gubernatorius Muravjovas, sūnus pagarsējusio "koriko" Mikalojaus Muravjovo, tuojau įsakē visus tuos mokinius trims paroms uždaryti į karcerį ir, pranešdamas apie tai tuojau Vilniaus generolui gubernatoriui Kaufmanui, prašē nubausti ne pačius mokinius, bet jų tēvus piniginēmis pabaudomis nuo 25 ligi 200 rublių kiekvieną, sulig tēvų išgalēmis. Tačiau, matyti, ne labai turtingi buvo tie tēvai, jei, gavęs Kaufmano leidimą, iš visų jis surinko tiktai 175 rublius pabaudų.

Bendra tvarka einant, pabaudos turējo eiti į generolo gubernatoriaus raštinę, bet šį kartą pasiryžta tēvus nubausti ne vien materiališkai, bet ir morališkai. Vilniaus Mokslo Apygardos Globējui prašant, tie pinigai buvo paskirti pašalpoms neturtingų mokinių tos pačios Kauno gimnazijos pravoslavų tikybos (byla Kauno gubernatoriaus archyvo 1865 m. N. 31).

Panašių maištų buvo ir vėliau. Oficialiai dvasiškoji katalikų vyresnybē mažai tesikišo į lankymą molebnų ir cerkvių caro dienomis (vad. tabelnye dni). Tačiau rusų valdžia

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovēje" 1921 m. t. I. Nr. 2 p. 103-104.

buvo pakaltinusi vyskupą Paliulionį, kad jis buvo pradėjęs akciją, nukreiptą prieš lankymą katalikų vaikų pravoslavų molebnų. Vilniaus Mokslo Apygardos Globėjas savo pranešime carui 1889 m. (ž. "Russkij Vestnik" 1896 m. rugsėjis) tiesiogiai kaltino vyskupą Paliulionį, kuris neva tokią akciją pradėjęs dar 1884 m. Ir pateikia keletą pavyzdžių: 1889 m. kovo 2 d. didžioji Panevėžio realinės mokyklos mokinių katalikų dalis atsisakė eiti į cerkvę. Tais pačiais metais nenuėjo cerkvėn visi Kauno gimnazijos vyresniųjų klasių mokiniai katalikai. Dėlto keli mokiniai buvo visai iš gimnazijos pašalinti, o kiti buvo lengviau nubausti.

Tuo pačiu laiku prasidėjo bruzdėjimas ir Šiauliuose ir iš Šiaulių 1889 m. liepos 5 d. moterų pansijono globėja (Zubovienė — žmona Kauno gubernijos bajorų vado Mikalojaus Zubovo) buvo įteikusi caro vardu prašymą leisti kiekvienos tikybos mokiniams melstis už carą savo bažnyčiose. Sąryšyje su tuo prašymu kaip tik ir buvo Globėjo parašytas anas pranešimas carui, kuriame viskas suverčiama ant kunigų agitacijos ir įrodinėjama, kad toksai lankymas pravoslaviškų molebnų neįžeidžia niekeno tikybinių jausmų. Tame rašte caras Aleksandras III ir padėjo rezoliuciją: pilnai sutinku su globėjo nuomone.

Bet tuo dalykai nepasibaigė. 1896 m. lapkričio 14 d. kai kurie Kauno gimnazijos mokiniai nenuėjo į cerkvę. Pagaliau rudenyj 1897 m. įvyko panašūs "maištai" Mintaujoje ir Šiauliuose ir tik tuomet buvo išleistas caro įsakymas, kuriuo buvo leista katalikams mokiniams į cerkves neiti[2]

---

[2] Mintaujoje dar 1896 m., bet Šiauliuose jau po nevykdomo caro leidimo, 1897 m. **M. B-ka.**

19. LIETUVIŲ GOLGOTA[1]

I

Kiekvienas kraštas, kiekviena tauta, kiekviena visuomenės klasē turi savo kančių kelią, turi savo kapinius, kurie ženklina kovų ir laimējimų ar pralaimējimų etapus. Per aspera ad astra! Kas neturi kankinio tradicijos, tas neturi ir garbės tradicijų.

Štai pagarsējusi savo ilgais karais dēl nepriklausomybēs tauta, mūsų kaimynystēje ir mūsų kraujo aukomis augusi ir garsējusi, išdidžiai į save vieną įsižiūrējusi, nematē, kas jos artimiausioje kaimynystēje vyko, ir vien tik nešiojosi po pasaulį su savo kančių vainiku. O tuo pačiu laiku čia pat greta jau buvo bebaigianti savo gyvenimą plačiai nežinoma tauta, kuri beveik prieš penkis šimtus metų nepriklausomybēs nustojusi, vēliau baudžiavos pančiais supančiota, jau buvo graban sudēta ir užkalta, palaidota. Ilgai ji dideles kančias kentējo, bet jos kančių balso nieks negirdējo. Jos kaimynams toji mirtis atrodē visai natūrali, bet visdēlto, kad ir kitų numarinta, pati ji mirti nenorėjo ir net tą dieną, kada jai kiti sugiedojo Requiescat in pace, ji sukilo ir pradējo savarankiškai savo naujų kančių ir laimējimų tradicijas kurti, pradējo tiesti savo kryžiaus kelią, gal ne tiek išgarsējusį ir

---

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Žinyne" 1921 m. Nr. 2. p. 105-119.

išgarsintą, kaip kitų, bet vis dėlto lydimą ne mažesnio aukų skaičiaus.

Tiesa, dar ir prieš tai ant idėjų aukuro ji buvo sudėjusi nemaža savo vaikų aukų ir jų vardais net ir plačiai buvo išgarsėjusi, bet, deja, tos aukos buvo nešamos ne už savo tautą, bet už svetimas idėjas. Savo krauju apliejo ir kaulais paklojo ne savo, bet svetimos tautos kelią.

Ši tauta, tai prisikėlusi iš numirusių naujam gyvenimui lietuvių tauta, kuri sykį pradėjusi savo aukų istoriją, jau nebesustojo ir ėjo tuo keliu toliau

II

Pirmajam pasauliniam karui pasibaigus, nutrūko lietuvių tautai šimtmetės nelaisvės grandinė. Buvo nutraukti vargo ir nusivylimo pančiai, buvo numestas amžinųjų tos tautos priešų jai uždėtas jungas. Tas valdovas, kuris buvo pasiryžęs lietuvių tautą nušluoti nuo žemės paviršiaus, nustojo ponauti. Lietuvis mužikas, panaikinus baudžiavas, liko asmeniškai laisvas, nors ir liko dar ilgam politiniu ir kultūriniu vergu. Dar nedrįsdamas svajoti apie politinę laisvę, jis atvirai stojo kovon už savo kultūros išlaikymą ir puoselėjimą. Bet kaip tik tuomet, kaip perkūnas giedrią dieną, trenkė į jį lietuvių spaudos uždraudimas. Čia nerašysime to uždraudimo istorijos, kuri dar nėra pilnai paaiškėjusi ir išaiškinta, tik ir čia tenka pabrėžti, kad ir šią didžiausią skriaudą, kurios nežinojo nė viena kita tauta, lietuvių tauta sutiko tyliai — nešaukė taip, kad ją girdėtų visas kultūringas pasaulis, nerodė kitiems savo žaizdų, bet dantis sukandusi stojo tylion kovon, kelių šimtų metų eigoje pirmon visai savarankiškon kovon už savo ateitį. Ir kas gi čia jai būtų galėjęs padėti? Savaime aišku, kad ne oficialioji Rusija, pati tą uždraudimą paskelbusi. Ir ne vokiečiai, kurie ne tik nepalaikė Lietuvos jos kovoje už savo spaudą, kaip tat mėgdavo neteisingai skelbti kiti lenkų publicistai, bet atvirkščiai, kaip vėliau matysime, neretai talkininkavo rusų valdžiai lietuvių spaudą persekiojant. Pagaliau, ir ne pietų mūsų kaimynai — lenkai, kurie būdami tikri, kad lietuvių liaudis rusų raidžių nepriimsianti, bet ir uždraudimo apystovose nesugebėsianti ir nuosavos kultūros sukurti, tikėjosi, kad dėl to uždraudimo lietuvių tauta turėsianti priimti "augštesnę" lenkų kultūrą ir tuo būdu pati savęs išsižadėsianti. Tačiau ji nieko neišsižadėjo ir stojo kovon pati viena ir po keturių dešimčių sunkiausių kovos metų

laimėjo. O laimėjusi, pasistatė sau ir kitą uždavinį ir kovoje už nepriklausomą politinį gyvenimą pradėjo nešti naujas aukas ir jas neša ligi šiol.

Ši spaudos kova buvo mums pirmutinė, kurioje patys pilnai supratome tos kovos tikslus. Kaip kiekvieną kovą, ir ją lydėjo aukos, kurias ilgainiui padengė jau užmiršimo šydas, tačiau mūsų, tų kovotojų vaikų ir ainių šventoji pareiga yra iškelti dienos švieson vardus tų, kas toje kovoje nukentėjo. Šiame rašinyje padaromas pirmasis bandymas vardais ir skaičiais nušviesti tą vieną garbingiausiųjų mūsų naujosios istorijos laikotarpių.

III

Nuostabiu istorijos bėgio vingiu pirmoji byla dėl lietuviškų raštų buvo iškilusi dar prieš lietuvių spaudos uždraudimą. Jau 1861 m. pradžioje Klaipėdos vokiečių policijos seržantas Albrechtas pranešė rusų konsului Klaipėdoje, kad keletas atvykusių iš anapus sienos asmenų pasiūlė Klaipėdos spaustuvininkui Horchui išspausdinti 10,000 egzempliorių "neleistino" lietuviškai rašyto veikalo, kurį Prūsijos policija iš Horcho atėmė ir paskiau įteikė rusų valdžios organams Vilniuje. Tuojau buvo pradėtas tardymas, ieškota kaltininkų. Buvo atsakomybėn patraukti Kijevo universiteto studentas Bronislovas Bucevičius, dvarininkai Liudvikas Grajauskis ir Antanas Montvila ir ūkininkas Katulis. Visi jie buvo nuo Kvėdarnos Raseinių apskr.

Suimtas Bucevičius prisipažino, kad to veikalo autorius esąs žinomas "Chlop z powiatu Marjampolskiego" Mikalojus Akelaitis, o pats tasai "neleistinas" veikalas tai Donelaičio "Metai" su Akelaičio vertimu į lenkų kalbą. Taigi nors pati toji poema Mažojoje Lietuvoje jau senai buvo išspausdinta, o ir porą metų prieš tai* net ir Petrapilio Mokslo Akademija buvo jį išleidusi, vis dėlto Vilniaus administracijai užteko vieno tiktai prūsų žandaro liudijimo, kad šį veikalą, jo neskaičius, priskirtų uždraustiems, bandytų pagauti Akelaitį, kuriam tačiau pavyko pasprukti į Paryžių, visus savo rankraščius ir biblioteką palikus Vilniaus lietuvio dailininko Zenkevičiaus rankose. Smulkesnieji gi kaltininkai buvo generolo gubernatoriaus Nazimovo nubausti administraciniu būdu. Atsėdėjęs keletą mėnesių kalėjime Bucevičius buvo ištremtas Jaroslav-

* Išleista 1865 m. M. B-ka.

lin, kur buvo atiduotas policijos priežiūrai ir paskiau buvo ten paimtas civilinėn tarnybon. Iš kalėjimo išleistas Antanas Montvila buvo paliktas policijos priežiūroje Lietuvoje, o Liudvikas Grajauskis buvo išleistas iš kalėjimo ir daugiau nebaustas. Katulis pasislėpė. Vis dėlto reikia pripažinti, kad tiek Prūsų, tiek rusų policija šį kartą turėjo neblogą uoslę, nes šis Donelaitis čia buvo vien tiktai širma, o tie jaunuoliai ruošėsi spausdinti nelegalius, Akelaičio lietuviškai parašytus atsišaukimus prieš valdžią, kuriuos vėliau, jau sukilimo metu, Akelaitis viename nelegaliame leidinyje ir išspausdino.

Tą bylą iškėlę Prūsų valdininkai buvo dosniai apdovanoti: seržantui Albrechtui caro įsakymu buvo duota 300 rublių, o Klaipėdos pašto viršininkas, Milstrichas, kuris pagavo inkriminuojamą korespondenciją, gavo net Stanislovo III laipsnio ordiną.

Kaip matėme, jau šioje pirmoje byloje dėl lietuviškų raštų uoliais rusų valdžios talkininkais sekant lietuvių spaudą buvo vokiečiai valdininkai. Teks ir vėliau neretai jų nagus pastebėti, nors dažniausiai jie stengėsi savo veiklą visaip užmaskuoti ir dėlto jos kitais atvejais negalima ir pastebėti.

IV

Lietuvių spaudos uždraudimas visų pirma sudavė sunkų smūgį tiems neskaitlingiems tuo laiku lietuviams inteligentams, daugiausia susispietusiems apie vyskupą Valančių, kurie kaip tik tuo laiku jau buvo pradėję planuoti platesnį visuomeninį darbą. Uždraudimas laikinai visai suparaližavo jų veikimą, nes pradžioje jie nemokėjo prie naujų sąlygų prisiderinti, nors ir nepalūžo. Nemaža jų palietė ir 1863 - 1864 m. sukilimo malšinimas — vieni jų žuvo besikaudami už Lietuvos laisvę, kiti buvo suimti ir ištremti Sibiran, kiti vėl nuo bausmės besislėpdami pateko emigracijon, tačiau likę vis dėlto greitai atsipeikėjo ir, iš dalies Valančiaus vadovaujami, pradėjo tiesti naujus Lietuvos atgimimo kelius. Pradžioje veikdami labai siauruose rėmuose, ilgainiui juos tiek išplėtė, kad susilaukė visai nelauktų rezultatų, faktiškai surevoliucino visą lietuvių kaimo visuomenę ir tik baudžiavos jungą numetusius ūkininkus įkinkė ne tiek kovon už duonos kąsnį, kiek idėjinėn kovon už savo krašto tuo laiku dar neaiškiai ryškėjančią ateitį. Pradžioje dar kiek pasvyravę klausime ar priimti ar atmesti lietuvių raštams brukamas rusiškas raides,

greitai atsipeikėjo ir pradėjo už sienos spausdinti lietuviškus raštus, kuriuose net vyskupo Valančiaus kai kuriems rusų raidėmis išleistiems spausdiniams duotoji aprobata buvo jo paties panaudota kovai prieš valdžią.

Prūsų sienos artumas žymiai padėjo tiek knygeles spausdinti, tiek ir platinti, juo labiau, kad jau iš seno daugumas Prūsų pasienio gyventojų vertėsi įvairios kontrabandos nešimu per sieną, kurios visos spragos jau senai buvo žinomos. Pradžioje nedideliais pundeliais, paskiau jau dešimtimis pūdų pradėjo Lietuvon plaukti per sieną įvairūs lietuviškieji raštai ir paskiau plisti visame krašte.

Rusų administracija greitai susigriebė ir tiems raštams ir jų platintojams gaudyti įkinkė beveik visą savo administracijos aparatą — pasienio sargybas, policiją, žandarmeriją, paštininkus, pradžios mokyklų mokytojus ir t.t. Prasidėjo tikras to žodžio prasme karas tarp beginklės tautos ir ligi dantų apsiginklavusios administracijos ir jis tęsėsi ilgiau už bet kokį kitą karą, net ištisus 40 metų. Šis karas negarsėjo kokiomis skambiomis kautynėmis ir pasaulio istorijon dar nėra įtrauktas. O lieta ten ne tiek kraujo, kiek ašarų. Ir nežiūrint, kad veik visuose atviruose to karo susidūrimuose su caro valdžios atstovais lietuvis ūkininkas paprastai pralaimėdavo ir už kiekvieną pralaimėjimą mokėjo kalėjimu ir ištrėmimu iš savo krašto, vis dėlto pagaliau laimėjo ne caras ir jo valdininkų armijos, bet tie beginkliai lietuvių ūkininkai, ir laimėjo tuomet, kada visame plačiame Lietuvos plote neliko nei vienos vietelės, nei vieno kaimo, nei vieno gyventojo, kuris nebūtų bendron kovon įtrauktas.

Gerai žinome Septynerių metų karo įvykius, žinome trisdešimties metų karo veikėjų vardus, nors Lietuvą jie tik vienu sparnu telietė. Taigi privalome prisiminti ir mūsų nuosavaus keturiasdešimties metų karo veikėjus, kovotojus, kankinius. Kareiviais aname kare buvo visa lietuvių tauta, o karžygiais tie, kurie dėl to karo nukentėjo.

Negalime visai tiksliai nustatyti, kada rusų valdžia pradėjo gaudyti lietuvių raštų platintojus. Mūsų turimomis žiniomis 1868 m., bet tais metais jis buvo taip plačiai pravestas, kad, greičiausia, pirmieji tuo žvilgsniu valdžios darbai buvo jau ir kiek anksčiau atlikti.

Žemiau pateikiama persekiojimų chronologija, suprantama, nėra pilna. Čia buvo panaudotos tik valdžios oficialios informacijos, kurios anksčiau iš viso nebuvo mums prieinamos: nuo 1869 m. ligi 1881 m. buvo progos pasinaudoti išlikusio-

mis Kauno gubernatoriaus archyvo bylomis, o nuo 1881 ligi 1900 m. Petrapilio policijos departamento kasmetinėmis žandarų veikimo apžvalgomis. Šį straipsnį rašydamas, be to, neturėjau dar savo rankose mūsų laikraščių nuo 1883 ligi 1904 m. komplektų, tad ir negalėjau tų laikraščių informacijomis papildyti anų oficialiųjų informacijų. Nors, kita vertus, vėliau ir visus tuos tiek prūsinius, tiek ir amerikinius laikraščius pavarčius teko įsitikinti kad ir ten apie persekiojimus ir bausmes platintojams skelbta labai nepilnas ir dažnai netikslias žinias, kurios tik retais atvejais galėjo papildyti ar atitaisyti oficialiąsias rusų valdžios informacijas.

Tačiau žemiau pateikiamos informacijos remiasi vien tiktai oficialiais šaltiniais ir pasitaikančios čia klaidos — tai pačių šaltinių klaidos (nekalbant jau apie tas, kurios buvo atsiradusios dėl nevykusios tuo laiku "Mūsų Žinyno" korektūros.

1868 m. pas Kretingos valstietį Joną Stakauskį buvo padaryta krata ir jos metu rasta 10 egzempliorių "Kalvarijos" ir 27 egz. kitų knygučių. Bet seniausioji žinia, susekta oficialiuose šaltiniuose, kalba apie 1869 m. balandžio mėnesį atėmimą iš Darbėnų valsč. Margininkų kaimo valstiečio Martyno Martinkaus dviejų "Kalvarijos" egzempliorių. Paskiau tų pačių metų gegužės mėn. Telšių policija pačiupo 7 tos pačios "Kalvarijos" egzempliorius, bet patiems jų nešiotojams pavyko paspruktí. 5 egz. toji pati policija pagavo pas kažinkokią Puslauskienę. Tą patį gegužės mėnesį Kuliuose, Plungės valsč. iš Onos Žilevičiūtės atimta 10 "Kalvarijos" egz., iš Budrių kaimo, Kartenos valsč. Kotrynos Kundrotienės atimta legaliai išleistos Valančiaus "Paaugusių žmonių knygelė" ir "Gyvenimai Šventųjų". Tuo būdu "Kalvarija" ir buvo toji pirmoji bomba, kuri vėliau susprogdino taip, atrodo, gudriai sudarytą rusų valdžios planą lietuvių tautai nutautinti ir surusinti. 1869 m. gegužės 27 d. iš Telšių miestelėno Aleksandro Anuso vėl atimta 1 tos pačios "Kalvarijos" egzempliorius.

Tą patį gegužės mėnesį buvo pradėta ir kiek platesnė byla — prieš kai kuriuos Gintiliškės valsč. ūkininkus, kurią iššaukė įskundimas Gintiliškės pradžios mokyklos mokytojo ruso Čiurino. Dėl to buvo padarytos kratos pas Gintiliškės valsč. Juozą Gricių, kur nieko nesurasta, pas Stirbaičių kaimo Praną Sabaliauską, kur rasta Valančiaus politinė brošiūra "Isz Tamsybes wed tiktay kelis Teisybes". Taip pat buvo iškrėstas ir Skuodo valsč. Notėnų bažnyčios vargonininkas Fridrichas Otto. Gegužės 20 d. Otto, Sabaliauskas ir Barzdauskas buvo suimti, bet jau lygiai po savaitės iš arešto buvo

paleisti. Bene jie ir bus tos pirmosios spaudos draudimo kovos aukos iš ūkininkų tarpo. Tų pačių metų rugsėjo mėn. ten pat vėl buvo padarytos kratos pas Joną Gricių, Otto ir Juozą Stankų, bet nieko nerasta, — po pirmos kratos jie jau išmoko slėpti.

Tais pačiais metais daromos kratos Telšių apskr. Tuzų kaime pas Antaną Dvaronį, Antaną ir Juozą Gilkauskius, Joną Brencių, bet ir čia nieko nesurasta.

Raseinių apskrityje kratos prasidėjo 1869 m. lapkričio mėnesį, kuomet Švėkšnoje buvo iškratyti Vincas Razutis (rastos penkios knygutės), Teklė Paulavičiūtė (6 knygos), Ona Bergiemienė (6 knygos), Cecilija Rusteikienė (1 knyga), Barbora Serapiniūtė (1 knyga). Taip pat Šiluvoje pas zakristijoną Vaitkevičių buvo rasta viena knyga.

Tų pačių metų rugsėjo mėn. netoli Augštelkių prie Šiaulių žandarmerija pagavo 202 įvairių lietuviškų knygų egzempliorius, daugiausia elementorius, kuriuos pametė pabėgęs žydas kontrabandininkas. Gruzdžiuose rugsėjo 18 d. su knygomis buvo suimta škaplierninkė Karalina Laniauskaitė, kuri tačiau iš arešto pabėgo, bet jau lapkričio 1 d. buvo antrą kartą su knygomis pagauta Linkuvoje. Kaip "nepataisomai" nusikaltėlei jai pirmai teko dėl lietuviškų raštų sunkiau nukentėti. Tardymui ji buvo nugabenta į Vilnių. Kalėjime ji buvo išlaikyta beveik pusantrų metų, ligi 1871 m. kovo 7 d. Generolo gubernatoriaus sprendimu buvo išsiųsta tėviškėn policijos priežiūron. Bet jau tų pačių 1871 m. liepos 9 d. ji vėl buvo pasienyje pagauta su knygomis ir vėl atsidūrė kalėjime. Už tokį "atkaklumą" 1872 m. sausio 28 d. generolo gubernatoriaus sprendimu ji buvo neaprėžtam laikui ištremta į Oloneco guberniją. Tolimesnio jos likimo nepavyko išaiškinti. Bet ji buvo pirmoji, iš liaudies išėjusi, tokia stambi kovos už savo spaudą auka.

Panevėžio apskrityje žandarai specializavosi atiminėdami iš žmonių, jiems išeinant iš bažnyčių, arba ir pačiose bažnyčiose, "Aukso Altorius". Tai jau taip dažnai buvo praktikuojama, kad 1869 m. liepos 28 d. vyskupas Valančius buvo priverstas kreiptis į Kauno gubernatorių specialiu raštu, kuriame pabrėžė, kad kai kuriose Panevėžio apskrities vietovėse tūkstantininkai su žandarais atiminėja iš žmonių ne tik maldaknyges, bet ir rožančius. Nurodęs į tokio valdžios atstovų elgesio neteisėtumą, jis prašė gubernatoriaus sustabdyti tokį žmonių tikybinių jausmų įžeidinėjimą. Savaime aišku, kad iš to protesto nieko neišėjo, ir panašūs maldaknygių gaudymai laiks nuo laiko buvo ir kitur kartojami per visą spaudos draudimo laiką.

1869 m. birželio mėn. žandarai atėmė "Aukso Altorių" iš Gulbinų valsčiaus Andriaus Kaladžio ir Onos Balinskienės, Malavėnuose iš Mykolo Tytaus, iš Pumpėnų valsč. valstiečio Jono Veršickio, Panevėžio mieste iš Justino Venckevičiaus ir Jono Normanto, iš pumpėniškių Antano Jusėno, Jono Varneckio, Rapolo Kondratavičiaus, Grigo Raudilos, Kazimiero Vaitkaus, Kazimiero Steponavičiaus, Vinco Dulevičiaus, Stasio Mosdužio, iš Mortos Grigaliūnaitės, Paulinos Kudinaitės ir Cecilijos Valukaitienės, taip pat iš Bonifaco Pašančio ir Domininkos Bielskienės. Kiek vėliau Linkuvoje buvo dar atimta 2 egzemplioriai "Aukso Altoriaus" ir aštuoni egzempiloriai "Kalvarijos".

Ukmergės apskrityje, Kupiškyje iš Vabalninko miestelėno Jono Laučkos buvo atimti 25 egzemplioriai lietuviškų ir lenkiškų knygų. Gruodžio 10 d. pas Pumpėnų valsčiaus Baltkarčių kaimo Joną Pačelį buvo rasta "Gromata Apskrita", kurią platinant žandarai įtardavo Palėvėnės vienuolyno vienuolius, bet padarę vienuolyne kratą, ten nieko nerado.

Iš 1870 m. turime daug mažiau žinių apie pagautas knygas ir atrodo, kad tais metais žandarams ir policijai laikinai buvo knygų gaudymo ūpas atslūgęs.

Plungėje pas Stasį Visockį rasta "Litanie apej wisus muczelnninkus". 1870 m. balandžio 6 d. Nemakščiuose su knygomis ir laiškais buvo suimta Petronelė Čeponaitė. Ji lyg prisipažino knygas gavusi iš Žvingių klebono Butkevičiaus ir turėjusi jas pristatyti vyskupui Valančiui. Tačiau policija, padariusi kratą pas kunigą Butkevičių, nieko nerado. Čeponaitė buvo greitai iš kalėjimo išleista ir tik palikta policijos priežiūroje. Birželio mėn. Jurbarke pas atvykusį iš Suvalkų gub. Bujauskį buvo rasta 13 knygų, pas Oną Petravičiūtę 7, pas Mateušą Maskolaitį 11 įvairių knygų. Dar keletas knygų buvo rasta pas kitus. Visi buvo suimti ir tik lapkričio mėnesio pradžioje iš kalėjimo išleisti. Bujauskas buvo išsiųstas Suvalkijon, o kiti palikti policijos priežiūroje. Rugsėjo mėnesį pas Girkalnio valsč. valstietį Vincą Sčenauskį buvo rasta "Litanie", o rugsėjo 14 d. netoli buvo rasti pamesti du, literatūros pilni, maišai.

Šiaulių apskr. Joniškyje kovo 1 d. buvo padaryta krata pas Rūdiškių filialistą Pacevičių ir pas Joniškio kleboną Bužinskį, bet nieko nerasta. Krata buvo padaryta įskundus juos ruošiant kažinkokį susirinkimą, už kurį abudu turėjo sumokėti po 25 rublius pabaudos. Ukmergės apskrityje 1870 m. pabaigoje buvo padarytos kratos Anykščių valsčiuje pas Joną Ladauskį, pas kurį surasta 3 "Paaugusių knygelės" egz. Taip pat kratyta ištrėmime mirusio kunigo Klemenso Kairio seserys

Cecilija ir Ona Kairytės, kur buvo surasta "Gromata apskrita", o pas Joną Karosą "Litanie". Buvo ten daroma ir daugiau kratų ir per visus 1870 m. Ukmergēs žandarai iš įvairių asmenų buvo atėmę 119 įvairių lietuviškų knygų egzempliorių. Tų visų kratų svarbiausias tikslas buvo noras išaiškinti vyskupo Valančiaus vaidmenį lietuviškus raštus platinant. Prūsų valdžios agentų padedama, rusų žandarmerija buvo pagaliau susekusi ir vyskupo Valančiaus sudarytą organizaciją lietuviškiems spaudiniams platinti. Ši byla oficialiai buvo pradēta jau 1870 m. ir baigta 1871 m. Atsakomybēn buvo patraukti 9 kunigai iš Žemaičių vyskupijos ir dešimtas kunigas Antanas Brundza, kurį Prūsų valdžia išdavē rusams.

Greta jų buvo dar įtariamas kunigas Justinas Dovydaitis ir kunigas Jeronimas Račkauskis, bet neturint prieš juos inkriminuojamos medžiagos, jie nebuvo paliesti. Generolo gubernatoriaus įsakymu generolas Losevas su būriu žandarų ir policijos buvo padaręs nuodugnią kratą vyskupo Valančiaus bute, tačiau nieko jiems nepavyko rasti. Bijant iššaukti užsienyje triukšmą, jei būtų ištremtas paskutinysis Lietuvos vyskupas, Valančius paliktas vietoje, tik slaptai policijos buvo prižiūrimas. Pačioje gi toje pirmojoje didesnēje byloje dēl lietuviškų raštų visi patrauktieji atsakomybėn buvo sunkiai nubausti, nežiūrint, kad tardymo metu kaikurie kunigai buvo prisipažinę. Kunigas Butkevičius buvo ištremtas į Tobolsko guberniją, Norvaiša į Tomsko gub., Stroupas į Archangelsko gub., Eitutavičius į Viatkos gub., Kaziliauskas į Cholmogorus. Kunigai Buividas, Dembskis ir Kaziliūnas buvo perkelti į Vilniaus vyskupiją be teisēs savojon vyskupijon grįžti. Brundza buvo 11 mēnesių išlaikytas kalējime ir po to ištremtas į Archangelsko guberniją. Vietoje buvo paliktas tiktai kunigas Tomaševičius. O toje pačioje byloje atsakomybēn patraukti pasauliečiai Simanas Kulakauskis ir Stasys Račiūnas buvo ištremti į Tomsko guberniją.

V

Ligi 1880 m. visos panašios bylos buvo sprendžiamos vien tiktai administraciniu keliu, gubernatoriaus ar generolo gubernatoriaus nuožiūra. Oficialiuose to laiko šaltiniuose nedaug terandame žinių, kas, kur, už ką ir kaip buvo nubaustas. Šį laiko tarpą bus galima tinkamiau nušviesti, tik suradus atitinkamus šaltinius. Bet vis dēlto ir iš šio laiko šiokių tokių žinių esama. 1871 m. balandžio 18 d. pas Aleksandrą

Leonardą Kauskį (?) Kartenos valsč. buvo surasta maldaknygė, ir jis už ją buvo baudžiamas. 1871 m. liepos 18 d. iš Eržvilko valstiečio Stasio Navickio atimta 20 įvairių lietuviškų knygų. Vėliau paaiškėjo, kad visos tos knygos buvo visiškai legalios, dar prieš spaudos uždraudimą Vilniuje cenzūros leidimu išspausdintos.

1872 m. rugpiūčio 27 Biržuose iš Andriaus Kaladžio atimta 15 įvairių lietuviškų knygučių, iš Domininko Vaitiekūno 23 lietuviškos ir 24 lenkiškos knygos. Išaiškinta, kad iš jų visų tik 10 buvo uždraustos ("Kialas i dangu", "Jēzus, Maria, Juozapas Szwentas", "Szwentadienis Darbas" ir elementoriai). Nors vėliau buvo išaiškinta, kad vienus elementorius teišskyrus, visas kitas knygutes buvo valdžios leista knygininkui Zavadzkiui Vilniuje legališkai išparduoti, bet vis dėlto ir Kaladis ir Vaitiekūnas buvo atiduoti taikos teisėjo teismui už draustinų knygų pardavinėjimą. 1872 m. gruodžio 7 d. taikos teisėjas nuteisė juos kiekvieną trijų rublių pabauda.

1872 m. spalių 16 d. Tauragėje pas Julijoną Baldauskienę buvo rasta 1096 lietuviškos knygos. Suimta, ji buvo nugabenta į Vilniaus Tardymo Komisiją, bet jau vasario mėn. 1873 m. buvo iš kalėjimo išleista ir atiduota policijos priežiūrai.

1872 m gegužės mėn. pas Eleną Sauskaitę iš Šaukėnų valsč. policija rado knygelę. Sauskaitė tuojau buvo suimta ir porą savaičių kalėjime išsėdėjusi, buvo išleista ant parankos, o jos byla buvo atiduota Taikos Teisėjų Suvažiavimo teismui. Ji buvo nubausta sumokėti 100 rublių pabaudą arba atsėdėti 2 mėnesius kalėjime. Kadangi ji pabaudos nesumokėjo, tai ir buvo išlaikyta kalėjime nuo 1873 m. vasario 7 d. ligi balandžio 27 d.

Kauno gubernatoriaus archyve pavyko užtikti dar dvi bylas iš to laikotarpio. 1873 m. kovo mėn. Telšių apskrityje pas Jievą Liutkienę ir Moniką Bastienę rasta du kalendoriai. Byla buvo pavesta taikos teisėjui, bet neišliko žinių, kaip ji baigėsi. 1878 m. birželio mėn. Telšiuose pas Ettą Sumovienę rasta 4 maldaknygės.

Be abejo, tokių bylų buvo ir daugiau, bet oficialiuose šaltiniuose nepavyko apie jas surasti žinių.

VI

Be Kauno gubernijos raštinės bylų, nuo 1881 m. daug šiuo klausimu medžiagos duoda rūpestingai paruoštos žanda-

rų veikimo kasmetinės apžvalgos. Tai vadinamos "Vedomosti doznaniam, proizvedennym v žandarskich upravlenijach" ir "Obzory važnejšich doznanij". Pirmąsias teko matyti iš laiko nuo 1881 ligi 1897 metų, antrąsias nuo 1881 ligi 1900 metų. Tačiau, nors ir prieš tai žandarai uoliai gaudydavo lietuviškas knygas, bet seniau patys dėl to bylų nekeldavo; pirmą žandarišką bylą teko surasti tik 1885 m., o visos prieš tai kilusios bylos buvo sprendžiamos grynai administraciniu keliu arba atiduodamos taikos teisėjams.

Ligi 1885 m. pavyko surasti tik vieną bylų iš 1883 m. sąrašą ir tai nepilną, nes čia daugiausia trūko žinių apie paskirtas bausmes.

Čia yra žinių apie 13-ka 1883 m. pravestų kratų. Rumšiškyje pas Petrą Šleniką iš Vilkijos atimta viena maldaknygė. Lapkričio 15 d. Kaune pas Pranę Laškevičienę buvo pagautos tik iš užsienio atgabentos 16 knygų. Raguvoje pas Mykolą Sevčenką rasta trys knygos. Lapkričio 25 d. Telšiuose iš Jurgio Paulauskio atimta 60 knygų. Rozalime iš Baisogalos valsčiaus valstiečio Kazio Uoginto atimta 10 knygų. Švobiškyje pas Magdaleną Paulikaitienę iš Joniškio atimta 27 knygos. Gegužės 13 d. taikos teisėjas ją nubaudė 10 rublių pabauda. Linkuvoje pas Antaną Kirkilą rasta 1 knyga. Ukmergėje pas Praną Šileikį ir Mataušą Dundą 2 knygos. Pas tą patį Dundą (iš Vyžuonų valsčiaus) vasario 4 d. atimta 29 maldaknygės. Girdiškyje pas Antaną Žukauską iš Tripių kaimo — 106 knygos. Pas Stasį Nedeckį iš Viduklės 74 knygos, pas Joną Sutkevičių iš Tauragės 6 knygos ir pas Petrą Urbaitį iš Pagirių 10 knygų. Balandžio 3 d. Linkuvoje iš Apolinaro Butavičiaus iš Joniškėlio atimta 2 knygos, tą pačią dieną iš Karolio Baravyko atimta 8 knygos, o Kėdainiuose pas Petrą Burneikį rasta 2 knygos.

Nors ligi šiol nepavyko surinkti visų duomenų apie iškratytus ir apie uždėtas jiems bausmes, tačiau iš esamų visam laikotarpiui nuo spaudos uždraudimo ligi Aušrai žinių turime tokį minimalinį už lietuviškus raštus gautų bausmių balansą:

4 metai 11 mėnesių ir 15 dienų arešto ir kalėjimo (neskaitant to laiko, kurį baudžiamiems teko atsėdėti kalėjime ligi jų bylų išsprendimo); po 3 metus ištrėmimo į Archangelsko ir Tomsko gubernijas, po vienerius metus ištrėmimo į Oloneco, Tobolskio, Viatkos ir Tveriaus guberniją ir keli šimtai rublių piniginės pabaudos.

VII

Pirmoji žandariška byla buvo iškelta už maldaknygių pardavinėjimą 1885 m. prieš Kauno gubernijos gyventoją Joną Švedą. Paaiškėjus, kad tai esančios maldaknygės, žandarai paliko jį ramybėje, laikydami, kad maldaknyges gaudyti tai policijos darbas.

Ligi pat 1889 m. nėra užfiksuota daugiau žandariškų bylų dėl lietuviškų raštų. Tik nuo 1889 m. pradžios žandarai, laikydami, kad viena policija nesugebėsianti sulaikyti lietuviško sąjūdžio, patys pradėjo platesnį lietuviškų raštų sekiojimo darbą. Bet ir čia, kaip ne kartą anksčiau, iniciatyva išėjo iš vokiečių policijos. Ji pranešė rusų administracijai, kad 1889 m. vasario mėnesio pabaigoje Prūsijos pilietis Johann Kissen gavo iš Karaliaučiaus pundą lietuviškų spaudinių, adresuotų į Raseinių apskritį Juozui Toleikiui. Matyti, pats Kissenas buvo apie tai Prūsijos policijai pranešęs, nes Toleikis tų knygų visai nebuvo gavęs. Bet vis dėlto ir negavęs pačių knygų, vien dėl to įskundimo Toleikis buvo trims metams ištremtas į Vologdos guberniją.

Tais pačiais metais per kratas policija rado pas Joną Mozūrą iš Vydžių vieną knygą, pas Karaliną Stanevičiūtę Kražiuose 5 knygas, pas Reimontą Kaupą iš Žeimių 6 knygas, pas Kostą Suševą iš Raseinių apskrities 4 knygas, pas Barborą Posmienę iš Raseinių apskr. 2 knygas, pas Stasį Samuilį Kelmėje 2 knygas, pas Longiną Stakauskį Vabalninke 15 knygų, pas pasislėpusią moteriškę Biržuose 7 knygas, pas Antaną Rimkų iš Raseinių apskr. 9 knygas, pas Anastazijų Monkevičių Kelmėje 6 knygas, pas Praną Povilonį Panemunėlio valsčiaus 30 knygų. 1890 m. kovo 17 Povilonis generolo gubernatoriaus buvo nubaustas dviem mėnesiais arešto. Kitų bylos buvo daugiausia atiduodamos taikos teisėjų teismui, kurie skyrė paprastai tik pinigines kelių rublių pabaudas.

1890 m. Kauno gubernijoje už "atsišaukimų" platinimą buvo atsakomybėn patrauktas Balys Šiušys. Pas jį buvo rasta 153 knygos ir 20 "Apžwalgos" numerių. Metus kalėjime išlaikytas, jis dar gavo bausmei vieną mėnesį kalėjimo ir 2 metams buvo iš Lietuvos ištremtas į Rusiją.

Šiais metais buvo baigta ir viena gan įdomi byla: 1887 m. kovo 19 už lietuviškų raštų platinimą buvo taikos teisėjo teismui atiduoti Kvėdarnos valsčiaus valstiečiai Juozas Budrikas, Nikodemas Paulauskas, Barbora Serapinienė ir Julijonas Steponavičius. Taikos teisėjas Boboriškinas, atsirėmęs tuo, kad lietuvių raštus draudžią įstatymai nebuvo viešumai pa-

skelbti, kaip to reikalauja bendra įstatymo skelbimo tvarka, ir todėl žmonėms jie galėjo būti ir nežinomi, visus kaltinamuosius išteisino ir net jiems grąžino atimtas knygas. Tačiau žiniai apie tokį sprendimą pasiekus generolą gubernatorių, praėjus lygiai trims metams nuo teismo dienos, visi išteisintieji 1890 III 19 buvo administraciniai nubausti vieno mėnesio kalėjimu. O nuo to laiko valdžia pradėjo vengti atiduoti teisman žmones, pagautus platinant ar slepiant lietuviškus raštus, nes faktiškai teisėjai ir negalėjo rasti tokio įstatymo, kuris draustų lietuviškus raštus, nes kaipo įstatymas jis niekur nebuvo paskelbtas.

1890 m. atsirado ir pirmosios žandariškos bylos Suvalkijoje. Policinių bylų čia buvo nemaža ir anksčiau, tačiau nepavyko surasti tuo reikalu oficialių bylų. Vienoje byloje, Marijampolės pašte radus keletą lietuviško laikraščio numerių, kaltininkų nepavyko surasti. Kitoj byloje, kada pas Petrą Kriaučiūną buvo rasti du lietuviškų laikraščių numeriai, atsakomybėn buvo patraukti šeši žmonės. Kriaučiūnas, Tomas Jakaitis ir Antanas Januškevičius gavo po vieną mėnesį kalėjimo, Juozas Pakinkis dvi savaites kalėjimo ir du metus policijos priežiūros, Pranas Bucevičius ir Kazys Ulinskis po dvi savaites arešto, o Juozas Angrabaitis** pabėgo į užsienį.

1891 m. Suvalkų gubernijoje už lietuviškų raštų gabenimą per sieną atsakomybėn buvo traukiamas Domininkas Janavičius ir Juozas Voveraitis, bet šis pabėgo į užsienį.

1892 m. Tilžės vokiečių policija padarė kratą pas Martyną Jankų ir ten rado iš Šveicarijos atsiųstą pundą raštų (jų dalis buvo lietuviškų, o kita kitomis kalbomis) ir du laiškus, adresuotus į Vilniaus guberniją M. Giliui ir P. Lozinskiui. Apie tai vokiečiai tuojau pranešė rusų policijai. Tačiau ši, tuos du adresatus suradusi, nieko jiems negalėjo inkriminuoti, jei bent norą susirašyti su Jankum ir su juo užmegzti santykius tam, kad gautų lietuviškų raštų.

Tais pačiais metais Kauno gubernijoje policija pas Feliksą Petravičių rado 220 egzempliorių "Apžvalgos" ir 784 egzempliorius kitų raštų. Vėliau jis buvo administraciniai nubaustas keturiais mėnesiais kalėjimo ir dviem metams buvo iš Lietuvos ištremtas policijos priežiūron.

60 metų amžiaus Antaninos Augustauskienės, pas kurią per kratą, be knygų, buvo rasta 13 "Apžvalgos" numerių, byla

---

** Lietuvių Enciklopedijoje terodomas Jurgiu Angrabaičiu, o Juozas Angrabaitis rodomas Tilžėje nuo 1889 m., virtęs 1890 m. Apžvalgos redaktoriumi. M. B-ka.

tęsēsi du metus ir pagaliau ji buvo nubausta 6 mēnesiais kalėjimo ir ištremta iš Lietuvos trims metams policijos priežiūron. Už Ūkininko kalendoriaus platinimą buvo atsakomybēn patrauktas Suvalkų gubernijos Motiejus Akelis, Pranas Rašatinskis ir Silvestras Ambroževičius. Akelis gavo 2 mēnesius kalējimo ir 3 metus ištrēmimo iš Lietuvos policijos priežiūron, Ambroževičius ir Rašatinskis gavo po 5 dienas arešto.

1893 m. už lietuviškų raštų platinimą buvo traukiami atsakomybēn Kauno gubernijoje Jonas Kavaliauskas, Juozas Šukis, Jonas Poškus ir Pijus Liaudanskis. Dēl manifesto Kavaliausko ir Šukio bylos buvo numarintos, o Poškus ir Liaudanskis gavo po tris mēnesius kalējimo ir po 1 metus ištrēmimo iš Lietuvos policijos priežiūron.

Kauno gubernatoriaus raštinēs bylose buvo išlikusios dar šios policijos administracinēmis priemonēmis baigtos bylos.

Kauno gubernatoriaus raštinēs bylose buvo išlikusios dar šios policijos administracinēmis priemonēmis baigtos bylos.
Sausio 8 d. Raseiniuose pas Marijoną Masevičių rasta 3 knygos; kovo 8 d. jis gavo iš generolo gubernatoriaus 7 paras arešto. Kelmēje pas Stasį ir Joną Samušius rasta 3 knygos; kovo 8 d. generolas gubernatorius davė jiems abiem po 3 paras arešto. Telšiuose pas Igną Bidiaevą iš Šeduvos rasta 1 knyga; 15 balandžio generolas gubernatorius jam paskyrē 7 paras arešto. Kovo 5 d. pas Juozą Skripkauską iš Šlaveitų kaimo Darbēnų valsčiaus buvo rastas 1872 m. išleistas kalendorius; jis gavo vieną savaitę arešto prie policijos. Balandžio 13 d. pas Stepą Gricių iš Žutautų kaimo Plungēs valsčiaus buvo atimtas 1872 m. kalendorius; jis irgi iš generolo gubernatoriaus gavo vieną savaitę arešto. Pas Juozą ir Vincą Serapinus iš Medamiškių kaimo Darbēnų valsč. rasta dvi knygos; birželio 7 d. generolas gubernatorius davē jiems po vieną savaitę arešto.

Kovo 2 d. Skuode pas knygnešį Kazį Narvilą iš Kartenos valsč. rasta 12 knygų; areštuotas prie policijos vienai savaitei. Balandžio 13 d. pas 60 metų amžiaus Joną Raimutį iš Žutautų kaimo, Plungēs valsčiaus buvo rastas 1883 metų kalendorius; birželio 21 d. generolas gubernatorius jį nubaudē vieno mēnesio areštu. 1892 m. balandžio 1 d. pas Šilalēs miestelēną Adomą Laurinavičių buvo rastos 22 knygos; 1893 m. kovo 18 d. jis gavo 2 mēnesius arešto, o 1893 m. liepos 27 d. generolas gubernatorius jam dar pridējo tris mēnesius arešto. Tik nesuspējęs tų bausmių atlikti, jis 1893 m. sausio 17 d. mirē, palikęs bausmę savo įpēdiniams atlikti. Pas An-

taną Budrevičių iš Ukmergės apskrities rasta dvi knygos, už kurias gruodžio 15 d. generolas gubernatorius jam paskyrė vieną savaitę arešto. Pas Joną Urniežių iš Šlavėnų rasta 12 knygų; liepos 23 d. jis gavo iš generolo gubernatoriaus 2 savaites arešto. Pas Izidorių Šimkų iš Južintų valsčiaus balandžio 22 d. rasta 22 knygos; liepos 23 d. jis gavo iš generolo gubernatoriaus 3 mėnesius kalėjimo. Pas Mykolą Valentą iš Biržų valsčiaus balandžio 24 d. buvo rastas vienas kalendorius, už kurį birželio 23 d. generolas gubernatorius jam paskyrė dvi savaites arešto. Antanas Sutkevičius už vieną knygą gavo 3 paras arešto ir Kazys Mockus iš Kulių irgi 3 paras arešto.

Beveik visos per kratas atimtos knygos buvo sudegintos. 1892 m. tokį masinį lietuviškų knygų deginimą Kaune atliko rugpiūčio 12 d.

Suvalkų gubernijoje buvo su atsišaukimais ant sienos suimtas Jurgis Bagdonas (Bagdonavičius). Jis gavo atsėdėti tris mėnesius kalėjimo ir po to dar gavo vienerius metus policijos priežiūros kartu su uždraudimu jam gyventi pasienio ruože.

1894 m. žandarai pradėjo Kauno gubernijoje 6 bylas, Pabaltijo gubernijoje 2 ir Suvalkų gubernijoje vieną. Vienoje byloje, pradėtoje dėl pagavimo gabenamos per sieną literatūros, knygos buvo pagautos, bet knygnešiai pabėgo. Kitoje byloje atsakomybėn buvo patraukti Martynas Survila, Antanas Jogminas, Juozas Kasputis (vienas žymiausiųjų tuo laiku knygnešių — gavo 5 metus ištrėmimo į Archangelsko guberniją), Rachmilis Breckis (pabėgo) ir Abromas Bermanas (gavo 3 metus ištrėmimo Rusijon policijos priežiūron. Trečioje byloje Kazys Rekašius buvo patrauktas atsakomybėn už paštu gautą "Apžvalgą" ir už lietuviškų laikraščių slėpimą. Šį kartą jam pavyko pasislėpti, bet 1895 m. birželio mėnesį jis vėl buvo pagautas ir patupdytas kalėjiman. 1895 m. spalių 4 d. caro įsakymu jis gavo 3 mėnesius arešto ir po to trims metams buvo ištremtas iš Lietuvos policijos priežiūron. Ketvirtoje byloje, už "Apžvalgos" platinimą, gavo 4 mėnesius kalėjimo ir 2 metus ištrėmimo policijos priežiūron 75 metų amžiaus senutė Agota Perskaudienė. Už laikraščių platinimą buvo atsakomybėn traukiami Juozas Zavadzkis iš Raseinių apskrities ir Povilas Ambrazas. Tačiau naujo caro manifesto susilaukus, jų byla, lygiai kaip ir kaltinamo raštus slėpus Juozo Štuopio, buvo numarinta.

Be to, 1894 m. buvo iškeltos ir kelios grynai politinės

bylos: už atimtą iš Andriaus Jokubauskio (iš Kaltinėnų) maldaknygę jis 1894 m. spalių 11 d. gavo iš generolo gubernatoriaus 7 paras arešto. Pranas Opulskis iš Žalgirio kaimo, Telšių apskrities buvo kaltinamas kalendoriaus platinime, bet dėl manifesto jo byla buvo numarinta. 1894 m. gegužės 25 d. iš Juozo ir Antano Jurgelių muitinė buvo atėmusi 136 knygas, o iš Aleksandro Gėčio vieną knygą. Bet ir jiems pavyko pasinaudoti manifestu. Už atimtas iš Juozo ir Jono Račiūnų 79 knygas jie 1894 m. spalių 8 d. iš generolo gubernatoriaus gavo tik po tris paras arešto.

Tais pačiais metais kelios bylos buvo pradėtos Rygoje. Viena jų buvo pradėta dar 1887 metais, kada Antanas Šimoliūnas buvo patrauktas atsakomybėn už nelegalių raštų skaitymą ir platinimą Kosto ir Antano Staligų organizuotoje nelegalioje kuopelėje. Šimoliūnas už tai gavo vienerius metus kalėjimo. Su ta byla 1895 m. buvo dar sujungtos Pelikso ir Antano Miglinų bylos, kurie gavo po 3 metus ištrėmimo policijos priežiūron, taip pat ir bylos Antano Ledavičiaus, Alfonso Pranckevičiaus, Aleksandro Končevskio ir Kazio Misiūno. Tačiau dėl 1894 m. lapkričio mėnesio 14 d. manifesto jie visi buvo paleisti ir jų bylos buvo numarintos.

Kitoje byloje už "Varpo" ir "Apžvalgos" platinimą atsakomybėn buvo patraukti Valerijonas Jančevskis ir Juozas Giriotis, o 1895 m. dar ir Kostas Berutis. Jančevskis gavo 3 metus ištrėmimo, o kiti du pasinaudojo manifestu. Pagaliau Suvalkijoje už raštų gabenimą per sieną atsakomybėn traukta Vincą Jakį, Gertrudą Lisauskienę, A. Kazlaitaitę, M. Černytę ir Uršulę Apanavičienę.

Šiais metais žandarai suėmė už lietuviškus raštus 17 asmenų (o kartu su anais rygiečiais 21), bet skaičius policijos nubaustų buvo daug didesnis.

VIII

1895 metai sudaro kaip ir savotišką ribą, nuo kurios tiek pats lietuviškas sąjūdis, tiek ir rusų valdžios kova prieš jį nuėjo visai kitais keliais. Iš vienos pusės pats sąjūdis savo sūkūrin buvo įtraukęs daug didesnes žmonių mases, iš kitos — rusų valdžia įsitikinusi, kad vienų tik eilinių platintojų ar skaitytojų gaudymu ji nedaug tegalinti pasiekti, pradėjo ieškoti tų asmenų ir organizacijų, kurie tam sąjūdžiui vadovavo. Tais metais kaip tik ir buvo iškelta pirmoji platesnioji byla už lietuviškų raštų platinimą.

Nuo šio laiko ir skaičius traukiamųjų atsakomybėn nuolatos iš metų į metus augo. Nors sausas, kitiems visai negirdėtų pavardžių išskaičiavimas kitiems gali atrodyti ir visai neįdomus, tačiau pravartu ir tas dabar jau daugiausia pamirštas pavardes prisiminti, juo labiau, kad jos rodo, kad kovą už lietuvišką spaudą vedė ne vien tiktai tautos viršūnė, bet visa tauta ir ypačiai visa liaudis, nes daugumas nukentėjusių dėl spaudos kovos buvo eiliniai valstiečiai, o ne inteligentai. Ir tikrai, čia turime išimtiną žmonijos istorijos atvejį, kada mažai raštinga, visų pamiršta tauta dėjo didžiausias aukas kovoje už teisę savo kalba skaityti. Tų kovotojų skaičius iš dešimčių greit pašoko į šimtus ir tūkstančius, kol pagaliau kovotojų eilėse atsidūrė visa tauta. Paskutiniais metais prieš spaudos atgavimą visoje Lietuvoje jau būtų sunku rasti nors vieną trobelę, nors vieną suaugusį lietuvį, kuris tiesiogiu ar netiesiogiu būdu nedalyvautų šiame "revoliuciniame" sąjūdyje, kurs po šiaudais ar žemėje neslėptų "uždraustų" lietuviškų knygų, jų slaptai neskaitytų. Tuo būdu pats spaudos persekiojimas savaime dar augščiau iškėlė kovos už savo kultūrą vėliavą ir sudarė pagrindą dar platesniam siekimui — jieškojimui kelių ir savo tautos nepriklausomybei atgauti.

Po anos pirmosios didžiosios vyskupo Valančiaus bylos, kita platesnioji byla už lietuviškų raštų gabenimą per sieną ir platinimą buvo iškelta kaip tik 1895 m. Čia buvo nustatyti aštuoni svarbiausieji kaltininkai, jų tarpe ir vienas kunigas, kurie belaukdami savo bylos išsprendimo ilgus mėnesius išsėdėjo kalėjime, nes byla buvo baigta tiktai 1895 m. pabaigoje. Dėl jos Kazys Udras, vienas geriausiųjų Jurgio Bielinio ("knygų karaliaus") bendradarbių, išsėdėjo du metus kalėjime ir po to 5 metams buvo ištremtas į Rytų Sibirą. Antanui Bružui, jau kitoje byloje gavusiam 3 metus ištrėmimo į Vologdos guberniją, tai buvo pakeista ištrėmimu 5 metams į Rytų Sibirą. Kunigas Kazys Domarkas buvo 6 mėnesius išlaikytas bausmei Kretingos vienuolyne ir po to buvo 5 metams ištremtas Rusijon policijos priežiūron. Viktoras Kazanauskas ir Adomas Ladukas gavo po 2 metus kalėjimo ir po 3 metus ištrėmimo į Vologdos gubernijos rytines apskritis. Jonas Trušas metus kalėjimo ir 5 metus ištrėmimo Rusijon. Bet svarbiausias tos bylos kaltininkas, labiausiai valdžios organų pajieškomas, Jurgis Bielinis sugebėjo pabėgti ir po to dar didesne energija varė knygų platinimo darbą. Ši byla buvo vienintelė, kurioje visi jos dalyviai buvo taip sunkiai nubausti

Be jos, tais pačiais 1895 metais buvo keliama ir nemaža

smulkesnių bylų. Kauno gubernijoje atsakomybėn buvo traukiami Ignas Bandrevičius, kuris per paštą buvo gavęs "Ūkininką". Už slaptą lietuviškų spaudinių gabenimą per sieną atsakomybėn buvo patraukti Juozas Paškauskas, Stasys Drungila, Vladas Urvikis, Juozas Budrys, Vincas Birbilas, Jonas Joškys, iš kurio buvo atimta net pustrečio tūkstančio knygų, Juozas ir Antanas Mozeriai, iš anos bylos jau žinomas Antanas Bružas, Jonas Kloninskis, Antanas Rudgalvis, Vincas Juška ir Antanas Juraška (paskutinieji du ir už platinimą). Be jų, už platinimą buvo traukiami atsakomybėn dar ir Aleksandras Bendikas, Juozas Morkūnas, Elzbieta Glazevičiūtė, Andrius Bieliakas - Bielinis (Jurgio Bielinio brolis), Albertas Katinas ir Adomas Aveikis. Pagaliau dėl rasto kieme lietuviškų spaudinių ištiso pundo buvo atsakomybėn patraukti Aleksandras Kučinskas su Silvestru Jogminu.

Už raštų slėpimą buvo traukiami atsakomybėn: Antanas Gricevičius, Jonas Mikalauskis, Jonas ir Kazys Sirkausiai, Leokadija Žadauskienė, Juozas Rupšys, Juozas Butvila, Julijonas Tamašauskas, Domininkas Burba, Liudvikas Šlikas, Juozas Skripkus, Juozas Bojelis, Klemensas Gudavičius, Dominikas Mažeika, Adomas Rupšys, Jonas Kludis, Liudvikas Saunoras, Antanas Viskantas, Martynas Šeputis, Petras Pareigis, Pilipas Šlimas, Jonas Radys, Tomas Jomantas, Kazys Baranauskas, Antanas Gerliachas, Adolfas Lauzikavičius, Juozas Geselis, Aleksandras Domeika, Jokūbas Lileikis, Marijona Ivaškienė. Andrius Kežėlis, Benediktas Kondratas, Juozas Končius, Adomas Bliudžius. Be vieno, visi kiti buvo valstiečiai.

Rygoje pas Martyną Giedraitį ir Aleksandrą Sereiką buvo rasta "Apžvalga". Ten pat lenkų kunigui Brzezinskiui įskundus, už lietuviškų raštų platinimą buvo suimti Ipolitas Dobulskis ir Balys Šiušys.

Viena byla Suvalkijoje buvo pradēta dēl rastų pašte lietuviškų laikraščių, bet žandarmerijai nepavyko kaltininkų išaiškinti. O už lietuviškų raštų slēpimą atsakomybēn buvo patraukti Antanas Mockaitis, Antanas Liegus, Juozas Grybinas, Antanas Laurinaitis, Vaitiekus Muleikaitis, Kazys Staniulis, Juozas Kinkis ir Ona Musteikienē.

Pagaliau ir Vilniuje vienos kratos metu buvo ir lietuviškos knygos surastos.

Bendrai visose šiosę bylose atsakomybēn traukta 79 asmenys iš Lietuvos, o su tais, kurie buvo traukiami už Lietuvos ribų, viso buvo 91 asmuo. Dēl 1894 m. manifesto dalis bylų buvo numarinta, o kitose bylose, neskaitant kalējimo, atsēdēto dar prieš bylų išsprendimą, (kitiems teko ligi to

laiko po pusantrų metų sėdėti kalėjime) buvo nuskirta 32 metai ir 2 mēnesiai kalējimo, 8 mēnesiai ir 1 savaitē arešto, 10 metų ištrēmimo į Sibirą, 15 metų ištrēmimo į Vologdos guberniją, 55 metai ištrēmimo Rusijon po policijos priežiūra ir 14 metų policijos priežiūros Lietuvoje.

Greta žandarmerijos, tuo pačiu laiku darbavosi ir policija. Pvz. Kauno gubernijoje buvo pradētos dar šios policijos bylos: Mykolas Makauskis iš Vainuto už du elementorius 1896 m. sausio 10 d. iš generolo gubernatoriaus gavo dvi savaites arešto; Antanas Paulauskis iš Tauragēs už dvi maldaknyges 1896 m. sausio 9 d. iš generolo gubernatoriaus gavo vieną savaitę arešto; Juozas Vaitiekauskas ir Kazys Lapinskas iš Antazavēs valsčiaus gavo po dvi savaites arešto. Buvo nemaža ir kitų, tik ne visos tos bylos buvo archyvuose tinkamai užfiksuotos.

IX

1896 m. buvo iškelta nauja didžiulē byla, žandarmerijos oficialiai pavadinta "byla apie lietuvių tautinį sąjūdį", kurioje į vieną buvo sujungti ne tik Kauno ir Suvalkų gubernijų, bet ir Vilniaus ir Kuršo gubernijų sąjūdžiai.

Byla buvo pradēta tada, kada pas Stasį Rūpšį buvo rasti lietuviški laikraščiai. Vēliau ton bylon buvo dar įtraukti Juozas Valys, Valerija Vaineikaitē, studentas Liudvikas Vaineikis. Matas Končauskas, daktaras Vincas Kudirka, Augustinas Baranauskas, Jonas Trumpulis, Juozas ir Adolfas Gavēnai, Juozas Miliauskis. Pirmą kartą čia buvo patraukta ir žymesnis inteligentų būrys.

Tais pačiais metais didelis žmonių skaičius buvo kaltinamas ir už lietuviškų raštų platinimą. Čia atsakomybēn buvo patraukti: iš Vilniaus gubernijos Petras Varpulevičius, Karolis Petrunkevičius ir kunigas Dargis; iš Kauno gubernijos Juozas Sviridas už slēpimą didelio lietuviškų spaudinių skaičiaus ir už rašymą korespondencijų lietuviškiems laikraščiams. 1895 m. Jankaus byloje atsakomybēn buvo patraukti Antanas Švedas ir Antanas ir Jurgis Kaspučiai. Kuščiuko ir Jogmino byloje buvo patraukti ir Izidorius Gēčys ir Mateušas Pranskus. 1896 m. sausio 10 d. ant sienos su knygomis buvo pagautas Kostas Kairys, už ką jis gavo 1 metus kalējimo ir 2 metus ištrēmimo iš Lietuvos. Keletą kartų pasienio sargybai į rankas pateko dideli literatūros kiekiai, bet knygnešiai

sugebėjo pabėgti. Tuo būdu į policijos rankas pateko ir visi ką tik išspausdinto "Tėvynės Sargo" pirmojo numerio egzemplioriai ir dėlto šį numerį teko antrą kartą spausdinti iš naujo. Už literatūros gabenimą atsakomybėn buvo patraukti Jonas Petkus, Jonas Jurkutaitis, Mykolas Naujokas, Baltrus Vokas, Antanas Pleikis ir Tadas Juškevičius.

Už platinimą buvo baudžiami: Jonas Tumas, kunigas Juozas Tumas, Edvardas Zdanavičius, Adolfas Banevičius (abudu gavo po du mėnesius kalėjimo), Pranas Dobševičius, Domininkas Berenis, Aleksas Jankus, Leonas Miltis, Antanas ir Ignas Valuckiai, Antanas Labanauskas (iš Pakruojaus, pas kurį buvo rastos 7 knygos), Stasys Daševskis, Kazys Gustas. Jonas Grybauskas iš Ukmergės apskr. ir Petras Raudonikis buvo pakaltinti už prenumeravimą iš užsienio lietuviškų laikraščių. Petras Raudonikis (būsimasis Lietuvos universiteto profesorius) tuo laiku tarnavo Maskvoje vaistinės padėjėju; jis gavo 1 mėnesį kalėjimo ir 2 metus ištrėmimo. Už lietuviškų kalendorių platinimą buvo traukiamas atsakomybėn ir Jonas Paulauskis.

Už lietuviškų knygų slėpimą buvo kaltinami: Pranas Šatas, Pranas ir Antanas Kaustekliai, Jonas Giedrius, Juozas Aleksiūnas, Pranas Poškus iš Žarėnų, kuris už 3 kalendorius gavo 1 mėnesį kalėjimo ir 1 metus policijos priežiūros, Teofilis Zdanavičius, M. Gludrienė, Jurgis Petras, Peliksas ir Petronelė Dūdos, Viktoras Veviržaitis, Pranas Strazdas iš Švėkšnos, kuris už 5 kalendorius gavo 1 mėnesį kalėjimo, Augustinas ir Zigmas Migėnai, Juozas Baravikas, Adomas Juodeikis iš Telšių apskrities, už 2 kalendorius gavęs vieną mėnesį arešto; Kazys Vilkas, Pranas Žeromskis, Domicelė Bertulienė, Kajetonas Narvilas, Kotryna Dirmeikienė, Kazys Bendikas, Kazys Uogintas iš Skiemionių valsčiaus, pas kurį rasta kalendorių, Juozas Arnašius, Jonas Galinaitis iš Tauragės valsčiaus (rastas 1 kalendorius), Ignas ir Kazys Strušiai, Stepas Liutkevičius, Antanas Petreikis ir Antanina Vilkaitė, Juozas Žilevičius ir Benediktas Dagis (iš Žarėnų valsčiaus — rastas 1 kalendorius), Juozas Žakas, Mykolas Petronis, Kazys Jasinskas ir Barbora Jasinskienė (iš Darbėnų valsčiaus — rasta 3 kalendoriai ir 4 "Apžvalgos" numeriai), Jonas Martinkonis ir Anupras Bubkovskis, Jonas Čiužas, Tomas Padolskis, Kazys ir Petras Jurkūnai, Antanas Gineta, Jonas Norkus ir Vladas Semenavičius, Ignas Kojaševskis, Antanas Balėnis ir Ignas Žilius, Viktoras Vidauskis, Domicėlė Saudaraitė, Peliksas Bakas, Antanas Jurkus, Konstancija Kolokevičiūtė.

Jų daugumui prieš bylos sprendimą atsėdėjus geroką laiką kalėjime, buvo paskiau pritaikintas 1896 m. gegužės 14 d. manifestas ir jų bylos buvo numarintos.

Suvalkų gubernijoje už bandymą išsirašyti per paštą "Ūkininką" buvo atsakomybēn patrauktas A. Milangis.

Už raštų slēpimą atsakomybēn buvo traukiami dar ir Juozas Lenktys, Matas Aranauskis, Motiejus Jankauskis, Jokūbas Statkevičius, Simas Kriaučiūnas, 72 metų amžiaus Kristupas Valičkis, Zolekis, Ignas Balčiukas, Juozas Žibutis, Jonas Denevičius. Daktaras Juozas Bagdonas buvo traukiamas atsakomybēn už slēpimą keliolikos "Varpo" numerių. Pas A. Rudaitį ir Joną Jasinskį buvo rastos knygos ir dainų rinkinys, pas A. Dumšą rasta maišas knygų ir įvairių raštų. Kazimieras Jutas buvo pagautas geležinkelyje su knygomis, Jonas Miknevičius buvo suimtas ant sienos su 38 kalendoriais. Panašiomis aplinkybēmis buvo suimti dar ir Jonas Dumčaitis ir Jurgis Pranaitis.

Iš visų tų 122 asmenų, kuriuos atsakomybēn traukē žandarmerija, daugumas tų, kurie buvo kaltinami lietuviškų raštų slēpimu, pasinaudojo manifestu. Todēl šiais metais ir bendroji bausmių suma buvo, palyginti su praējusiais metais, daug mažesnē: visi buvo nubausti iš viso 9 metais ir 3 mēnesiais kalējimo, 9 mēnesiais ir 3 savaitēmis arešto, 47 metais ištrēmimo Rusijon policijos priežiūron ir 16 metų policijos priežiūros Lietuvoje.

Be to, Kauno gubernijoje buvo iškeltos ir šios grynai policinēs bylos: buvo atsakomybēn traukiami Anupras Trunkauskis iš Ukmergēs apskr., Pagirių valsčiaus, to paties valsčiaus Jurgis Martinkonis, Dovydas Skrudulis iš Mažosios Lietuvos, pas kurį buvo rastas vienas "Naujos Lietuviszkos Ceitungos" numeris ir kuris rugpiūčio mēnesio pradžioje buvo išsiųstas į Prūsus; Stanislovas Ivaškevičius iš Tryškių, Stasys Palubeckis ir Juozas Statkevičius iš Jurbarko valsčiaus, pas kuriuos buvo rastos 3 knygos, bet abiems buvo pritaikytas manifestas; Jonas Rasinskis iš Vilkijos valsč. ir Jonas Kesuckis iš Vasiškių kaimo, kurie už 3 knygas, rastas pas juos jiems pereinant sieną, gavo po 3 paras arešto; Tomas Gaberavičius iš Užpalių už 2 knygas gavo iš generolo gubernatoriaus 3 paras arešto; Juozas Martinauskis iš Šiluvos valsčiaus už 3 elementorius gavo irgi 3 paras arešto; Jonas Pikuraitis - Benza iš Tauragēs valsčiaus pasinaudojo manifestu, nors iš jo buvo atimta net 28 knygos. Juozas Arcišauskas iš Pajūrēs valsčiaus už 12 elementorių gavo iš generolo

gubernatoriaus 1 mėnesį arešto, o Jurgis Mačiulis iš Kauno už 5 knygas gavo 3 paras arešto.

Ir čia imdami vien tuos, kurie buvo žandarmerijos atsakomybėn traukiami, ir neskaitydami tiksliai nežinomo laiko, kalėjime išbūto dar prieš bylos išsprendimą, gausime, kad laiko tarpe tarp 1889 m. ir 1896 m. imtinai, žandarai iš viso už lietuviškus raštus traukė atsakomybėn 273 asmenis (jų pusę vien 1896 m.) ir jie visi kartu gavo 43 metus 4 ir pusę mėnesio kalėjimo, 1 metus ir 3 su puse mėnesio arešto, 10 metų ištrėmimo į Sibirą, 5 metus ištrėmimo į šiaurės Rusijos gubernijas, 15 metų ištrėmimo į Vologdos guberniją, 120 metų ištrėmimo į Rusijos kitas gubernijas ir 43 metus policijos priežiūros Lietuvoje.

X

Po 1896 m. ligi pat 1904 metų skaičius traukiamųjų atsakomybėn ir nubaustų už lietuviškus raštus asmenų nuolatos, su mažais svyravimais vienon ar kiton pusėn, augo. Skaičius patrauktų atsakomybėn asmenų jau tiek buvo pakilęs, kad dabar būtų tiesiog neįmanoma jų visų išskaičiuoti. Be to, nepavyko gauti "Vedomosti doznanijam" laikui po 1897 m. ir tuo būdu išaiškinti, kokiomis bausmėmis buvo nubausti 1897 m. atsakomybėn patraukti, nes tos žinios buvo atžymėtos vėlesniuose tų "Vedomosti" metuose.

Vienoje tik Kauno gubernijoje 1897 m. iškelta 50 bylų, jų tarpe keletas stambesnių. Suvalkijoje tarp 16 naujai pradėtų bylų buvo ir pagarsėjusi "Sietyno" organizacijos byla. Vien "Sietyno" byloje patraukti atsakomybėn 38 asmenys. Jų tarpe buvo Adomas Smalenskis, Petronelė Lietuvninkaitė, Vincas Šlekys, Jonas Česna, Antanas Milukas (jau seniai iš Lietuvos Amerikon pasitraukęs), dr. Petras Matulaitis, Pranas Matulaitis, Juozas Kačergius, Peliksas Vitkauskis, Stasys Matulaitis, dr. Juozas Bagdonas, Antanas Daniliauskas, Juozas ir Pranas Vaičaičiai. Jų daugumas šį kartą buvo inteligentai.

Taip pat ir 1900 m. pagarsėjęs žandarų viršininkas Vonsiackis buvo panašią bylą iškėlęs ir dėl jos buvo dar daugiau inteligentų suimta: dr. Liudvikas Vaineikis, studentas Augustinas Janulaitis, Vladas Mongirdas, dr. Peliksas Janušis, Jonas Jablonskis, dr. Adomas Sketeris, dr. Povilas Kairiūkštis, Jonas Ambrozaitis ("Šiaulių Dėdė"), Stasys ir Elena Bukauskiai, Gabrielis Liandsbergis, dr. Jurgis Alekna, Vaclovas Čeponis, Motiejus Čepas, Vincas Mickevičius, Vladas Požėla ir kiti. Viso

39 žmonės. Ši byla tęsėsi keletą metų ir kaikuriems jos dalyviams buvo užbaigta tik 1905 m. amnestija. Daugumas jų, po ilgo kalinimo tardymo metu, buvo ištremti į įvairias Rusijos vietas, o kitiems pavyko ir į užsienius nuo atsakomybės pabėgti.

Skaičius smulkiųjų bylų nuolatos didėjo ligi pat 1904 m., kada spaudos uždraudimas buvo panaikintas.

XI

Baigiant šią, toli dar nepilną kovos už lietuvių spaudą martirologiją, tenka dar kartą atkreipti dėmesį į rusų ir vokiečių valdžios organų bendradarbiavimą lietuvių spaudos persekiojimo srityje. Jau anksčiau teko keletą to bendradarbiavimo atvejų paminėti. Tačiau kovos pradžioje šis bendradarbiavimas buvo labiau pripuolamas. Be to, iš vokiečių pusės jis ilgą laiką buvo slepiamas, nes Prūsijos valdžia nenorėjo prieš save nuteikti konservatyvios ir savo valdžiai palankios Mažosios Lietuvos lietuviškos visuomenės, kuri visomis jėgomis palaikydavo savo brolių iš anapus sienos kovą už savo spaudą. Lygiai taip pat ir vokiškoji Mažosios Lietuvos visuomenės dalis nebuvo tai kovai priešiškai nusistačiusi, nes tarp kito ko, iš tos kovos gaudavo ir nemaža pelno, tiek spausdinant ir parduodant čia išspausdintas lietuviškas knygas, tiek ir gaunant nemaža pajamų iš nuolatos čia apsilankančių knygnešių, kuriems čia nieks nemokamai nei pastogės, nei maisto neteikdavo. Pradžioje Jurgis Mikšas ir Šernius, o paskiau ypačiai Otto von Mauderode, Reylenderis, Šenkė ir kai kurie kiti, savo spaustuvėse spausdindami duodančias gerą pelną lietuviškas knygas, o ypačiai maldaknyges, kalendorius, elementorius ir kitas masines knygas, ir čia pat spausdindami Didžiajai Lietuvai skiriamus laikraščius, kartu leisdavo ir įvairias gotika spausdinamas "Ceitungas", kurios buvo skiriamos Mažosios Lietuvos lietuviams ir per tuos laikraščius savo rankose laikė Mažosios Lietuvos lietuviškos visuomenės viešąją opiniją ir jų balsus įvairių rinkimų į Vokietijos parlamentą ir Prūsijos seimą metu, tuo būdu versdami savo valdžios organus skaitytis ne tik su tos visuomenės monarchistiniu nusistatymu, bet ir su jų materialistiniais reikalais, ypač su reikalais tų įtakingų spaustuvininkų, kurie vedė savo skaitytojus prie balsavimo urnų. Bet vis dėlto, vengdami atviro bendradarbiavimo, vokiečių administracijos organai kiek galė-

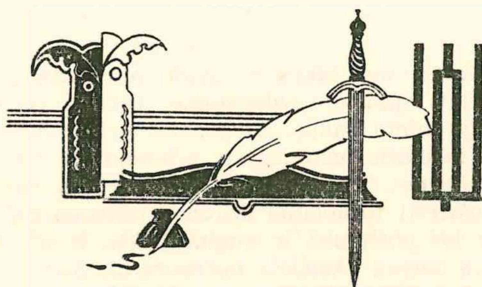
dami stengēsi, kad ir neviešai, rusų policijai padēti. Tokių paskirų faktų būdavo ir seniau, pavyzdžiui, išdavimas rusų valdžiai dalyvio pirmosios dar valančinės bylos dėl lietuviškų raštų, kunigo Antano Brundzos, ar išvijimas iš Mažosios Lietuvos Jono Šliūpo, Petro Mikolainio-Noveskio ir kitų. Platesnis bendradarbiavimas užsimezgē ypačiai nuo to laiko, kada rusų organizacija, paskirus platintojus gaudydama, priējo išvados, kad už tų paskirų platintojų pečių stovi ir ištisos slaptos organizacijos. "Sietyno" bylos metu ji tuo galutinai įsitikino, bet neturējo priemonių susekti tų organizacijų šaknų, kada atrodē, kad visi lietuviško sąjūdžio centrai koncentruojasi ne pačioje Lietuvoje, bet už jos sienų, kadangi ir visa korespondencija ir visi laikraščiai ējo iš Prūsų. Tuomet ir pradēta slaptai su vokiečiais tartis. Nors ne visos tų derybų smulkmenos yra žinomos, bet vis dēlto iš išlikusių dokumentų kaikurios detalēs paaiškējo.

1898 m. rusų valdžia pranešē Prūsijos valdžiai, kad spausdinami Mažojoje Lietuvoje, daugiausia Tilžēje, lietuviškieji raštai daugiausia yra slaptai platinami Kauno ir Suvalkų gubernijose. Nors čia ir nebuvo nieko nežinomo vokiečiams pasakyta, tačiau jie pažadējo imtis atitinkamų priemonių. Čia vokiečius paveikė du sumetimai: vienas jų buvo grynai vokiečių vidujinēs politikos motyvas, nes jie jau buvo pastebēję nuolatos augantį Mažosios Lietuvos lietuviškos visuomenēs tautinį susipratimą, kuris vis glaudžiau susirišdavo su Didžiosios Lietuvos lietuviškuoju sąjūdžiu ir žymia dalimi įtakoje nuolatinio bendradarbiavimo lietuvių spaudos gaminimo ir platinimo srityje. Kitas vokiečių motyvas buvo grynai karinio pobūdžio, nes lietuviškų knygnešių persekiojimo proga, turējo užsimegsti artimesnieji ryšiai su rusų pasienio sargyba ir policija, o tai leido vokiečiams visai legaliai siųsti per sieną savo karinius šnipus, kurie nieko nevaržomi galėjo po visą Lietuvą keliauti ir ten savo karinio šnipavimo misiją net rusų policijos globoje atlikti. Dēl to vokiečiai mielai sutiko visame savo pasienyje sekti lietuvių "propagandos" pasireiškimus, ypač dar dēl to, kad rusų slaptoji agentūra šiuo žvilgsniu buvo labai silpna ir bejēgē pati savo jēgomis ką nors atsiekti.

1899 m. specialiai siunčiamiems į Didžiąją Lietuvą lietuvių spaudiniams sekti buvo paskirtas Prūsų politinēs policijos agentas Vienenas. Karaliaučiaus ir Tilžēs teismų prokurorams buvo įsakyta visame kame Vienenui teikti pagalbą ir kelti bylas prieš jo nurodytus kaltininkus. O rusų policijos depar-

tamentas davē visiems Lietuvoje tarnaujantiems policijoje ir teismuose valdininkams įsakymą reikalui esant susisiekti su Vienenu tiesiogiai, vengiant augštesniųjų organų ir ypačiai diplomatijos tarpininkavimo.

Bendradarbiavimas buvo tuojau užmegztas ir viena pirmųjų jo pasėkų buvo jau anksčiau minėta 1900 m. byla. Šis bendradarbiavimas tęsēsi ligi 1904 m., kada, spaudą leidus, Vienenas su savo padējējais liko be darbo ir Prūsijos valdžia jiems leido stoti rusų "ochrankos" Berlyne agentais.

20. LIETUVIŠKOJI KNYGA SPAUDOS UŽDRAUDIMO METU[1]

Spaudos laimėjimo sukakties minėjimas duoda progą kiek plačiau apžvelgti spaudos uždraudimo įtaką į visas mūsų visuomeninio gyvenimo šakas. Tik, deja, daug kur stinga medžiagos, kas neleidžia užtenkamu pilnumu nušviesti kitas to uždraudimo savybes. Tuo žvilgsniu tik kiek pilnesnę medžiagą turime nušviesti tiesioginei spaudos uždraudimo įtakai mūsų knygai ir jos plitimuisi ir augimui. Tik ir čia tam tikrais pasirodžiusiųjų knygų skaičiais operuodami, mes negalime pateikti absoliučiai pilnų skaičių, nes vis dėlto nuolatos susiranda spaudinių, kurie anksčiau nebuvo mūsų bibliografijoje suregistruoti. Juk tuo laiku nebuvo ir negalėjo būti jokios oficialios kontrafakcijų ir kitų nelegalių spaudinių registracijos, o privačiai renkami ir skelbiami duomenys niekados negalės būti absoliučiai pilni. Bet ir kad nušviestume spaudos uždraudimo įtaką ir mūsų vėlesnei knygai, jau spaudą leidus, duomenų juo labiau stingame, nes lietuviškoji bibliografija apypilniai apėmė tik laiką ligi 1910 m. imtinai ir mūsų laikais nuo 1928 m., taigi čia turime labai plačią spragą, apėmusią laiką nuo 1911 ligi 1927 m. Kita vertus, vėl neturime pamiršti, kad spaudos atgavimo metai atitiko ir iškilimą stip-

---

1 Pirmą kartą spausdinta "Bibliografijos Žiniose" 1929 m. Nr. 2 p. 32-37. Tai buvo pranešimas viešai paskaitytas 25 metų spaudos atgavimo sukaktį minint.

raus revoliucinio sąjūdžio Lietuvoje, tai ir kalbant apie to laiko lietuvišką spaudą, dažnai nelengva atskirti spaudos uždraudimo panaikinimo įtaką nuo to sąjūdžio įtakos. Tačiau ir visų tų duomenų neturint, vis dėlto bent apytikriai galima ieškoti tikrosios spaudos uždraudimo įtakos lietuviškosios knygos plitimo sąlygoms.

Kad tuo žvilgsniu išvengtume galimų nesusipratimų, visų pirma tenka pabrėžti, kad kalbant apie lietuviškas knygas, čia yra atmetamos visos tos, kuriose lietuviškas tekstas vaidina antraeilį vaidmenį, kurios buvo ne lietuviams skirtos. Užtat prie jų priskiriame kiekvieną atskirą lietuvišką spaudinį, nežiūrint jų didumo, neišimant net spausdintų atsišaukimų, kurių įtaka visuomenei neretai buvo net didesnė už kaikurias mažai prasiplatinusias knygas. Laikraščiai ir žurnalai imami kartu su knygomis, laikant vienu numeriu vienerių metų komplektą. Taigi visą tai knygomis laikydami, turėsime tokius bendrus lietuviškų knygų skaičius nuo pat pirmųjų lietuviškų knygų pasirodymo laikų ligi 1904 m. (čia tik tenka pabrėžti, kad nuo to laiko, kada šis straipsnis buvo 1929 m. paskelbtas, paaiškėjo nemaža anksčiau nežinomų spaudinių, kurie šiuos skaičius žymiai pakeičia): XVI amžiuje 24 knygos, XVII a. 46 knygos, XVIII a. 194, XIX a. (ligi 1900 m.) 3415, o baigiant 1904 m. — 4172, kurių 3281 knyga tenka vien spaudos draudimo laikui (ligi 1900 m. — 2525). Išvertę tai procentais, pastebime nuolatinį knygų produkcijos augimą, be sąryšio su spaudos uždraudimu: XVII a. 93,3 proc., XVIII a. 321 proc., XIX a. 1660 proc., t.y. XVII a. lietuviškų knygų produkcija išaugo beveik du kartus, XVIII a. pustrečio karto, XIX a. net penkiolika kartų. Tuo būdu XIX amžiaus knygų produkcija sudaro 92 proc. visos mūsų senesniosios knygų produkcijos, vien tik spaudos uždraudimo metu — 1865 - 1900 m. — pasirodžiusios knygos sudaro 65 proc. visos produkcijos, o imant visą spaudos draudimo laiką ligi 1904 m. — net 74 proc. visos produkcijos nuo XVI amžiaus pusės.

Kadangi tuo laiku rusų raidėmis išspausdinta vos tik 45 knygos (prieš uždraudimą dar 4) arba 1,37 proc. visų spaudos uždraudimo laiku Didžiajai Lietuvai skiriamų knygų, tai pačiu rusų raidžių įvedimu negalime aiškinti tokio didelio draudžiamojo laikotarpio knygų vaidmens bendrame lietuviškų knygų augime. Kaip ir savaime išplaukia išvada, kad spaudos uždraudimas jokios gilesnės įtakos lietuviškos knygos augimui neturėjo.

Tačiau tokia išvada būtų vis dėlto abejotina. Visų pirma,

ir bendrai XIX amžiaus antroji pusė ir pirmoji XX amžiaus pusė būdinga milžinišku knygų skaičiaus augimu visame pasaulyje; nuo kitų kraštų neturėtų atsilikti ir lietuviškoji knyga, žinoma, kiek kitu maštabu, negu didžiosiose tautose, bet ir nemažesniu, kaip tokio pat didumo ir panašaus kultūrinio lygio kitose tautose. Kad po ranka ir neturime tų tautų atitinkamų duomenų, prisiminkime pavyzdžiui, kad vien 1928 m. Lietuvoje lietuviškų spaudinių (knygų ir laikraščių) pasirodė beveik tiek pat, kiek pasirodė lietuviškų knygų per pirmuosius XIX amžiaus 64 metus. Taigi ir šie bendrieji samprotavimai leidžia tvirtinti, kad nesant spaudos uždraudimo mūsų knygų skaičius tuo laiku būtų daug didesnis, negu tas, kurį mes turėjome.

Išvada, kad spaudos uždraudimas nebuvęs mūsų knygų produkcijos augimui žalingas, būtų neteisinga ir dėl to, kad anksčiau ėmėme bendruosius visų lietuviškų knygų skaičius, tuo tarpu ne visas jas veikė spaudos uždraudimas: jis visai nelietė Mažąjai Lietuvai skiriamų knygų ir tik netiesiogiai nuo "Aušros" laikų jas paveikė, išjudinęs kiek apsnūdusius "lietuvininkus". Tiesiogiai jis nelietė ir knygų, išleistų Amerikos lietuvių. Nors tų knygų paruošime dalyvavo ne vien Amerikos lietuviai, bet ir Didžiosios Lietuvos lietuviai rašytojai, tačiau žymi Amerikoje išspausdintų lietuviškų knygų dalis buvo skiriama vien vietiniams Amerikos lietuvių reikalams ir vien jų ir buvo skaitoma. Palyginti tik nedidelė tų knygų dalis ir Lietuvon patekdavo. Amerikos lietuvių knygos Didžiajai Lietuvai svarbios ta prasme, kad galimumas spausdinti ir didesnes knygas leido vienam kitam Didžiosios Lietuvos inteligentui pasidaryti rašytoju, o be to, tos storosios, Amerikoje išspausdintos knygos iš įvairių mokslo populiarizacijos sričių leido ypač Lietuvos kaimo jaunimui išsiverst be knygų svetimomis kalbomis spausdintų ir tuo būdu išmušė dar vieną ginklą iš rankų tiems mūsų priešams, kurie bandė savo knygomis nutautinti Lietuvos kaimą.

Taigi atmetę iš bendro visų lietuviškų knygų skaičiaus 1633 Mažosios Lietuvos knygas (ligi 1900 m. 1456) ir 686 Amerikos lietuvių knygas (ligi 1900 m. 432), vienai tik Didžiajai Lietuvai gauname tokius skaičius: XVI a. 6 knygos, XVII a. 30 knygų arba 500 proc. prieauglio, XVIII a. 96 knygas arba 220 proc. prieauglio ir XIX a. 1651 knygą arba 1619 proc. prieauglio (ir 1976 knygas arba 1958 proc. prieauglio ligi 1904 m.). Kitaip sakant, visų XIX a. lietuviškų knygų prieauglio tempas yra 40 proc. skubesnis už vienos tik Didžiosios Lietuvos knygų augimo tempą. XIX a. produkcija

sudaro ne 92 proc. visos produkcijos, bet tik 90 proc., spaudos uždraudimo metu knygos ligi 1900 m. sudaro ne 65 proc., bet 64 proc., o ligi 1904 m. ne 74 proc., bet tik 69 proc. Tie, palyginti nedideli procentų skirtumai ir sudaro **pirmąją aiškiai pagaunamą neigiamą spaudos uždraudimo pasėką.**

Tuo būdu tautiškai kaip ir apmirusi Mažoji Lietuva, gyvenanti tik tikybiniu lietuvišku gyvenimu, kur pasaulietinės knygos sudarė vien tik 22 proc. visų knygų, pasirodžiusių ligi 1904 m., ir tai beveik išimtinai ne literatūrinių knygų, vis dėlto parodė daug smarkesnį knygų augimą, negu Didžioji Lietuva. O ši, tik po baudžiavos panaikinimo atgijusi naujam kultūriniam ir ekonominiam gyvenimui, priauginusi naujuosius šviesuomenės kadrus, kurių Mažoji Lietuva beveik visai neturėjo, užuot parodžiusi smarkiausią knygų produkcijos augimą, smarkiai atsiliko nuo tos lietuvių tautos šakos, kuri sudarė vos dešimtąją jos dalį. Tas skirtumas pasidaro ypač aiškus, palyginus absoliučius skaičius knygų, skirtų Didžiajai ir Mažajai Lietuvai: XVI amžiuje vienai Maž. Lietuvai skirtai knygai atitenka 0,26 skirtos Didžiajai; XVII a. — 1 M. L. — jau 1,88 Didžiajai, XVIII a. — 1 M. L. — 0,98 D. L.; XIX a. 1 M. L. — 1,24 D. L. Šitas santykis dar labiau krinta spaudos draudimo laiku, nes tuo laiku vieną Mažajai Lietuvai skirtą knygą atitinka tik 1,15 D. L., arba beveik lygiai, nes prie Didžiosios Lietuvos knygų čia priskirtos visos Prūsuose spausdintos, bet skirtos Didžiajai Lietuvai, nors jų dalis be abejo aptarnaudavo ne vien Didžiąją, bet ir Mažąją Lietuvą.

Tiek pat ryški neigiamoji spaudos uždraudimo įtaka, lyginant Didžiosios Lietuvos knygų skaičiaus kitimą XIX amžiuje dešimtmečiais:

Didžiajai Lietuvai išspausdinta

Metai	Bendras skaičius	Prieauglio %
(1795-1804)	(28)	(—)
1805-1814	17(21)	— (—25%)
1815-1824	39(40)	+129(+100%)
1825-1834	40(46)	+2,5(+15%)
1835-1844	38(38)	—5 (—17%)
1845-1854	101(99)	+166(+160%)
1855-1864	249	+146(+145%)*
1865-1874	164	—34
1875-1884	162	—1,22
1885-1894	476	+193
1895-1904	678	+42

Ši lentelė vaizdžiai parodo lietuviškųjų knygų produkcijos augimo ir smukimo sąryšį su visuomeniškai politinėmis priežastimis. Čia matome visų pirma gana žymų knygų produkcijos padidėjimą tuo laiku, kada savo veiklą toje srityje buvo išplėtę Vilniaus universiteto lietuviai studentai to universiteto žydėjimo laikais. Universitetui žlungant, o paskiau veikiant 1831 metų sukilimo įtakai, augimas sustoja ir iš dalies bendrieji skaičiai net ir krito. Vyskupo Valančiaus ir S. Daukanto veikla ir to laiko smarkesnis lietuvių visuomenės susidomėjimas savo kultūros reikalais sukelia sistemingą ir lygų knygų produkcijos augimą 1845-1864 m.; po to staigus produkcijos kritimas iš dalies dėl 1863 m. sukilimo ir ypačiai dėl spaudos uždraudimo. Vėl naujas smarkus pakilimas "Aušros" laikais. Tačiau paskutiniame dešimtmetyje prieš spaudos uždraudimo panaikinimą to kilimo tempas sulėtėja, gal būti iš dalies dėl emigracijos Amerikon, kuri atitraukė iš Lietuvos ir kiek labiau energingų pajėgų, kur ir kaip tik tuo laiku pradeda kurtis lietuviškoji knyga vis smarkėjančiu tempu.

Amerikos lietuviai buvo išleidę:

1875 - 1884 m. — 14 knygų;

1885 - 1894 m. — 153 knygas;

1895 - 1904 m. — 519 knygų.

Paskutiniame dešimtmetyje maža dalis Lietuvos visuomenės, patekusi į Ameriką, davė nedaug mažiau už Didžiąją Lietuvą!

Jei nebūtų spaudos draudimo ir 1865 - 1885 metais bendras knygų gamybos augimo tempas būtų toks pats, kaip ir Valančiaus laikais, t. y. maždaug 150 proc. prieauglio per metus, o nuo "Aušros" laikų pasiliktų toks pats, koks iš tikrųjų buvo, tai bendras Didžiajai Lietuvai 1865 - 1904 m. išspausdintų knygų skaičius būtų be abejo pasiekęs 6,000 pavadinimų, tad būtų apie penkis kartus už tikrąjį (1280) didesnis. Tad nevykęs bandymas įvesti į lietuviškus raštus rusiškas raides faktiškai sumažino bendrą lietuviškų knygų produkciją maždaug apie 3500 knygų pavadinimų.

Tačiau spaudos uždraudimas paveikė ne vien skaičius, bet ir kokybinę knygų pusę. Bendrai imant, tik pasaulietinės knygos prasiplatinimas gali turėti didesnę įtaką bendram krašto kultūrinimui, o ligi 1823 m. Didžioji Lietuva tokios knygos iš viso neturėjo. Tik 1823 - 1825 m. Vilniaus universiteto jaunuomenės įtakoje atsiranda pirmosios pasaulietinės knygutės, bet ir jų skaičiaus augimas greitai nutrūksta, ne be įtakos lenkiškosios Vilniaus cenzūros, kuri lietuviškose pasaulietinio

turinio knygutėse matė pavojų pasaulietinėms lenkiškoms knygoms lietuvių tarpe platinti. Paskiau ligi 1856 m. nors laikas nuo laiko pasirodo ir pasaulietinio turinio knygutės, tačiau tai yra vien pripuolamas reiškinys. Jomis mūsų visuomenę aprūpina beveik vienas tik Daukantas, o Valančius net neigiamai buvo prieš jas nusistatęs. Tik 1846 - 1849 m. pasaulietinė knygutė kiek augo. Tikroji pasaulietinė knyga atsiranda tiktai 1860 - 1864 m., t. y. prieš pat spaudos uždraudimą. Rusų raidės jų augimą pakerta beveik dvidešimčiai metų, nes tik nuo 1883 - 1884 m. ji vėl pradeda atsigauti. Maždaug nuo 1890 m. kiekybiniai pasaulietinė knyga jau susilygina su tikybine ir tik nuo 1897 - 1898 m. galutinai ją pralenkia, bendroje lietuviškų knygų produkcijoje užimdama pirmaujančią vietą. Jei dar prie jų priskirtume ir Amerikoje pasirodžiusias lietuviškas knygas, tai šis pasaulietinės knygos nukonkuravimas tikybinės gali būti nukeltas į maždaug 1891-1892 metus. **Dvidešimčia metų atsilikusi** pasaulietinė lietuviškoji knyga bent tokiam pat laiko tarpui sulėtino ir bendros lietuvių kultūros augimą.

Dėl sunkių sąlygų spaudos uždraudimo metu knygas spausdinant ir platinant, beveik visos anuo laiku spausdintos lietuviškos knygos virsta daugiausia smulkiomis brošiūromis ir knygomis tikra to žodžio prasme negali būti vadinamos. Storesnės knygos tuo laiku buvo arba maldaknygės arba polemiškai asketinės knygos, kurias apsimokėjo spausdinti, nes jos buvo plačiai perkamos, arba ir Amerikos lietuvių knygos, kurios galėjo būti spausdinamos vien todėl, kad ten buvo leidžiami ir savaitraščiai, iš kurių tos storosios knygos ir buvo atmušamos. Brošiūros negalėjo skaitančios visuomenės patenkinti ir negalėjo jai duoti atsakymo į kylančius klausimus, ypač jieškančiai mokslo kaimo jaunuomenei, kuri tuo reikalu turėjo kreiptis į svetimas knygas.

Rašytojams taip pat reikėjo derintis prie brošiūrų reikalavimų ir tuomet nusistovėjo specialinis stilius, atpratinąs rašytojus nuo platesniųjų darbų rašymo ir verčiąs duoti spaudai tik savo darbo nuotrupas. Beletristikoje įsigali trumpas vaizdelis ir per visą laiko tarpą dėl to neturėjome nei vienos platesniosios apysakos, išskyrus gal tik vieną Šatrijos Raganos Viktutę, kuri, be to, buvo išspausdinta kaip tik Amerikoje. O tuo laiku parašytas Pietario Algimantas tebuvo išspausdintas jam jau mirus ir jau spaudos draudimą panaikinus, bet taip pat Amerikoje.

Viena iš pagrindinių sąlygų knygai plėstis ir augti yra

gera privatinių knygų leidyklų organizacija, pagrįsta komerciniu išskaičiavimu. Ji dar prieš spaudos uždraudimą nebuvo tinkamai suorganizuota, o spaudos draudimo metu ji keturiasdešimčiai metų nutrūko ir spaudą leidus dar ilgai negalėjo atsigauti. Tuo laiku knygas leido arba visuomeninės organizacijos, arba tam tikri lietuviški knygai plėsti pasiaukoję savotiški mecenatai, kaip Petras Vileišis, iš dalies S. Kuseliauskas ar M. Sidaravičius. Tačiau toks būdas knygoms leisti negalėjo būti pastovus ir jis negalėjo ir lietuviškos knygos likimo nulemti.

Gal būti žymiausias nuostolis, kuris buvo dėl spaudos draudimo palietęs lietuviškąją spaudą, tai absoliučiai nenormali lietuviškos laikraštijos padėtis. Nors ir prieš 1865 m. Didžioji Lietuva neturėjo savų lietuviškų laikraščių, nes rusų vyriausybė neduodavo jiems leidimo, tačiau normaliomis spaudos aplinkybėmis tokia padėtis nebūtų galėjusi ilgai tęstis, ir, be abejo, jei ne spaudos uždraudimas, tokie laikraščiai būtų ir Lietuvoje anksčiau ar vėliau atsiradę. Bet spaudos uždraudimas visai mus paliko be laikraščių ir žurnalų, nes tai, kas tuo metu laikraščių vardu buvo leista, buvo vien tiktai periodinės vienu pavadinimu spausdinamos brošiūros, bet ne laikraščiai. Negalėdami skaitytojų laiku pasiekti, negalėdami dėl to dienos reikalais laiku pasisakyti ir iš negausių prenumeratorių išsilaikyti, žurnalai virsdavo trumpų straipsnelių rinkinėliais, kuriuos skaitytojas galėjo vienodai iš pradžios ar iš galo skaityti.

1904 m. lietuvių žurnalistikai faktiškai teko daryti pirmuosius žingsnius, visai nepaisant senesnės praktikos, ir tuo mūsų žurnalistika, net palyginti su mūsų kaimynais, atsiliko mažiausia 30 metų.

Tai visi tie pralaimėjimai, jau neliečiant spaudos uždraudimo grynai politinės reikšmės, sudaro didžiausią mūsų tautos kultūrinį nuostolį, kurio pasėkomis dar ilgai mums teko gyventi.

---

* Skliaustuose nurodomus skaitmenis įdėjau iš autoriaus nuošalyje plunksna pridėto įrašo. M. B-ka.

21. 40 METŲ LIETUVIŲ TAUTOS KARAS SU MASKOLIŲ VALDŽIA UŽ SAVO KNYGAS[1]

I

Per amžių amžius tiek Europos, tiek kitų žemynų tautos nuolatos savitarpyje kariavo dėl valdžios, dėl rinkų, žaliavos, dėl daugybės kitų priežasčių. Tuose karuose nuolatos tobulėjo ir vis tebetobulinami karuose vartojami ginklai, pagaliau išrasti ir šie viską griaunantieji, karų likimą lemiantieji atominiai ginklai. Paskiros tautos tuose karuose turėjo ir turi neretai nulemiančius karų eigą sąjungininkus. Tačiau visa žmonijos istorija iš viso nežino kito tokio karo, kokį 40 metų kariavo lietuvių tauta, kovodama už savo knygą, už savo raštą. Visiškai viena, jokių sąjungininkų ir kovos talkininkų neturėdama, iš visų beveik pusių (išskyrus vieną šiaurę) apsupta priešų, pasak "knygų karaliaus" Jurgio Bielinio turėdama "du priešus iš vidaus ir tris (rusus, vokiečius ir lenkus) iš lauko", stojusi į karą su 50 kartų skaitlingesniu už save ir ligi dantų apsiginklavusiu priešu, pati tevartodama vienintelį ginklą — spausdintą žodį ir savo per amžius išaugusį pasiryžimą nepasiduoti maskoliams, lietuvių tauta vis dėlto tą karą laimėjo, tuo jį amžiams įrašydama ne vien savo, bet ir visos žmonijos istorijon.

Savaime tas karas pareikalavo ir daugybės aukų, kurios surado sau amžiną poilsį ne vien savoje lietuviškoje žemėje,

---

[1] Pirmą kartą spausdinta "Keleivyje" 1954 m. N. 19-20.

bet ir tolimame Sibire ir kitose Maskolijos vietovēse, tačiau tas kovos ryžtas buvo toks masinis ir visuotinis, kad tos aukos ne tik nei vieno tos lietuviškos knygos kariuomenēs kareivio nuo kovos neatbaidē, bet, atvirkščiai, į kovotojų gretas įtraukdavo vis naujas kartas, kurios sekdamos anų, jau iš rikiuotēs išējusių, pavyzdžiu, ilgainiui vis labiau ir labiau plētē kovos tikslus ir uždavinius ir pagaliau ją pavertē kova ne vien už savo kultūrą, bet ir už visos tautos ateitį.

Ir mūsų, tų kovotojų įpēdinių, viena svarbiausiųjų dabar prievolių turētų būti prisiminimas svarbesniųjų tos kovos etapų, juo labiau, kad šiuo metu išgyvendami dar didesnius savo tautos persekiojimus, iš anos kovos eigos galētume ir dabar vedamoj mūsų kovoje už savo tautos ateitį daug ko iš anos kovos pavyzdžių pasimokyti.

II

1865 IX 13-25 rusų valdžios paskelbtas lietuvių spaudos lotynų raidēmis uždraudimas žymia dalimi buvo ir išdava 1863-1864 m. sukilimo Lietuvoje, kuriame didelēmis masēmis dalyvavo ir lietuvių liaudis, ne vien bajorai, kaip tai buvo Lenkijoje. Rusų valdžia, laikydama, kad toks masinis lietuviškos liaudies dalyvavimas sukilime buvusi išdava lenkų ir ypač dvarininkų įtakos lietuviams, norēdama tą "lenkų įtaką" lietuviams pakirsti ir šiuos savo pusēn patraukti, baudžiavos panaikinimo įstatymą Lietuvoje po sukilimo pravesdama, apdalijo buvusius Lietuvos baudžiauninkus daug didesniais žemēs sklypais, negu tai buvo ir toj pačioje Rusijoje daroma, ir iš kitos pusēs sumanē primesti lietuviams ir rusų raidēmis spausdintas knygutes, daugiausia naujai kuriamoms valdinēms pradžios mokykloms skiriamas. Kadangi patys lietuviai savo iniciatyva tų rusų kirvukais spausdintų knygų negamino, tai pati rusų valdžia ir pasiryžo jas lietuviams paruošti, bet per visus 40 spaudos uždraudimo metų ji tesugebējo iš viso tik 60 tokių knygučių išspausdinti — tame skaičiuje įskaitant ir keletą valdinių, išspausdintų lietuviškai rusų raidēmis, skelbimų. Tuo būdu, kuomet jau prieš spaudos uždraudimą, lietuviškai, senomis raidēmis, buvo kasmet spausdinama po keliasdešimt knygų, čia maskoliai lietuviams davē tik po vieną knygutę per metus, nes iš tų 60 spaudinių dalis buvo rusų raidēmis išspausdinta dar prieš spaudos uždraudimą. Taigi. jei lietuviai būtų tas raides priēmę, kultū-

riškai būtų visiškai nusmukę, nes savaime toji viena knygutė per metus, ir tai skiriama daugiausia mokyklinio amžiaus vaikams, nebūtų galėjusi visų lietuvių kultūros spragų užkišti.

Bet ir šiaip lietuviai jas visas iš karto atmetė, pradžioje ir dėl to, kad negalėjo jų paskaityti, o vėliau dėl bendro visos tautos nusistatymo prieš tas jai prievarta brukamas knygas. Išplatintas per mokyklas, jas degino. Kartais vienintelė iš kų knygučių einanti nauda buvo ta, kad esant bendram popieriaus trūkumui kaime, galima buvo jas cigarkoms ar kitam kokiam namų reikalui, ne skaitymui, sunaudoti. Kartais vēl vienas kitas, įtariamas dalyvavęs sukilime ūkininkas, sąmoningai laikē kur seklyčioje kokią rusų raidēmis spausdintą knygpalaikę tam, kad žandarų ar policijos akis apmuilintų.

Tuo būdu visas bandymas lietuviams primesti jų raštams rusų kirvukus virto grynu muilo burbulu. Bet kartu jis iššaukē ir plačiausią priešakciją, išsiliejusią į sąmoningą kovą už senomis, įprastomis raidēmis spausdinamą savąją spaudą.

III

Praējus tik porai metų nuo spaudos uždraudimo paskelbimo, pradedama jau Maž. Lietuvoje spausdinti lietuviškas knygas senomis raidēmis. Pradžioje tai buvo daroma profesionalų - kontrabandnešių iniciatyva, iš kurių kiti jų klijentai greta prūsinių reikalavo ir maldaknygių ir elementorių. Vēliau į tą darbą įsimaišē vysk. Valančius ir kiti jo padējējai, o ilgainiui masiškai įsitraukē į lietuviškų knygų ruošimą ir naujoji, išaugusi jau pobaudžiaviniais laikais pasaulietinė lietuvių šviesuomenė ir jaunoji kunigija.

Pradžioje vien kartota senas ar ir naujai parašytas tik tikybinio turinio knygas, bet jau nuo "Aušros" laikų (1883-1886) tos Maž. Lietuvoje spausdinamos literatūros akiratis vis labiau plečiamas ir stengiamasi lietuviškomis knygomis apimti daug platesnes sritis, net ir daugelį tokių, į kurias prieš spaudos uždraudimą nebuvo dēmesio kreipiama. Tuo būdu kai kuriais požiūriais spaudos uždraudimas lietuviams buvo ir naudingas, nes leido išaugti ir tokiai, jokių cenzūros varžtų nevaržomai spaudai, kurios nebūtume galēję išugdyti rusų cenzūros prižiūrimi ir suvaržomi.

Ypač didelį vaidmenį čia suvaidino mūsų politinē perio-

dinė spauda, kurios anksčiau iš viso neturėjome ir kuri spaudos draudimo metu pradėjo formuoti visai naujus lietuvių tautos politinius ir visuomeninius siekimus ir nuolatos šaukti į kovą su caro valdžia ne vien už savo spaudą, bet ir už kitas politines, ekonomines ir visuomenines teises.

Nors "Aušra", pasitenkindama vien lietuvių tautinės sąmonės kėlimu, tų politinių klausimų dar visai nelietė, bet jau 1889 m. pradėjęs eiti "Varpas", 1890 m. "Ūkininkas" ir "Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga", 1896 m. "Lietuvos Darbininkas" ir "Tėvynės Sargas", 1901 m. "Darbininkų Balsas", kad ir atstovavo skirtingas visuomenines pasaulėžiūras, bet vis dėlto visi tie laikraščiai kurstė lietuvių tautą prieš rusų valdžią ir įvairius šios skelbiamus ir gyveniman pravedamus suvaržymus, ta savo agitacija veikdami ne vien savo skaitytojus, bet ir rusų administraciją, kuri ilgainiui susigriebė, kad spaudą drausdama ir lietuviams brukdama rusų raides, ji ne tik nepasiekė sau pradžioje pasistatyto tikslo, bet, atvirkščiai, sukėlė prieš save visą lietuvių tautą.

Šioje spaudos kovos stadijoje nemažą vaidmenį suvaidino ir Amerikos lietuvių spauda, kuri aplinkiniais keliais vis dėlto ir Lietuvą pasiekdavo ir daug kur ne tik nenusileisdavo anai prūsinei spaudai, bet ir ją pralenkdavo, nes lietuvių spaudai Amerikoje spaudos sąlygos buvo daug geresnės negu Maž. Lietuvoje.

IV

Pradėjus Maž. Lietuvoje spausdinti lietuviškas, šiai pusei skiriamas knygas, iškilo būtinas reikalas ieškoti priemonių joms perkelti per sieną ir išplatinti krašte. Kartais pavykdavo kiek vėliau paskirus laikraščių numerius ar vieną kitą nedidelę brošiūrą netikrais adresais ir rusų paštininkus klaidinančiuose įvairių vokiškų firmų ar net ir rusų valdinių įstaigų vokuose siuntinėti ir paštu, bet tai retai tepavykdavo ir buvo daug atsitikimų, kad dėl tų susektų pašte siuntinių, jų adresatai buvo traukiami atsakomybėn arba ir administraciniai baudžiami.

Tas knygas platinant, svarbiausią vaidmenį suvaidino įvairūs knygnešiai — tokia profesija, kurią pažinojo tik vienintelė lietuvių tauta. Pirmais knygnešiais buvo pradžioje senieji kontrabandnešiai profesionalai, bet jau greitai į tą darbą įsitraukė ir nauji, tikrieji knygnešiai, kurių skaičius didėjo iš metų į metus. Jų tarpe ypač išgarsėjo knygų ka-

raliumi vadintas Jurgis Bielinis, kurį laiką vadovavęs ir specialiai knygoms platinti Lietuvoje jo ir Udros sudarytai Garšvių knygnešių organizacijai, bet greta veikė ir daugybė kitų, kurių ligi spaudos uždraudimo pabaigos Lietuva jau šimtais priskaitydavo. Kai kurie jų ilgus metus tuo pačiu darbu besiversdami, iš knygų gabenimo ir platinimo ir patys išsilaikydavo ir kartais neblogai uždirbdavo, tačiau visiems jiems šis darbas buvo kartu ir grynai idėjiniu darbu — kova už savo tautos teises. Šis darbas buvo labai rizikingas ir pavojingas, nes tekdavo susidurti ne vien tiktai su ginkluota pasienio sargyba, nuo kurios kulkų daugelis knygnešių ant sienos ir žuvo, bet ir perėjus sieną, kiekviename beveik kaime ar miestelyje tekdavo susidurti su tais pačiais priešais, į kurių rankas daugelis knygnešių ir patekdavo.

Laimingai peržengus sieną, tekdavo jau tas perkeltas knygas visame krašte platinti. Ilgainiui daug kur atsirado daugybė įvairių kaimo knygų platinimo ir skaitymo kuopelių, kurios perimdavo iš knygnešių jiems atgabentas knygas ir jas toliau platino. O dar daugiau buvo pavienių platintojų — tai buvo ir įvairūs "bagamazninkai", kurie greta įvairių kitų devocionalijų prie bažnyčių slaptai parduodavo ir lietuviškas knygas, ir šiaip daugybė pavienių platintojų iš ūkininkų ir iš inteligentų. Šis darbas iš metų į metus apimdavo vis didėjantį žmonių skaičių ir į spaudos uždraudimo pabaigą jis faktiškai buvo įtraukęs jau visą tautą. Jis taip giliai buvo visus palietęs, kad kitur net ir kiti valdžios žemesnieji pareigūnai iš tų pačių lietuvių tarpo slaptai tame pačiame knygų platinimo darbe dalyvavo. Na, kita vertus, pasitaikydavo ir tokių atvejų, kad vienoje kitoje vietoje atsirasdavo retkarčiais ir išdavikų, kada kitas su kuom susibaręs kaimynas kartais ir įduodavo policijai ar žandarams kokį sau žinomą knygnešį ar knygų platintoją. Bet per 40 spaudos kovos metų tokių atvejų buvo palyginti nedaug.

V

Lietuviškų knygų spausdinimui Prūsuose prasidėjus ir paplitus jų gabenimui per sieną ir platinimui visame krašte kartu, maždaug nuo 1868 m., prasidėjo ir rusų valdžios tarnų kova su knygnešiais, knygų platintojais ir skaitytojais. Pradžioje bandyta vieną kitą tokį platintoją patraukti vietos taikos teisėjo teisman, bet greitai nuo tos baudimo priemonės atsisakyta, kada paaiškėjo, kad teisėjai nebesuranda įstaty-

mo, kuriuo jie būtų galėję tuos "nusikaltėlius" bausti, kadangi spaudos uždraudimas buvo paskelbtas ne įstatymu, bet vien tiktai įsakymu, tai ir taikos teisėjai pradžioje tokius knygų platintojus, pagautus su nekalto turinio knygomis, išteisindavo ir nuo atsakomybės atleisdavo. Tuomet griebtasi grynai administracinių priemonių, pasinaudojus generolų - gubernatorių ir gubernatorių teise administraciniai, be teismo, bausti kiekvieną asmenį, nusikaltusį kokiam valdžios įsakymui ar potvarkiui. Tos bausmės buvo labai įvairios — pradedant kelių dienų ar kelių savaičių areštu ir baigiant ištrēmimu ilgiems metams iš Lietuvos į Rusiją ar į Sibirą.

Teismo atsakomybēn traukta daugiausia vien tik už knygas ir kitus spaudinius, kuriuose buvo randama ne vien draudžiamas raides, bet ir draudžiamą, prieš valdžią nukreiptą turinį. Pirmoji tos rūšies byla buvo iškelta 1870 - 1871 m. kunigų ir pasauliečių sudarytai organizacijai specialiai vyskupo Valančiaus Prūsuose išspausdintoms tikybinio - politinio turino knygutēms platinti. Šioj pirmoj byloje dēl lietuviškų spaudinių net 8 asmenys buvo ištremti į Sibirą.

Ilgainiui, ypač paskutiniajame spaudos uždraudimo dešimtmetyje, tokių bylų vis daugiau atsirasdavo, nes ir pačios platinamosios lietuviškos literatūros pobūdis žymiai pakitējo — žymioji jos dalis buvo daugiau ar mažiau politiškai — prieš valdžią — nudažyta. Čia išgarsējo 1897 ir 1900 žandaro Vonsiackio iškeltos "Sietyno" bylos, kuriose nukentējo ypač daug lietuvių pasaulietinių inteligentų. Šiaip gi, baudžiant knygų platintojus, nebuvo daroma skirtumo tarp atskirų luomų ar profesijų asmenų — ūkininkas ar darbininkas, pasaulietinis inteligentas ar kunigas tuo požiūriu valdžiai visi buvo lygūs ir buvo vienodai baudžiami. Ir tuo netenka ir stebētis, nes ir patiems tiems visiems platintojams ir tos kovos dalyviams tuo laiku kiekvienas lietuviškas spaudinys, kokio jis turinio bebūtų, buvo vienodai brangus. Nemaža buvo tokių atvejų, ypač paskutiniajame spaudos draudimo dešimtmetyje, kada kunigas būdavo baudžiamas, susekus policijai, jį platinant greta maldaknygių ir kitos katalikiškos spaudos ir visai kitos, negu jo, politinēs ideologijos literatūrą, arba vēl kitas koks uolusis socialistinēs literatūros platintojas nukentēdavo už pagautas pas jį maldaknyges ir kitas lietuviškas tikybines knygutes. O patys knygnešiai bendrai gabendavo ir platindavo kiekvieną lietuvišką spaudinį, kokį tik gaudavo Maž. Lietuvoje nusipirkti. Taigi visiems spaudos kovotojams ne tiek rūpējo tai, kas tame ar kitame lietuviškame spaudinyje bu-

vo parašyta, kiek tai, kad čia turėta reikalo su lietuviškuoju spaudiniu, lietuviškomis raidėmis išspausdintu, taigi jau ne vien savo turiniu, bet ir jau ta lietuviška išore valdžiai priešingu.

Neturime tikslios nukentėjusių už lietuvišką spaudą statistikos, tačiau bendras per 40 metų jų skaičius prašoka tūkstantį asmenų. Žymią jų dalį sudarė nubausti ištrėmimu iš Lietuvos į įvairias tolimas Rusijos šiaurės ar rytų gubernijas ar ir į Sibirą. Jie tatai ir buvo daugiausia tos lietuvių kovotojų už savąją spaudą armijos žymiausieji kareiviai. Ir toji kova taip buvo giliai įėjusi į jų kraują, kad kiti jų, bausmę atlikę ir savo kraštan sugrįžę ar sugebėję iš ištrėmimo pabėgti, vis viena ir toliau tą pačią kovą už savo knygą tęsė, nekartą vėl pagaunami ir baudžiami.

Kovoje už savo spaudą lietuviai neturėjo jokių talkininkų — visa kova buvo vedama vienų tik lietuvių pajėgomis. Bet rusų valdžia greitai gavo talkininkų ir už savo valstybės sienų, būtent Prūsuose, kur pabūgusi nelegalinės lietuvių spaudos įtakos ir Mažosios Lietuvos lietuviams, vokiečių administracija jau labai anksti pradėjo bendradarbiauti su rusų policija, sekant knygnešius, knygų platintojus, lietuvių laikraščių redaktorius ir bandant duoti juos rusų administracijai arba priverčiant juos Prūsus apleisti. Dėl to jau 1884 m. tuo laiku "Aušrą" redagavęs J. Šliūpas turėjo pasitraukti į Ameriką, paskiau panašiai pasielgta su P. Mikolainiu-Noveskiu ir kitais.

VI

Kovoje už savo spaudą greta tos nelegalinės kovos, nuo pat pradžios bandyta panaudoti ir įvairias legalines priemones. Pačioje Lietuvoje neturėdami beveik nei vieno, kad ir mažiausio galimumo kokį lietuvišką spaudinį išleisti, gyvenę Rusijos valstybės ribose už Lietuvos sienų lietuviai vis mėgindavo tai kovai panaudoti faktą, kad daug kur už Lietuvos ribų administracijai nebuvo žinoma, kad lietuvių spauda yra uždrausta. Tuo būdu, organizuojant paskutiniame dešimtmetyje įvairius vaidinimus Petrapilyje, Rygoje, Mintaujoje ir tuo laiku priklausančioj Kuršo gubernijai Palangoje, tų vaidinimų ar ir koncertų afišos, bilietai, programos buvo spausdinamos lietuviškomis raidėmis, nes tiems spaudiniams spausdinti nereikėjo cenzūros leidimo, bet juos duodavo vietos policija.

1876 - 1877 m. Petrui Vileišiui pavyko Petrapilyje cen-

zūros leidimu išspausdinti lotyniškomis raidėmis penketą lietuviškų populiarių knygelių (šeštą — tikybinę — išspausdino Petrapilio domininkonai). Tačiau cenzūra greitai apsižiūrėjo, ir jau visa eilė tuo pačiu laiku paruoštų kitų knygelių išspausdinta nebuvo.

Per visą spaudos draudimo laiką plačiai naudojama ir rusų augštųjų mokyklų ir kitų mokslo įstaigų teisė savo leidinius spausdinti be cenzūros priežiūros. Tiesa, 1868 m. kuriam laikui toji jų teisė, kiek tai lietė spausdinimą lietuviškomis raidėmis, buvo suvaržyta, bet ir tas suvaržymas 1880 m. buvo atšauktas. Tuo būdu cenzūrą aplenkė A. Juškos dainos ir žodynas ir eilė kitų leidinių.

Kiekvienai progai pasitaikius, įvairūs augštieji katalikų bažnyčios atstovai (prel. Daugėla, vyskupai Beresnevičius, Paliulionis, Baranauskas), kartais ir rusams įtakingi dvarininkai (pvz. Uoginskis)* įteikdavo vyriausybei įvairius memorandumus, kuriais stengėsi vyriausybę įtikinti, kad tas nelemtasis spaudos draudimas esąs žalingas ne vien lietuvių tautai, bet net ir pačiai rusų vyriausybei. Stengtasi ir kitais būdais valdžią įtikinti, kad tos rusiškosios raidės lietuvių atmetamos ir dėl to, kad rusų spaudos ženklais neįmanoma atvaizduoti visų lietuvių kalbos garsų. Tarp kito ko tam tikslui vienas žymiausiųjų ano laiko lietuvių veikėjų, Petras Kriaučiūnas, buvo sudaręs ir valdžiai įteikęs jo sudarytąjį "tikrąjį" lietuvišką raidyną iš apie 50 raidžių, tuo būdu įrodinėdamas, kad lietuviai turi du kartus tiek skirtingų garsų, negu rusų raidyne yra raidžių. Paskiau įvairiais būdais, nevengiant ir piniginių kyšių, veikiama ir augštoji lietuvių apgyventų kraštų administracija ir tuo būdu į spaudos uždraudimo pabaigą kaikurie vietiniai gubernatoriai, iš dalies ir generolai gubernatoriai paruošia valdžiai pranešimus (kartais ir pačių lietuvių paruoštus), kuriuose įrodinėja, kad lietuvių spaudos uždraudimu valdžia pasiekė visai priešingus tikslus, ne tik juo nepašalinusi lenkų įtakos lietuviams, bet atvirkščiai, ją sustiprinusi, nes, esą, negalėdami savo knygų spausdinti, lietuviai griebiąsi lenkiškų. Iš kitos pusės, toji rami lietuvių ūkininkų tauta dėl to paties uždraudimo visa nusistatė prieš valdžią ir surevoliucijonėjo. Šiuo požiūriu ypač reikšminga buvo 1899 m. švietimo ministerijos tų visų valdinių pranešimų paruošta santrauka, kurią valdžios pavedamas buvo parašęs, patariamas Prano Mašioto ir kaikurių kitų lietuvių, latvis Vissendorfas ir kur visi skelbiami faktai buvo taip parinkti ir sugrupuo-

---

* Paprastai rašoma Oginskis. M. B-ka.

ti, kad jais būtų galima patį uždraudimą sugriauti, nes jis esąs rusų valstybei ir tautiškai, ir politiškai, ir ekonomiškai (išleidžiant Maž. Lietuvoje spausdinamoms knygoms dideles sumas) ne vien žalingas, bet ir pavojingas.

Greta anos akcijos, pačioje Lietuvoje, ypač paskutiniame dešimtmetyje, vedama plati akcija už tai, kad valsčiaus sueigos darytų nutarimus apie būtinumą grąžinti lietuviams teisę savo knygas spausdinti lietuviškomis raidėmis. Tie nutarimai ypač smarkiai paveikdavo administraciją, nes ji čia matē, kad kovoje už spaudą ne vien lietuvių šviesuomenē dalyvauja, bet ir visa lietuvių ūkininkų visuomenė. O tokio fakto ji neturējo ne vien pačioje Rusijoje, bet ir kituose rusų nukariautuose kraštuose.

Pagaliau pačioje lietuvių spaudos uždraudimo pabaigoje pradedama lietuvių spaudos reikalais sąmoningai kelti tokias bylas teismuose, kuriomis galima būtų įrodyti, kad faktiškai šis uždraudimas yra neteisētas, nes nēra tokio įstatymo, kuris draudžia lietuvių spaudą.

1900 m. A. Maciejauskiui išspausdinus Petrapilyje Lietuvos žemēlapį su lietuviškais parašais lotynų raidēmis, jis vidaus reikalų ministerio įsakymu buvo konfiskuotas. Tuomet Maciejauskis iškėlė ministeriui senate bylą dėl neteisėto konfiskavimo ir jam padarytų tuo būdu nuostolių. Ir 1902 toji augščiausioji anais laikais rusų teismo įstaiga pripažino, kad jokio lietuvių spaudos įstatyminio uždraudimo nėra, kad tuo būdu ministeris pasielgē neteisingai, taigi, jis turįs Maciejauskiui grąžinti visus su ta konfiskacija susietus nuostolius — iš viso porą tūkstančių rublių.

Tais pačiais metais Kuršo gubernijos policija buvo leidusi Mintaujoje išspausdinti lietuviško vaidinimo afišą lietuvių raidēmis. Tuomet P. Višinskis pavedē Joniškio batsiuviui Jurgiui Brijūnui tas afišas išklijuoti Joniškyje, pareikalavęs, kad tuo atveju, jei policija jį už tą "nelegalų" darbą sulaikytų, jis jai būtinai nurodytų Višinskį kaip tą asmenį, kuris tas afišas pavedē klijuoti, kad tuo būdu policija galētų Višinskiui bylą iškelti.

Taip ir įvyko. Višinskis buvo patrauktas taikos teisējo teisman. Apsiēmęs Višinskio bylą vesti, Šiaulių advokatas, didelis lietuvių prietelius Krečinas, sąmoningai patepė prieš bylą teisēją, kad tas Višinskio neišteisintų. Teisējas nubaudē Višinskį nedidele pinigine pabauda, bet to buvo permaža, kad galima būtų bylą ligi senato prastumti. Buvo paduota apeliacija augštesnei teismo instancijai, ir prieš pačios bylos svarstymą teisējai buvo gerokai pavaišinti tuo tikslu, kad iš-

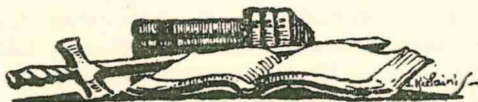
neštų sprendimą, kuriuo Višinskis būtų didesne pinigine bausme nubaustas. Tas pavyko ir, pagaliau, net per tris instancijas bylą prastūmus, ji pasiekė senatą, kuris 1903 m. tokiais pat, kaip ir Maciejauskį, motyvais, Višinskį išteisino. Taigi augščiausioji Rusijos teismo įstaiga formaliai pripažino, kad spaudos uždraudimas yra vien administracijos prasimanymas ir sauvalė.

Tuo būdu toji legalinė kova, greta anos nelegalinės, nulėmė ir paties spaudos uždraudimo likimą. Tuo pačiu laiku ir pačioje Rusijoje padidėjus revoliuciniam sambrūzdžiui, vyriausybė, buvo, pagaliau, priversta kapituliuoti ir 1904 balandžio 24 d. (naujuoju stiliumi gegužės 7 d.) lietuvių spaudos uždraudimas buvo atšauktas ir leista lietuviams toliau savo raštus spausdinti tokiomis pat sąlygomis, kaip ir kitoms Rusijos vergijoje esančioms tautoms.

Toji 40 metų lietuvių tautos kova už savo spaudą pareikalavo daugybės aukų ir išeikvojo daug jos jėgų, skaudžiai sulaikė normalų lietuvių kultūros plėtimąsi, bet kartu ją ir subrandino — kaip tik tuo laiku tauta suprato savo vieningumą, nuspėjo savo kelius į ateitį ir politiškai subrendo. Tuo laiku, ypač paskutiniajame spaudos kovos dešimtmetyje, ji pradėjo formuluoti tuos savo politinės kovos tikslus, kurie po keliolikos metų išsiliejo į Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimą, Tačiau vienu požiūriu spaudos leidimas lietuvių spaudai buvo ir žalingas: jokios cenzūros nevaržoma, laisvoji, Maž. Lietuvoje spausdinama lietuvių spauda, dabar rusų cenzūros prižiūrima, turėjo dar eilę metų užčiauptą burną, nors ir tuo laiku kartais pavykdavo tuos cenzūros varžtus aplenkti, neretai tuo reikalu naudojant ir Maž. Lietuvos spaustuves.

---

* Čia nurodysiu dar du V. B-kos straipsnius 1957 m. rinkinyje "Kovos metai dėl savosios spaudos": "Spaudos draudimas be teisinio pagrindo" ir "Pastangos draudimui nugalėti." M. B-ka.

22. MOKYKLA SU VIENU MOKINIU[1]

Rusų valdžia, Lietuvos rusinimo tikslams steigdama Lietuvoje pradžios mokyklas (vadinamas "liaudies" — narodnyja — mokyklomis), pabaudomis ir grąsinimais varė į jas lietuvių vaikus. Tačiau daug kur žmonės sutikdavo mokėti pabaudas, bet vaikus mokė slaptai, kad tik vaikai nepatektų į rusų "pedagogų" rankas. Dėlto neretai tos mokyklos stovėjo tuščios. Štai vieno dokumento iš Kauno gubernatoriaus raštinės įdomus turinys.

1885 m. spalių mėn. Kauno pradžios mokyklų direktorius praneša Kauno gubernatoriui, kad jis yra gavęs tų pačių metų spalių 4 d. Grinkiškio pradžios mokyklos mokytojo pranešimą, kad šis buvo priverstas pradėti mokslą su vienu mokiniu (ir tai bene jo paties sūnumi), nors apie mokslo pradžią jis buvo pranešęs valsčiaus valdybai, tos vietos kunigui ir taikos tarpininkui ir prašęs jų padėti jam surinkti vaikus. Nežiūrint to, matyti, jam nieks nepadėjo, nes jis buvo priverstas ir toliau tęsti mokslą su vienu mokiniu. Gubernatorius, žinoma, pareikalavo pasiaiškinimo iš taikos tarpininko, tačiau archyve neliko žinios, kaip ta visa byla pasibaigē.

---

1 Pirmą kartą išspausdinta "Mūsų Senovėje" 1921 m. t. I. N. 2, p. 104-105.

23. SPAUDOS DRAUDIMO KLAUSIMAI[1]

I

Štai jau suėjo dvidešimt penkeri nuo spaudos laimėjimo ir šešiasdešimt penkeri metai nuo jos uždraudimo. Tačiau, nors kiekvienam mūsų dabartinio gyvenimo reiškiniui tenka ieškoti šaknų toj netolimoje praeityje, nors turime daugybę ne tik liudininkų, bet ir to visuomenės sąjūdžio dalyvių, — ar gerai mes jį pažįstame?

Tiek viešojoje, tiek specialioje spaudoje, net ir specialiose monografijose, nušviečiančiose spaudos draudimo laiką ir eigą, dažniausia tebekartojamos vis tos pačios žinios ir tie patys motyvai, kurie buvo skelbiami tuo laiku, kada draudimas buvo gyva mūsų gyvenimo bėda, kada reikėjo, viena, įtikinti rusų vyriausybę, kad jai, ne Lietuvai, spaudos draudimas yra ypačiai kenksmingas, o antra, kada teko stengtis neleisti lietuvių liaudžiai priimti tų rusų raidžių, kurios į spaudos draudimo pabaigą vis labiau žmonių tarpe plėtėsi, tiesa, ne spausdintu žodžiu, bet raštu, prasiplatinusiu per rusiškąsias pradžios mokyklas. Tas ieškojimas vis naujų ir naujų motyvų kovai prieš rusų raides palaikyti, motyvų dažniausia visai dirbtinių, vien iš piršto išlaužtų, bet momento reikalui naudingų, progresyviai didėjo į to laikotarpio pabaigą, kada pradėjo aiškėti, jog faktiškai liaudis pamažėlį priima rusiškąsias raides, jog tarp-

[1] Pradžia išspausdinta "Kultūroje" 1929 N. 5 p. 249-253.

liaudies ir šviesuomenės tos kovos plotmėje susidaro gili, nuolatos einanti duobė. Spaudos grąžinimas tuo atžvilgiu atėjo kaip tik laiku, nes kiek kovai užsitęsus, galbūt, būtų tekę lietuvių visuomenei keisti ir visą tuo klausimu savo nusistatymą. Ta dirbtine medžiaga gyvename ir ligi šiol ir jaja nušviečiame visą sąjūdį. Tiesa, šis tas naujo buvo paskelbta "Mūsų Senovėje". Laikotarpiui geriau suprasti nemažai medžiagos duoda ir liekanos M. Jankaus archyvo, kurio dalis jau buvo mano išspausdinta "Tautos ir Žodžio" IV ir V knygose, bet ir ta medžiaga mažai kas tesinaudoja, jai padedant ir nemėginta net senąją pažiūrą patikrinti, nepritraukta ir naujos medžiagos. Ir kai, pavyzdžiui, savo laiku J. Tumas išspausdino monografiją apie lietuvių literatūrą rusų raidėmis, tai nė vieno naujo žodžio tuo klausimu nebuvo pasakęs. Ir tik paskutiniaisiais metais, įvairiuose straipsniuose ir knygelėse liesdamas tą patį klausimą, jis pradeda kritiškiau žiūrėti į spaudos draudimą ir iškelia eilę tokių abejojimų, kurie nei jam nei kitiems anksčiau nebuvo kilę. Tatai leidžia manyti, kad spaudos draudimo tyrinėjimas pamažėli jau atsipalaidoja iš tų vystyklų, kuriais jį buvo suvyniojęs gyvas kovos reikalas.

II

Pirmas ligišiol tinkamai nenušviestas, bet reikalingas išaiškinimo klausimas yra priežastys, dėl kurių mūsų tautai buvo brukamos rusų raidės. Įprasta aiškinti tai 1863 m. sukilimo pasėkomis — tam tikru noru pakeisti lenkų įtaką Lietuvoj ir bendra tendencija "rasplastat Litvu". Tuo tarpu pamirštama, kad ne vien lietuviams tos raidės buvo brukamos, o kai kada ir sėkmingai įbruktos. Buvo jos kišamos latviams latgaliečiams, kurie ilgus metus katalikiškas knygutes spausdino taip pat Prūsuose ir gabeno jas per lietuvių sieną. Buvo mėginta jas įbrukti ir lenkams. Gudams buvo griežčiausiai draudžiama vartoti lotynų raides ir faktiškai buvo uždrausta ir pati gudų literatūra. Ukrainiečiai kad ir patys lotynų raidžių nevartojo, tačiau tuo pačiu laiku susilaukė smūgių visai savo literatūrai, paskelbus uždraudimą ukrainietiškai spausdinti tam tikras knygų rūšis. Pagaliau visoms vietos tautelėms, gyvenančioms Pavolgyje ir toliau į rytus nuo Uralo, irgi buvo primestos rusų raidės, kurios ir virto jų raštų raidėmis, nes kitų jos prieš tai neturėjo.

Taigi rusų raidžių brukimas lietuviams nebuvo koks smūgis ar kokia privilegija specialiai lietuviams taikoma, bet tik

vienas bendrų reiškinių rusų policinės valstybės politikos savo valdinių santykius betvarkant. Ieškant to rusų raidžių brukimo šaknų, tenka jų ieškoti ne tiek Muravjovo politikoje Lietuvoje, kiek visoje Rusijos XIX amžiaus vidaus politikoje. O šis darbas, kiek jis liečia Lietuvą, ligi šiol dar net nepradētas.

Tad kodēl Rusijos vyriausybē tokioje griežtoje formoje pritaikē draudimą specialiai Lietuvai. Čia, žinoma, veikē ir sukilimo aplinkybēs, bet ne jos vienos. Padējo ir gan tiksli informacija apie tikrąją lietuvių raštijos padētį, daug tinkslesnē net už tą, kokią turi kiti mūsų dabartiniai rašytojai, rašantieji tuo klausimu. Visų pirma galējo atrodyti, kad lietuviai nēra dar perdaug pripratę prie lenkiškų raidžių (prieš 1865 m., o vėliau net ligi "Aušros" laikų ir iš dalies net ligi spaudos draudimo panaikinimo lietuvių raštijoje buvo vartojamos ne lotyniškos ar lietuviškos raidēs, bet lenkiškosios su jų visomis savybēmis — išimtį sudarydavo tik Daukanto ir Jono Juškos raštai). Nors lietuvių raštija tuo laiku buvo jau trijų šimtų metų amžiaus, o Didžiojoje Lietuvoje apie 280 metų, bet šios lenkiškosios raidēs prieš spaudos uždraudimą buvo vartojamos vos tik šimtą metų — dar ligi XVIII amžiaus pusēs visos knygos, Didžiajai Lietuvai skiriamos, buvo spausdinamos vien gotiškomis raidēmis, kurios tam tikrai modifikuotos buvo laikomos tikruoju lietuvišku raštu. Pvz. daug kartų dviem kalbomis spausdinamos Vilniuje lenkiškai - lietuviškos evangelijos ("Ewangelie polsko - litewskie") ligi pusēs XVIII amžiaus buvo sudaromos tokiu būdu, kad lenkiškasis tekstas buvo spausdinamas lenkiškai - lotyniškomis raidēmis, o lietuviškasis toje pačioje knygutēje — gotiškomis. Taigi ar begalima būtų stebētis rusų viltimi, jog lietuviai, du šimtus metų vartoję gotiškąsias raides ir vos tik vieną šimtmetį lenkiškąsias, lengvai galį priimti ir rusiškąsias raides, jei bus mēginama jomis Lietuvą apdovanoti tam tikrai Rusijos politikai gyveniman pravesti. Jei rusų vyriausybē būtų turējusi čia reikalo su kultūriškai stipresne tauta, pvz. su lenkais, kurie tuo laiku jau turējo plačią ir seną literatūrą, žinoma, vyriausybei būtų tekę tenkintis vien tik rusų raidžių rekomendacija, o ne priverstinu jų brukimu, juo labiau, kad Rusijos draudimas vartoti lenkiškąsias raides nepasiektų knygų, spausdinamų Prūsijoje ar Austrijoje. Su lenkais taip ir pasielgta.

Kas kita lietuviai. Kokia literatūra Didž. Lietuva galējo tais laikais pasigirti? Nors toli ne visos senosios knygos mums yra žinomos, bet apytikriai, atmetę knygas skirtas Mažąjai

Lietuvai, iš viso galėsime priskaityti apie 700 knygų laikotarpiui nuo 1586 m. ligi 1864 m., t. y. beveik trims šimtams metų, o ir žymi tų knygų dalis buvo mažai išsiplatinusi ir, palyginti, taip mažai žinomos, kad, pvz. Ivinskis 1859 m. skelbdamas visų — tiek Didžiosios, tiek Mažosios Lietuvos lietuviškų knygų bibliografiją, kartu net su kai kuriais rankraščiais priskaitydavo jų vos apie šimtą, o tik vienai Didžiajai Lietuvai vos apie penkiasdešimt, t. y. vos apie keturioliktąją dalį tikrai pasirodžiusių knygų. Nedaugiau pažinojo lietuviškąją knygą ir kiti to laiko negausūs lietuviai inteligentai. Liaudis gi geriausiu atveju pažinojo tris knygas — "Seną Aukso Altorių", vartojamą šventadieniais bažnyčioje, "Mokslą skaitymo raszto lietuwiszko" vaikams katekizmo pradžiai mokytis ir Ivinskio "Kalendorių" namie pavartyti, kaimyninių parapijų atlaidams ir jomarkams atsiminti ir saulės bei mėnulio užtemimams sužinoti. Taigi rusų administracija visai logiškai galvojo, pakeisdama kaip tik tas tris knygutes kitomis atitinkamomis, bet jau išspausdintomis rusų raidėmis. Tuo būdu ji tikėjosi patenkinti visus liaudies kultūros reikalavimus, ir kartu įgyvendinti vyriausybės planus. Atsižvelgti gi į tautų tradicijas, juo labiau į pavergtųjų tautų, tais laikais nebuvo įprasta. Būtų buvę sunkiau, jei būtų tekę patenkinti ir šviesuomenės reikalavimus, jei būtų tekę rusų raidėmis spausdintomis knygomis atitikti ir šviesuomenės kultūros troškimus. Bet tos lietuviškos šviesuomenės buvo dar taip maža, kad ją buvo galima kone dviejų rankų pirštais suskaityti, be to ir ji, kai turėjo noro pasiskaityti ar pasimokyti, reikalaudavo ne lietuviškų, bet lenkiškų, rusiškų, vokiškų, net prancūziškų knygų, nes vis viena jiems reikalingų lietuviškų knygų dar nebuvo. Neužmirškime, kad tuo laiku žymiausieji ne bažnytinio, bet pasaulietinio turinio lietuvių literatūros kūriniai nebuvo spausdinami, bet likdavo rankraščiais, kuriais tegalėjo naudots vos keletas asmenų, o šiaip pasaulietinės knygos, kurios vienos tesudaro kiekvienos literatūros pamatą, buvo skiriamos daugiausia liaudžiai, nors, be kalendorių, jos buvo labai mažai skaitomos ir tų bendrojo pasaulietinio turinio knygų ligi 1865 m. priskaitysime vos tik kokį vieną šimtą ir tai kartu su tokiomis, kurios tuo laiku jau niekam nebuvo žinomos.

III

Tokiu būdu netenka stebėtis rusų vyriausybės bandymais — jai iš šalies žiūrint galėjo atrodyti, kad yra susidariusios

visos patogios sąlygos jos sumanymui vykdyti. Tačiau, kad ir kaip jai tai galėjo atrodyti nuostabu, vyriausybė, išstačiusi prieš beginklius beraščius valstiečius visą galingą administracijos aparatą, pralaimėjo. Kodėl? Sakoma todėl, kad visa tauta nuo pat pradžios griežtai pasipriešino pasikėsinimui jos tautines teises paveržti. Mums būtų malonu, mūsų tautinė ambicija būtų visai patenkinta, jei taip būtų buvę. Tačiau iš tikrųjų buvo ne visai taip.

Visų pirma tenka atskirai įsižiūrėti į lietuvių šviesuomenės ir į lietuvių liaudies tuo klausimu nusistatymą.

Pirmoji ne tik kad nebuvo rusų raidžių atmetusi, bet, atvirkščiai, buvo jas pradžioje priėmusi. Negausūs pasauliniai inteligentai ne tik niekur viešai prieš rusų raides neprotestavo, bet jų įvedimą aktyviai palaikė. Sakoma, kad iš dalies net iš jų (Jono Juškos) buvo išėjusi iniciatyva. Net tuo laiku, kada dar niekas iš rusų administratorių negalvojo apie įvedimą į lietuviškus raštus rusų raidžių, kalbininkas Andrius Ugenskis buvo sumanęs savo ruošiamame lietuvių - rusų - lenkų kalbos žodyne lietuviškus žodžius rašyti rusų raidėmis, kad būtų išskirta iš lenkiškųjų. O uždraudimą jau paskelbus, iš senesniųjų Jonas Juška, Laurynas Ivinskis, iš jaunesniųjų Tomas Žilinskis, Motiejus Gylys ir kiti karštai, net vysk. Valančiaus palaikomi ir rekomenduojami, patys transkribavo rusų raidėmis senesnes lietuviškas knygas arba naujas rusų raidėmis surašydavo, ėmė už tai atlyginimą iš rusų vyriausybės ir tų savo darbų nesigėdijo ir neslėpė. Jie atsiminimų, išskyrus vieną Tomą Žilinskį, nepaliko, taigi jų veikimo motyvų patys turime ieškoti. Ir gal neapsiriksime prileidę, kad tarp tų motyvų galėjo būti ir noras pravesti šiokią tokią sieną, kad ir raidžių formoje, tarp lietuvių ir lenkų, kad nors tuo būdu sustabdytų Lietuvos lenkinimą; viltis, kad, rusų vyriausybei duodant lėšų lietuviškoms knygoms spausdinti, bus galima spausdinti daug daugiau, negu anksčiau, kad lietuviškiems rankraščiams neteks pastogėse dešimtmečius pelėti; pagaliau, tokiu būdu buvo galima šiek tiek ir užsidirbti. Šis grynai materialinis sumetimas galėjo turėti didelės reikšmės ir lietuviams studentams suvalkiečiams Varšuvoje, kurie didelį vargą ten kentėjo, ir tokiam L. Ivinskiui, kuris beveik visą amžių gyvendamas "ant loskavos duonos", niekados nebuvo matęs tokio uždarbio, kokį gavo ar turėjo gauti už nurašinėjimą ir transkribavimą rusų raidėmis senų evangelijų ir maldaknygių.

Daug gausesnė dvasininkų šviesuomenė, laikoma griežtose Valančiaus rankose, elgėsi taip, kaip jiems Valančius įsaky-

davo. O šis irgi pradžioje ne tik aiškiai prieš rusų raides nepasisakė, bet netiesiogiai lyg jas ir palaikė, dėjo savo aprobatas rusų raidėmis nurašytoms knygoms, net pats rusų raidėmis ant aprobatų pasirašydavo, rekomendavo Ivinskį Vilniaus apygardai toms knygutėms gaminti, vienu žodžiu, pradžioje prieš raides nepasisakė. Taigi tylėjo ir jo valdoma dvasininkija tol, kol tylėjo jos vadovas.

Kad ir toks buvo pradžioje šviesuomenės nusistatymas, tačiau rusų raidės jau iš karto buvo atmestos, tik ne tautos "vadovų", bet pačios liaudies. Čia irgi tenka ieškoti liaudies pasipriešinimo motyvų ir priežasčių. Tačiau, bent tuo laiku, kai baudžiava buvo ką tik panaikinta, kai sukilimui malšinti valdžios teismai dar nebuvo pasibaigę, — jokiu būdu negalima kalbėti apie kokį sąmoningą ir organizuotą liaudies veikimą prieš brukamas raides. Ji jų nepriėmė ne dėl kokio antirusiško nusistatymo, bet dėl tos pat priežasties, dėl kurios ji būtų nepriėmusi ir hebraiškų raidžių lietuviškiems raštams, jei tokia mintis būtų kam galvon atėjusi, pvz. Valančiaus pirmatakui vyskupiją valdant kunigui Jonui Krizostomui Gintilai, kuris visą amžių hebrajų kalbą studijuodamas, svajojo apie katalikybės platinimą žydų tarpe ir net buvo parašęs, kad ir neišspausdinęs, žemaitiškąjį katekizmą hebrajų raidėmis. Lietuvių liaudis hebrajų raidžių nebūtų galėjusi priimti, nes jos jai buvo nepaskaitomos; lietuvių liaudis nepriėmė rusų raidžių, nes visoje tautoje ūkininkų, rusiškąsias mokyklas išėjusių, vargu ar buvo kelios dešimtys žmonių, kurie būtų galėję paskaityti lietuviškas knygas, rusų raidėmis spausdintas, o paskaitę, jas suprasti. Jos nei forma, nei turiniu lietuviams visai nesiskirdavo nuo kitų grynai rusiškų knygų, kurios liaudies buvo indentifikuojamos su pravoslavija, vadinas, su tuo baubu, kurio bijoti nuo mažens buvo įpratę. Taigi lietuviškos knygos rusų raidėmis buvo jiems tos pačios rusiškos, o pravoslavų knygos katalikams ir kitų tikybų lietuviams nepriimtinos. Draudimo veikimo pradžioje negalima įžiūrėti jokių kitų motyvų prieš raides kaip tik nemokėjimą skaityti rusų raidėmis rašytų knygų ir tikybinį, ne tautinį ar politinį nusistatymą.

Dėl tų priežasčių ši triukšminga reforma pradžioje visai nepalietė lietuvių liaudies, t. y. tų, kam ji buvo skiriama. Ji po senovei naudojosi beveik be išimčių senomis maldaknygėmis ir kitomis tikybinėmis knygutėmis, kurių atiminėjimas iš žmonių ne iš karto buvo rusų valdžios organizuotas. O senoms knygoms nusidėvint, atsirandant naujiems tų pačių

knygų reikalavimams, savaime iškilo reikalas jas spausdinti iš naujo. Kadangi Zavadzkio bandymai slaptai jas spausdinti Vilniuje nepavyko, tai visai natūraliai nueita į Prūsus. Vargu ar čia pradžioje suvaidino kokią rolę Valančiaus iniciatyva. Jo pirmosios nelegalės knygutės pradedamos spausdinti tiktai 1867 m., o tuo tarpu, greičiausia, jau 1865 m. ir tikriausia 1866 m. Prūsuose pas Albreghsą Karaliaučiuje išspausdinta apie šešetas senųjų maldaknygių naujų leidimų. Joms išspausdinti nereikėjo nei jokios iniciatyvos iš šalies, nei asignavimo kokių lėšų iš šviesuomenės ar iš Valančiaus. Daugumas Žemaitijos ir Suvalkijos pasienio gyventojų jau nuo amžių, dar nuo kryžiuočių laikų, nuolatos lankėsi Prūsuose kontrabandai užpirkti. Anksčiau reikalavo "prūsinės" degtinės ir kitų prekių; išgirdę, kad žmonės ješko maldaknygių, pradėjo reikalauti ir jų. Nereikėjo didelio vokiečių pirklių sumanumo ar svetimos iniciatyvos, kad ir tą reikalavimą patenkintų. Kada vėliau tie patys kontrabandnešiai pradėjo reikalauti netikrų rusiškų "bumaškų" Lietuvoje platinti, tuojau atsirado pirklių, kurie ir šį pareikalavimą patenkino, o juk įtaisyti netikriems banknotams spausdinti mašinas yra daug sunkiau, negu užpirkti porą pūdų raidžių gerai veikiančioms spaustuvėms lietuviškoms maldaknygėms atspausdinti, kurioms, be to, reikalingos raidės buvo lengvai gaunamos kiekvienoje raidžių liejykloje, nes pradžioje jokių specialių lietuviškų raidžių nevartota, bet tenkintasi tomis pačiomis lotyniškomis su keliomis specifiškai lenkiškomis raidėmis. Vėliau, užėjus revoliucijai ir atsiradus ginklų reikalavimams, tie patys pirkliai — tarpininkai pristatydavo ir brauningų. Amžiais gyvendami vien tiktai slapta, kontrabandine prekyba su Paprūsio lietuviais, vokiečių ir iš dalies tų pačių lietuvių pirkliai buvo iš seno įpratę pristatyti iš anapus sienos atėjusiems kontrabandnešiams kiekvieną prekę, kokios tie tik pareikalaudavo ir kuri galėjo Lietuvoje rasti pasisekimo. Taigi visai natūraliai į reikalaujamų prekių tarpą įsiskverbė ir lietuvių maldaknygė ir ne per idėjinius knygnešius, bet per paprastus kontrabandnešius pradėjo plėstis po Lietuvą. O šiems rizikas ir atsakomybė už knygų gabenimą buvo ne didesnis, negu už gabenimą kitų uždraustų prekių. Pagaliau, knygų gabenimas buvo jiems ir ne naujiena — jie ir seniau, dar prieš spaudos uždraudimą, per Lietuvos sieną gabeno uždraustas knygas ne tik lenkiškas ir rusiškas, bet ir lietuviškas, kurių dalis buvo spausdinama Vokietijoje ar Prūsuose dar spaudai nesant uždraustai. Nepamirškime, kad ir daug vėliau, kada į knygų platinimą įsitraukė ir plačios masės idėjinių knygnešių, vis

dėlto knygų gabenimas ir platinimas, dažniausia, buvo dalijamas į du etapus — per sieną pernešdavo kontrabandininkai-specialistai, o jau jas pergabenę, atiduodavo knygnešiams - platintojams.

Tokiu būdu negalėjimas ir iš dalies nenoras naudotis rusų raidėmis spausdintomis knygomis iššaukė spausdinimą lietuviškų maldaknygių Prūsuose bent vienais dvejais metais anksčiau, negu susigriebė to darbo imtis lietuvių kunigija. Manyčiau, kad ir pats žymėjimas neteisingų spausdinimo metų, spausdinimo vietos ir rusiškosios cenzūros iš dalies buvo iššauktas ne kokio gilesnio samprotavimo ar noro apgauti policiją, bet to fakto, kad spaustuvininkai, lietuviškai nei žodelio nemokėdami, stengėsi tik raidė raidėn nukopijuoti jiems tų pačių kontrabandininkų įduotas persispausdinti maldaknyges. Tačiau čia galima prileisti ir kiek kontrabandnešių iniciatyvos — jie imdami kitas prekes, reikalavo, kad jos neturėtų jokių žymių kilimo iš Vokietijos, tai tokį pat reikalavimą galėjo statyti ir naujai reikalaujamai prekei - knygai.

Nors mums ir nėra aiškios pirmųjų kontrafakcinių knygų atsiradimo Prūsuose sąlygos, tačiau vienintėliu patenkinančiu aiškinimu būtų jų pradžioje grynai gaivališka jų kelionė per sieną. Lietuvių šviesuomenė patį sąjūdį paėmė į savo rankas vėliau, pradžioje, ligi Valančiaus mirties 1875 m., viena tik kunigija, visai tame darbe nedalyvaujant pasaulietinei inteligentijai, o nuo 1876 m. prisideda ir pasauliečiai inteligentai, kurie tuo žvilgsniu pakeitė ir pačios kovos kryptį.

IV[2]

Gandai, kad Prūsuose spausdinamos lietuviškos maldaknygės, negalėjo nepasiekti ir Valančiaus. Tačiau jų spausdinimas nereikalavo jokios materialinės jo paramos, nes spaustuvininkams jos visiškai išsimokėdavo. Taigi ir legendas apie žymias sumas, Valančiaus įdėtas į knygų spausdinimą Prūsuose, tenka nukelti maždaug į 1867 - 1868 metus, kada jis pats pradėjo jau spausdinti tokias knygas, kurių savo lėšomis nė vienas spaustuvininkas nebūtų spausdinęs. O Valančiaus šioje srityje aktyvumą ir jo raginimą neimti į rankas rusų raidėmis spausdintų knygų tenka aiškinti ne tautiškai politiniais, bet grynai tikybiniais sumetimais. Ne baimė, kad per šias

---

2 Šioji straipsnio pabaiga išspausdinta "Kultūroje" 1929 m. Nr. 6-7 p. 316-320.

knygas lietuviai gali nutautėti, bet baimė, kad jie gali susipravoslavinti, privertė Valančių stoti griežton kovon. Kol to pavojaus nebuvo arba kol jis nebuvo jo aiškiai matomas, tol Valančius tylėjo. Prabyla jis tik tada, kada pravoslavų dvasininkai, nežiūrėdami, gal būti, visų kitų sumetimų, dėl kurių lietuviškos spaudos draudimas čia buvo įvestas, Lietuvoje pradėjo griežtą kovą su katalikybe visame Lietuvos fronte, atkreipė dėmesį ir į tas rusų valdžios leidžiamas knygutes, ir pradėjo nešti į jas tokių katalikybės mokslo pakeitimų, kurių jokiu būdu Valančius kaip katalikų vyskupas negalėjo priimti ir aprobuoti. Taigi reikėjo užkirsti kelią joms platintis, reikėjo stoti kovon. Ir kovon stojo ne Valančius lietuvis inteligentas dėl lietuvybės teisių, bet Valančius vyskupas — dėl katalikų bažnyčios teisių. Ir visą laikotarpį **ligi 1875 m.** kova su rusų raidėmis **buvo vien tik tikybinė, ne tautinė kova.** Ją formulavo ir pamatavo pats Valančius tose 1867-1869 metų brošiūrose, kurios pirmos sukėlė didesnes rusų valdžios represijas ir kuriose faktiškai rašoma vien tik apie persekiojamos katalikybės gynimą, bet nė žodžio nekalbama apie lietuvių tautos reikalų paniekinimą. Dėl to paties nusistatymo jo įsakoma žmonėms kovoti su rusų raidėmis, taip pat ir su rusų pradžios mokyklomis, tas raides ir pravoslaviją platinančiomis. Ir tuo būdu pasyvus liaudies pasipriešinimas tų brošiūrų įtakai virsta aktyviu rusų raidėmis atspausdintų knygučių naikinimu.

Būdamas geras organizatorius, Valančius, plačiai pats pastatęs knygučių rašymą ir spausdinimą, jų platinimui panaudoja klebonus ir parapijų aparatą, nenusigąsta nei pirmosios įgarsėjusios bylos ir ligi mirties varo savo katalikybės gynimo darbą ir stengiasi įtraukti į tą darbą kiek galima daugiau žmonių. Tik Valančiui aktyviai įsikišus prasideda organizuota, planinga kova. Tačiau ligi 1870 metų knygučių gaminime jis padėjėjų kaip ir neturi — Prūsuose spausdinamos ar jo parašytos ar perspausdinamos senos knygutės, iš dalies paties Valančiaus iniciatyva per kunigą Zabermaną, iš dalies pačių vokiečių spaustuvininkų, kurie čia numatė sau gan pelningą darbą. Pirmasis talkininkas Valančiui atsirado vos 1870 m. — tai kun. S. Gimžauskas, 1873 m. kun. H. Stelmokas-Stelmakauskas, 1874 m. prisideda kun. M. Sidaravičius, kuris, Valančiui mirus, kurį laiką šioje srityje jį pavaduoja, 1875 m. dirbęs kartu su Sidaravičium J. Antanavičius, nuo 1880 m. Serafinas Laurynas Kušeliauskas, kuris, nuo 1884 m. jam pradėjus talkininkauti kunigui A. Vytartui, kiek išplečia Valan-

čiaus kovos idėją, ją kiek suartina su kova dėl lietuvybės teisių. Kun. Vytartas bene buvo ir paskutinysis grynas valančininkas, nes jau pradėjusios 1890 m. eiti "Ž. ir L. Apžvalgos" keliai daug kuo skyrėsi nuo anų, iš Valančiaus paveldėtų.

Galimumas viską spausdinti Prūsuose be cenzūros leido atgimti ir kiek apsnūdusiems politinėje tikybinėje kovoje Valančiaus palinkimams į pasaulietinę literatūrą ir padarė plyšį jo nusistatymuose maitinti liaudį vien tiktai tikybinėmis knygomis.

V

Tačiau senoji pasauliečių šviesuomenė pradžioje prie Valančiaus darbo neprisidėjo. Ji arba toliau tęsė bendradarbiavimą su rusų valdžia, arba ir visai atsitraukdavo nuo lietuviško darbo. Reikėjo laiko naujai šviesuomenei iš išsivadavusių iš baudžiavos ūkininkų išaugti. Praėjo 10 - 15 metų, kol ji tiek subrendo, kad galėjo aktyviai įsitraukti į Lietuvos visuomeninį darbą. Auklėjama Maskvos, Petrapilio ir Varšuvos universitetuose, ji persiėmė idėjomis, kuriomis gyveno tų kraštų aktyvioji visuomenė ir, jas suvirškinusi, į Lietuvos gyvenimą įliejo naują srovę. Tikybos požiūriu daugiausia indeferenti jaunuomenė mažiausia buvo susirūpinusi tomis idėjomis, dėl kurių kovojo Valančius ir jo pasekėjai; jaunuomenei rūpėjo vien pasauliečių darbas ta kryptimi, kurios šalininkais, svetur gyvendami, jie virto. Tos lietuvių jaunuomenės dalį visų pirma pagauna karštas rusų ir lenkų jaunuomenės sąjūdis. Ji bando tą sąjūdį skleisti ir Lietuvoje, bet čia nepasiekia jokių konkrečių rezultatų ir iš dalies ataušta, iš dalies visiškai įeina ne į lietuvių, bet į Rusijos gyvenimo kovą. Lietuvių knygų gamyboje, kovoje dėl spaudos 1870-1880 metais ši srovė palieka labai nežymų pėdsaką; išspausdino, bet neišplatino, porą brošiūrų ir atsišaukimų, skiriamų ne tiek liaudžiai, kiek tai pačiai šviesuomenei patraukti. Vėliau tos jaunuomenės dalis įsitraukė į bendrą Lietuvos politinį literatūrinį darbą, bet tos krypties, kuri beveik nieko bendra su jų jaunatvės idėjomis neturėjo.

Kita lietuvių jaunuomenės dalis savitai suliejo rusų liberalizmą su lenkų nacionalizmo šūkiais, kuriuos pavertusi ar teisingiau išvertusi lietuviškai, pradėjo brandinti tautinio darbo mintis. Tačiau jauna, nuosavaus organizacinio patyrimo neturėdama ir negalėdama pasinaudoti svetimais organizaciniais

pavyzdžiais, kaip pirmoji, kuri Lietuvon nešė Rusijos revoliucinio darbo metodus, ji pradžioje konkretų darbą vaizduoja vien tiktai kaip rinkimą įvairių mokslo žinių apie Lietuvą, savotišku romantizmu apsupa viską, kas tik Lietuvą liečia toje srityje kartodama penkiasdešimt metų prieš tai prasidėjusį vilniečių lietuvių darbą, bet ilgai nesugeba rasti kelių platesniam darbui Lietuvoje organizuoti ir tik vargais negalais užmezgia šiokius tokius ryšius su Mažosios Lietuvos lietuviais, kurių daugumas irgi neturėdamas ryšių su kontrabandininkais nei su Valančiaus ir kitų knygų spausdintojais, maža jiems tuo laiku galėjo padėti.

Dėl to žymi jaunuomenės dalis palaiko artimus ryšius su trečia grupe, kuri viena jiems tegalėjo konkretų darbą nurodyti. Toji grupė — tai ne politikai, ne romantikai, tai konkretaus, organinio, labiausia ekonominio darbo, ekonominio Lietuvos savarankiškumo šalininkai. Kadangi tatai galima pasiekti vien tik kultūriškai pakėlus lietuvių liaudį, tai šios grupės darbas visų pirma išsilieja į spausdinimą ir rašymą populiarių ūkio, technikos, išradimų, gamtos mokslų ir kt. knygučių. Savo turiniu kiekviena tokių knygučių buvo visai legali ne dėl noro prisitaikyti rusų vyriausybės statomiems reikalavimams, bet dėl pačios grupės nusistatymo. Tos grupės priekyje stovėjo Petras Vileišis, tuo laiku dar studentas, bet kupinas energijos, pasiryžimo ir organizacinio talento, kuris leido jam ilguosius metus, ne tik spaudos draudimo metu, bet ir vėliau įkinkyti į bendrą darbo vežimą ir tokius bendradarbius, su kuriais idėjų požiūriu jis maža bendra turėjo.

Jam tad pirmam 1876-1877 m. pavyko pramušti pirmąją spaudos draudimo spragą ir legaliai Petrapilyje išleisti keletą savo ir kitiems padedant parašytų knygučių.

Čia vėl susiduriam su nevisai paaiškėjusiu klausimu — dėl kurių priežasčių rusų vyriausybė buvo, kad ir trumpam laikui, nusileidusi? Aiškinti viską kyšiais, duotais įvairiems valdininkams, čia galima dar mažiau, negu vėliau 1902-1904 metais — jaunosios lietuvių inteligentijos tarpe nebuvo žmonių, kurie tam reikalui būtų turėję lėšų. Savaime kyla kita išvada.

Spaudos draudimas buvo Lietuvoje įvestas pagal tuos ypatingus įgaliojimus, kuriuos turėjo generolai gubernatoriai tuose kraštuose, kuriuose buvo paskelbtas karo stovis. Tuo atveju vidaus reikalų ministeris galėjo tokį draudimą išplėsti ir į gubernijas, kuriose karo stovio nebuvo. O karo stovis Lietuvoje, įvestas prasidėjus 1863 m. sukilimui, buvo panaikintas 1871 m. kovo 28 d. ir faktiškai nuo to laiko nustojo

galios ir visi anksčiau paskelbtieji išimtinieji įstatymai. Tiesa, rusų vyriausybė nebenorėjo kartu atmainyti visų karo padėties metu išleistų suvaržymų ir nustatyti, kurie jų turi ir toliau veikti; buvo sudaryta speciali komisija, posėdžiavusi ilgus metus ir nedavusi rezultatų. Žymi dalis varžančiųjų įsakymų buvo tuomet iš naujo kitoje formoje paskelbta, bet tų naujųjų suvaržymų tarpe nebuvo pakartotas draudimas lietuvių knygoms vartoti lotynų raides. Taigi 1871 m. faktiškai draudimas buvo nuimtas, ir nuo to laiko rusų administracijos elgimasis persekiojant lietuvių knygas buvo visur ir visados nelegalus, priešingas veikiantiesiems įstatymams, ką, pagaliau, pripažino ir Rusijos augščiausioji teismo įstaiga, senatas, Maciejauskio ir Višinskio bylose. Nebuvo draudimo, taigi beliko tik administracijos sauvaliavimas, nes ji, neturēdama teisēto pagrindo, faktiškąją padētį pavertē privaloma praktika. Žinoma, lietuviams nuo to nebuvo nei šilta, nei šalta: ar teisētai ar neteisētai lietuvių knygos uždraustos — ne tiek svarbu, jeigu už jas vis viena ir administracija ir net žemesnieji teismai tave nubaus! Bet, matyti, kaip tik tuo prieštaravimu tarp teisēs ir fakto, faktišku neveikimu draudžiančiųjų įstatymų, ir pasinaudojo Petras Vileišis ir jo grupē pamēginti pramušti draudimo sieną. Kadangi kaip tik tuo laiku veikē anksčiau minēta komisija, tai bent Petrapilio administracijoje galējo būti svyravimo, kaip toliau žiūrēti į draudimą. Tą svyravimą pradžioje Vileišis sugebējo pakreipti lietuvių pusēn ir rezultate gavome penkias jo ir keletą kitų legaliai išleistų lietuviškų knygučių.

Šis svyravimas neilgai tęsēsi ir, matyti, Vilniaus administracijos įtakoje Petrapilio cenzūra toliau leidimų spausdinti jau nebedavinējo ir net sustabdē jau pradētą spausdinti cenzūros leidimu antrąjį Ivinskio kalendorių. Dalis to darbo dalyvių ir šalininkų, negalēdami toliau dalyvauti legalioje spaudoje, bet ir neturēdami palinkimo į nelegalų darbą, kuris buvo priešingas ir jų nusistatymui, pasitraukē iš kovos dēl lietuvių knygos fronto arba grįžo į jį tik senatvei besiartinant. Kitaip pasielgē Petras Vileišis. Kuriam laikui nuo aktyvaus darbo irgi pasitraukęs, baigęs mokslą ir susidaręs sau materiališkai nepriklausomą pagrindą darbui, jis nuo 1883 m. savo senųjų idējų vykdymą perkelia už sienos ir organizuoja nuolatinį knygučių spausdinimą Prūsuose. Be keleto poleminių (prieš lenkus — "Už ką mes lenkams turime būti dēkingi arba nedēkingi", ar prieš žydus dēl jų ekonominio įsiviešpatavimo Lietuvoje — "Mūsų žydai"), visos jo parašytos ir iš-

leistos ar jo užsakymu kitų parašytos ir jo lėšomis išspausdintos knygutės vykdė tą pačią ekonominio ūkininkų savarankiškumo idėją ir įvairiomis formomis jų tarpe platino žinias iš žemės ūkio, technikos, higienos ir t.t. Tų knygučių vaidmuo bendram Lietuvos visuomeniniam gyvenimui nebuvo lig šiol tinkamai įvertintas, nes jų įtaką pridengė platesniųjų sugrupavimų, klerikalinių ir neklerikalinių leidiniai, ypač laikraščiai. Bet iš tikro toji reikšmė buvo labai didelė. Savo leidiniais P. Vileišis praskynė populiariai literatūrai kelius į liaudį, išmokė plunksnos darbininkus rašyti įmanomai ir suprantamai ne šviesuomenei, bet liaudžiai, pripratino skaityti gal daug daugiau žmonių, negu politikai savo politinėmis brošiūromis, ir tuo būdu kovoje prieš rusų raides davė tą tvirtą pagrindą, kurio politinė literatūra duoti negalėjo. Jo pėdomis vėliau nuėjo kun. Dominikas Tumėnas, J. Adomaitis-Šernas, iš dalies dr. S. Matulaitis ir kt. O kokį vaidmenį P. Vileišio išleistos knygutės suvaidino liaudies kultūrinime, matyti kad ir iš jų skaičiaus. Nors ne visos jo iniciatyva pasirodžiusios knygutės mums yra žinomos, vis dėlto neabejotinai iš jo ligi 1904 m. išėjo ne mažiau kaip 90 pasaulietinio turinio knygučių, kas sudaro 22 proc. visų pasaulietinių knygų, išspausdintų Didžiąjai Lietuvai laikotarpyje nuo 1876 m., kada pasirodė jo pirmosios knygutės, ligi 1904 m. O jei atmesime tuos metus, kada jis nespausdino, tai jos sudarys beveik 25 proc., arba ketvirtą dalį visų netikybinio turinio knygų. Tai toks buvo vieno žmogaus darbas.

VI

Tie visi mažai ištirti ar nevisados teisingai nušviečiami faktai toli neišsemia visų tų abejojimų, kurie kyla, tyrinėjant spaudos draudimo kovą. Beveik kiekvienas klausimas reikalaute reikalauja susidariusių pažiūrų revizijos. Prie tokių klausimų priklauso ir tinkamesnis atskirų visuomeninių grupių dalyvavimo kovoje įvertinimas. Čia ir "Aušros" absoliutus legalumas santykyje su rusų valdžia, turint vilties legaliu būdu surasti kelią į Lietuvą — dėl to nebuvo vengiama net viešo pareiškimo pagarbos carui. Čia vėl nukrypimas kairesnių srovių nuo kovos dėl spaudos į griežtai politinę kovą, kada buvo iškeliama net abejojimų dėl reikalingumo grąžinti cenzūros varžomą spaudą, ir kada vieton to buvo formuluojama nepriklausomosios Lietuvos valstybės idėja. Tiesioginė kova dėl spaudos koncentruojasi labiau dešiniosiose kryptyse, kurios le-

galē spauda norētų tarp kito ko užkirsti kelią plēstis liaudyje ir revoliucinēms idējoms. Tie visi klausimai jau buvo nagrinējami, tačiau paprastai prieina prie jų žmonēs, kurie ieško ne objektyvaus nušvietimo to, kas ir kaip buvo, bet nori spaudos draudimo laiko pirmtakūnuose rasti atramos savo dabartinei pasaulēžiūrai.

Yra daugybē neaiškių momentų formalioje kovoje dēl spaudos, tiek legalioje, tiek nelegalioje. Mes beveik nežinome aplinkybių tos spaudos klausimais polemikos, kuri keliasdešimt metų buvo vedama legalioje rusų spaudoje. Nesidomējome plačiau tais motyvais, kurie buvo iškeliami už spaudą, ir jų įtaka tiesioginiam spaudos grąžinimui. O juk tarp tų motyvų buvo ir daug tokių, kurie specialiai tik rusams įtikinti buvo sugalvojami, bet įtikino ne tiek juos, kiek mus pačius. Mes nenagrinējome, kokį vaidmenį spaudos grąžinimui suvaidino lenkų pavojaus klausimas, kuris sąmoningai buvo iškeltas ir nuolat buvo išpučiamas valdžiai įtikinti, jog jos motyvas palaikyti draudimą tam tikslui, kad būtų apsaugoti lietuviai nuo lenkų įtakos, ne tik kad nepasiekē tikslo, bet, atvirkščiai, padējo lenkiškumui plēstis. Mes neatkreipēme dēmesio į tai, kad mūsų dabartinė rašyba, dėl savo filologinio painumo praktikai visai netinkanti, savo pagrinde turi ne kalbos praktikos reikalavimus, bet sąmoningą norą sudaryti tokią painią rašybą, kad jos jokiu būdu negalima būtų transkribuoti rusų raidėmis, kuo, tarp kito ko, ir stengtasi įrodyti ir rusų raidžių lietuvių raštui netinkamumą.

Nelegalią kovą nušviesdami, ligi šiol labiausia susidomējom knygnešiais, nors jie vieni tos kovos neišsemdavo, bet buvo kartais net nelabai žymūs kovos dalyviai. Visi knygnešiai mūsų suverčiami į krūvą, neatskiriant idējinių nuo spekuliantų, kuriems knygų pardavinējimas buvo tik pelno šaltinis, toks pats geras, kaip ir "falšyvų bumaškų" platinimas, ir tuo būdu tik mažinam vaidmenį tikrai idējinių kovotojų.

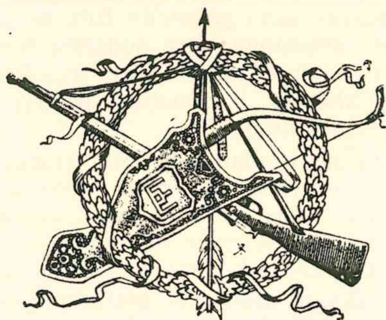
Nenušviestos ir neaiškios ir tos gausios organizacijos knygoms skaityti ir platinti, kurios faktiškai labiausia palaikydavo pasipriešinimą rusų raidēms. O iš kitos pusēs užmerkiam akis į tuos plyšius, kuriuos bendrame kovos fronte darė platinimas rusų rašto per pradžios mokyklas, nuo Valančiaus mirties vis mažiau boikotuojamas. Per jas daugumas vaikų pramoko vien tik rusų raidēmis rašyti ir, paaugę, jie pamažēli plētē tas rusų raides net tada, kada pati kova jau atrodē visai laimēta .

Ligi šiol taip pat dokumentais nenušviesti visi rusų valdžios tuo klausimu svyravimai, kas jau nuo 90-ųjų metų pra-

džios faktiškai pakeitė administracijos nuomonę dėl lietuviškųjų knygų ir pradžioje iššaukė tik akių užmerkimą, kai buvo platinamos legalaus turinio knygos, o vėliau privertė ją nekreipti dėmesio į tai, kad vis dažniau ir dažniau pačioje Rusijos teritorijoje pasirodydavo ar atskiri straipsniai ar net smulkūs spaudiniai, ne rusų raidėmis spausdinti.

Mes taip pat ligi šiol nesusidomėjom ir savotiškais santykiais ir bendradarbiavimu spaudą persekiojant rusų ir vokiečių administracijos.

Tokių dar visai nepaliestų ar tinkamai neištirtų klausimų duoda mums kiekvienas kovos momentas. Jau metas būtų bendromis pajėgomis stengtis tuos visus abejojimus objektyviai dokumentais nušviesti.

24. 50 METŲ SPAUDOS LAIMĖJIMO SUKAKTĮ MININT[1]

Anei rašto anei druko mums turēt neduoda,
tegul, sako, bus Lietuva ir tamsi ir juoda.

A. Baronas

Šiuo metu Lietuvai gyvenant sunkiausius priespaudos metus, kada ir jos spauda yra faktiškai uždrausta, nes tai, kas dabar Lietuvoje leidžiama, kad ir nespausdinama kol kas maskolių raidėmis (nors 1940 m. jau buvo gaivinama mintis į lietuvių raštus tas raides įvesti),*, bet faktiškai nėra lietuviška, o tik lietuvių kalbos žodžiais išversta ta pati rusų bolševikinė spauda, pravartu prisiminti ir anuos kovos už lietuvių knygą metus, juo labiau, kad toji kova ir šiems laikams galėtų duoti nemaža sektinų pavyzdžių.

Visoje Europos istorijoje lietuvių spaudos uždraudimas ir su juo susieta kova neturi sau lygių pavyzdžių. Tiesa, dar senais laikais turkams užvaldžius Balkanų slavų gyvenamus kraštus, ten buvo draudžiamas savasis raštas, bet jo vietoje jiems nebuvo primetamas turkų-arabų raštas ir tas uždraudimas nebuvo išsiliejęs, kaip lietuviuose, į kovą už savo spaudą.

---

1 Pirmą kartą išspausdinta "Aiduose" 1954 m. Nr. 4 (70) p. 147-156 ir Nr. 6 (72) p. 251-262.

* 1958-1959 m. imama ta kryptimi toliau rengtis. **M. B-ka.**

I

Pats lietuvių spaudos uždraudimas yra susietas su bendra, jau XIX a. pirmoje pusėje išryškėjusia Rusijos politika, siekiančia surusinti visas jos pasigrobtas tautas ir savo įtaką išplėsti ir į visas slavų tautas, gyvenančias ir už Rusijos imperijos ribų. Viena priemonė tam tikslui pasiekti turėjęs būti — joms visoms ir rusiškųjų rašmenų primetimas.

Toje srityje pirmieji, nors ir neoficialūs, bet privatiniai bandymai buvo daromi jau XIX a. pradžioje. Pvz. Vilniaus universiteto profesorius Bobrovskis, kad ir pats ne rusas, bet po savo kelionių į pietų slavų kraštus susižavėjęs rusų tautos "misijos" idėja, jau Vilniuje veikdamas, mėgino sudaryti atsirėmusį rusų kirilica lenkišką raidyną. Tas jo projektas teliko viena kabinetine fantazija — XIX a. viduryje rusų administracijai atkreipus dėmesį į įvairias Pavolgio suomių-ugrų ar totorių kilmės tauteles, pirmieji jiems skiriami tikybiniai raštai buvo visi spausdinami rusų raidėmis. Tos raidės ten prigijo, nesukėlusios jokio pasipriešinimo, nes buvo vienintelės joms žinomos raidės, prieš tai joms išviso jokio kito savo rašto neturėjus.

Greitai po 1863-1864 m. sukilimo tas pats Stanislovas Mikuckis, nelemtai Muravjovui pasitarnavęs, įvedant į lietuviškus raštus rusų rašmenis, buvo Varšuvos valdžios organams 1868 II 24 davęs pasiūlymą į lenkų raštus įvesti rusiškas raides. Buvo išspausdinta lenkų kalba keletas pradžios mokykloms skiriamų vadovėlių rusiškomis raidėmis, bet iš to sumanymo nieko neišėjo ne vien dėl to, kad tuo laiku rusų valdomoj Lenkijos dalyje lenkai turėjo plačiai išsivysčiusią savo periodinę ir neperiodinę literatūrą, bet ir dėl to, kad rusų raides jiems primetus, jie būtų galėję tenkintis ir knygomis ir laikraščiais, kurie buvo spausdinami austrų ir prūsų valdomose Lenkijos dalyse.

Gudams, kurie savo jau nuo XVI a. spausdinamoj daugiausia tikybinio turinio literatūroje patys vartojo tuos pačius rusiškus kirvukus, XIX a. buvo uždrausta bet ką spausdinti lotynų raidėmis. Ir tai savaime jokio pasipriešinimo nesukėlė, kadangi visi raštingi gudai, kurių iš viso nedaug tebuvo, patys vien tiktai rusiškas raides tepažinojo. Pagaliau rusams laikant ukrainiečius ne savarankiška tauta, bet tų pačių rusų atskala, kalbančia tik rusų kalbos tarme, ukrainiečiams buvo vien uždrausta ukrainietiškai spausdinti literatūros ir mokslo vadovėlius. Šis uždraudimas tik pažadino ukrainiečių literatūros suklestėjimą austrų valdomoj Rytų Galicijoje.

Tik vieniems lietuviams buvo pritaikytas visiškas uždraudimas vartoti savo spaudoje lotynų raides, kurių vietoje mėginta jiems įbrukti rusišką raidyną.

II

Jau 1863 m. žinomas rusofilas Hilferdingas paskelbė raštą "Litva i Žmud", kuriame buvo iškėlęs mintį, kad norint panaikinti lenkų įtaką lietuviams, reikia kelti lietuvių kalbos vaidmenį Lietuvoje, jos dėstymą įvesti ne vien į pradžios, bet ir į augštesniąsias mokyklas ir net universitetuose įkurti lietuvių kalbos katedras, kad tuo būdu iš mokyklų išstūmus lenkų kalbą. Hilferdingas teigė, kad tuo keliu einant, lietuviai patys bus rusų valdžiai už tai dėkingi, suartės su rusų tauta ir su pravoslavija, o paskiau ir patys virs rusais. Ir čia viena priemonių, kuri būtų galėjusi tokią lietuvių tautos evoliuciją pagreitinti, turėtų būti įvedimas į lietuviškus raštus rusiškųjų rašmenų.

Gausiems tuo laiku Lietuvoje rusifikatoriams atrodė, kad lietuviams bus nesunku tas rusiškas raides primesti, visų pirma dėl to, kad jie turėjo tuo laiku kiek žinių apie tikrąją lietuvių raštijos buitį.

Mat, jie galvojo, kad lietuviai lengvai sutiks "lenkiškai lotyniškas raides" pakeisti rusiškomis nors ir dėl to, jog ir anas raides lietuviai, palyginti, neilgai tevartojo. Tikrai, dar ligi antros XVIII a. pusės beveik visose Vilniuje spausdinamose lietuviškose tikybinėse knygose buvo vartojamos gotinės raidės, beveik tokios pat, kaip ir Mažojoje Lietuvoje. Kita vertus, tie rusifikatoriai manė, kad visą lietuvių literatūrą tesudarančios trys knygos — maldaknygė, elementorius ir kalendorius, be kurių lietuvių liaudis negalėsianti išsiversti. Taigi, jei bus uždrausta jas spausdinti "lenkiškomis" raidėmis ir jų vietoje tos pačios knygos bus atmuštos rusų raidėmis, tai savaime lietuvių liaudis turėsianti jas priimti, nes senųjų jau niekur negalėsianti gauti. Pagaliau nusimanyta, kad ir Mažojoje Lietuvoje gotinėmis raidėmis spausdinamos lietuviškos knygos negalėsiančios konkuruoti su naujomis tiek dėl to, kad Didžiosios Lietuvos liaudis jau visiškai tas raides pamiršo ir tų knygų negalėsianti paskaityti, tiek ir dėl to, kad toji protestantiškoji lietuviškoji literatūra nebus skaitoma daugumoje katalikiškos lietuvių liaudies.

Visi tie sumetimai, paremti ir grynai politiniais motyvais,

paskatino mėginimą įvesti į lietuvių raštus rusiškas raides, visai uždraudžiant vartoti lotyniškai-lenkiškas. Tuo būdu tikėtasi Rusijai ir rusų tautai laimėti lietuvius.

Tačiau buvo skaudžiai apsirikta ir visiškai pralaimėta.

III

Pirmieji rusiškomis raidėmis surašyti elementoriai buvo Muravjovo įsakymu paruošti dar 1864 m. pradžioje ir išsiuntinėti į naujai kuriamas, vietoje likviduotų parapinių, pradžios mokyklas, kuriose buvo pradžioje leista mokyti ir lietuvių kalbos ir katekizmo lietuviškai, vietoje anksčiau vartotos jose lenkų kalbos. Tačiau tai dar nebuvo bendras lietuvių spaudos uždraudimas, nes cenzūra vis leisdavo vieną kitą lietuvišką knygutę spausdinti ir senomis raidėmis, nors jau ir tuomet ji nepraleisdavo daugumo jai pristatytų rankraščių ne dėl lotyniškų raidžių, bet dėl jų "katalikiško" turinio.

Tačiau toms kelioms rusų raidėmis išspausdintoms knygutėms nesugebėjus nukonkuruoti senosiomis raidėmis spausdintų knygų, Muravjovas įsakė cenzūrai bendrai nepraleisti nei vienos lietuviškos knygos, kuri būtų parašyta senomis "lotynų-lenkų" raidėmis. Jo įpėdinis Vilniaus general - gubernatorijos poste Kaufmanas, atsirėmęs karo buities įstatymu, kuris generolui gubernatoriui suteikdavo galią skelbti įvairius išimtinius suvaržymus, 1865 m. paskelbė jau raštu bendrą lietuvių spaudos anomis raidėmis uždraudimą ir išplėtė jį ne vien į Vilniaus general-gubernatoriją, bet, susinešęs tuo klausimu su Varšuvos generolu gubernatoriu, taip pat ir į Suvalkų guberniją, kuri priklausė ne Vilniaus, bet Varšuvos general-gubernatorijai.

Tačiau šis Kaufmano uždraudimas turėjo galios tik tame plote, kuriame veikė karo buities įstatymas, o tuo tarpu lietuviškos knygos anksčiau buvo spausdinamos ne vien Lietuvos teritorijoje, bet ir už jos ribų. Pvz. S. Daukantas daugumą savo paruoštų knygų spausdino Petrapilyje, o 1863 m. Rygos cenzūra praleido keturias lietuviams reformatams skiriamas, kunigo Močiulskio parašytas vaikų knygeles, nors jos buvo spausdintos ne Rygoje, bet Eislebene, Vokietijoje. Tuo būdu, nežiūrint Kaufmano paskelbto uždraudimo, būtų buvę galima ir toliau lietuviškas knygas spausdinti senais rašmenimis ir už Lietuvos ribų. Tuo būdu pats uždraudimas būtų likęs neveiksmingas. Kad to išvengus, Kaufmanas krei-

pēsi į vidaus reikalų ministerį Valuevą ir šis 1865 IX 13-25 paskelbē bendrą visai Rusijos valstybēs teritorijai aplinkraštį, įsakydamas: 1) visiems spaustuvių, litografijų ir chromolitografijų laikytojams uždrausti savo įmonēse spausdinti lotynų-lenkiškomis raidēmis spaudinius lietuvių ir žemaičių "tarmēse"; 2) visų gubernijų viršininkams visomis jų galioje esamomis priemonēmis neleisti paminētų pirmame punkte leidinių įvežti, pardavinēti ar kuriuo nors būdu platinti; 3) šį uždraudimą paskelbti visiems spaustuvių, litografijų ir chromolitografijų laikytojams, o uždraustus raštus kam išspausdinus, juos konfiskuoti.

Šis Valuevo draudimas, kad ir paskelbtas ne įstatymo, bet įsakymo keliu, kaip tik ir sudarē oficialinį lietuvių spaudos uždraudimo pagrindą, nors Lietuvoje uždraudimas jau prieš tai veikē Kaufmano įsakymu.

Bet Valuevo įsakymas turējo galios tik jo žinioje esančioms įstaigoms — gubernatoriams, policijai, cenzūrai. Tuo tarpu Rusijos augštosios mokslo įstaigos tuo žvilgsniu vidaus reikalų ministerijai nepriklausē. Dēl to, nežiūrint paskelbto uždraudimo, dar tais pačiais 1865 m. Petrapilio Mokslo Akademija buvo lotynų raidēmis išspausdinusi prof. A. Schleicherio paruoštą Donelaičio raštų leidimą. Į tai tuojau dēmesį atkreipē Vilniaus gubernatoriaus įstaiga. Jai reikalaujant, tas pats vidaus reikalų ministeris 1866 m. išgavo caro įsakymą, kuriuo visoms valdžios įstaigoms buvo įsakyta ir mokslo reikalams skiriamus lietuviškus tekstus spausdinti vien rusų raidēmis. Bet ir šis įsakymas nebuvo įstatymu paskelbtas. Tačiau administracija juo prisidengē kaip įstatymu ir pradējo lietuvių spaudos uždraudimą taikyti ir visiems iš užsienio siunčiamiems, nors ir grynai moksliniams spausdiniams lietuvių kalba.

Kol Lietuvoje veikē karo buities įstatymas, tol čia užtekdavo ir vienų Kaufmano-Valuevo įsakymų. Tačiau 1871 III 28 karo buitis Lietuvoje buvo panaikinta ir po to Lietuvoje turējo vēl veikti bendrieji Rusijos įstatymai. Karo buitį panaikinus, formaliai nustojo galios ir visi karo stoviui esant paskelbti vietos gyventojų teisių suvaržymai. Jų daugumas buvo iš naujo paskelbti jau įstatymo forma, bet lietuvių spaudos uždraudimas tokia forma paskelbtas nebuvo ir tuo būdu jis jau nustojo savo teisinēs galios. Ir tik vienas anas 1866 m. caro įsakymas apie valdinius spaudinius lietuvių kalba 1880 IV 22 buvo panaikintas. Tuo būdu augštosioms mokslo ir kitoms įstaigoms buvo grąžinta teisē spausdinti mokslo reika-

lams skiriamus lietuviškus raštus ir ne rusų raidėmis — ta viena sąlyga, kad jie nebūtų platinami "Šiaurės Vakarų ir Pavyslio kraštų" lietuvių gyventojų masėse.

Bet nors ir jokio teisinio pamato neturėdama, rusų administracija ir toliau vykdė griežčiausią lietuviškų raštų persekiojimą, kurį dar labiau pagriežtino, kada greta religinės literatūros pradėta Maž. Lietuvoje spausdinti ir Didžiojoje platinti laikraščius ir šiaip politinio ir visuomeninio turinio literatūrą, aiškiai nustatančią lietuvių visuomenę prieš rusus, ypač valdininkus, ir prieš valdžią.

Į XIX a. pabaigą ypač padidėjus lietuviškų nelegaliai spausdinamų Mažojoje Lietuvoje raštų platinimui, dėl kurio visos Lietuvos policijos ir administracijos įstaigos buvo užverstos daugybe bylų dėl lietuviškų raštų, pradėjo pamažu keistis ir rusų administracijos pažiūra į lietuvių spaudos uždraudimo tikslingumą.

Žymia dalimi paveikta ir legalios lietuvių tiesioginės ir netiesioginės akcijos, kuri visomis priemonėms stengės tą uždraudimą panaikinti, net ir vietos Vilniaus administracija priėjo prie išvados, kad lietuvių spaudos uždraudimas ne tik nepasiekė savo pagrindinio tikslo — surusinti Lietuvą, bet atvirkščiai — kitur Lietuvoje, ypač Vilnijoje, dar labiau sustiprino lenkų įtaką, o pačią tą "ramią" lietuvių tautą, kaip ją dar Hilferdingas buvo apibūdinęs, pavertė kovojančia prieš Rusiją tauta. Tuo būdu spaudos uždraudimas ją visą sukėlė prieš Rusiją.

Tuomet apsvarsčiusi visus tuo reikalu pranešimus, siunčiamus gubernatorių ir generolų gubernatorių iš tų gubernijų, kuriose gyveno lietuviai, rusų vyriausybė 1904 IV 24-V 7 paskelbė uždraudimo panaikinimą, leisdama spausdinti lietuviškus spaudinius rusų, lotynų ar kitomis kokiomis raidėmis, prisilaikant bendrų cenzūros nuostatų.

Lietuvių spauda tuo būdu buvo laimėta, bet tai nebuvo kokia iš viršaus suteikta malonė, tik išdava 40 metų trukusios lietuvių tautos kovos už savo spaudą.

IV

Spaudos uždraudimą paskelbus, visų pirma turėta galvoje primesti lietuviškoms knygoms rusiškąsias raides. Kadangi tuo žvilgsniu lietuvių visuomenė jokios iniciatyvos nerodė, tai pati rusų administracija ir pasiryžo savo jėgomis ir lėšomis

pasigaminti tas visas lietuviškas knygas, kurios, jos nuomone, pilnai galėtų pavaduoti visą seniau lotynų raidėmis spausdinamą lietuvių literatūrą. Savo tarpe neturėdama asmenų, kurie mokėtų lietuviškai ir galėtų tas knygas gaminti, turėjo ieškoti talkininkų. Čia pradžioje ypač pasitarnavo prorusiškai nusiteikęs ir kiek lietuviškai pramokęs lenkas Stanislovas Mikuckis ir sumaskolėjęs Lietuvos totorius Jonas Krečinskis. Jie jau 1864 m., Muravjovo pavesti, paruošė pirmą rusų raidėmis spausdintą "Abėcėlę žemaitiškai-lietuvišką". Tačiau antraštėje įdėję visiems Lietuvos gyventojams nepakenčiamą Muravjovo pavardę, o tekste pravoslavų tikybos vardą išvertę "griekų wiera", jie privertė administraciją tą patį elementorių išspausdinti antrą kartą, pakeitus antraštę ir aną vertimą. Kartu norėta ieškoti talkininkų ir iš pačių lietuvių tarpo, kuriais šiuo atžvilgiu būtų galima daugiau pasitikėti. Jie buvo būtinai reikalingi ir dėl to, kad reikėjo skubiai lietuvų kalbon išversti ir eilę naujų įstatymų bei potvarkių, susietų su baudžiavos panaikinimu, nauju pradžios mokyklų sutvarkymu ir kt., nes jų rusiško teksto lietuvių liaudis nebūtų galėjusi suprasti.

Tam darbui pradžioje tokių talkininkų atsirado ir iš lietuvių tarpo. Mat, tuo laiku labai negausi lietuviškai nusistačiusi lietuvių šviesuomenė kokios bendros pozicijos rusiškų raidžių klausimu neturėjo ir su jų įvedimu į lietuviškus raštus skaitėsi kaip su įvykusiu faktu, iš kurio tekdavo daryti ir atitinkamas išvadas, juo labiau, kad kitiems čia kiek svėrė ir tai, kad gal tuo keliu einant, galima bus paraližuoti ir jau kitur per toli pasivariusį Lietuvos lenkinimą.

Jau 1859 m. prof. Ugenskis iš Kazanės susirašydamas su vysk. Valančium savo ruošiamo lietuvių kalbos žodyno reikalu, tarp kito ko griežtai nusistatydamas prieš kalbininkų Nesselmanno, Schleicherio ir kitų lietuvių garsams atvaizduoti siūlomą transkripciją, kėlė mintį, ar nebūtų tikslingiausia jo žodyno lietuviškiems žodžiams pritaikyti rusišką (jo vadinamą — slavų) raidyną. Tai jis motyvavo grynai kalbiniais sumetimais, o iš dalies ir tuo, kad tuo būdu gal pavyks gauti ir lėšų tam žodynui išleisti. Tačiau vysk. Valančiui nepalaikius to sumanymo, jis Ugenskio nebuvo įgyvendintas.

Arba vėl — Petrapilyje kadetų korpo mokytoju tarnavęs Jonas Juška, norėdamas išsikelti mokytoju į Lietuvą, jau 1864 m. pristatė Vilniaus mokslo apygardos globėjui Kornilovui savo parašytą rusišką-žemaitišką, pradžios mokykloms skiriamą gramatiką. Kornilovui pasiūlius, pats ją visą nurašė

rusiškomis raidėmis. Tačiau ir ji išspausdinta nebuvo, nes Muravjovas nesutiko patenkinti Juškos prašymo jį Lietuvon atkelti: esą, Lietuvoje gyvenąs jo brolis "lotyniškas fanatikas" kunigas Antanas Juška. Vėliau Kornilovas iš to fakto padarė išvadą, kad rusų raidžių į lietuviškus raštus įvedimo iniciatyva buvusi iš Jono Juškos išėjusi, nors toji iniciatyva šiuo atveju ėjo iš paties Kornilovo, nustatyto Hilferdingo raštų.

Jau ir tie faktai rodo, kad rusų raidžių klausimu lietuvių šviesuomenėje pradžioje būta tam tikro svyravimo. Bet jau pradėjus spausdinti kirvukais lietuviškus leidinius, tokių svyravimų buvo ir daugiau. Pvz. kad ir vienas žymiausiųjų mūsų senos kartos pedagogų Tomas Ferdinandas Žilinskas pats vėliau papasakojo (skirtame jo sukakčiai "Lietuvos Mokyklos" numeryje), kaip jis 1865 m. studijuodamas Varšuvoje, sutiko rusų raidėmis transkribuoti vieną elementorių ir keletą valdinių įsakymų: ne dėl to, kad jam tos raidės buvo priimtinos, bet iš vargo — iš gauto honoraro jis galėjęs kurį laiką Varšuvoje išsilaikyti. Vėl kitas mūsų žinomas pedagogas, Juozas Kairiūkštis, ilgus metus dėstydamas lietuvių kalbą Veiverių mokytojų seminarijoje, turėjo tos seminarijos klausytojams taikyti rusiškas raides ir kartu tuos būsimuosius lietuviškų pradžios mokyklų mokytojus instruktuoti, kaip jie patys, mokytojaudami, turės tas raides savo mokiniams taikyti. Tą savo rusų raidžių lietuviškiems raštams taikymo sistemą jis buvo 1873 m. aprašęs ir išspausdinęs Varšuvos Mokslo Apygardos cirkuliaruose, gi iš ten ir oficialiame švietimo ministerijos organe. O ir vėliau, savo viršininkų verčiamas, jis 1892 m. buvo rusų raidėmis surašęs jo lietuviškai išverstą rusų istorijos vadovėlį, bet šis išspausdintas nebuvo. Tačiau vis tai buvo "bėdos" darbai, kurių jis negalėjo nusikratyti, kad nenustotų tarnybos. Bet tuo pačiu laiku jis savo mokinių tarpe slaptai platino ir "prūsinius" spaudinius.

Tuo pačiu laiku buvęs vienintelis plačioms lietuvių masėms autoritetas vyskupas Valančius pradžioje prieš rusiškas raides viešai nepasisakė, — tiek tiktai, kad įvairiomis priemonėmis, nors ir nesėkmingai, stengėsi sukliudyti, kad į oficialųjį vyskupijos Directoriumą neįbruktų rusų kalbos ir rusų raidėmis rašytų lietuviškų maldų už carą ir visą jo šeimą. Tačiau skaitydamasis su faktu, kad rusų administracija pati pradeda ruošti rusų raidėmis įvairias tikybines knygutes ir mėgina jas platinti lietuvių katalikiškoje liaudyje, Valančius, bijodamasis, kad tuo būdu administracija per tas knygutes mėgins ir pravoslaviją platinti, pats pasiūlė Vilniaus mokslo

apygardai lietuviškoms knygutėms rusų raidėmis transkribuoti parsikviesti Lauryną Ivinskį. Ir šis čia apie keturius metus dirbo kartu su Krečinskiu ir iš dalies su buvusiu katalikų kunigu supravoslavėjusiu Antanu Petkevičium, ruošdamas Miesiaceslovus (kalendorius) ir kitas tikybines knygutes, jų tarpe ir paties Valančiaus specialiai pradžios mokykloms parašytą lietuvišką katekizmą, kuris buvo rusų raidėmis išspausdintas su paties vyskupo aprobata.

Tačiau greitai paaiškėjus, kad visos tos "kirvukais" spausdintos knygos negali lietuviškos liaudies pasiekti, kadangi ji iš pat pradžių jas atmetė, tuojau visai nutrūko ir bet koks lietuvių šviesuomenės bendradarbiavimas su valdžia rusų raidėmis lietuviškas knygas gaminant.

Administracija, tikėdamasi tomis knygutėmis lietuvius surusinti, pati viena šioje srityje priversta veikti, per 40 spaudos draudimo metų sugebėjo iš viso pagaminti 58 lietuviškus spaudinius rusų raidėmis — ir tai jų pusę pirmajame spaudos uždraudimo dešimtmetyje. Tame darbe administracija tik kelioms knygutėms turėjo pripuolamų talkininkų ir iš pačių lietuvių. Būtent: 1887 m. išleidžiant "Dievišką liturgiją švento Jono Auksaburnio", kurią lietuviškai buvo išvertęs Silvestras Baltramaitis, o "patobulintomis" rusų raidėmis transkribavęs E. Volteris. 1888 ir 1891 m. Vilniaus mokslo apygardos užsakymu supravoslavėjęs I. Liutostanskis išvertė ir rusų raidėmis transkribavo tris L. Tolstojaus knygutes, o 1902 m. Suvalkų mokyklų direktoriaus pavestas, Gibų pr. mokyklos mokytojas Grabauskas parūpino "Ūkišką kalendorių" ir Puškino "Pasakos apie žuvininką ir žuvelę" vertimą rusų raidėmis. O privatine iniciatyva per visą tą 40 metų laiko tarpą tebuvo išspausdinta rusų raidėmis tik viena knyga. Būtent 1887 m. Mintaujoje dirbęs jaunas, 20 metų kriaučiukas Kazimieras Lalis sumanė išspausdinti lietuviškomis raidėmis parašytą savo "Lietuvos kriaučiems drapanų sukirpimo mokslą". Cenzūrai pareikalavus, transkribavo jį rusų raidėmis ir savo lėšomis išspausdino, nieko nežinodamas apie tai, kad lietuvių spauda yra uždrausta ir kad lietuviai jau patys užsienyje spausdina lietuviškomis raidėmis.

Turint galvoje, kad pusė visų tų 58-nių spaudinių tenka pirmajam spaudos uždraudimo dešimtmečiui, gauname, kad per paskutiniuosius 30 metų rusų administracija sugebėdavo apdovanoti Lietuvą vidutiniškai po vieną knygutę per metus, ir tai daugiausia kartodama tuos pačius pradžios mokykloms skiriamus vadovėlius. Nors ir visų jų buvo išspausdinta apie 50,000 egzempliorių, bet lietuvių

kaimo visuomenėje jos visiškai nepaplito. Lietuvių visuomenė nuo pat pradžios prieš jas buvo griežtai nusistačiusi ir ne tik jų nepirko, net ir nemokamai įbrukamas degino. Jas turėjo platinti pradžios mokyklų mokytojai. Niekam jų neperkant, norėdami įrodyti valdžiai savo uolumą, jie į kasmetines apyskaitas įrašydavo tariamai gautus už išplatintas knygutes pinigus, kuriuos jie patys sumokėdavo, o pačias knygas sukraudavo mokyklų pastogėse, kur ir pateko bent du trečdaliai visos tos literatūros — vien tiktai žiurkėms maisto.

Tačiau praėjus jau beveik 20 metų nuo spaudos uždraudimo pradžios, kada ligi "Aušrai" pasirodant ir Mažojoje Lietuvoje nelegaliai spausdinamos, o Lietuvoje platinamos knygos daugiausia tebuvo tos pačios maldaknygės, katekizmai, elementoriai ir kalendoriai, kai kurie lietuvių ano laiko šviesuomenės atstovai buvo pradėję abejoti, ar gerai lietuviai daro, atmesdami rusų raides.

Štai vėlesnysis vienas uoliausiųjų tos pačios "Aušros" bendradarbių ir platintojų Juozas Miliauskis - Miglovara savo 1883 m. sumanytame rankraštiniame laikraštyje "Raszliavos Paczte", o 1884 VII 14 ir privatiniame savo laiške, rašytame A. Baranauskui, nors ir sutikdavo, kad lietuvių garsams išreikšti tinkamiausias yra lotynų raidynas, vis dėlto turint galvoje tai, kad, esą, rusų valdžia tik tuomet panaikins lietuvių spaudos uždraudimą, kada ir patys rusai atsisakys nuo graždankos, Miliauskis iš to darė išvadą, kad tenka rusų raides priimti, nes šiaip lietuviai liks tauta be savo literatūros ir, kaipo tokia, turėsianti pati išnykti. Tačiau prieš šį Miliauskio sumanymą griežtai pasisakius tame pačiame "Raszliavos paczte" S. Didžiuliui, o ir A. Baranauskui į aną laišką dėmesio neatkreipus, pats Miliauskis nė nemėgino savo raštams, kaip jis projektavo, rusų raides taikyti ir juos spausdino "Aušroje" ir atskiromis knygutėmis Tilžėje.

Vėliau, ryšium su visą tautą apėmusia legalia ir nelegalia kova už savo spaudą, panašių svyravimų jau nebūta. Tiek tiktai, kad 1902 m., taigi jau į spaudos uždraudimo pačią pabaigą, vienam Maž. Lietuvos fantastui spaustuvininkui buvo galvon atėjusi mintis Mažojoje Lietuvoje leisti lietuvišką rusų raidėmis spausdintą laikraštį. Tačiau to sumanymo jis nerealizavo, nes tai išgirdę kiti Maž. Lietuvos veikėjai jam nurodė, jog tai vykdydamas, jis tiktai savo gerą vardą lietuvių visuomenėje suterš, o save prives prie bankroto, nes nieks tokio jo laikraščio nei skaitys, nei pirks.

Taip iš paviršiaus atrodo šis muravjovininkų sumanymas per lietuviškas, rusų raidėmis spausdintas knygas laimė-

ti Rusijai lietuvių tautą. Valdžia čia nesugebējo nieko pozityvaus lietuviams duoti. O tuo tarpu pati lietuvių tauta tą laikotarpį visai kita linkme sunaudojo. Kovoje už savo spaudą ji ne vien sukūrē savąją, rusų cenzūros netikrinamą, spaudą, bet tos kovos metu ir tautiniu ir politiniu atžvilgiu susiprato ir užsigrūdino.

O toji kova ējo dviem keliais — nelegaliu ir legaliu.

V

Jau pat spaudos uždraudimo pradžioje lietuvių kaimo visuomenē, kuriai visų pirma buvo skiriamos tos visos rusų raidēmis spausdintos knygutēs, jas visas iš karto atmetē, labiausiai dēl to, kad negalējo tų kirvukais spausdintų knygų paskaityti. Juk 1850-1863 m. vyskupo Valančiaus organizuotame plačiausiame parapinių mokyklų tinkle, kuris buvo apēmęs beveik visą Žemaičių vyskupijos kaimo visuomenę, lygiai kaip ir Užnemunēs ir lietuviškos Vilniaus vyskupijos dalies mokyklose niekas vaikų rusų kalbos ir rašto nemokē. Visi tie, kurie tas mokyklas išējo, temokējo paskaityti vien lotynų raidēmis spausdintas knygas. O dar prieš tas administracijos ir mokytojų peršamas knygas liaudį nustatē ir tas faktas, kad likviduojant 1863-1864 m. sukilimo pasēkas, tarp kito ko, visu frontu buvo puolama katalikų Bažnyčios organizacija Lietuvoje, uždarant vienuolynus, atimant bažnyčias, tremiant ir kalinant kunigus ir skelbiant daugybę įvairių suvaržymų, specialiai vien tiktai katalikams taikomų. Tad ir kiekvienas rusų administracijos žygis, kuria kryptimi jis neitų, neišskiriant ir anų knygų platinimo, katalikiškai liaudžiai atrodė visų pirma kėsinimasis prieš jų religiją. Ji tas knygutes iš karto atmetē, tačiau būdama daugumoje raštinga, ji negalējo išsiversti be maldaknygių, be elementorių ir katekizmų vaikams mokyti, kada nenorēta leisti vaikų į naujai kuriamas pradžios mokyklas, rusų pravoslavų mokytojų vedamas.

Senoms knygoms susidēvint, jieškota naujų. Tačiau valdžiai uždraudus ne tik naujas spausdinti, bet ir pardavinēti senąsias, dar cenzūros sutikimu išleistas, nebuvo kur jų gauti. Tiesa, dar 1865 m. Vilniaus spaustuvininkas Zavadzkis, kuris iš lietuviškų maldaknygių ir kitų knygų spausdinimo ir pardavinējimo buvo sau jau nemažus turtus sukrovęs, pamēgino aplenkti spaudos uždraudimą ir savo spaustuvēje buvo atmu-

šęs kelias maldaknyges, paliekant senuosius spausdinimo metus ir seną cenzūros leidimą. Tačiau policija tai susekė, jį nubaudė ir jis jau daugiau panašių bandymų nedarė.

Negalėdami niekur tų knygų gauti, kiti Lietuvos pasienio su Maž. Lietuva gyventojai kreipėsi į tuos pačius kontrabandnešius, kurie jau juos iš seno aprūpindavo nelegaliai iš Prūsų atgabentomis įvairiomis prekėmis, ir pradėjo iš jų prašyti ir tų pačių jiems reikalingų lietuviškų knygų, įsitikinę, kad ten, už sienos, apskritai galima kiekvieną prekę gauti. Vienas kitas apsukresnis kontrabandnešis, žinodamas, kad ten tų knygų dar negalima gauti, pasiėmęs su savim keletą senų maldaknygių, nukeliavo per sieną ir Tilžės vokiečių spaustuvei pasiūlė pakartoti visai tokias pat maldaknyges. Ir tuo būdu jau 1865 ir 1866 m. atsirado pirmosios mūsų kontrafakcinės knygos, kuriose nebuvo ničnieko naujo įdėta, bet viskas buvo pakartota iš senų, neišskiriant nei metų, nei Vilniaus Zavadzko spaustuvės pažymėjimo, vysk. Valančiaus aprobatos ir rusiškos cenzūros pakartojimo. Pradžioje visa tai buvo kartojama ne sudaryti įspūdžiui, jog tai yra senosios, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintos knygos, bet vien užsakytojams to reikalaujant, nes jie bijojo, kad daugumoje lietuviškai nemokantieji spaustuvininkai ko nors neiškreiptų, juo labiau, kad ir patys tie kontrabandnešiai ne daug tose knygose nusimanydavo. Tik daug vėliau, kada knygų spausdinimas Maž. Lietuvoje ypačiai paplito ir kada kartais per kratas paaiškėdavo, kad policija ne visada atima knygas su senais, prieš spaudos uždraudimą metais, tokie kontrafakciniai pažymėjimai jau sąmoningai buvo daromi, kad apmuilinus policijos akis.

Tuo būdu pirmosios mūsų nelegalios Maž. Lietuvoje išspausdintos knygutės atsirado visai pripuolamai, be jokios organizacijos ir patiems tiems pirmiesiems mūsų knygnešiams iš kontrabandnešių neturint galvoje jokio idėjinio darbo, bet vien tiktai tokį pat pelną, kokį jie turėjo, gabendami prūsinę ir kitas kontrabandines prekes. Bet ir vėliau, kada knygų gabenimas per sieną virto tiesiog masiniu reiškiniu, tie kontrabandnešiai profesionalai jau neretai talkininkavo ir tikriems knygnešiams.

Tačiau savaime tos kelios pirmosios, pripuolamai atsiradusios kontrafakcinės knygos, paties lietuvių knygų trūkumo klausimo išspręsti negalėjo. Ir kaip tik tuo metu į kovą už lietuviškas knygas įsitraukė ir vysk. Valančius. Nuo to laiko lietuviškoji knyga nuėjo visai naujais, anksčiau jai nežinomais

keliais, ir virto, nors ir visai nekalto palyginti turinio, tiesiog revoliucine priemone kovai prieš lietuvių spaudos uždraudimą.

Pradžioje rusiškų raidžių įvedimo į lietuviškus raštus viešai nepasmerkęs ir tik bandęs apsaugoti lietuvius nuo brukimo jiems per tas raides pravoslavijos, Valančius po poros metų griežtai persiorientavo ir visu frontu perējo kovon prieš visus rusų valdžios pasikēsinimus prieš Lietuvos visuomenę ir visų pirma prieš rusiškas raides. Čia pirmąjį viešą jų pasmerkimą jis pareiškē, kada jo rūpesniu lietuviškai išverstas Bialobrzeskio "Išguldymas evangelijų" be jo žinios buvo Vilniaus administracijos transkribuotas rusų raidēmis. Valančius uždraudē jį platinti kunigų tarpe ir visą valdžios lēšomis išleistą leidinį sukrovē Kauno katedros pastogēje.

Dēl akių ir toliau likdamas legalistu, matydamas, kaip rusų valdžia visu frontu puola katalikybę Lietuvoje, jis stojo griežčiausion jai opozicijon. Numatydamas, kad pats vienas, vienais tik susirašinējimais su valdžia, jis maža ką galēs laimēti, Valančius pasiryžo įtraukti į kovą visą lietuvių tautą.

To siekdamas, jis parašē eilę tikybinio-politinio turinio brošiūrų: "Brolej Katalikaj", "Gromata apskrita", "Isz Tamsybes wed tiktai kelis Teysybes", "Parspējimas apej Szwentą Wierą", "Szniakesis kataliko su nekataliku", "Wargai Bažnyczes Katalikų", "Prajautimas", "Litanie apej wisus Szwentus Muczelninkus". Parašyti parašē, bet reikējo tai ir išspausdinti. Savaime negalima buvo jų nē mēginti legaliai spausdinti. Jis jau 1860 m., kada Vilniaus cenzūra neleido pakartoti jo brošiūros "Apej brostwas blajwistes", ją išspausdino nelegaliai Klaipēdoje. Taigi kelias į Mažosios Lietuvos spaustuves nebuvo jam svetimas. Ir dabar jis pasiryžo tas savo knygutes ten spausdinti. Kaip tik tuo laiku pas jį apsilankē Jurgis Bielinis, pradējęs savo milžinišką knygnešio tarnybą kraštui ir vēliau išgarsējęs "knygų karalium". Valančius jam įdavē tuos savo rankraščius ir 5,000 rublių, pavedęs jam visa tai nugabenti per sieną ir perduoti jam žinomam kunigui Zabermanui (visa tai po 30 metų pats Bielinis aprašē viename Amerikos lietuvių laikraštyje). Zabermanas tais pinigais ir įtaisē pirmą lietuviškų knygų Maž. Lietuvoje leidyklą, įvairiose vokiškose spaustuvēse Tilžēje ir Karaliaučiuje spausdindamas ne vien šias pirmąsias, bet ir vēliau rašytas Valančiaus knygas, o lygia greta ne vien kartodamas senas, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintas knygas, bet ir eilę naujai paruoštų. Šį darbą Zabermanas varē ligi 1888 m., kada visą tą Valančiaus lēšomis įsteigtą tikybinių knygų leidyklą jis perdavē

Tilžės spaustuvininkams vokiečiams Mauderodei ir Reylenderiui, kurie vėliau iš tų lietuviškų knygų spausdinimo susikrovė sau didelius turtus.

Šios 1868 m. išspausdintos Valančiaus tikybinės politinės brošiūros lietuvių tautos kovoje už savo spaudą suvaidino labai reikšmingą vaidmenį, labiausiai tuo, kad jos pirmos sukurstė lietuvių kaimo visuomenės opozicines rusų valdžiai nuotaikas. Čia Valančius visų pirma visus šaukė į kovą už savo tikybą, ragino ginti bažnyčias ir kunigus, savų vaikų neleisti į valdines mokyklas ir kt. Gi "Warguose Bažnyczes Kataliku" jau tiesiogiai palietė ir lietuvių spaudos uždraudimą, ragindamas nuo žandarų ir policijos slėpti "Aukso Altorius", o žmonėms brukamas rusų raidėmis spausdintas knygas deginti, nes, esą, jos yra "pagadintos dajktusi wieras", taip pat neskaityti ir Vilniuje leistų kalendorių, nežiūrint, kad jie turi ir vyskupo parašą, nes ir tie kalendoriai yra pilni "dajktu priszingu wieraj kataliku", kurie, matyti, buvę įtraukti jau "po pasiraszymą Wiskupa". Tuo būdu šioje knygutėje pirmas Valančius viešai pasmerkė lietuvių spaudos uždraudimą. Tačiau, pats kaip ir nujausdamas, jog pats galįs būti pakaltintas tų knygučių parašyme ir platinime, jis ir čia vietomis prisidengia kaip ir savotiško legalumo kauke. Pvz. "Prajautime" pasisako, kad "newiena žodžia nenoriu pasakiti apej galingiausi Maskolu karalu ir auksztą jo giminę", nes, esą, jų darbų "mums nepridera perkratinėti", o "Litanijoj apej wisus szwentus muczelninkus" net paliko sakinį "Idant Ciecoriu musu su wisa jo gimini swejkatoj užlajkiti tejktumis". Bet tie pasisakymai buvo vien kaukė, ir nereiškė kokio jo pritarimo caro politikai, nes gi visos tos brošiūros kaip tik ir šaukė kovon prieš primetamą Lietuvai caro politiką. Taigi ir čia Valančius pasielgė panašiai, kaip ir 1863-1864 m. sukilimo metu, kada valdžios verčiamas jis skelbė atsišaukimus prieš sukilimą ir juose šaukė "Wajkaj mana, ne norieket ilgiaus priesz tikraje wiresnibe kiszioti ... atmindami, jogej musu szalis dara wiena neparskirta cielibe su Rossia",[2] o tuo pačiu laiku laimino einančius į sukilėlių būrius kapelionais jaunuosius kunigus, ir net daugiau. Kaip pasakoja vienas Lietuvos sukilėlių būrių vadų (Struš-Savickis) savo 1889 m. išspausdintuose atsiminimuose), grįžtantį iš Kauno į Varnius Valančių Raseinių girioje staiga apsupo minia valstiečių ir prašė patarti, kaip jiems elgtis sukilimui prasidėjus, ir ar jiems kautis su maskoliais? Į tai Valančius diplomatiškai atsakė, kad "Dievas įsako ginti savo tikybą nuo kiekvieno, kas jį puola", o paskiau jiems visiems prašant palaiminimo ir tuo pačiu laiku

iš miško išbėgus ginkluotam sukilėlių būriui, Valančius visus palaimino kovai, tik kartu reikalaudamas, kad apie tai nieks niekam nepasakotų. Šie pavyzdžiai rodo, kad priespaudos laikais, susiduriant su įvairiais pasisakymais prispaudėjo naudai, reikia visada mokėti atskirti pasisakymo išorę po prievarta ar iš reikalo formą, nuo tikro pasisakančiųjų nusistatymo, kuris matomas iš jų veikimo.

Į vieną tų Valančiaus brošiūrų — į "Wargus Bažniczes Kataliku" — kun. Zabermanas, norėdamas sukliudyti prasidėjusį rusų ir prūsų policijos bendradarbiavimą persekiojant knygnešius, įdėjo, be Valančiaus žinios, ir savotišką Prūsijos karaliaus ir santvarkos panegiriką, kartu ragindamas žmones melstis Dievui, "idant jumis atiduotų į rankas musu (prūsų) karaliaus". Tik pačiam Valančiui Zabermanas tuo priedu labai blogai pasitarnavo, kadangi po metų iškilus dėl tų knygučių platinimo bylai, pats Valančius ir kiti tos bylos dalyviai buvo jau kaltinami krašto išdavimu.

Šioms Valančiaus knygutėms pasirodžius ir Lietuvoje paplitus, Maž. Lietuvoje spausdinamų knygų skaičius iš metų į metus pradėjo augti. Ligi "Aušros" laikų beveik visos jos buvo vien religinio turinio — ir daugiausia vien senesniųjų spaudinių pakartojimai. Ilgainiui atsirado ir naujų darbo talkininkų, kurie jau ir naujas knygutes parašydavo, nors šiaip ir tuo laiku žymi dalis parašytų raštų vis rankraščiais likdavo. O patys tie nauji spaudiniai buvo atmušami ne vien Tilžėje, bet ir Karaliaučiuje, Leipcige ir kitur. Tokių naujų talkininkų tarpe nuo 1870 m. stojo kun. Silvestras Gimžauskas, nuo 1874 m. greitai virtęs toje srityje vienu produktingiausiųjų ir uoliausiųjų darbininkų kun. Martynas Sidaravičius,[3] nuo 1875 m. talkon parsikvietęs ir J. Antanavičių. Apie 1878 m. į darbą įsilieja Laurynas Serafinas Kušeliauskas, kuris vėliau, 1887 m., įsteigė savo pavadintą "amžiną knyginį lietuviškos rašliavos banką", vadinamą tuo laiku "Lauryno banku" — specialiai tikybinei literatūrai Maž. Lietuvoje spausdinti. "Bankas" jo buvo sudėtas į Tilžės spaustuvininkų Veyerio ir Arnoldo rankas, tačiau 1890 m. Veyerio spaustuvei subankrutavus, visos to "banko" lėšos buvo paverstos spaustuvės skoloms apmokėti. Kušeliausko talkininku tas knygas paruošiant buvo kun. A. Vytartas, kuris 1889 m., Kušeliauskui mirus, jau pats vienas beveik ligi spaudos uždraudimo panaikinimo tęsė ano pradėtą darbą.

Šiaip ligi "Aušros" laikų šio darbo srityje buvo gaminamos beveik vienos tik religinės asketinės knygos, nes ir tie

keli kalendoriai, kuriuos buvo paruošęs Ivinskis ir išleidęs Zabermanas, ir elementoriai iš esmės tai pačiai religinės literatūros kategorijai priklausė. Dėl to ir netenka stebėtis, jei kitiems, kaip pvz. minėtam jau J. Miliauskui, kildavo baimė, kad rusų raides atmetant, lietuvių tauta liks visai be literatūros, nes tai, kas tuo laiku buvo spausdinama, suaugusiems teduodavo maldaknyges ir kiek tikybinių pasiskaitymų sekmadieniais, o vaikams ano laiko "vargo" mokyklose mokytis elementorių.

Nuo "Aušros" pasirodymo laikų kovos už savo spaudą bazė buvo žymiai praplėsta, stengiantis nelegaliai spausdinamomis knygomis ir laikraščiais apimti jau visas gyvenimo sritis ir duoti atsakymą į visus tuos klausimus, kurie plačiose gyventojų masėse kildavo. Į tą darbą jau masiškai įsitraukia ir naujoji pasaulietinė, išaugusi pobaudžiaviniais laikais šviesuomenė. Įsitraukia ir daug platesnių užsimojimų jaunoji kunigija. Išėję Seinų ir Kauno kunigų seminarijas ir iš dalies ir Petrapilio dvasinę akademiją kunigai jau nesitenkino vien tikybinių pasiskaitymų ruošimu, bet ir pasaulietinei literatūrai davė naujų darbininkų kadrus. Nuo 1889 m. atsiradus ir politinei periodinei spaudai — "Varpui", 1890 m. "Ž. ir L. Apžvalgai" ir ją nuo 1897 m. pakeitusiam, 1896 m. pradėjusiam eiti "Tėvynės Sargui", "Ūkininkui", vėliau ir "Darbininkų Balsui", toji per laikraščius, įvairias brošiūras ir atsišaukimus vedama politinė propaganda žymiausia dalimi nulėmė kovos už savo spaudą eigą, nes pagaliau ir rusų administracija Lietuvoje suprato, kad savo pastangomis lietuviams primesti rusiškas raides ji ne tik nesugebėjo jų savo pusėn patraukti, bet, atvirkščiai, visą tautą pastatė ant kojų ir sukurstė prieš tą pačią rusiškąją valdžią.

Šioje grynai knygų kovoje išryškėjo ir įvairūs lietuvių tautos politiniai visuomeniniai susigrupavimai, kurių dar nebuvo ligi "Aušros" laikų. O ir pačiomis knygomis stengtasi jau apimti visas gyvenimo sritis, nors dėl spaudos lėšų trūkumo daugumas jų dar ilgai telikdavo trumpomis brošiūromis, kurios naujai augančiam jaunimui negalėjo pavaduoti rusiškų ar lenkiškų knygų. Tačiau liaudžiai šviesti susirūpinta tuo laiku ir populiarinės mokslo literatūros gaminimu. Šioje srityje pirmas platesniu mastu pradėjo veikti Petras Vileišis, kuris ligi spaudos uždraudimo panaikinimo pats vienas savo lėšomis buvo išleidęs ligi 100 tokių populiarių brošiūrų, iš dalies jo paties, iš dalies kitų jo užsakymu parašytų.

Nebuvo lengva visas tas knygas leisti ne vien dėl to, kad

tai reikalavo lėšų, kurių maža kas turėjo, bet ir dėl to, kad spausdinant už sienos ir darbą atliekant spaustuvininkams, kurie dažniausiai lietuviškai nemokėjo, neretai knygų turinys spaustuvėse buvo iškreipiamas ir nesąmoningai pakeičiamas. Dėl to atsirasdavo tam tikrų nesusipratimų arba ir savitarpio kovų tarp įvairių grupių ar asmenų. Pvz., ištisą sensaciją Lietuvoje buvo sukėlęs mūsų kraštan patekęs Krokuvoje — su Krokuvos vyskupo aprobata — dar 1883 m. išspausdintas ir paskiau dar tokiu pat tekstu pakartotas "Rituale Sacramentorium", kuriame buvo įdėtos ir lietuviškosios krikšto ir moterystės formulės ir kur jaunasis jaunajai pasižada "tavęs klausyti".

Toj grynai knygų kovoje žymų vaidmenį suvaidino ir nuo 1875 m. užsimezgusi Amerikos lietuvių spauda. Čia jau nuo 1883 m. pradėta sistemingai leisti įvairaus turinio lietuviškos knygos, kurių žymi dalis vėliau nelegaliais keliais ir į Lietuvą patekdavo. Pradėjus čia eiti įvairiems savaitraščiams, atsirado galimumas juose spausdinti ir ilgesnius veikalus, kuriuos nesunku buvo iš to paties rinkinio ir atskiromis knygomis atmušti. Tuo būdu atsirado pirmosios mūsų storosios knygos, su kuriomis tuo požiūriu anos prūsinės brošiūros nė lygintis negalėjo. O laiko tarpe nuo 1875 m. ligi spaudos uždraudimo panaikinimo Amerikos lietuviai išleido apytikriai 721 knygą (įskaitant čia metinį laikraščio komplektą viena knyga). Žymią jų dalį sudarė anos storosios knygos. Jos vis dėlto, nors ir toli gražu ne visos stovėjo augštumoje, lietuvių kovoje už savo knygą suvaidino labai žymų vaidmenį. Tuo pačiu laiku, nuo 1865 m. ligi spaudos atgavimo, Mažojoje Lietuvoje skirtų Didžiajai Lietuvai knygų išspausdinta apie 1422, t. y. tik du kartus daugiau už Amerikos lietuvius. O jei imti puslapių skaičių, tai gaunamas atvirkščias santykis — Amerikos Lietuvoje buvo išspausdinta du kartus daugiau puslapių, negu Maž. Lietuvoje.

VI

Knygų spausdinimas Mažojoje Lietuvoje tesudarė pirmą kovos už lietuvių knygą etapą. Knygos atvirai į Lietuvą negalėjo patekti, o ir tos, kurios per sieną praląsdavo, rusų policijos ir žandarmerijos buvo visokiais būdais gaudomos ir naikinamos. Taigi to laiko veikliosios lietuvių visuomenės svarbiausias uždavinys buvo tų knygų platinimas. Šį darbą sudarydavo du etapai — knygų pergabenimas per sieną ir jų išplatinimas krašte.

Žymią pirmojo etapo darbo dalį, ypač spaudos uždraudimo pirmais dešimtmečiais, atlikdavo profesionalai kontrabandnešiai. Neretai ir vėliau stambesnieji knygų platintojai Lietuvoje už tam tikrą, nuo pūdo mokamą, atlyginimą, juos parsisamdydavo ir pavesdavo jiems užpirktas už sienos knygas perkelti (jiems gerai žinomais slaptais keliais) per sieną ir pristatyti į sutartą vietą jau šioje pusėje. Nors nemaža šių profesionalų ir nukentėdavo nuo pasienio sargybos, bet dažniausiai jie sugebėdavo tuos užsakymus patenkinti. Tačiau toks knygų gabenimo būdas tebuvo prieinamas tiems, kurie turėjo ryšius su anais kontrabandnešiais, ir tai tik stambesniesiems platintojams, kadangi tokio gabenimo išlaidas tegalima buvo apmokėti, pristatant didesnes spaudinių partijas.

Ilgainiui tačiau į tą darbą įsitraukė ir tikrieji knygnešiai, kurie patys pergabendavo knygas per sieną ir jas patys išplatindavo. Daugumas jų dirbo jau ne pelnui, bet grynai idėjai, kadangi gaunamais iš parduodamų knygų pinigais tegalima buvo padengti tik dalį išlaidų, susietų su knygų užpirkimu, kelionės ir pragyvenimo išlaidomis. Neturėdami tokių slaptų ryšių su pasienio sargyba, kokius turėjo kontrabandnešiai profesionalai, daugelis jų su knygomis jau pasienyje įkliūdavo, nemaža jų ir žuvo nuo pasienio sargybos kulkų, o į policijos rankas patekę, jie buvo sunkiai baudžiami.

Knygoms per sieną pergabenti plačiai buvo panaudojami ir kaikurie legaliniai galimumai. Pvz. pasienio gyventojai gan lengvai galėjo gauti sienai pereiti liudijimą ir, jais pasinaudoję, grįždami stengėsi nors kiek ant savęs paslėptų spaudinių pernešti. Kartais sargybai tai pastebėjus, patys tie smulkūs gabentojai dažniausiai buvo tik mažomis piniginėmis pabaudomis baudžiami. Tačiau kad ir labai žymi dalis Maž. Lietuvoje išspausdintų knygų sieną peršokdavo, vis dėlto per tuos 40 draudimo metus ant sienos šimtai tūkstančių egzempliorių knygų ir laikraščių pateko į policijos rankas ir paskiau kartu su pagautomis ir krašto viduje knygomis buvo sistemingai porą kartų per metus deginami Kaune buvusios gubernatūros kieme ir Vilniuje miesto valdybos kieme.

Mėginta ieškoti ir kitų kelių knygoms skaitytojams pristatyti. Daug laikraščių buvo siunčiama uždarytuose vokuose paštu. Tai savotiškai ir pačius tuos spaudinius paveikė — daugelis jų, ypač paskutiniajame dešimtmetyje, sąmoningai buvo spausdinami mažo formato ir nedidelio puslapių skaičiaus, leidinių egzemplioriai buvo spausdinami specialiaiploname — kad juos būtų galima į voką įkišti, o kai kurie periodinių cigaretiniame popieriuje. Nors paštuose korespondencija, ypač

iš užsienio gaunama, ir buvo paprastai tikrinama, tačiau vis dėlto nemaža tokių laiškų su paslėptais juose spaudiniais per sieną ir peršokdavo. Ir buvo nemaža tokių gyvenusių Rusijoje lietuvių inteligentų, kurie prūsinius laikraščius tvarkingai per paštą ištisais metais gaudavo. Tačiau dažniausiai pašto paslaugomis pasinaudodavo šioje sienos pusėje. Įprastais būdais perkeltus per sieną spaudinius siųsdavo paštu jau pačioje Lietuvoje, įdėjus juos į įvairių komercinių firmų vokus, ar kartais pasinaudodami tam reikalui ir valdiniais vokais. Pvz. Petrapilio senate tarnavęs Andrius Dubinskas, per Suomiją gaudamas platinimui "Tėvynės Sargą" ir "Žinyčią", juos išsiuntinėdavo paštu, įdėjęs į vokus su senato štampu, kurie savaime negalėjo pašte jokio įtarimo kelti.

Kitur buvo naudojama ir mokslo įstaigų ir pavienių mokslininkų teisė gauti iš užsienio "mokslo" leidinius be cenzūros. Pvz. Petrapilio lietuvių studentų draugija ilgus metus, ligi spaudos uždraudimo panaikinimo, užsienio lietuviškus periodinius leidinius išsirašydavo universiteto bibliotekos vardu ir, tuo rekalu susitarusi slaptai su jos bibliotekininku Epimachu Šipillo, per jį visą tą spaudą sistemingai ir gaudavo. O Maskvos lietuviams studentams tuo reikalu nekartą patarnaudavo to universiteto profesorius kalbininkas F. Fortunatovas. Bet visi tie pusiau legaliniai keliai tebuvo prieinami tik pačioje Rusijoje gyvenantiems inteligentams. Lietuvos gi visuomenė turėjo tenkintis vien knygnešių tarpininkavimu.

Pirmieji šios rūšies knygnešių darbai nebuvo organizuoti — paskiri knygnešiai patys knygas gabendavo, patys jas ir platino. Tačiau ilgainiui atsirado ir įvairios platesnės organizacijos, kurios vien tik knygų platinimu vertėsi ir, laikui bėgant, pagaliau šis darbas apėmė visą Lietuvą. Nebeliko nei vieno miestelio, ar bažnytkaimuio, kur nebūtų galima draudžiamų knygų gauti. Dažniausiai knygos buvo net pusiau atvirai parduodamos prie bažnyčių kartu su šventųjų paveikslėliais, rožančiais ir kitomis devocionalijomis. Policija gerai tuos visus pardavėjus žinojo, bet daug kur jų nelietė, nes jie jai buvo pasipelnijimo šaltinis — neretai už nedidelį kyšį užmerkdavo akis.

Policija, o vėliau ir su ja bendradarbiavusi žandarmerija, daugiausiai jieškojo tų, kas tuos visus škaplierninkus-bagamazninkus, kaip juos kitur vadindavo, aprūpindavo knygomis, o taip pat ir tų organizacijų, iš kurių visas tas darbas ėjo.

Pirmoji tokia organizacija buvo jau 1867 m. vyskupo Valančiaus sudaryta specialiai anoms, jau anksčiau minėtoms, jo

parašytoms knygutėms išplatinti. Į šią organizaciją buvo įtraukti kai kurie klebonai, kamendoriai ir bažnyčios tarnai. Ji buvo susekta ir likviduota 1869 m. Bet netrukus panašią organizaciją Užnemunėje sudarė ir kun. Martynas Sidaravičius, kuris ligi spaudos uždraudimo panaikinimo pats jai vadovavo ir pats asmeniškai daugiausia tas knygas ir platino. Panašią organizaciją, tik mažesniame maštabe, buvo Žemaitijoje mėginęs sudaryti S. Kušeliauskas su kun. Vytartu ir kun. M. Jurgaitis Palangoje. Bet visos tos pirmosios organizacijos platino beveik išimtinai tik vienas tikybines knygas, daugiausia maldaknyges. Atsiradus didesniam pasaulietinio turinio knygų ir ypač laikraščių skaičiui, pradėta paties kaimo jaunimo iniciatyva kurti kaimo jaunimo kuopeles specialiai knygoms gabenti, platinti ir skaityti. Kitose vietose į tų kuopelių darbą įsitraukė ir jaunesniosios inteligentijos atstovai — gimnazistai, studentai, kitur ir šiaip kiti profesionalai — gydytojai, vaistininkai ir kiti. Daugumas tų organzacijų atsirado 90-ųjų metų pradžioje. Viena tokių seniausiųjų organizacijų buvo apie 1883 m. kažkur apie Mažeikius pradėta organizuoti "Lietuvos Motinėlė", tačiau ji težinoma tik iš vieno atsitiktinai išlikusio jos rašyto atsišaukimo. Bet ir daugelis kitų knygų platinimo organizacijų irgi vien tiktai iš vardo mums težinomos, nes konspiracijos sumetimais anais laikais, berašant apie jas tų laikų spaudoje, savaime nebuvo nurodoma nei vieta, kur tokia organizacija veikė, nei jos narių sudėtis. Nežiūrint persekiojimų, tų organizacijų skaičius augo iš metų į metus ir į spaudos uždraudimo pabaigą jos buvo apėmusios žymią vakarų ir pietų, iš dalies ir šiaurės, Lietuvos kaimo jaunimo dalį. Iš tų organizacijų išliko jų vardai — tai Nemunėlio ir Apasčios Susivienijimas, Akstinas, Artojų Draugystė, Atžala, Aušrinė, Daukanto Manta, Lizdas, Spindulys, Svirplys, Teisybė, Žiburėlis, Žvaigždė ir kitos. Iš jų Vinco Kapso Draugystė ir Daukanto Manta ne vien platino knygas, bet ir savo surinktomis lėšomis jas ir spausdino.

Savo veiklos platumu ir dėl tos veiklos žandarmerijos iškelta byla labiausiai išgarsėjo 1894 m. kovo pabaigoje įkurtas "Sietynas", kuris veikė keletą metų ir tik 1897 m. valdžios buvo likviduotas. Jis buvo pasistatęs sau tikslą "šelpti lietuvystę" ir, kaipo toks, platino knygas, steigė knygynėlius, rinko tautosaką ir t. t. Šią organizaciją žandarmerijai išaiškinus ir ją sulikvidavus, nukentėjo keletas dešimčių žmonių (38), ne vien kaimiečių, bet ir šviesuomenės atstovų.

Tačiau per visą beveik spaudos uždraudimo laiką knygų platinimo srityje daugiausia nuveikė teisingai anais laikais

vadinamas "knygų ir knygnešių karaliumi" Jurgis Bielinis-Bieliakas. Iš išlikusių kaikurių Maž. Lietuvos spaustuvininkų užrašų (pvz. Martyno Jankaus) matyti, kad vienas Bielinis pasiimdavo beveik pusę visų iš ten gabenamų knygų. Pasiimdamas pradžioje tik knygas, o nuo "Aušros" laikų ir laikraščius, jis jomis aprūpindavo ne vien paskirus knygų pirkėjus, bet ir daugelį tų pačių knygnešių. Beveik 40 metų tuo darbu besiversdamas, jis puikiausiai pažino visus kelius, kurie vedė į Mažąją Lietuvą bei atgal ir neretai sugebėdavo nekliudomas per sieną pergabenti net ištisus vežimus knygų, o paskiau jas jau šioje pusėje išplatinti. Nežiūrint, kad ir policijai ir žandarmerijai jo vardas ir verslas buvo gerai žinomi ir dėl to jis ir buvo keletą dešimčių metų specialiai sekamas bei gaudomas, vis dėlto savo nepaprasto sumanumo dėka jis sugebėdavo paspukti ir iš pavojingiausios padėties. Iš visų knygnešių jis beveik vienas ir liko per visą tą laiką neliestas.

Nesitenkindamas vien asmenine veikla, Bielinis 1885 m. kartu su Udra, Bružu, Laduku ir keliais kitais sukūrė ir plačią knygnešių organizaciją, kurios centras buvo Panevėžio apskr. Naujamiesčio valsčiaus Garšvių kaime. Ši Garšvių organizacija, kad ir buvo sudaryta ne komerciniais tikslais, bet komerciniu pagrindu — kiekvienas jos narys įnešė knygų užpirkimo fondui po 200 rublių. Veikdami kaip knygnešiai, jie buvo savo tarpe pasidalįję darbu tuo būdu, kad vieni vyko knygų užpirkti į Prūsus, kiti jas pergabendavo per sieną, treti iš pasienio jas atgabendavo į Garšvius, o iš ten knygos jau buvo platinamos ne vien artimoj apylinkėj, bet ir gabenamos į Kauną, Vilnių, Rygą, į Užnemunę, net ligi Gardino. Jų darbas buvo vedamas taip sistemingai ir tvarkingai, kad daugeliui jie apsiimdavo periodiškai pristatyti iš anos sienos pusės ir laikraščius, rinkdami prenumeratą ir visa tai darydami čia pat po policijos akimis. Tokių prenumeratorių vien Panevėžio ir Ukmergės apskrityse 1893 m. jie turėjo apie pusketvirto šimto, ir tas skaičius vis augo. Beveik neliečiama, toji organizacija veikė 10 metų, bet 1895-1896 m. ji buvo susekta, jos nariai buvo suimti ir sunkiai nubausti, tik vienam Bieliniui pasisekė paspukti. Tuo būdu Garšvių organizacija buvo sulikviduota, bet Bielinis ir toliau, ligi spaudos uždraudimo pabaigos, savo darbo nenutraukė.

Ilgainiui šioje kovoje už savo spaudą atsirado ir naujas sąjungininkas, kuris paveikdavo ne vien plačias lietuvių liaudies mases, bet ir ypač rusų administraciją. Tai buvo plačiai visame krašte skleidžiami, daugiausia paskutiniame spaudos

draudimo dešimtmetyje, atsišaukimai. Pradžioje jie šaukė vien į kovą už savo spaudą, vėliau ir už kitas, rusų valdžios paniekintas, lietuvių tautos teises. Iš tų atsišaukimų, skirtų ne vienai kokiai organizacijai ar gyventojų grupei, bet visai tautai, ypač minėtini: V. Mačio ir K. Griniaus parašytas ir 1890 m. paskleistas atsišaukimas — "Broliai! Jieškokime, reikalaukime šviesos ir mokslo"; Vinco Kudirkos parašytas 1897 m. "Broliai Lietuviai"; K. Griniaus 1899 m. "Broliai ir Seserys, nepasiduokit maskoliams" (kitas pertaisytas leidimas pasirodė 1902 m.); K. Griniaus 1900 m. "Kas turi ausis, teklauso"; J. Bagdono su J. Vileišiu 1901 m. "Tėvynė pagalbos šaukias" ir "Vyrai, skaitykite ir kitiems duokite".

Visame krašte plačiausiai pasklidę, jie ne vieną apsnūdėlį pažadino iš miego ir įvedė į kovotojų eiles, o rusų administraciją smarkiai paveikė, nes įrodė, kad lietuvių spaudos uždraudimas pasidaręs jai pačiai tiesiog pavojingas. Greta tų atsišaukimų panašiai veikė ir atvirlaiškių formoje skleidžiami paveikslėliai, pvz. 1892 m. paskleistas vejantis moterį kazokas su nagaika, ir toks parašas — Ja sejatel pravoslavija otpravlen v Litvu; arba kitas su velniu, kuris prie bažnyčios atiminėja maldaknyges.

VII

Už Leituvą daug brolių žemaitelių kraują leije,
Iš prūsų knyngas nešė, nešė šveisą,
Ir į Sibiriją neveins anun išėje —
Už Leituvą, už laisvę ir už teisą.

P. Genys

Lietuviškiems spaudiniams draudžiamomis raidėmis pasklidus visame krašte, rusų administracija beveik visai numojo ranka į galimumą prieš senus lietuviškus spaudinius pastatyti rusų kirvukais spausdintas knygutes ir visą savo energiją nukreipė į kovą su einančiais iš Maž. Lietuvos spaudiniais, tikėdamasi grynai policinėmis priemonėmis jų platinimą palaužti ir, baudžiant draudžiamųjų raštų skaitytojus ir platintojus piniginėmis pabaudomis, kalėjimu, trėmimu iš Lietuvos ribų ir į tolimas Rusijos ir Sibiro gubernijas, kovą laimėti.

Neturime visiškai tikslių žinių apie visus dėl spaudos kovos nukentėjusius asmenis, tačiau bendras jų skaičius per tuos 40 metų prašoko bent keletą dešimčių šimtų.

Pirmosios žinios apie nukentėjusius dėl spaudos siekia 1868 m. — 1869 m., kada per pirmąsias kratas Kretingos, Darbėnų, Telšių, Ginteliškės valsčiuose buvo pagauta nemaža egzempliorių pirmosios "revoliucinės" knygutės — būtent Kalvarijos. Skundėjais čia buvo daugiausia vietos rusai — pradžios mokyklų mokytojai ir paštininkai. Bet vis dėlto dėl tų nekalto turinio knygučių pradžioje tie asmenys, pas kuriuos paskiri egzemplioriai buvo surasti, dar nebuvo nubausti, bet tik įtraukti įtariamųjų asmenų sąrašuosna. Pirmoji mums žinoma tikroji spaudos auka buvo 1869 IX 18 Gruzdžiuose su didesniu knygų kiekiu suimta škaplierninkė Karalina Laniauskaitė, kuri, suimta, sugebėjo pabėgti, bet po dviejų savaičių Linkuvoje vėl su knygomis buvo pagauta ir, kaip "nepataisoma" nusikaltėlė, buvo pusantrų metų išlaikyta Vilniaus kalėjime ir 1871 m. ištremta tėviškėn, policijos priežiūrai. Bet po pusės metų ji vėl su knygomis įkliuvo, buvo uždaryta kalėjiman ir 1872 m. pradžioje ištremta į Oloneco guberniją. Taigi ši davatkėlė ir pramynė pirmuosius knygnešių takus į tolimos, laukinės Rusijos tyrus.

Tais pačiais 1869 m. Panevėžio apskr. žandarai pirmieji iš išeinančių iš bažnyčių žmonių pradėjo atiminėti "Aukso Altorius". Dėl to jau 1869 VII 28 vyskupas Valančius pasiuntė Kauno gubernatoriui griežtą protestą, tačiau tai policijos nepaveikė. Daug kur ir vėliau, per visą spaudos draudimo laiką, maldaknygės buvo prie bažnyčių atimamos.

Tuo pačiu laiku visoje Žemaičių vyskupijoje pasklido anos, anksčiau jau minėtos vysk. Valančiaus tikybinės - politinės brošiūros, ir iš to iškilo pirmoji didelė spaudos uždraudimo laiko byla dėl lietuviškų spaudinių. Per kratas atskiriems tų knygučių egzervplioriams patenkant į policijos rankas, valdžiai tuojau kilo įtarimas, kad jas parašė ir jų platinimą organizavo pats vysk. Valančius. Tai jiems patvirtino ir net vienas kunigas, o tais laikais kunigų tarpe dar pasitaikydavo ir valdžiai atsidavusių, policijai įteikęs "valstiečių vardu" skundą dėl tų "kenksmingų" brošiūrų platinimo ir savo spėjimą, kad jas parašė vysk. Valančius, nors kartu pabrėžė, kad to jis negalįs įrodyti. Ieškodama tikrųjų kaltininkų, administracija komandiravo į Tilžę Raseinių apskr. žandarų viršininką Vinklerį*, tačiau, nors jam šiokių tokių informacijų ir suteikė vokiečių policija, vis dėlto jam viso ko išaiškinti nepavyko. Tiesioginių vyskupo kaltės įrodymų nesurasdama, valdžia net griebėsi stilistinės tų brošiūrų ekspertyzos, lygindama jas su

* Vieneną, žiūr. mūsų leidinyje p. 328. M. B-ka.

kitomis, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintomis Valančiaus knygomis. Tačiau svarbiausieji tų brošiūrų platintojai buvo susekti, ir jiems buvo iškelta administracinė byla, kuri buvo baigta 1871 m., kada Vilniaus generolas gubernatorius Potapovas tos bylos dalyvius — kunigus Antaną Brundzą (prūsų policijos išduotą rusams), Vincentą Norvaišą, Pranciškų Butkevičių, Kazimierą Eitutavičių, Motiejų Kaziliauską, plikbajorėlį Simaną Kulikauskį ir valstietį Simaną Račiūną nubaudė ištremti į įvairias Sibiro ir šiaurinės Rusijos gubernijas.

Tačiau šią organizaciją išardžius, pagaunamų knygų skaičius ne tik nesumažėjo, bet nuolatos didėjo, tai ir traukiamųjų atsakomybėn asmenų skaičius sistemingai iš metų į metus augo. Ligi 90-ųjų metų jų tarpe beveik visai nebuvo inteligentų — nei pasauliečių, nei dvasininkų, tai ir nekelta jokių didesnių bylų. Nuo 1889 m. toje kovoje su lietuviškų knygų platinimu vietos policija gavo naują padėjėją — žandarmeriją, kuri ypač ieškojo politinio turinio knygų ir tų organizacijų, kurios tas knygas platino.

O kiek ne tik asmenų, bet ir knygų per tas nuolatines kratas nukentėdavo, galima matyti, nors ir iš to, kad pvz. 1872 X 16 Tauragėje pas Julijoną Baldauskienę buvo per kratą atimtos 1096 knygos, 1892 m. pas Peliksą Petravičių surasta 1006 knygos ir laikraščiai, pas kitus pagaudavo ištisus knygų vežimus. O tų atimamų knygų tarpe neretai pasitaikydavo ne vien kontrafrakcinės, su neteisingais metų ir spausdinimo vietos pažymėjimais, bet ir legaliai dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintos knygos. Ir tuo būdu kova prieš vad. "lotyniškai-lenkiškas" raides virto bendra kova prieš lietuviškas knygas, net ir prieš Mažojoje Lietuvoje gotiškomis raidėmis spausdintas. Pvz. 1872 - 1882 m. buvęs Tauragės lietuvių protestantų parapijos klebonas J. Pipiras, pats Prūsijos valdinys, už lietuviškų knygų, tiek lotynų, tiek ir gotiškomis raidėmis spausdintų, platinimą, 1882 m. rusų policijos buvo išvytas į Maž. Lietuvą, o jo įpėdinis toje pačioje parapijoje ligi 1894 m. Martynas Keturakaitis, už tokių pat knygų masinį platinimą, buvo patrauktas atsakomybėn ir administraciniu būdu nubaustas ištrėmimu į Kaukazą, iš kur jis vėliau pabėgo į Ameriką. O 1877 m. Lietuvos evangelikams reformatams Petrapilio cenzūros leidimu Mintaujoje gotiškomis raidėmis pakartojus "Kancyonalą" ir "Maldas krikszczioniszkas", nemaža jų egzempliorių policija per kratas atėmė iš valstiečių evangelikų.

Nuo to laiko, kada į kovą su lietuviškomis knygomis įsitraukė ir žandarmerija, padidėjo ir pačios, ypač knygnešiams skiriamos, bausmės. Jau nesitenkinama, kaip anksčiau kad buvo, piniginėmis pabaudomis ar trumpalaikiu kalėjimu, bet vis dažniau baudžiama ištremiant iš vad. Lietuvos gubernijų ne vien į Sibirą, bet ir apskritai į įvairias Rusijos gubernijas. Tačiau tas ištrēmimas ne visados buvęs vienodai sunkus, nes kitiems iš Lietuvos ištremtiems pavykdavo apsigyventi Rygoje ar Liepojoje, kur lengviau buvo ir darbą surasti ir iš kur galima buvo palaikyti ryšius su Lietuva.

Ilgainiui, kovojant su lietuvių spauda, pradėjo keistis ir administracijos pažiūra į lietuviškas knygas, vis daugiau dēmesio kreipiant į jų turinį, ne vien į formą. Paskutiniajame spaudos draudimo dešimtmetyje asmenys, pas kuriuos buvo randamos nekalto turinio knygos, už jas jau netraukiami atsakomybēn, tik vien pasitenkinama tų knygų atēmimu. Bet labiausiai jieškoma laikraščių ir kalendorių. Jas gaudyti padēdavo ir Petrapilio centro įstaigos, kurios slaptais aplinkraščiais pranešdavo Lietuvos gubernijų policijai apie naujai Maž. Lietuvoje išspausdintus politinio turinio leidinius lietuvių kalba, nors tos jų informacijos nebuvo pilnos, bet tik rēmēsi į žandarmerijos rankas patekusių knygų sąrašais.

Didējant persekiojimams už politinio turinio spaudinius, daugelis susektų knygnešių ir knygų laikytojų bēgdavo į Maž. Lietuvą, o iš ten į Ameriką. Šiose bylose lietuviškos raidēs vaidino jau antraeilį vaidmenį, tad ir pati administracijos kova prieš lietuviškas knygas virto jau grynai politine kova, kurios sūkurin ilgainiui buvo įtraukta ir daug tokių asmenų, kurie šiaip kitomis politinio gyvenimo sąlygomis gal būtų likę vien savo asmenine materialine gerove besirūpiną asmenys.

Pagaunamos literatūros ir jos platintojų skaičiui sistemingai augant, nuo 1895 m. administracija uoliai pradeda jieškoti tų kelių, kuriais lietuviškieji spaudiniai ējo, ir tų siūlų, kurie rišo platintojus su skaitytojais. Pirmoji susekta tokia organizacija buvo jau anksčiau minēta Garšvių organizacija. Iš tos organizacijos bylos žandarmerija susidarē įspūdį, kad tarp Kauno, Suvalkų, Vilniaus ir net Kuršo gubernijų lietuvių yra tam tikri slapti ryšiai ir dēl to 1896 m. buvo pradēta byla, žandarmerijos pavadinta byla "apie lietuvių tautinį sąjūdį". Į ją pirmą kartą buvo įtraukti ir lietuviai inteligentai, kurie kad ir anksčiau plačiai dalyvavo spaudos kovoje, bet dažnai buvo administracijos nepastebimi. Į šią bylą buvo įtraukti dr. V. Kudirka, studentas L. Vaineikis, Augustinas Baranauskas, Jonas Trumpulis, broliai Gavēnai, kun. Tu-

mas ir daugelis kitų. Šiaip visoje Lietuvoje už lietuviškus spaudinius tais metais buvo atsakomybēn patraukta pusantro šimto žmonių, tačiau žymiai jų daliai pavyko bausmēs išvengti, pasinaudojus paskelbtu, Rusijos sostan užsirioglinus Mikalojui II, manifestu.

Nors ir toliau buvo nuolatos gaudomi ir eiliniai platintojai, bet nuo tų metų labiausiai pradedama sekti lietuvių šviesuomenēs veikla, įtariama jiems tą visą darbą organizuojanti. Čia labiausiai išgarsējo žandarų viršininko Vonsiackio 1897 ir 1900 m. iškeltos "Sietyno" bylos. Jose Suvalkijoje nukentējo apie 40 asmenų, jų tarpe dr. J. Bagdonas, visa Matulaičių šeima, Daniliauskas, Vaičaitis ir daugelis kitų, o 1900 m. Kauno gubernijoje ir iš dalies ir Kurše — dr. L. Vaineikis, A. Janulaitis, V. Mongirdas, dr. P. Janušis, Jonas Jablonskis, dr. A. Sketeris, dr. P. Kairiūkštis, dr. J. Alekna, Jonas Ambrozaitis, S. ir E. Lukauskiai, G. Landsbergis, M. Čepas, V. Požēla ir kt. Ši byla, į kurią buvo įtraukta 39 asmenys, tęsēsi keletą metų ir kitiems tebuvo baigta paskelbus 1905 m. manifestą. Daugumas tos bylos dalyvių buvo ištremti į Rusiją, kiti net į Sibirą, bet dalis sugebējo pabēgti į Vakarus.

Tos abidvi bylos kiek paveikē ir pačios kovos už savo spaudą eigą ir ypač sunkiai atsiliepē periodinei lietuvių spaudai, kuri nustojo dēl jos daugelio savo bendradarbių. Tačiau nesiliovē pats raštų gabenimas ir platinimas, jau seniai nustojęs būti vien tiktai paskirų asmenų darbu, bet virtęs visos tautos kova.

Šiaip vienintelis šioje kovoje rusų valdžios laimējimas bus buvęs tas, kad nuolatos dēl knygų terorizuodama Lietuvos kaimo ir miestelių visuomenę, ji vis dēlto joje ilgainiui surado sau ir kiek talkininkų. Peržiūrējus to laiko lietuvių laikraščių korespondencijas, į spaudos kovos laikotarpio pabaigą vis dažniau jose randamos pavardēs įvairių "judošių", kurie čia įskundžia policijai kokį knygnešį, kaimyną, net kunigą ir pasaulietinį inteligentą knygas platinant ar skaitant. Tačiau jie tesudarydavo labai mažą ano laiko mūsų visuomenēs dalį ir dažniausiai būdavo rekrutuojami iš įvairių girtuoklių ar vagilių. Bet tuo pačiu laiku ir pačios policijos tarpe atsirado ir atvirkščių "judošių", kada paskiri, iš tų pačių lietuvių rekrutuojami žemesnieji policininkai ne vien slaptai kitus policijos sekamus ir įtariamuosius įspēdavo apie gresiantį jiems iš policijos pusēs pavojų, bet ir patys vertēsi slaptu lietuviškų knygų platinimu.

Šioji nelegalinė kova už savąją spaudą, ją spausdinant už Rusijos valstybės sienų ir slaptai ją Lietuvoje platinant, buvo žymiausias spaudos kovos etapas, tačiau greta jo visą spaudos draudimo laiką buvo daromi ir bandymai legalinėmis priemonėmis pralaužti uždraudimo frontą ir paveikti tiek Rusijos įtakingą visuomenę, tiek ir pačią administraciją ta linkme, kad ji pati kapituliuotų, pripažinusi savo nesugebėjimą grynomis policinėmis priemonėmis ne vien sunaikinti lietuvišką knygą, bet ir pačią lietuvių tautą morališkai pavergti.

Visų pirma bandoma, pasinaudojus įvairiomis paties uždraudimo įsakymo spragomis, Rusijos teritorijoje tą ar kitą spaudinį lietuviškomis raidėmis išspausdinti.

Jau 1876-1877 m., kai rusų - turkų karo metu kiek buvo atleisti cenzūros varžtai, Petrui Vileišiui pavyko išgauti Petrapilio cenzūros leidimą išspausdinti penkis lietuviškus spaudinius, cenzūrai pastačius tik tą sąlygą, kad jos būtų spausdinamos ne senais lenkų-lotynų rašmenimis, bet kai kurias lenkų raidyne vartojamas raides pakeitus kitomis. Tuo būdu 1876 m. pavyko išspausdinti ir išplatinti: "Dwi labai naudingas sznekas", "Apsakineimą apej žiame ir atmainas ora", o 1877 m. buvo išspausdinti "Jons ir Aniutia", "Jurgis Stefensonas" ir Ivinskio "Kalendorius ukiszkasis ant metu 1878". Tuo pačiu laiku buvo paduota ir eilė kitų prašymų leisti spausdinti lietuviškomis raidėmis kitas lietuviškas knygutes liaudžiai, bet anoms, jau išspausdintoms plačiai Lietuvoje pasklidus, Vilniaus administracijai reikalaujant, daugiau leidimų spausdinti neduota. Tiktai 1878 m. Petrapilio domininkonams pavyko gauti cenzūros leidimą be kokių pakeitimų iš seno 1861 m. leidimo pakartoti "Patentą Rožancziawą" (išspausdintą su visomis klaidomis, kurios buvo aname sename leidime). Tačiau 1879 m. Vilniaus spaustuvininkui Zavadzkiui pavyko gauti cenzūros leidimą iš seno, dar iš laikų prieš spaudos uždraudimą išlikusio rinkinio pakartoti su nauja, 1879 m. data, "Seną Aukso Altorių". Tarp kito ko, dėl šio leidimo legalumo, paskiau spausdinant Maž. Lietuvoje tuos pačius "Aukso Altorius", juose buvo dedami 1879 m. ir Vilnius su Zavadzkio spaustuve, tuo būdu bandant apgauti policiją ir sudaryti įspūdį, kad tai esančios legališkai išspausdintos maldaknygės. Tokių su 1879 m. data "Aukso Altorių" buvo Maž. Lietuvoje išspausdinta daugiau kaip 50 leidimų, tačiau jie lengvai nuo tikrųjų 1879 m. leidimų atskiriami iš pridedamos prie jų Velykų švenčių lentelės, kurioje pirmosios Velykos nurodomos tų

metų, kada tikrai pati maldaknygė buvo išspausdinta, o senesnieji metai visai nenurodomi.

Ir vėliau laikas nuo laiko buvo bandoma gauti leidimą kokiam lietuviškam spaudiniui išleisti, ir kartais tai pavykdavo. 1881 m. J. Šliupas su P. Vileišiu ir kitais bando gauti leidimą laikraščiui "Mūsų Amžius" leisti. Nors šis prašymas ir buvo palaikytas kelių rusų akademikų ir profesorių, tačiau leidimo negauta. L. Ivinskiui Rietavo gyvulių globos draugijai parašius "Pasaugą kiekwieno giwo sutwierimo", tos draugijos pirmininkui Oginskiui buvo pavykę pradėti tos knygos spausdinimą, tačiau cenzūrai įsimaišius, spausdinimas buvo nutrauktas, teatmušus 8 puslapius. 1896 m. kažkoks Liaugminas iš Mažeikių buvo plačiai išsiuntinėjęs rusiškai spausdintą laišką, jog jam leista lotynų raidėmis išspausdinti net 50,000 egzempliorių "Žemaicziu ir Lietuwiu Kalendoriaus" ir 30,000 "Vadovo po Rosijos Ciecoriste", tačiau tų dviejų leidinių jis neišspausdino. 1898 m. Smilga prašė leidimo spausdinti periodinį leidinį "Ukės Reikalai", bet leidimo negavo, lygiai kaip ir 1899 m. L. Antanavičius iš Petrapilio jo negavo savo projektuojamai lietuviškai knygutei apie badą Rusijoje. Tokios rūšies bandymų buvo daroma nemaža, bet dažniausiai buvo gaunamas neigiamas cenzūros atsakymas. Negaunant leidimo legaliai ištisoms knygoms ar ir laikraščiams išleisti, stengiamasi išnaudoti kiekvieną progą, kad nors dalį kokio nors teksto išspausdinus lietuviškai, lietuviškomis raidėmis. Pvz. 1893 m. kun. Justinas Pranaitis savo brolio vardu Petrapilyje išspausdino savo sukomponuotą "Polką Lietuvaitę", o 1894 m. "Mozūrą Lietuvaitėms" su lietuvišku antraštiniu lapu. Nuo 1896 m. Petrapilyje, nuo 1898 m. Rygoje ir Palangoje, 1900 m. Liepojoje, paskiau Mintaujoje ir kitur, tik už Lietuvos ribų, ruošiant lietuviškus vakarus, koncertus, vaidinimus vis pavykdavo gauti leidimą afišoms, programoms ir bilietams spausdinti lietuviškomis raidėmis, panaudojus tą faktą, kad jiems spausdinti nereikėjo prašyti cenzūros leidimo, bet tuos leidimus išduodavo policija, o ši, veikdama už Lietuvos ribų, nežinojo, kad lietuvių spauda yra uždrausta, tad ir išduodavo tuos leidimus lietuviams ta pačia tvarka, kaip ir visiems kitiems, kitų tautybių ruošiamiems vakarams.

Į spaudos uždraudimo pabaigą kai ką pavykdavo lietuviškai išspausdinti ir pačioje Lietuvoje.

1901 m. Vilniuje, cenzūrai leidus, buvo išspausdinta viename lapelyje lietuvių abėcėlė, pavadinus tai "Češskij alfavit" — čekų raidynu. Dėl kai kurių ženklų tapatybės su kitais čekų raidyno ženklais, cenzūra tą raidyną ir palaikė tikruoju če-

kų, ne lietuvių raidynu. Einant Vilniuje lietuvių kovai už išgavimą lietuviams šv. Mikalojaus bažnyčios, tais pačiais 1901 m. buvo gautas Vilniaus cenzūros leidimas lietuviškai išspausdinti "Vilniečių meldimą paduotą Mohilevo Arcivyskupui Niedzialkovskiui".

Tuo pačiu laiku stengiamasi į visokius oficialius leidinius įvesti nors ir nedidelius lietuviškus tekstus, išspausdintus ne rusų, bet lietuvių raidėmis. Pvz. 1896 m. spausdinant oficialiame Kauno gubernijos metraštyje — Pamiatnaja Knižka Kovenskoj gubernii — kun. K. Jauniaus kalbinį straipsnį apie lietuvių tarmes Panevėžio apskr., autoriui reikalaujant, visi lietuviškieji žodžiai buvo išspausdinti lotyniškomis raidėmis, lygiai kaip ir to paties Jauniaus 1899 m. Petrapilyje išspausdintoje jo įžengiamojoje paskaitoje Petrapilio dvasinėje akademijoje — "Praelectio de litteris latinis". 1901 m. tokioje pat Vilniaus gub. "Pamiatnaja Knižka" buvo išspausdintas P. Matulionio straipsnis apie lietuvius Vilniaus gubernijoje (Litovskoe plemia v Vilenskoj gub.), ir čia lietuviškieji žodžiai taip pat buvo lietuviškais rašmenimis. O 1903 m. P. Matulionis paruošė Vilniaus žuvininkystės parodai "Kalendorių paprastųjų žuvų", kuris Vilniaus cenzūros leidimu buvo atskiru lapu lotyniškomis raidėmis atmuštas. 1902 m. kun. Prapuoleniui pavyko pirmą kartą Mohilevo arkivyskupijos Directoriume išspausdinti lietuviškas maldas lotynų raidėmis, nežiūrint, kad Žemaičių vyskupijos Directoriumuose ligi pat spaudos uždraudimo panaikinimo tos pačios maldos turėjo būti spausdinamos rusų raidėmis.

Bandymų ką nelegališkai pačioje Lietuvoje lietuviškai išspausdinti, palyginti, buvo labai nedaug. Tiesa, ypač paskutiniajame dešimtmetyje, buvo atmušama nemaža įvairių hektografuotų atsišaukimų, lygiai kaip ir Žemaičių vyskupijos įvairių raštų, tačiau jų paskirtis buvo labai aprėžta — atsišaukimai buvo labiausiai skiriami Vilniaus ir Kauno miestų darbininkams, o anie vyskupijos raštai — vien parapijų klebonams. Bet jau nuo 1875 m., kada Petrapilio studentai išleido hektografuotą laikraštėlį "Kalwį Melagį", o 1880 m. Maskvos studentai taip pat hektografuotą "Aušrą", ligi spaudos uždraudimo pabaigos buvo išleista keletas dešimčių įvairių hektografuotų laikraštėlių, tačiau visi jie buvo skiriami labai aprėžtam skaitytojų būriui — kokios mokyklos klausytojams arba vienai kokiai jaunimo kuopelei.

1897 m. Jurgis Bielinis, jau po to, kada buvo sulikviduota anoji Garšvių organizacija, Saločių valsčiaus Grybkelių

kaime įtaisē slaptą spaustuvēlę ir joje išspausdino vieną laikraštēlio "Baltojo Erelio" numerį. Tais pačiais 1897 m. keli Tartu universiteto studentai (P. Jakūbēnas, R. Žakevičius ir P. Vanagas) bandė vienoje Tartu spaustuvėlėje išspausdinti K. Jauniaus "Kalbamokslį", bet vos vieną lanką surinkęs spaustuvininkas, sužinojęs, kad lietuvių spauda yra uždrausta, darbą nutraukē. Tuomet tie patys studentai gramatiką atmušē hektografu, pažymēję joje išleidimo vietą — "Baltiko Padangēje". 1898 m. Petrapilyje studentai V. Sirutavičius ir A. Smetona rotatoriumi atmušē P. Avižonio parašytą "Lietuvišką Gramatikēlę". Panašių darbų buvo ir daugiau, tačiau savaime jie paties spaudos uždraudimo nepaveikē. Bet šioje srityje buvo daryta ir visai naujų, savotiškų spaudos uždraudimui aplenkti bandymų. Lietuvos kaimuose paplitus slaptoms pradžios mokykloms ir jas policijai sekant ir pas vaikus suradus iš Maž. Lietuvos atgabentus elementorius, atsakomybēn traukiant tiek tų mokyklų mokytojus, tiek ir tēvus, ypač tuos, kurių trobose buvo vaikai pamokoms renkami, kai kuriose vietose griebtasi naujos priemonēs policijai suklaidinti. Būtent, vietoje spausdintų abēcēlių, kai kur pradēta vietoje gaminti molio plytelēse išdegintas lietuviškas abēcēles, kurių savaime policija negalējo laikyti knygomis ir dēl to ir per kratas į jas nekreipė dėmesio. Tuo būdu dėl spaudos uždraudimo kitur lietuviams teko grįžti į prieš keletą tūkstančių metų asiriečių - babiloniečių vartotą raštų techniką, tik ją pritaikius kitiems reikalavimams.

Daug platesnių galimumų šį bei tą lietuviškai išspausdinti atsirado nuo 1880 m., kada įvairioms rusų mokslo įstaigoms buvo leista lietuviškus tekstus spausdinti lotyniškomis raidēmis. Bet jau prieš tai, 1879 IV 23, prof. J. Baudouin de Courtenay pasiūlius, Kazanēs universiteto taryba sutiko lotynų raidēmis spausdinti A. Juškos "Lietuviškas dainas". Tačiau tik pusę pirmojo lanko išspausdinus, spaustuvē savo iniciatyva pasiuntē jį cenzoriui, kuris, atsirēmęs lietuvių spaudos uždraudimu, įsakē darbą nutraukti. Tuomet tas pats prof. Baudouin de Courtenay įteikē universiteto tarybai platų raštą, kuriame pakaltino cenzorių neteisētu bandymu suvaržyti universiteto teisę pačiam savo leidinius cenzūruoti, ir kartu įrodinējo, kad lotynų raidēs lietuviškuose tekstuose yra vartojamos visuose mokslo veikaluose ir kad pagaliau ir pačiame Petrapilyje cenzūros leidimu yra išleista eilė lietuviškų knygų lotynų raidēmis (jis turējo galvoje anas P. Vileišio išleistas knygutes), taigi lietuviškos raidės nesančios uždraustos. Universitetas su ta nuomone pilnai sutiko ir savo spaus-

tuvei įsakė toliau tą leidinį lotynų raidėmis spausdinti. Tuo būdu buvo išleistas lotynų raidėmis visas A. Juškos dainų rinkinys. Paskiau tuo pačiu keliu nuėjo ir Petrapilio mokslo akademija, lotynų raidėmis išleisdama 1886 m. Daukšos 1595 m. "Kathechismą", nuo 1899 m. pradedama spausdinti Daukšos "Postilę", nuo 1897 m. A. Juškos "Lietuvių kalbos žodyną", 1901, 1903 ir 1904 m. išspausdinama E. Volterio paruoštos "Lietuviškos Chrestomatijos" du sąsiuvinius (dviems leidimais). Tuo pačiu laiku ir kituose mokslo žurnaluose spausdinami įvairūs lietuviški tekstai lotynų raidėmis, ypač daug V. Lamanskio redaguojamame tautosakos ir etnografijos žurnale "Živaja Starina" (nuo 1892 m.), taip pat ir Varšuvos "Wisloje" ir kitur.

Tų visų oficialinių spaudinių įtakoje cenzūra jau nedaro kliūčių spausdinti lietuviškus tekstus lotynų raidėmis mokslo leidiniuose ir atskirais atvejais net leidžia iš užsienio atsiųstus mokslo reikalams skiriamus lietuviškus tekstus laisvai pardavinėti, nors ir čia tarpais buvo daroma kliūčių. Pvz. 1882 m. prof. Hugo Weberiui išspausdinus A. Baranausko Anykščių šilelį (Ostlitauische Texte) ir jį atsiuntus į Lietuvą, Vilniaus cenzorius buvo šią knygą sulaikęs ir uždraudęs platinti. Tuomet A. Baranauskas buvo pristatęs cenzūrai savo paaiškinimus, įrodydamas, kad šiame leidinyje nėra nieko įstatymams priešingo, kad vokiškoji jo dalis teskiriama mokslo reikalams, o lietuviškoji jau buvo cenzūros leidimu išspausdinta 1859 ir 1860 m. Ivinskio kalendoriuose ir savo laiku buvo pakartota rusų cenzūros leidimu laisvai Rusijoje platinamoje L. Geitlerio knygoje "Litauische Studien", be to, kad jau 1880 m. caro leista mokslo reikalams skiriamas knygas spausdinti ir lietuviškomis raidėmis. Pagaliau dar pridėjo, kad atsiųsta to leidinio vos tik keletas dešimčių egzempliorių, o kiti egzemplioriai liks Vokietijoje, ir kad pats Baranauskas norėjęs šį leidinį Rusijoje spausdinti, tik dėl atitinkamų ženklų trūkumo negalėjęs to įvykdyti. Nors cenzūra tuos Baranausko motyvus ir buvo paneigusi, bet įsimaišius čia ir rusų mokslo akademikui Grotui, buvo leista knygą platinti ir 1894 m. Tilžėje išspausdintą M. Miežinio keturkalbį žodyną.

Tačiau visų tų legalinių bandymų buvo per maža, kad sugriovus lietuvių spaudos uždraudimą. Dėl to jau maždaug nuo 1880 m. stengiamasi išjudinti rusų visuomenės opiniją ir per ją paveikti rusų valdžią, keliant lietuvių spaudos klausimus rusų periodinėje spaudoje. Tuo požiūriu ypač buvo veiklūs Maskvos ir Petrapilio augštųjų mokyklų lietuviai studentai, kurie surasdami kelius, kaip prieiti prie įtakingų rusiš-

kų laikraščių redakcijų, nuolatos atskirais straipsniais judino tuos pačius klausimus, įrodinėdami, kad lietuviai patys jau atmetę rusų raides savo raštams, kad rusų raidžių brukimas stabdąs lietuvių literatūros plėtimąsi, lietuvių tautą nustatąs prieš rusų valdžią, valstybei ekonomiškai esąs žalingas, ne tik nepakertąs lenkų įtakos lietuviams, bet net ją sustiprinąs ir t. t., tuose straipsniuose teiškeldami tokius tikruosius ar ir pramanytus faktus, kuriais būtų galima palankia lietuviams linkme paveikti rusų visuomenę. Pvz. dar būdamas Maskvos universiteto studentas, Jonas Jablonskis viename laikraštyje buvo paskelbęs didelį sąrašą tariamai iš rusų kalbos į lietuvių išverstų literatūros ir mokslų veikalų, kurių, esą, dėl lietuvių spaudos uždraudimo negalima išspausdinti, nors iš tikro nei vienas tų veikalų lietuviškai nebuvo išverstas.

Tuo pačiu laiku Petras Kriaučiūnas buvo sudaręs ir pasiuntęs rusų geografinei draugijai savotišką lietuvišką raidyną, apimantį per 50 ženklų, nes, esą, lietuvių kalboje tiek esą skirtingų garsų, kuriems išreikšti reikalingos ir skirtingos raidės, o tuo tarpu lietuviams primetamas rusų raidynas turįs du kartu mažiau ženklų, taigi visiškai lietuvių kalbai netinkąs.

Lygia greta, kiekvienai progai pasitaikius, vyskupai Beresnevičius, Baranauskas, Paliulionis ir kiti įtakingieji asmenys (pvz. Oginskis) įteikdavo vyriausybei memorandumus, kuriuose stengėsi į vieną suvesti visus motyvus, kalbančius prieš spaudos uždraudimą. A. Baranauskui mokslo akademijai pavedus įvertinti M.* Gyliaus lietuviškai rusišką, dar 1876 m. sudarytą žodyną, kuriame lietuviškieji žodžiai buvo rusų raidėmis surašyti, jis jau 1878 dėl tų raidžių neigiamai šį žodyną įvertino, o paskiau, 1898 m., pati akademija tą atsiliepimą išspausdino kaip "Zametki o litovskom jazyke i slovare".

Tam pačiam valdžios opinijos lietuvių spaudos klausimu pakeitimo reikalui buvo panaudotas ir įvykęs 1895 m. Petrapilyje pirmasis rusų spaudos veikėjų suvažiavimas, kuriame, tarp kito ko, buvo paskaityti lietuvių spaudos klausimu net keli referatai (M. Lozoraičio, Ginkeno, A. Smilgos). Jų įtakoje pats suvažiavimas parėmė referatuose keliamą mintį apie būtinumą lietuvių spaudos uždraudimą panaikinti. Vak. Europos opinijai tuo reikalu išjudinti ir tuo būdu priversti, kad

---

* Bene Jurgis Gilius (1840-1933), apie kurį V. B. pateikė žinių kauninėje Lietuviškoje Enciklopedijoje, iš kur jos pateko ir bostoninėn Lietuvių Enciklopedijon. J. G. su Požerskiu sudarė lietuvišką-rusišką žodyną rusų raidėmis. M. B-ka.

su ja skaitytųsi ir rusų valdžia, nemaža patarnavo 1900 m. Paryžiaus parodoje suruoštas lietuviškas paviljonas su lietuviškų draudžiamųjų raštų kolekcija, į ką labai gyvai reagavo ir Paryžiaus spauda.

Paskutiniajame spaudos uždraudimo laikotarpyje paplito nauja kovos už savo spaudą priemonė — kurstymas valstiečių, kad jie valsčių arba seniūnijų sueigose teiktų valdžiai prašymus grąžinti spaudą. Tam reikalui buvo iš anksto surašomi tų prašymų tekstai, kuriuose buvo keliami įvairių įvairiausi motyvai už reikalingumą grąžinti spaudą. Šie nutarimai dažniausiai buvo surašomi trafaretine forma prašymų, rašomų caro vardu, ir patiems valstiečiams telikdavo tuos prašymus pasirašyti. Į spaudos uždraudimo pabaigą beveik neliko nei vieno valsčiaus, kuris panašaus nutarimo nebūtų surašęs. O nuo XX amžiaus pradžios lietuvių raidžių klausimas buvo perkeltas ir į visai kitą sritį. Visur iš seno prie kaimų, miestelių, valsčiaus įstaigų ir šiaip pakelėse įvairių vietovių, įstaigų pavadinimai ir žemės savininkų pavardės buvo surašomi rusiškai. Tačiau Užnemunėje daug kur pradėta reikalauti tai keisti lietuviškais parašais ir tuo pamatu įvykdydavo nemaža susidūrimų su valdžios pareigūnais, kada tie parašai neretai buvo pakeičiami savavaliai. Tačiau nuo 1903 m. Užnemunėje buvo leista tuos parašus rašyti ir lietuvių kalba, bet kiti apskričių viršininkai buvo pradėję reikalauti, kad, surašant juos lietuviškai, būtų rašoma rusų raidėmis. Valstiečiai tai atmetė, ir tuomet tai pačiai policijai neliko kitos išeities, kaip nesipriešinti ir lietuviškiems, lietuvių raidėmis, parašams.

Visos tos legalinės ir nelegalinės kovos priemonės ilgainiui pradėjo smarkiai veikti ir augštesniąją vietos administraciją ir jau nuo 1897 m. paskiri Suvalkų ir Kauno gubernatoriai, Varšuvos generolas gubernatorius Imeretinskij, Vilniaus ir Varšuvos mokslo apygardų globėjai ir kiti teismų atstovai, dažniausiai iš užkulisių juos paveikiant ir patiems lietuviams, pradėjo savo vyriausybei siųsti atsiliepimus ir lietuvių spaudos klausimais, kuriuose jau įtikinėjo vyriausybę, kad lietuvių spaudos uždraudimas ne tik nieko naudingo Rusijai nedavė, bet virto jai tiesiog pavojingu reiškiniu, kuris surevoliucinino visą lietuvių tautą. Tuos visus atsiliepimus paruošdavo jų raštinių tam tikri valdininkai, o prie jų sugebėdavo prieiti ir kiti lietuviai veikėjai, ir juos pinigais patepę, gaudavo iš jų palankų lietuviams atsiliepimą. Ilgainiui tų visų atsiliepimų Petrapilyje gerokai susirinko, ir tuomet švietimo ministerijos tam tikras skyrius 1898 m. apsiėmė at-

likti vidaus reikalų ministerijai visų tų pranešimų santrauką. Ją sudaryti buvo pavesta tos ministerijos tarnautojui latviui Vissendorfui, kuris ją sudarė, atsirėmęs ne vien anais oficialiais pranešimais, bet ir medžiaga, gauta iš pačių lietuvių (pirmoj galvoje iš Prano Mašioto) ir latvio Brivziemneko-Treilando. Toj 1898 XII 4 santraukoje (jos lietuviški vertimai buvo 1899 m. išspausdinti "Varpo" ir "Tėvynės Sargo" prieduose) prieita prie išvados, kad pačios Rusijos interesams yra būtina spaudos draudimą panaikinti. Čia, tarp kito ko, santraukos sudarytojas sąmoningai sukūrė ir visą eilę motyvų prieš spaudos uždraudimą, kurių visai anuose valdiniuose pranešimuose nebuvo. Žymia dalimi pasinaudojus anais dar senais P. Kriaučiūno raštais, įrodoma, kad rusų raidyno ženklais daugelis lietuvių kalbos garsų negalima atvaizduoti, o beto, pirmą kartą viešai buvo iškelta mintis, kad iš esmės lietuvių spauda, kaipo tokia, nėra uždrausta, nes teuždrausta buvo vartoti "lotyniškas - lenkiškas" raides. Tai kodėl lietuviai negali vartoti lotyniškai - lietuviškų, lotyniškai - čekiškų ar lotyniškai - prancūziškų raidžių? Juk nebuvo ir jokio nei įstatymo, nei įsakymo, kuris būtų primetęs lietuviams rusiškąsias raides.

Tuo būdu jau į XIX a. pabaigą spaudos uždraudimo panaikinimo būtinumas valdžios sferose buvo visiškai subrendęs, bet vis dėlto šis klausimas vis buvo atidėliojamas, daugiausia dėl to, kad tam vis priešinosi Vilniaus centrinė administracija, savo nusistatymą daugiausia motyvuodama tuo, kad beveik visa lietuvių tauta tiesiai esanti surevoliucijonėjusi ir nusistačiusi prieš Rusiją ir jos valdžią. Dėl to esą pavojinga jai nors ir spaudos srityje duoti pilną laisvę.

Ir štai kaip tik tuo momentu "Tėvynės Sargo" 1900 m. N.12 spausdinamas "Redaktoriaus" (J. Tumo) pasirašytas straipsnis "Baigdami 5 metus", kuriame faktiškai be jokio sąryšio su kitu to straipsnio turiniu, ir tai dar iš dalies išskyrus riebiomis raidėmis, įdedamas toks posakis (cituoju iš originalo, mano rankose esančio): "politiszką Lietuvos neprigulmystę skaitome už tuszczią svajonę ir priesz aną, iszreiksztą neva Lietuviszkos Social-Demokratiszkos partijos iszleidžiamose knygelēse, atvirai protestuojame. "Sargiečiai", o su jais visa konversativiszka lyg kaulų smagenų Lietuva, pripažįsta Rusijos Ciesorių už tikrą savo valdoną; nuo Rosijos nerupinas skirtis, tik reikalauja ir reikalaus godojimo mūsų tautystės ir katalikystės..." To posakio kilmės nežinant, jau anais laikais, kada tas straipsnis buvo išspausdintas, šis iškilmingas ištikimybės carui pareiškimas daug kam atrodė labai keistas lū-

pose to redaktoriaus, kuris, nors ir nekūrē jokių Lietuvos nepriklausomybēs ateities planų, bet per visus penkerius savo redaktoriaus darbo metus kiekvienu straipsniu, korespondencija, eilēraščiu, net ir beletristika tik kurstē ir kurstē lietuvių kaimo visuomenę kovoti už savo tikybą, kalbą, mokyklas ir už visas kitas teises, taigi prieš tą patį "valdoną", kuris ir slēgē per savo tarnus visą lietuvių tautą ir kurio vardo "Tēvynēs Sargas" nei vienu geru žodžiu nebuvo paminējęs. Vēliau gi tais J. Tumo posakiais kiti jo ir "sargiečių" politiniai priešai pasinaudojo, kad paverstų juos tariamais "caroslavais". Pvz. tas pats kruvino Maskvos raudoncario gerbējas V. Kapsukas savo brošiūroje "Kunigai ir caro valdžia" plačiai šį straipsnį panaudojo kovai prieš kunigus, o ir jam vykusiai 1919 m. atsakęs knygutēje "Kunigai kovoje su caro valdžia" bevardis autorius (sprendžiant iš turinio ir stiliaus — bene A. Jakštas ar D. Dumbrē-Bikinas) į šiuos priekaištus atsakydamas, tiktai viena konstatavo — "be abejo kunigas Tumas su savo 'Tēvynēs Sargu" šiame atsitikime suklydo, kaip ir daugeliui kartais tenka paklysti" (p. 17). Ir mūsų laikais dar tas kartojama, kaip motyvas prieš "sargiečius". Tuo tarpu visas tas posakis neturējo nieko bendro nei su J. Tumo, nei su "sargiečių" pozicija, bet iš tikrųjų tebuvo vienas kovos už lietuvių spaudą etapų. Apie tai po 30 metų pats J. Tumas papasakojo, rašydamas apie kunigą J. Ambraziejų. Kartu kai kurias detales paaiškino savo laiku ir šiuos žodžius rašančiam. Kaip tik anuo laiku kunigas Juozas Ambraziejus, gyvendamas Vilniuje, sueidavo dažnai su Vilniaus generolo gubernatoriaus įstaigos valdininkais, ypač su tais, į kurių rankas suplaukdavo visi lietuviškos spaudos reikalai. Jis stengēsi juos paveikti (tam reikalui nesigailėdamas ir pinigų, kurių nemaža įvairiems valdininkams papirkti siųsdavo ir kun. J. Balvočius - Gerutis), kad pagaliau ir Vilniaus generolas gubernatorius nusistatytų teigiamai lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimu. Bet kadangi tų valdininkų rankose buvo sukoncentruotos ir visos žinios apie lietuvių kovą su caro valdžia, tai tuo reikalu jie vis pasisakydavo neigiamai. Dēl to, nors 1897-1898 m. Petrapilio sferose jau buvo linkstama spaudos uždraudimą atšaukti, šis klausimas vis likdavo neišspręstas, kadangi juo neigiamai pasisakydavo Vilniaus generolai gubernatoriai. Ir maždaug tuo laiku kun. J. Ambraziejus pripuolamai suējo su redagavusiu tuomet "Tēvynēs Sargą" kun. J. Tumu ir ēmē jį prašyti, kad pačiame "Tēvynēs Sarge" šis išspausdintų kokį straipsnį, kuriame būtų išreikšta ištikimybē Rusijai bei carui ir smerkiama lietuvių kova su caro

valdžia. Visa tai išspausdinti tam, kad pats Ambraziejus galētų tą patį "Tēvynēs Sargą" tiems valdininkams parodyti ir jiems juo sugriauti jų motyvus prieš spaudos uždraudimo panaikinimą, pabrēžiant, kad štai jie vis dar lietuvius persekioja, o čia kaipgi gražiai tie patys persekiojami lietuviai savo nelegalioje spaudoje atsiliepia apie carą ir Rusiją! J. Tumas sutiko išmēginti ir tokią kovos už lietuvių spaudą priemonę. Rašydamas kitais klausimais įžanginį "Tēvynēs Sargo" straipsnį, jame jis įterpē ir aną anksčiau cituotą sakinį (kaip jis man sakē — "parašiau tą durną straipsnį"), nors jis neturējo nieko bendro nei su jo paties, nei su "sargiečių" politiniu nusistatymu. Taigi čia faktiškai turime beveik visiškai analoginę padētį su vyskupo Valančiaus pasisakymais prieš sukilimą ar ir už carą, kartu palaikant tą patį sukilimą ir kurstant priešintis visiems to paties caro patvarkymams. Šitas "Tēvynēs Sargo" sakinys iš dalies ir nulēmē spaudos uždraudimo panaikinimo eigą, nes kun. Ambraziejui šį posakį aniems valdininkams išvertus, greitu laiku naujas (po Trockio) Vilniaus generolas gubernatorius Sviatopolk Mirskis savo pasiųstame į Petrapilį ir anų valdininkų parašytame atsiliepime pats patarē valdžiai kiek galima greičiau palankiai išspręsti lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimą.

Pagaliau paskutinį tos legalinēs kovos už savo spaudą etapą sudarē dvi pačių lietuvių teismuose iškeltos bylos.

1900 m. A. Maciejauskiui pavyko Petrapilyje, cenzūros neatsiklausius, žemēlapių spaustuvēje atmušti "Žemlapį Lietuviškai-Latviško krašto", kuriame visi vietovardžiai ir parašai buvo atmušti lietuviškai lotynų raidēmis. Po 8 mēnesių, kada šis žemēlapis pateko ir į Vilnių, reikalaujant Vilniaus generolo gubernatoriaus raštinei, vyriausias spaudos valdybos viršininkas Šachovskoj įsakē policijai konfiskuoti visą leidinį, kaip spausdintą draustinēmis raidēmis. 1900 XI 28 ir XII 2 policija atēmē iš Maciejauskio 1185 to žemēlapio egzempliorius. Tuomet Maciejauskis 1901 V 2 pateikē vyriausiai rusų teismo įstaigai — senatui — ieškinį prieš Šachovskojį, reikalaudamas iš jo 1200 rublių nuostolių; esą tas jo įsakymas buvęs neteisētas, nes nēra jokiu įstatymu paremtas. 1902 XII 14 senatas, apsvarstęs tą bylą, konstatavo, kad draudžiantieji lotyniškas raides lietuvių spaudiniuose įsakymai neturi įstatymo galios, kad Šachovskoj, konfiskuodamas žemēlapius, pasielgē neteisētai ir dēl to privalo sumokēti Maciejauskiui 1200 rublių tiems nuostoliams atlyginti. Nors Šachovskoj ir apeliavo į augštesnę to paties senato instanciją, bet ir ši 1904 V 10 tą apeliaciją atmetē, ir tuo būdu jau 1902 XII 14 augščiausias Rusijos teis-

mas pripažino, kad faktiškai nėra jokio teisėto spaudos uždraudimo.

Kita byla buvo iškelta ryšium su įvykusiu 1900 VII 23 Mintaujoje Dviejų Moterų (Žemaitės ir Petkevičaitės) komedijos "Velnias spąstuose" vaidinimu. Mintaujos policmeisteriui leidus, spektaklio afiša buvo išspausdinta lietuviškai, lietuviškomis raidėmis. Tuomet to spektaklio ruošime dalyvavęs Povilas Višinskis įdavė tris afišos egzempliorius Joniškio batsiuviui Juozui Brijūnui, pavesdamas jam jas Joniškyje, t. y. jau ne Kuršo, bet Kauno gubernijoje, išlipdyti ir tuo atveju, jei policija už tai jį sulaikys, kad jai pasakytų, jog jis tas afišas buvo iš Višinskio gavęs. Ir tikrai policija Brijūną suėmė ir po to Višinskiui ir Brijūnui iškėlė bylą pas Joniškio taikos teisėją. Višinskio bylą apsiėmė vesti Šiaulių advokatas Krečinas. Tiek pačiam Višinskiui, tiek ir jo advokatui čia rūpėjo turėti pagrindą bylai privesti ligi paties senato. Dėl to dar prieš bylą Krečinas davė teisėjui piniginį kyšį, kad tas tik abiejų kaltinamųjų neišteisintų. Teisėjas 1900 X 20 nubaudė Višinskį už akių sumokėti 3 rublius pabaudos arba atsėdėti vieną parą arešte. Višinskis padavė tam pačiam teisėjui atšaukimą. Teisėjas, to paties Krečino paveiktas, 1901 XI 16 padidino bausmę ligi 16 rublių arba 4 parų arešto. Tuomet Krečinas Višinskio vardu padavė apeliaciją Šiaulių taikos teisėjų suvažiavimui, joje iškeldamas visus teisinius motyvus prieš spaudos uždraudimą. Ši instancija, taip pat privačiai Krečino įprašyta, 1903 I 10 pripažino taikos teisėjo sprendimą teisingu, tik sumažino pabaudą ligi 3 rublių. Po to buvo paduotas senatui kasacijos skundas, kuriame, be visos eilės kitų motyvų, buvo sugalvotas ir visai naujas, būtent, kad anie aplinkraščiai prieš lietuvių spaudą draudžia, nors ir neteisėtai, tiktai lotynų-lenkų rašmenis, ši gi afiša buvo išspausdinta kitokiais — lotynų-lietuvių rašmenimis, o tuo tarpu nėra jokio nei įstatymo, nei įsakymo, kuris tokius rašmenis draustų. Ir senatas, kaip ir Maciejauskio byloje, 1903 V 13 Višinskį išteisino, pripažinęs, kad jis negali būti baudžiamas, atsirėmus tokiais įstatymais, kokių iš viso nėra.

Tos dvi bylos ir paveikė galutinai rusų valdžios nusistatymą lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimu. Praėjus beveik metams nuo paskutiniojo sprendimo, rusų valdžia pagaliau kapituliavo prieš vien tiktai savo spaudiniais ir pasiryžimu ginkluotą lietuvių tautą: 1904 m. balandžio 24 d. (naujuoju stiliumi — gegužės 7 d.) spaudos uždraudimą panaikino. Savo 40 metų karą už savo raštą lietuvių tauta laimėjo. Toje kovoje išaugusi ir subrendusi, ji pradėjo naują savo gy-

venimo etapą, po keliolikos metų apvainikuotą Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimu.

Naujosios, jau Nepriklausomoj Lietuvoje išaugusios kartos, nebuvo tiesiogiais tos kovos liudininkais, tai mūsų visų pareiga kiekviena proga joms ją priminti ir jos svarbesniuosius etapus iškelti, nes kitaip:

Jei po amžių kada skaudūs pančiai nukris,
Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis,
Jiems nebesuprantamos bus. **(Maironis)**

---

[2] Citata iš šiuo metu mano rankose esančio 1863.IX.3 originalo.

[3] Jau iš seno mūsų anuos laikus liečiančioje spaudoje kun. Sidaravičiaus vis tebevadinamas Sederavičium. Tuo tarpu prof. J. Totoraitis savo Sūduvos Suvalkijos istorijoje išspausdino jo trumpą autobiografiją, kurioje jis pats aiškiai pasisako Sidaravičium — tai ar dera mums to jau seniai mirusio garbingo kunigo pavardę kraipyti, juo labiau, kad Sederavičius niekuom nėra lietuviškesnis už Sidaravičių, taigi nėra koks sulenkintos pavardės atlietuvinimas.

25. KAIP SEKĒS PLATINTI LIETUVIŠKAS KNYGUTES RUSŲ RAIDĒMIS[1]

Kaip tik buvo atspausdintos pirmosios knygutės rusų raidēmis, jas platinti tuojau išsiuntinēta pradžios mokykloms. Mokytojams rusams buvo valdžios uždēta pareiga per vaikus jas platinti suaugusiųjų tarpe. Kaip jiems tas darbas sekēsi? Štai Kauno mokyklų direkcijos 1874-1880 m. byla "Apie parduodamas žemaitiškas knygas". Čia yra žinios vien tik iš Kauno apskrities. Jos apima kelerių metų visų tos apskrities mokyklų apyskaitas apie jų parduotas lietuviškas knygas: Aukso Altorių, Evangelijas, Kantičkas, Trumpą Katekizmą, Mokslą skaitima, Aktą ir poterius.

Slabados mokykla 1874 I 1 turējo 187 egzempliorius 14 rub. 38 su puse kapeikų sumai. Ligi 1877 m. nepardavē nei vieno egzemplioriaus.

Rumšiškių mokykla tuo pačiu laiku turējo 58 egzempliorius 12 rub. 55 kap. sumai. Tiek pat liko ir 1878 I 1, taigi irgi nē vieno egzemplioriaus neparduota.

Surviliškio mokykla turējo 20 knygučių už 5 rublius. Tiek pat liko ir 1878 I 1.

Raudondvario mokykla 1875 I 1 turėjo 55 egz. už 6 rub. 55 kap. 1876 m. pardavē 8 egz. už 1 rub. 63 kap. 1877 m. pardavē 2 egz. už 39 kap. 1878 I 1 liko 45 egz.

---

1 Pirmą kartą išspausdinta "Mūsų Senovēje" I 1 1921 p. 65-67.

Dotnuvos mokykla 1875 I 1 turėjo 94 egzempliorius už 3 rub. 98 kap. 1875 m. parduota 19 egz. už 2 rub. 46 kap.

Eleonoravo mokykla 1875 I 1 turėjo 20 egz. už 3 rub. 41 kap. 1876 I 1 liko tiek pat.

Arvystavo mokykla, tik tas knygutes pradėjus spausdinti, gavo 65 egzempliorius už 9 rub. 60 kap. Ligi 1869 m. pardavė 40 egz. už 7 rub. 75 kap. Nuo to laiko ligi 1875 I 1 teparduota 7 egz. už 75 kap. 1875 m. parduota 6 egz.

Betygalos mokykla 1877 I turėjo 25 egzempliorius už 11 rub. 70 kap. 1879 m. pardavė 3 egz. už 80 kap. 1880 I 1 liko 22 egz. ui 10 rub. 90 kap.

Josvainių mokykla 1875 I 1 turėjo 126 egz. 1876 m. pardavė 10, 1877-1878 m. pardavė 13, 1879 m. 2 egz. 1880 I liko 101 egz. už 10 rub. ir pusę kap.

Gružių mokykla 1875 I 1 turėjo 75 egz. 1875 m. pardavė 18 egz. 1876 m. pardavė 11 egz., 1877 I 1 liko 46 egz. už 3 rub. 98 ir pusę kap.

Kruonio mokykla 1875 X 1 turėjo 11 egzempliorių, parduota 3, 1877 I 1 liko 8.

Žeimių mokykla tuo pačiu laiku turėjo 32 egz. už 5 rub. 40 kap. Tiek pat liko ir 1877 I 1.

Vilkijos mokykla turėjo 20 egz. 1877 m. parduota 2. 1877 I 1 liko 18 egz.

Seredžiaus mokykla 1875 XI 1 turėjo 77 egz. už 11 r. 47 kap. Tiek pat liko ir 1877 I 1.

Taigi per keturis - penkis metus 14 mokyklų mokytojai pardavė vos 154 egzempliorių, kas sudaro vidutiniškai po 2-3 knygutes mokyklai per metus. Tačiau ima abejonė, ar ir tiek buvo parduota: kai kur mėnesinėse apyskaitose parduotų knygų nenurodoma, o jos atsiranda tik suvedus metines apyskaitas. Taigi, greičiausia, tos knygelės visai nebuvo parduotos, tik mokytojai, norėdami pasirodyti uoliais valdžios potvarkių vykdytojais, iš savo kišeniaus sumokėdavo po keliasdešimt kapeikų, kad nebūtų rodoma tuščia rubrika.

26. APAŠČIOS IR NEMUNĖLIO VIENYBĖS STATUTAS[1]

Jau kun. A. Sabaliauskas Mūsų Senovėje I p. 397-398 ir J. Čerkus Mūsų Senovėje II p. 433-434 pateikė kiek medžiagos Apaščios ir Nemunėlio Vienybės (Sabaliauskas ją vadina Susivienijimu) istorijai. Čia pateikiamas jos statutas, gautas kartu su kun. Paliūko korespondencija.

Apaszczios ir Nemunelio Vienybes Statutas.

Vieni apgalimi yra, bet du gali atsitureti,
nesa trilinka virve beveik truksta.
(anot Salom.)

Kiekviena Draugyste yra 1) žmonių kuopa (surinkimas) turincziuju 2) vieną tikslą arba aiszkiaus sakant vieną darbą dirbancziųjų ir vienodus 3) pragumus (spasabus) vartojęczųjų, idant tą tikslą sujungtomis spekomis pasiekti: I. Todel szios draugystes tikslas:

Kiekvienas draugas turi rupintis, idant a) padirbti savę dorą krikszczionį ir ukesį (obivatelį) idant tokiu budu galetu su isztikimybe (autoritetu, pavoga) su kitais elgties ir pritraukti prie savęs; b) stengtes ir kitus isztobulinti (iszdailinti) kaip doriszkai teip ir dvasiszkai (protiszkai), teippat inkvēpti kitems tautiszką sąmonį (supratimą) ir tevynes meilę; c) paspirti darbu ir zodziu tikrai tautiszką prekybą,

[1] Išspausdinta "Mūsų Senovēje" III Nr. I(10) 1940 m. p. 174-176.

prikalbeti kiekvieną vientautį idąt prisidetu prie inkurimo draugiszku krautuvesį pirkynų, prekininkus (kupczius), iszdarbę, amatininkystes ir menus arba dailę; d) rinkti dvasiszkus tautos turtus k. a.: pasakas, padavimus, senoves dainas, misles ir patarles, teipogi rankioti senoves daiktus, inrakius ir iszkastus ginklus..., idant galetu draugyste susikraut savo muzeum.

2) Pragumai (spasabai).

a) Kiekvienas draugas turi butinai nors vieną laikrasztį tureti ir kiek atsarga leidžia duoti kitiems skaityti;

b) pirkti knigiales žadinączias vientauczius isz miego ir platinti jas tarp vientaucziu.

Organizacija (sudejimas)

§) Draugyste susideda: isz vieno prieszsedetojaus (prezidento), vieno jo padejejaus (pagelbininko), vieno iždininko (kasieriaus), ir vieno iszpilditojaus, arba kurjeriaus, kurs visas nuo draugystes siuncziamas žinias, arba gromatas savomgi laikę ir tikrai paduotu bendrystes sąnariams. Komiteto ir kiti ipatingi sąnarei bus iszrinkti tiktai prasiplatinus draugystei ir dideliam jau esant draugų skaicziui.

§2) Prieszsedetoją ir kitus sąnarius teipgi ir draugystes statutą iszduoda ir užtvirtina visotinemę susirinkimę.

§3) Draugai skyresi i tris dalis: a) virszininkai, arba draugistes valditojai, b) sąnarei szeip jau, isz kuriu tulis tures įpatingą pasiuntimą platinti lietuviszkus pirkynus, c) guodsąnarei, kurie prisideda, kaipo patarejai ir virszaiczių pagelbininkai, szelpdami draugystę savo rasztais.

§4) Tolesnis prijemimas sąnariu į bendrystę galimas yra per sąnarių inkurejus arba pirmutinius, kurie turi tikrai pažinti ir žinoti padorumą pridalijęczoj į bendrystę vyro ir už jo tikrumą atsakyti, bet užtvirtinimas naujo sąnario tampa tikt prie visotinio susirinkimo.

§5) Del bendrystes reikalo, lietuviszką pirkynų, parsiuntimo žinių ir rasztų nuo draugystes par sąnarius tur buti sudeta piningų, delko pirmiejei draugai, arba inkurejei tures inmoketi draugystes iždą mietinio įneszimo vieną rublį ir 25 kap., o prisidalintojei paskiaus po pusę rublio.

§6) Atvelijimas isz iždo imti piningus del bendrystes reikalų tur buti apsvarstytas pirminių keturių sąnarių, pirmame paragrafe minetų, kurie prie visotinio susirinkimo turi aiszkiai parodyti, del kurių reikalų tapo iszleisti piningai.

§7) Visi bendrai turi buti prisiegdinti apei jų tikrumą bendrystes delei ir apei bendrystes prisakitą užtileimą. Įkurejems bendrams bus įduoti pirmamę susirinkimę ipatingi ženklai.

§8) Girtuoklei ir negalintejei valdyti liezuvia, t.y. užtileti bei slepti dalikus bendrystei prisakitus visai nia gali but prijemami į draugystes sąnarius.

§9) Visotinių susirinkimų turi buti per metus 2: vienas vasarą, antras žiemą; vieta susirinkimo ir diena tur buti žinoma sąnariams neveliaus per vieną mieniasį. Susirinkimai nia ipatingi tur buti keturi per metus t. y. per tris menesius susirinkimas nuo susirinkimo, bet jei butu reikalas, galima toki susirinkima daryti ir umai.

§10) Del lingvesniu sueimu darymą draugai skyresi ant dveju dalių — vieni vieną sykį, kiti kitą sykį susirenka, — bet jei galema daugiaus susirinkti, tai geriaus.

§11) Visi bendrai tur tvirtai uzsilaikyti nuo priesztaravima priesz karalių: ir stengtęsi kariauti priesz nigilistus ir darvinistus (bedievius). Jeigu tarp bendru butu užtemitas koks nigilistas, arba darvinistas, tai tuojau tur buti praneszta draugystei, kuri sukvietus susirinkimą, nusprenstu ką veikti.

§12) Platindami apszvietimą ir pritraukdami kitus prie draugystes, bendrai turi tikt apskritai partikrinti kitus apei draugyszczių reikalingumą ir tikt jems iszpažinus karsztą norą inkurti tokią draugystę, jau gali sziek tiek drąsiaus kalbeti, jog tokias draugystes ir yra, bet kožname karte negalema tuojaus atadengti paslapczių, o labjaus sąnarių draugystes ipatingai jauniems.

Duota Starklizde.

27. ŽANDARMERIJOS VEIKIMAS LIETUVOJE[1]

1. 1891 - 1901 m. Vilniaus gubernijos žandarmerijos slaptasis biudžetas

1901 - 1912 m. visas Vilniaus gubernijos žandarmerijos veikimas rėmėsi vien tiktai slaptais agentais, kurių čia buvo keliolika, o Vilniaus vadinamoji "ochranka" turėjo jų ir keletą dešimčių. Į patį gi biudžetą nebuvo įnešamos išlaidos, leidžiamos vadinamiems fileriams laikyti. Tuo tarpu prieš tai visas slaptasis žandarų darbas beveik išimtinai rėmėsi vien tiktai vadinama išore agentūra, o vidujinė agentūra, veikianti pačių revoliucinių organizacijų viduje, tiek mažą vaidmenį vaidino, kad net keleriems metams nuo jos ir visai buvo atsisakyta. Tuomet ji turėjo vos du nuolatinius slaptuosius agentus, kurių vienas veikė tarp geležinkeliečių, o kitas jaunuomenės tarpe. Toks nelygus žandarmerijos veikimo pobūdis pasidaro suprantamas, kada kreipiama dėmesio į politinės tų dviejų laikotarpių padėties skirtumą. Atsižiūrint revoliucinės veiklos intensyvumo, 90-ji metai Rusijos gyvenime buvo palyginti ramus laiko tarpas. 80-ųjų metų vadinamų "narodovolcų" varomas teroras buvo jau beveik visai apmiręs, tiek dėl valdžios persekiojimų, tiek ir dėl to, kad tuo laiku į revoliucinę kovą įsitraukė nauji visuomenės sluogsniai: miestietiškai inteligentiškų revoliucijonierių vietą užėmė dabar organizuotas

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovėje" I.3.1922 p. 392-397.

darbininkų sąjūdis, pradžioje besireiškiąs beveik išimtinai kova už pagerinimą ekonominės darbininkų buities. Nors šis sąjūds iš esmės ilgainiui pasirodė caristinei valdžiai daug pavojingesnis už anąjį ir jo jau nebuvo galima sulaikyti ne tik žandarine išore ir vidujine agentūra, bet ir kariuomenės jėgomis, vienok kaip tik žandarmerijai jis pradžioje atrodė nepavojingas. Bet jau apie 1900 m. ir tą pavojų valdžia pastebėjo ir tuomet ji griebėsi tiek senųjų, tiek ir naujųjų kovos priemonių, joms patobulinti ieškodama pavyzdžių net ir užsienyje. Tačiau 90-tuose metuose tas pavojus jų dar nebuvo pastebimas, tad ir slaptoji kova su revoliuciniu sąjūdžiu plėtėsi labai iš lengvo, kas matyti kad ir iš tų sumų, kurios tam reikalui buvo skiriamos. Pavz. Vilniaus žandarmerijos biudžete randame tokias tai kovai skiriamas sumas: 1891 m. 2409.15 rublių, 1892 m. 2401.04, 1893 m. 2523.60 r., 1894 m. 2561.10 r., 1895 m. 2439.21 r.; 1896 m. 2184.35 r., 1897 m. 2470 r., 1898 m. 2608.40 r., 1899 m. 2775 r., 1900 m. 3852.15 r., 1901 m. 4362.85 r.

Tuo būdu 1891-1899 m. "slaptiems" reikalams vidutiniškai per metus buvo išleidžiama po du su puse tūkstančių rublių, t. y. maždaug tiek pat, kiek tam reikalui skirdavo Policijos departamentas. Tačiau per paskutinius dvejus metus tų sumų jau nebeužtekdavo ir Vilniaus žandarų viršininkai pakartotinais raportais tiesiog bombarduodavo policijos departamentą, prašydami lėšų susidariusiam deficitui padengti ir tam, kad galima būtų jų įstaigos darbą perorganizuoti, pritaikius jį prie vis kylančio darbininkų sąjūdžio. Tas jiems pavyko, kad ir iš dalies, kada 1900 m. normalinis asignavimas buvo pakeltas ligi 4,000 rublių, o 1901 m. ligi 4,500 rublių.

Kartu keitėsi ir pačių tų išlaidų paskirstymas. Nuolatos apmokami slapti agentai (vienas tarp geležinkeliečių technikų su 50 rublių mėnesiniu atlyginimu, o kitas tarp jaunuomenės su 30 rublių atlyginimu, kuris nuo 1895 m. kovo mėnesio buvo pakeltas ligi 35 rublių) buvo laikomi tiktai nuo 1891 m. ligi 1896 m. spalių mėnesio. Vėliau turėta vien pripuolamus bendradarbius ir vadinamus pagelbinius agentus, kuriems ir buvo sumokamos tos sumos, kurios ligi 1897 m. buvo mokamos nuolatiniams slaptiems agentams. Bet jau nuo 1900 m. pradžios vėl buvo paimtas tarnybon vienas slaptas agentas su 25 rublių mėnesiniu atlyginimu, nors apyskaitose jis vadinamas "pašaliniu agentu". Tais pačiais metais įtaisomas ir pirmas, vadinamasis "konspiracinis butas" — slaptiems pasima-

tymams su agentais. Nuo 1901 m. pradžios reorganizuojamas visas agentūrinis darbas, tarp kito ko sukoncentravus vieno žandarų viršininko padėjėjo rankose visą slaptą sekimą, kas iššaukė gan smarkų išlaidų padidėjimą.

Visai slaptai agentūrai per 11 metų, nuo 1891 ligi 1902 m. buvo išleista 11,037.50 rublių, kartu su išlaidomis konspiraciniam butui išlaikyti 11,206.50 rublių, kas sudarė 36.63 proc. viso Vilniaus žandarmerijos įstaigos biudžeto. Visos kitos išlaidos ėjo išoriniam sekimui ir organizacijai šnipinėjimo. Vien tiktai papildomam filerų ir žandarų atlyginmui buvo išleidžiama daugiau, negu visai vidaus priežiūrai. Šis reiškinys pastebimas ne vien Vilniaus, bet ir kitų gubernijų žandarmerijų veikime — žandarmerija bendrai dar nebuvo, matyti, supratusi, kokį galingą ginklą kovai su revoliucija jai sudaro vidaus agentūra, ne vien revoliucinių sąjūdžių likvidacijai, bet ir provokacijai, nuo kurios nei Rusijos, nei užsieninė policija ir žandarmerija paprastai neatsisakydavo.

2. Žandarmerijos veikimo revizijos

Nuo 1905 m. visas žandarmerijos kovos su darbininkų sąjūdžiu svoris buvo nukeltas į vidaus agentūrą. Tam reikalui Stolypinas 1906 XII 14 išleido "Položenie o rajonnych ochrannych otdelenijach" ir "Položenie o gubernskich ochrannych otdelenijach". Šios taisyklės ir nustatė vidujinės agentūros tvarkymo pagrindus. Kad ši agentūra veiktų atitinkant šios "Položenije" nustatytus pagrindus, laikas nuo laiko buvo daromos vietinių "ochrannye otdelenija" revizijos tam reikalui iš centro atsiunčiamų revizorių. 1912 m. tuo žvilgsniu buvo išreviduoti Vilniaus žandarmerijos rajono Gardinas, Lietuvos Brasta ir Baltstogė, o 1913 m. Homelis, Pinskas ir Mohilevas. Išlikusios tų revizijų apyskaitos duoda aiškų žandarų veikimo technikos vaizdą.

1911 m. Gardine turėta tris slaptuosius agentus ("sotrudniki" — bendradarbiai). 1912 m. iš jų liko tiktai du: 1) veikęs slapyvardžiu "Mohilevskij", kuris teikdavo informacijas apie anarcho - komunistus; jis pats tarnavo kariuomenėje. 2) "Nepad" jau apie 6 metus veikęs tarp žydų "Bundo" organizacijos, nors pats nebuvo įėjęs su ta organizacija į artimus ryšius. Vėliau pats policijos departamentas pripažino jį nepatikimu agentu ir paskelbė jo pavardę — tai buvo Gardino gyventojas Abromas Sperlingas.

Agentų suteikiamos žinios buvo surašomos į atskirus kiekvienai organizacijai dienynus. Iš pranešimų, kurie buvo dienynuose surašomi, buvo sudaroma speciali visų įtariamųjų kartoteka. Be šių dienynų, kiekvienai organizacijai buvo surašomi ir atskiri išorinio sekimo dienynai. Greta buvo vedamas ir bendras abecelinis visų nepatikimųjų asmenų sąrašas ir atskiri pajieškomų asmenų katalogai. Taip pat ir atskiras kortelinis katalogas tų namų, kuriuose gyveno įtariamieji asmenys — kiekvienam tokiam namui buvo surašomos trijų spalvų kortelės. Kad būtų galima žandarmerijai orientuotis nelegalių partijų veikime, kiekvienai partijai buvo sudaroma atskira byla, kurioje buvo laikomi ir tų partijų nelegalių atsišaukimų pavyzdžiai. Be to, kiekvienai organizacijai buvo sudaroma ir atskira "komitetinė" byla. Atskirai buvo sudaromi politinių nusikaltėlių fotografijų albumai ir buvo pradedamas organizuoti nelegalių spaudinių knygynėlis (sudaromas, žinoma, iš spaudinių, atimamų per kratas). Revizija konstatavo tą organizacinį trūkumą, kad pasimatymams su agentais neturėta atskiro konspiracinio buto, nors patys pasimatymai vis dėlto buvo konspiraciniai atliekami, kad ir į juos žandarai ir ateidavo uniformuoti. Todėl revizoriai patarė prašyti asignavimo civiliniams rūbams žandarams įsigyti. Atskirą bylą sudarydavo gaunamos iš policijos departamento agentūrinės žinios.

Išviršinę priežiūrą atlikdavo šeši fileriai, kurių keturi buvo civiliškai persirengę žandarų puskarininkiai, o du buvo civiliniai agentai.

Revizija rado, kad Gardino ochrana bendrai veikė tvarkingai, tik jai vis dėlto buvo patarta greičiau "likviduoti" "Bundo" veikimą, t. y. pravesti masines kratas ir suėmimus. Ir tam darbui palengvinti patarta įsigyti bundiečių tarpe gerai informuotą agentą. Net ir be sąryšio su likvidacija vis dėlto patarta užmegzti ryšius su kokiu partijos darbininku ir pamėginti jį įtraukti ochranos bendradarbiu.

Reviduojant Lietuvos Brastos ochraną, paaiškėjo, kad ji turi tik vieną bendradarbį — prie "Bundo", būtent "Kosoj", bet ir šis už "šantažą" (šantažu žandarmerija vadina suteikimą sąmoningai klaidingų žinių) nuo 1912 m. gegužės mėnesio buvo atleistas. Vėliau pats policijos departamentas slaptu aplinkraščiu, išsiuntinėtu visoms ochranoms, paskelbė, kad šis "Kosoj" buvo Dimitrij Kondratiuk. Be jo, buvo dar du vadinamieji "pagelbiniai bendradarbiai", kurių vienas — "Krepostnoj" nušviesdavo kaimo sąjūdį. Revizijos akte buvo pa-

žymėta, kad šis "Krepostnoj" tai Brastos gyventojas, kurio verslas jį versdavęs nuolatos po kaimus keliauti ir kuris turėjęs kaimiečių pasitikėjimą. Kitas — "Lagernyj" — nušviesdavęs kariuomenės sąjūdį. Revizija patarė ochranai sudaryti nelegalių leidinių knygynėlį ir atskirą atsišaukimų bylą. Kadangi neturėta nuolatinių agentų, tai ir anksčiau samdomas konspiracinis butas buvo likviduotas. Filierius turėta tik du — abudu civiliškai persirengę žandarų puskarininkiai. Revizija patarė — kadangi neturima agentų, padaryti kokią platesnę likvidaciją ir tuomet pamėginti tarp suimtų surasti sau tinkamą bendradarbį.

Balstogėje 1910-1911 m. turėta net 10 "bendradarbių", bet 1912 m. revizijos metu iš jų teliko keturi: 1) vienas "Priezžij", dirbęs prie socialistų revoliucionierių partijos, bet jis nuo 1911 kovo 1 d. už šantažą buvo atleistas. Tai buvo Smuelis Vainer. 2) Prie tos pačios partijos dirbo "Maks", kuris irgi buvo atleistas nuo 1912 m. birželio 1 d. Tai buvo Hiršas Kurjanskij. 3) Prie tų pačių socialistų revoliucionierių dirbęs "Olenij", kaip netinkamas buvo atleistas nuo 1911 m. rugsėjo 1 d. 4) Prie "Bundo" dirbęs "Serjoznyj" buvo už šantažą atleistas nuo 1911 m. vasario 1 d. Tai Abromas Zabludovskij. 5) Taip pat prie "Bundo" nuo 1912 VI 1 dirbo "Fabričnyj", anksčiau dirbęs tik pripuolamu bendradarbiu. Tai buvęs Balstogės jungtinio mechaniškųjų audėjų komiteto narys, ypatingai ochranos vertinamas. 6) Prie SDKPL jau tris metus dirbo "Subbotnij" — buvęs tos organizacijos narys — darbininkas. 7) Dirbęs prie tos pačios partijos "Martovskij' nuo 1911 X 1 pats pasitraukė. 8) Dirbęs prie anarchistų komunistų "Malyj" — tai perėjęs policijos departamento žinion Chaimas Raiber. 9) Prie anarchistų komunistų ir prie socialistų revoliucionierių dirbęs "Rusyj"; tai pusinteligentis darbininkas, vienas žymiausiųjų vietinių nelegaliųjų partijų veikėjų, turėjęs plačius ryšius ir didelį pasitikėjimą ne tik Balstogėje, bet ir užsienyje, Fedor Dorožko.

Be jų, buvo dar keli pagelbiniai agentai: 1) "Ručnoj" prie "Bundo", bet turėjęs ryšius ir su darbininkais audėjais; 2) "Zdorovyj" irgi prie "Bundo", anksčiau organizacijoje dirbęs inteligentas, bet revizijos metu jau nedirbęs, tik turėjęs šiokius tokius ryšius ir darbininkų pasitikėjimą; 3) Artimas banditams - plėšikams ir jų veikimą nušviečiąs "Sojuznik".

Bendrai revizija rado, kad Balstogėje priežiūra buvo geriausiai organizuota. Patarē tiktai įtaisyti knygyną. Be to, at-

---

** Socjaldemokracja Krolestwa Polskiego i Litwy. **M. B-ka.**

kreipė dėmesį į tai, kad turėta du netinkamus konspiracinius butus. Filerių iš viso buvo 11.

1913 I 30 revizuojant Homelio ochraną, ten rasta penkis bendradarbius: 1) prie sionistų socialistų "N. 118", kuris buvo sulaužęs koją ir dėl to kurį laiką negalėjęs dirbti; 2) prie socialistų revoliucionierių "N. 120" — tai Leonidas Vencesevič, kuris su ochrana bendradarbiaująs nuo 1908 m., bet yra menkai apsipažinęs su partijos reikalais ir todėl revizija patarė jį prastumti arčiau prie vietinio centro; 3) prie RSDRP* "N. 127", kuris per ištisus 1912 metus nepateikęs informacijų nuo 1912 m. gruodžio mėnesio atsisakė nuo darbo; 4) prie "Bundo" "N. 129", kuriam tačiau sąryšy su jo profesijos darbu tenka ištisiems mėnesiams iš Homelio išvykti; 5) prie "Bundo" "N. 130", kuris pats nėra organizacijos narys, bet turi su ja ryšius per savo brolį, kuris už politinį nusikaltimą buvęs nuteistas katorgon; 6) nuo 1912 m. gruodžio mėn. Žlobine apsiėmė teikti žinias apie RSDRP "Gromov'.

Raštinės darbą ir statistiką rado tvarkoje. Konspiracinis butas buvo įtaisytas pas žandarams gerai žinomą ir jiems patikimą gimnazijos sargą. Filerių iš viso 6, kurių trys civiliniai asmenys, o trys civiliškai persirengę žandarų puskarininkiai.

1912 m. buvo padaryta nedidelė "Bundo" organizacijos likvidacija, kuri tačiau pasėkų nedavė.

Pinske 1912 m. neturėta slaptų agentų, bet tik tris pagelbinius agentus: 1) prie "Bundo" "Prikasčik", kuris savo tarnybą pradėjo nuo 1912 m. spalių mėnesio. Jis nebuvo organizacijos narys, bet gaudavo žinias per savo brolį, kuris 1905-1906 m. buvęs žymusis partijos veikėjas. Patarta jį įvesti organizacijon; 2) prie Poalej Cion organizacijos veikė: "Ivan Ruchockij", 1905-1906 m. buvęs tos organizacijos narys, žandarmerijai bendradarbiaująs nuo 1912 m. liepos mėnesio. Patarta jį įvesti organizacijon; 3) prie gelžkeliečių sąjungos "Epstein", kuris anksčiau dirbo prie "Bundo", bet susikompromitavęs, iš jo pasitraukė, nuo 1912 m. spalių mėnesio pradėjęs dirbti šioje sąjungoje. Jo profesija jam leidžia palaikyti su gelžkeliečiais artimus ryšius. Be jų, žandarų viršininkas Archangelskij mėgina įvesti į gelžkelių dirbtuves žmogų, linkusį prie bendradarbiavimo. Viską kitą maždaug čia rasta tvarkoje. Yra ir konspiracinis butas, bet dėl tam tikrų priežasčių juo ilgainiui negalima bus naudotis. 1912 m. kovo ir gegužės mėn. buvo padarytos dvi bundiečių organizacijos likvi-

---

** Rossijskaja Socialdemokratičeskaja Rabočaja Partija. M. B.

dacijos ir suimtieji buvo patraukti atsakomybėn. 1912 m. spalių mėn. buvo padaryta nesėkminga Poalei Cion organizacijos likvidacija.

Mohilevo ochrana buvo revizuota 1913 m. vasario 1 d. Rasti bendradarbiai: 1) "Dva" — prie socialistų revoliucionierių; dirba nuo 1911 m. balandžio mėn., bet paimtas ka tarnybon nustojo tiekti informacijas; 2) prie socialistų revoliucionierių "Znakomyj", kuris dirbo nuo 1911 XII ligi 1912 XI, kuomet už teikimą melagingų žinių buvo atleistas; 3) prie RSDRP "Belyj", kuris dirba be algos Klimavičiuose; 4) prie "Bundo" "Peterhofskij", dirbęs nuo 1912 m. gegužės mėnesio ligi lapkričio, kada jis išvyko Amerikon — jis iš viso tik vieną kartą gavo tris rublius; 5) "Rezvyj" linkęs prie šantažo štučnikas; 6) "Slučainyj" be atlyginimo davęs vieną pranešimą. Viskas kita maždaug tvarkoje. Konspiracinio buto neturima ir su bendradarbiais pasimatoma viešbučiuose; 9 fileriai, visi civiliškai persirengę žandarų puskarininkiai. 1911 XII buvo padaryta nesėkminga šėrininkų organizacijos likvidacija.

28. KAIP RUSŲ ŽANDARAI NUŠVIESDAVO LIETUVIŲ SĄJŪDĮ[1]

Caro valdžios administracinis aparatas buvo nustatytas gan tiksliai. Nuo apačios ligi viršaus viskas buvo taip sutvarkyta, jog nė vienas šiaip žmonių veiksmas ar žodis neturėjo likti nepastebėtas ir tinkamai nenukreiptas. Ta globa, likvidavus specialinį III caro kanceliarijos skyrių, ėjo dviem keliais, nors viršuje, vidaus reikalų ministerio asmenyje, buvo sujungta bendros administracijos ir žandarų priežiūra. Pirmoji, tai generolai gubernatoriai (kur jie buvo), gubernatoriai, isprauninkai, pristovai, uriadninkai ir žemsargiai — paskutinieji tik vēliausiuoju laiku, o kiek anksčiau jų vietoje tūkstantininkai, šimtininkai ir dešimtininkai. Kiek nuošaliai nuo jų stovėjo, nors ėjo panašias funkcijas, žemiečių viršininkai ir iš dalies, Lietuvos gubernijose, valdžios skiriami bajorų vadai; laikotarpyje nuo baudžiavų panaikinimo maždaug ligi XIX a. pabaigos ir vadinamieji taikos tarpininkai — mirovye posredniki. Jų visų uždavinys buvo žiūrėti, stabdyti, rašyti pranešimus.

Greta veikė kitas aparatas — žandarų, kuriam vien politinė gyvenimo pusė rūpėjo. Visos žandarmerijos galva buvo vidaus reikalų ministeris — žandarmerijos šefas. Žandarmerija priklausė policijos departamentui, kuris vadovavo žandarmerijos veikimui per rajonų ochranų vedėjus (Lietuva su Gu-

[1] Pirmą kartą spausdinta "Mūsų Senovēje" I tome 2 knygoj (1921) p. 15-20.

dija priklausė Vilniaus rajonui, Suvalkija — Varšuvos) ir per gubernijų žandarmerijos viršininkus. Paskutiniųjų žinioje buvo pavieto žandarų viršininkai (kiekvienas savo žinioje turėjo keletą pavietų - apskričių) ir pasienio žandarų viršininkai (Lietuvoje — Gargžduose, Jurbarke ir Kybartuose). Kiekvienas jų turėjo po keletą ar net ir keliolika žandarų — puskarininkių, kurie nuolatos gyveno didesniuose miesteliuose arba keliaudavo iš vietos į vietą. Be to, kiekvieno žandaro viršininko žinioje buvo po keletą, kaikur ir keliolika, vadinamųjų filerių, oficialiai vadinamų išorio sekimo agentais, dažniausia rekrutuojamų iš buvusiųjų puskarininkių, kurie persirengę civiliniais rūbais iš oro sekdavo įtariamuosius. Jiems Rusijoje buvo prikergiamas vardas "gorochovoje palto", nes iš valdžios jie gaudavo civilinius, dažniausia žirninės spalvos ploščius. Pagaliau, dar jokių etatų nenumatytas didelis skaičius įvairių slaptųjų agentų. Jų augščiausias rangas buvo vadinamieji slaptieji "bendradarbiai", kurie slaptai įeidavo į įvairių slaptų ir neslaptų organizacijų sudėtį tam, kad informuotų ochranas apie šių organizacijų veikimą, ir už tai gaudavo nuolatinį atlyginimą, kuris priklausė nuo jų įtakos ir rolės tose organizacijose. Gyvenime jie paprastai buvo vadinami provokatoriais, nors žandarmerijos terminija "provokatorium" buvo vadinamas tiktai tas, kas tarnaudamas žandarmerijai buvo pinigus išeikvojęs, arba suteikęs melagingas žinias, arba tarnavęs ir vienai ir kitai pusei. Visų tų slaptųjų bendradarbių pavardės net ir slaptuose žandarmerijos susirašinėjimuose visados būdavo užšifruojamos šifru ar slepiamos tam tikru slapyvardžiu (pavyzdžiui, slaptasis žandarmerijos agentas Suvalkijoje Pranas Leveckis pradžioje vadinamas "Franz", paskiau buvo pavadintas "Svetlyj"). Greta šių "bendradarbių" augščiausios klasės stovėjo vadinamieji štučnikai arba korespondentai, kurie negaudavo nuolatinės algos, bet buvo apmokami už kiekvieną pranešimą atskirai, pagaliau šiaip visa armija įvairių pranešėjų, skundikų ir pan. Lygiagreta su bendra žandarmerija veikė ir geležinkelių žandarmerija, panašiai suorganizuota, bet nepriklausanti nuo ochranų, nei gubernijų žandarų viršininkų. Be to, savo noru tas pačias funkcijas ėjo dar didelė dalis rusų pradinių mokyklų mokytojų ir rusų popų bei kitokių savanorių skundikų-donoščikų.

Visas tas painusis aparatas rinko žinias apie visus Lietuvos ir Rusijos gyvenimo įvykius. Įvairūs viršininkai tas žinias rūpestingai rinko ir tvarkė. Be tiesioginių nemalonių pasėkų įtariamiems, tos žinios duodavo galimumą gubernatoriams, generolams gubernatoriams, žandarų viršininkams, vidaus reika-

lų ir ...ngumo ministeriams rašyti carui kasmetinius ar ir už ilgesnį laiko tarpą pranešimus apie valstybės vidaus būtį. Juose galima rasti gausiai medžiagos ir Lietuvos ekonominiam, kultūriniam ir politiniam gyvenimui nušviesti. Nevisada tie pranešimai buvo tikri. Apie 1900 m. vieninteliu provokatorium Vilniuje, informavusiu apie lietuvius, buvo K. Petrusevičius, kuris 1907-1908 m. redagavo vienintelį rusų valdžios leistą lietuvišką laikraštį "Teisybę", tai į tuos žandariškus pranešimus patekdavo ypač daug melagingų ir pramanytų žinių. Pvz. visą eilę metų kunigas Juozas Ambrozevičius (Ambraziejus) kartu su daktaru Andrium Domaševičium buvo rodomas Lietuvių Socialdemokratų Partijos Centro Komiteto nariu. Tačiau buvo skelbiama ir teisingų žinių.

Čia pateikiamos kiek sutrumpinta forma dvi ištraukos iš teisingumo ministerio pranešimo carui už 1897 m. ir laiko tarpą 1894-1897 m. ir antra — už 1898-1899 m. ir laiko tarpą 1897-1900 m. Tuodu pranešimai savo laiku buvo išspausdinti dar 1907 m. knygoje "1894-1905 Revoliucionnoe dviženie v Rossii v dokladach ministra Muravjova", bet ji mūsų platesnei visuomenei nebuvo žinoma, tai ir tų pranešimų turinys turi ir mums tam tikros reikšmės.

Iš pirmojo pranešimo: "Valdžios pastangos sumažinti lenkų įtaką tikriesiems Lietuvos gyventojams, taipogi ir įvedimas privalomo mokymo lietuvių kalbos Suvalkų ir Mariampolės gimnazijose, Veiverių mokytojų seminarijoje ir visose Suvalkų pradžios mokyklose, smarkiai pastūmėjo prie mokslo lietuvių jaunuomenę ir sužadino jos tautinį susipratimą. Atsirado karšti patriotai, idėjos "Lietuva lietuviams" šalininkai, kurie pradėjo karštai skleisti savo pažiūras tarp savo vientaučių... 1886 metais Maskvos universiteto auklėtinių tarpe susikūrė "litvomanų" kuopelė, kurios nariai uoliai ėmėsi tautinės propagandos ir užmezgė glaudžius ryšius ne vien su savo tautos studentais kitų augštųjų mokyklų, bet ir su žymiais lietuvių agitatoriais Lietuvoje ir užsienyje. Šiems žmonėms padedant, nuo 1889 m. Tilžėje pradėjo eiti mėnesinis lietuvių laikraštis "Varpas", paskirtas skaitytojams inteligentams, ir laikraštis "Ūkininkas" (šis pradėjo eiti tik 1890 m. V. B.), skiriamas išimtinai valstiečiams. Tų leidinių redaktoriai pilnai priklausė gyvenančių Rusijoje ir užsienyje tautinio revoliucinio sąjūdžio vadovų, kurie, asmeniškai prisidėdami prie rašymo ir sustatymo straipsnių, nustatydavo atitinkamą jų kryptį ir parūpindavo spausdinimui reikalingas lėšas.

Katalikų dvasininkija, pastebėjusi susidomėjimą pasaulietiniais nelegaliniais raštais ir žemesniame lietuvių sluogsnyje,

suprato, jog palaikyti ir sustiprinti savo įtakai vienų knygų tikybinio turinio yra permaža. Todėl "Ūkininkui" pasirodžius, kunigai čia pat Tilžėje pradėjo leisti specialų, ultraklerikalinį laikraštį "Apžvalgą" ("Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga" ējusi 1890-1896 m. V. B.), vėliau gi mėnesinį "Tėvynės Sargą", pavertę juos įrankiu propagandos kraštutinės tikybinės netolerancijos ir fanatinės rusų valstybės ir pravoslavų tikybos neapykantos.

Tos pačios neleistinos agitacijos tikslams pasiekti minėtų laikraščių redakcijos spausdino lietuvių kalba įvairiais vardais kalendorius ir atskiras brošiūras, kurių labiausia buvo prasiplatinusios: Keletas žodžių apie Kražių atsitikimą (1895 m.), Keletas žodžių apie nežmoniškus maskolių darbus Kražiuose (Našlio, 1895 m.), Dainų Skrynelė (A. Jakšto, 1894 m.), Dovanėlė ant didesnės garbės mūsų visiems iszgamoms, Lietuvių budeliams ir kraugeriams nelitvomanams (Lietuvos Sunus - J. Žebris - 1894 m.), Genių Dėdė (1896 m.) ir Ant nakvynės (Baltušio - Sketerio - 1891 ir 1894 m.).

Minėti laikraščiai, kalendoriai ir brošiūros, kurių tikslas daugiausia yra ištisai peikti esamąją Imperijoje valstybinę santvarką, išspausdino eilę straipsnių, kuriuose lietuvių patriotai nusiskundžia dėl tariamųjų jų vientaučių ir katalikų tikybos persekiojimo Vasaros Vakarų Krašte, neleistinais žodžiais peikia rusų valdžios darbus ir šaukia vienminčius "pabusti", jungtis ir su ginklu (!) rankose ginti savo laisvę ir tikybą.

"Karas, koks jis bebūtų" — rašoma 1894 m. N. 3 "Varpo" — "mums lietuviams būtų išganymu. Karui pasibaigus grius despotizmas ... Ateis nauji laikai — kiekviena tauta savo etnografinėse ribose bus laisva ir galės naudotis lygiomis teisėmis tarptautiniame kongrese, kuris atsiras, karui pasibaigus. Todėl ir Lietuva, kartu su kitais pavergtais kraštais, atgaus laisvę. Tad nenustokime vilties, žadinkime tautos dvasią ... (šią ištrauką išvertėm iš rusų originalo, nepatikrinę, kaip iš tikrųjų buvo "Varpe" rašyta. V. B.).

Panaši viltis dėl karo pareikšta ir to paties laikraščio N. 6-me: "Vis tiek lietuviai tiki, kad vokiečiai savo politikos tikslų siekdami išlaisvins Lietuvą, lygiai taip, kaip maskoliai bulgarus... Tegul tiktai prasideda karas — visi pulsime tą barzdočių". Visi vietos rusų valdininkai, kaip tvirtina lietuvių spauda, esą "kyšininkai", "paleistuviai", "žmonės, kurie stengiasi lietuvius priversti patenkinti jų bedievišką troškimą — atversti nuo katalikų tikybos ir priimti jų tikybą, kas iš-

šauktų lietuvių fizinę ir dvasinę pražūtį"; rusų politika tai yra "pragaro ir velnio monai"; valdžios šūkis — "sugriauti — uždrausti — nubausti ..." Kiršindama katalikų liaudį prieš valdžią, nelegalinė spauda tuo pačiu laiku stengiasi iššaukti žmonėse neapykantą net prieš rusų poselencus, kuriuos vadina "vagimis", "žmogžudžiais", kurių reikią vengti kaip "pasiutusių šunų" ir kiekviename žingsnyje jų gyvenimą Lietuvoje daryti jiems neapkenčiamu. Šiuo žvilgsniu ypatingai yra fanatiškai nusistatę klerikalinės partijos laikraščiai, kurie, rašyti paprasta ir žmonėms gerai suprantama kalba, yra labiausia prasiplatinę Šiaurės Vakarų Krašte.

Nepriimdama ir visaip niekindama rusų pradžios mokyklą, lenkiškai katalikiškoji dvasininkija užuot auklėjusi mokinius krikščioniškoje broliškoje meilėje stengiasi juos išauklėti kraštutinės tikybinės netolerancijos dvasioje, drausdama jiems dalyvauti pamaldose už Imperatorių ir net pamaldų laike žiūrėti į šventąjį Atpirkėjo veidą. Tie patys katalikybės gynėjai rūpinasi platinimu lenkiškai lietuviškos kalbos ir rašto, šiuo atveju vartodami vien knygas, spausdintas lotynų raidėmis.

Aklas katalikų liaudies pasitikėjimas savo dvasininkija sudarė palankias sąlygas stiprinti kunigų įtaką, o beveik visiškas lietuvių tautos raštingumas žymiai palengvino platinimą nelegalinių užsienio leidinių, kurie dėl tos priežasties buvo dideliame kiekyje įvežami Imperijon. (Šiuo laikotarpiu buvo šie žymiausieji lietuviškųjų draustinų raštų slapto gabenimo atvejai: 1894 m. vasario mėn. iš Kazio Udros, Antano Bružo ir Jurgio Bieliako buvo atimta 3800 brošiūrų ir 200 laikraščių numerių; 1895 m. pas Antaną Bieliaką rasta 1700 egzempliorių priešvaldiškų leidinių; 1896 m. iš Švedo, Kaspučio ir kitų buvo atimta 2000 egzempliorių, jų skaičiuje 800 kalendorių).

Tokios propagandos pasėkoje paskutiniais laikais lietuvių liaudyje ypatingai sustiprėjo palinkimas tautiškai atsiskirti ir lavintis priešvalstybinėje kryptyje. Tarp valstiečių pradėta kurti ratelius ir draugijas, kurios užsibrėžė sau tikslą platinti kaimynų tarpe užsieninius nelegalinius spaudinius, pradėta steigti slaptus knygų sandėlius, bibliotekas ir iždus, kurių lėšos buvo skiriamos tos pačios draustinės agitacijos tikslams. Kiekvieno naujo sambūrio susidarymą užsieninė spauda iškilmingai sveikino, atskiruose straipsniuose aprašinėdama jų veiklą, tik nenurodydama tikros jo būveinės. Pvz. išspausdintoje 1894 m. N. 4 "Ūkininko" korespondencijoje kažinkoks Šapanas praneša: "Šių metų kovo mėnesio pabaigoje įsisteigė draugija "Sietynas"; draugijos tikslas palaikyti lietuviškumą; šiam

tikslui pasiekti draugija: a) pirks įvairius lietuviškus laikraščius ir steigs lietuviškus knygynėlius, kurių padedami draugijos nariai, skaitydami knygas, lavins savo lietuviškumą; b) ragins savo narius platinti gaunamas iš draugijos pardavimui knygas; c) savo lėšomis palaikys naudingus lietuviams sumanymus tiek Maskolijoje, tiek Prūsų Lietuvoje, tiek ir svetur; d) vykdys naudingus ar visai lietuvių tautai, ar bent artimiausios aplinkos lietuviams sumanymus..."

Be paminėto ratelio, tų pačių šaltinių žiniomis, dabartiniu laiku Suvalkų ir Kauno gubernijose valstiečių tarpe veikia dar šios slaptosios draugijos: "Atgaja", "Teisybė", "Prievarta", "Aušrinė", "Atžala" ir "Lizdas" ("Varpas 1895 m. N. 2).

Kiekvienas tų ratelių turi savo įstatus, bet apskritai jų organizacija ir tikslai yra tokie pat, kaip "Sietyno".

Ši kenksminga lenkų lietuvių spaudos įtaka Šiaurės Vakarų Krašto gyventojams jau buvo atkreipusi Augščiausiąjį dėmesį ir Jūsų Imperatoriškoji Didybė buvote įsakęs man pranešti užsienio reikalų ministeriui žinias, išaiškintas tardymų metu apie priešvalstybinius nusikalstamuosius darbus, apie einančią Imperijon iš užsienio revoliucinę propagandą, tam, kad diplomatiniu keliu būtų susižinota su Vokietijos vyriausybe tikslu surasti priemones sustabdymui spausdinimo Prūsuose Rusijai griežtai priešiškų spaudinių lietuvių kalba.

Vykdydamas tą Monarcho įsakymą, 1897 m. birželio 16 d. buvau tas žinias pranešęs hofmeisteriui grafui Muravjovui, kuris man pranešė, kad Jo Didenybė Vokietijos Imperatorius, susirūpinęs priemonėmis sustabdyti minėtą propagandą, asmeniškai davė atitinkamus nurodymus savo vidaus reikalų ministeriui".

Tiek yra šitame pranešime apie lietuvių sąjūdį. Pabaigoje paminėtas susirašinėjimas su Vokietijos vyriausybe iššaukė paskyrimą vokiečių leitenanto Vieneno padėti rusų žandarams, apie ką jau buvo rašyta "Mūsų Senovėje" N. 1-me, tik ten dėl korektūros klaidos Vienenas pavadintas Vinkleriu.

Kitas teisingumo ministerio pranešimas apima laikotarpį 1898-1900 m. ir vėlesnį, ligi 1905 m. Ir šiame pranešime daug dėmesio kreipiama į lietuvių sąjūdį, nors čia daugiausia yra kartojamos jau seno pranešimo žinios.

"Tautiškai separatinis gyvenančių Imperijoje lietuvių sąjūdis ... Jis vykdomas daugiausia platinant Šiaurės Vakarų Krašte revoliucinius spaudinius, daugiausia Tilžėje spausdinamus laikraščius "Ūkininkas", "Apžvalga" (tikrumoje "Apžval-

ga" jau sustojo ėjusi 1896 m. V. B.), "Tėvynės Sargas", "Varpas" ir Šiaurės Amerikoje spausdinamus periodinius leidinius "Lietuva" ir "Vienybė Lietuvninkų" (visai nepaminėtas "Darbininkų Balsas" — matyti, pritrūko informacijos. V. B.). Be to, minėtų laikraščių redakcijos kas metai leidžia daugybę lietuviškųjų kalendorių, įvairiomis tendencinėmis antraštėmis... ir atskirus rinkinius, iš kurių daugiausia žinomi "Obrusiteliai" (Dėdės Atanazo - K. Pakalniškio, ir kitos, jau anksčiau minėtos. V. B.). Toliau kalbama apie tas pačias slaptas organizacijas. Atskirai rašoma apie draugiją "Lietuvos Tarnai": "Iš minėtų organizacijų ypatingai įsidėmėtina 1899 m. susektos draugijos "Lietuvos Tarnai" veikla. Ši draugija, kaip matyti iš įstatų, buvo užsibrėžusi tikslą "atgaivinti žūstančią Lietuvą" ir stengėsi sujungti pradžios mokyklų mokytojus, Veiverių mokytojų seminarijos ir Marijampolės gimnazijos mokinius ir valstiečius. Sambūrio dalyviai, susitarę su knygų krautuvės Tilžėje savininku Noveskiu (tai buvo iš Lietuvos pabėgęs Petras Mikolainis, kurį vėliau vokiečiai privertė ir iš Prūsų pasišalinti į JAV. V. B.) parsisiųsdino iš jo minėtus draustinius lietuviškus leidinius ir juos platino tarp valstiečių ir besimokančios jaunuomenės. Tardymas šioje byloje dar nėra galutinai baigtas.

Tautiškai - separatistinius polinkius turi ir kaikurie socialistiniai rateliai, atsiradę Šiaurės Vakarų Krašte. Pvz. "Lietuvių Socialdemokratų Partijos" byloje paaiškėjo, kad minėtos organizacijos nariai 1896 m. gegužės 1 d. priėmė Vilniuje sambūrio vedėjo daktaro Jono (?Andriaus - V. B.) Domaševičiaus sudarytą programą (kvota dėl Domaševičiaus ir kitų buvo pabaigta Augščiausiuoju įsakymu iš 10 gegužės mėn. 1900 m.), kuri galutiniu partijos tikslu numato "sukurti nepriklausomą Lietuvos valstybę socialistiniais pagrindais, federaciniais ryšiais surištą su Lenkija ir Gudija".

Tiek yra tuose pranešimuose apie lietuvių sąjūdį. Bendrai reikia konstatuoti, kad šiuose teisingumo ministerio pranešimuose buvo daug mažiau klaidų ir iškreiptų faktų, negu paprastose žandarų informacijose.

29. SLAPTOSIOS L.S.D.P. SPAUSTUVĖLĖS[1]

I

Lietuvių spaudos uždraudimo laikais (1865 - 1904) daugelyje Lietuvos vietų, kartais ir už Lietuvos ribų, mėginta šį bei tą ir nelegaliai lietuvių kalba išleisti. Dažniausia tam reikalui naudotasi hektografu (vėliau ir mimiografu), kuriuo kartais buvo atmušamas vienas kitas atsišaukimas arba ir laikraštėlis. Kartais net tiesiog ranka juos didesniame egzempliorių skaičiuje nurašydavo. Tokių laikraštėlių, leidžiamų studentų (Petrapilio "Kalvis Melagis' ir "Žiburys', Maskvos 1880-1881 m. "Aušra"), gimnazistų (Marijampolės 1884 m. "Priešaušris", 1885 m. "Išsiepdantis"), Seinų ir Kauno dvasinės seminarijos klierikų, o ypač kaimo jaunimo (seniausias 1885 m. Gruzdžių valsčiuje leistas "Dajniu neszejis", vėliau "Palemonas", "Triusas Mužikėlio", "Žinių Žinelės", "Rupužė" ir kt.) anais laikais pasirodė nemaža (man pačiam teko jų matyti bent keletą dešimčių), bet kaip tik dėl to, kad hektografu atmušant teko jų spausdinti labai mažą egzempliorių skaičių, jų įtaka apsiribodavo dažniausia tik artimiausia apylinke ir jų amžius paprastai buvo labai trumpas.

---

1 Pirmą kartą išspausdinta "Darbe" (Bostone) 1950 Nr. 1 p. 4-9 ir Nr. 2 p. 6-10.

Lietuvos Socialdemokratų Partijai įsikūrus, vienas pirmųjų jos kūrėjų rūpesnis buvo paskleidimas savosios, socialistinės spaudos, tiek periodinės, tiek neperiodinės. Nelengva buvo ir su tais pačiais rašėjais, nes pirmieji elesdiečiai inteligentai silpnokai mokėjo arba ir visai nekalbėjo lietuviškai, patys darbą pradėję tarp gerokai sulenkėjusių Vilniaus darbininkų. Neturėdami dar tiesioginių saitų su Mažąja Lietuva, kur jau iš seno buvo spausdinamos draudžiamosios lietuviškos knygos ir laikraščiai, pat pradžioje jie kreipėsi į Šveicariją, kur jau 1896 m. buvo išspausdintas pirmasis L. S. D. P. laikraštis "Lietuvos Darbininkas", o jo lenkiškasis leidimas "Robotnik Litewski" buvo išleistas net Paryžiuje. Tačiau atrodė ir pigiau ir kitais žvilgsniais ir patogiau turėti savo spaustuvę. Tuo reikalu LSDP vienas steigėjų, dr. A. Domaševičius, net buvo nuvykęs į Londoną ir ten buvo įtaisęs nedidelę spaustuvėlę, kurią vesti pavedė vienam londoniškiam lietuviui Ponui.* Tačiau Domaševičiui išvažiavus, šis spaustuvėlę išardė, tam reikalui jam pavestus pinigus išeikvojo, o greitai po to pats stojo slaptuoju rusų žandarmerijos agentu užsienyje, kuriuo jis išbuvo net ligi 1917 m.

Kadangi neįmanoma buvo nuolatos siuntinėti žmones su rankraščiais į tolimuosius Vakarus, tai per kitus varpininkus (dr. K. Grinių, dr. J. Bagdoną) ir lenkų socialistinės partijos narius, gyvenančius Lietuvos - Prūsijos pasienyje (Aleksandrą Sulkevičių), buvo užmegsti ryšiai su Mažosios Lietuvos spaustuvėmis, kur ilgainiui buvo spausdinama daugumas ne tik socialdemokratų laikraščių, bet ir atsišaukimų, pačioje Lietuvoje hektografu atmušant daugiausia skubotus atsišaukimus, kartais net ir lenkų kalba Vilniaus ir Kauno sulenkėjusiems darbininkams leidžiamus laikraštėlius, kaip 1897 m. "Kowieński Robotnik", kurio tepasirodė vienas numeris, ar "Echo Życia Robotniczego na Litwie", kurio 1897-1898 m. buvo Vilniuje išleista net devyni numeriai ir kuris vėliau virto ir spausdintu jau Prūsuose lenkišku to paties vardo laikraščiu ir lietuvišku "Aidu Lietuvos Darbininkų Gyvenimo".

Tuo tarpu ir pačioje Lietuvoje buvo atsiradusi pirmoji, nors ir privati, nelegalioji lietuviška spaustuvėlė. Ją buvo įtaisęs garsusis knygnešis "knygų karalius" Jurgis Bielinis, kuris 1896 metais rudenį iš Martyno Jankaus, iš Bitėnų Klaipėdos krašte, atgabeno mažą rankinę spausdinamąją mašinėlę ir raides, paskiau raitas nujojo į Rygą, iš ten atsigabeno popieriaus ir drauge su Stepu Povylioniu iš Grybkelių kaimo,

---

* Pilėnui. M. B-ka.

Saločių valsčiaus, įtaisė spaustuvėlę miške prie Joniškėlio, pas miško sargą Bajoriną. Čia Bielinis išspausdino savo vieno parašytą laikraštėlį "Baltąjį Erelį" (tiktai tą vieną numerį; kiti du buvo išspausdinti 1911 ir 1912 m. Bitėnuose pas Jankų). Šis vardas neturėjo nieko bendro su lenkų ereliu, nes Bielinis, į viską turėdamas savo pažiūras, laikė, kad ir šį ženklą lenkai, esą, iš lietuvių pasisavinę. Šio laikraštėlio jis išspausdino ir išplatino 300 egzempliorių, bet vėliau dėl ligos ir dėl kitų priežasčių pats jį sustabdė. Tik sužinojęs, kad ir LSDP galvoja apie savo spaustuvės įkūrimą, jis ją elesdiečiams ir užleido, nugabenęs į Vilnių.

Šiai spaustuvei netikėtai atsiradus, sumanyta antrąjį "Aido Darbininkų Gyvenimo" numerį spausdinti ne Mažojoje Lietuvoje, bet čia pat Vilniuje. Buvo visam numeriui paruošta ir medžiaga, tik staiga laike tuo laiku siaučiančių Vilniuje kratų spaustuvė buvo sučiupta ir visa "Aidui" paruošta medžiaga dingo. Dėl to ir sekantis "Aidų" numeris, jau išspausdintas Prūsuose, žymiai susivėlino ir buvo išleistas dvigubas. Bet po to jau ligi 1905 m. visas LSDP leidimo darbas buvo perkeltas į Mažąją Lietuvą ir nebuvo daugiau daroma bandymų įkurti nelegalią spaustuvę, tik laikas nuo laiko čia pat atmušant hektografu kaikuriuos atsišaukimus.

II

Jau spaudą leidus, įsisiūbavęs Lietuvoje 1904-1906 metais revoliucinis sąjūdis vėl iš naujo iškėlė savosios slaptos spaustuvės reikalą. Nors masiškai tuo laiku visoje Lietuvoje platinami atsišaukimai, kurių kiti buvo atmušami dešimtimis tūkstančių egzempliorių, buvo daugiausia toliaus spausdinami Mažojoje Lietuvoje, kur juos spausdino "Darbininkų Balso" redaktorius Augustinas Janulaitis, ir gan lengvai per sieną pernešami, tačiau iš vienos pusės tai vis buvo surišta su didele rizika ir nevienas gabentojų su tais spaudiniais buvo įkliuvęs, o iš kitos pusės nuolatos iškylą konfliktai ir susidūrimai tai su rusų valdžios pareigūnais, tai atskiruose fabrikuose dažnai reikalavo skubios reakcijos atsišaukimo formoje, tuo tarpu rankraščių siuntinėjimas į Mažąją Lietuvą, jų tenai spausdinimas ir pernešimas per sieną atimdavo daug laiko ir dėlto ir patys atsišaukimai dažnai nustodavo savo aktualumo. Taigi pasiryžta įkurti nuosava spaustuvė Vilniuje.

Reikalingą primityvią medžiagą įsigijus čia pat Vilniuje, spaustuvei butą suteikė Jonas Jaks-Tiris, Vilniaus banko tar-

nautojas - elesdietis, kuris Vilniaus priemiestyje Šnipiškyje turėjo vadinamąjį "banko namą", išmokėtinai paties banko savo tarnautojams pastatytą. Pačią "spaustuvę" sudarė dėžutė — kasa su raidėmis, stora stiklinė lenta, ant kurios buvo dedamas rinkinys, geležiniai rėmai rinkiniui suveržti ir du rankiniai voliukai — vienas dažams virš rinkinio užtepti, kitas popieriui virš rinkinio užspausti. Pirmasis volelis net buvo pačių "spaustuvininkų" gaminamas, išliejant jį žibalinės lempos stikliniame kaminėlyje. Prie to dar vinkelis rinkėjui ir dar kaikurios smulkmenos. Tuo būdu apsieita net be spausdinamosios mašinos, rinkinį atmušant net labiau primityviu būdu, negu kitose spaustuvėse buvo atmušamos korektūros, prisilaikant beveik tos pačios technikos, kurią prieš 450 metų vartojo spaudos judomosiomis raidėmis išradėjas Gutenbergas. Bet svarbiausią ir labiausiai branginamą spaustuvės dalį sudarė jos dekoracijos, kurios turėjo spaustuvę užmaskuoti tiek nuo policijos ir žandarų, tiek nuo kaimynų ir praeivių ir sudaryti įspūdį, kad čia gyvena patys ramiausieji piliečiai, — tai buvo baltos, ažurinės užuolaidos langams, kurios ne tik pagražindavo butą, bet ir uždengdavo jo vidų nuo praeivių akių, taip pat vazonai su gėlėmis ir panašūs rekvizitai.

Ši spaustuvėlė (galbūt, kad dar ne iš karto Jaks-Tiro bute) pradėjusi veikti, greičiausia, tiktai 1905 m. birželio mėnesį, nes dar tų pačių metų gegužės mėn. išleistas Vilniaus LSDP komiteto atsišaukimas į streikuojančius odininkus buvo išspausdintas mimiografu, o birželio mėnesio Centro Komiteto atsišaukimas "Lietuvos Inteligentijai" jau turi pažymėjimą, kad yra išleistas nelegalioje spaustuvėje. Nors, kita vertus, neturint rankose pačių atsišaukimų, dažnai negalima būti tikram, ar spausdinta Prūsuose ar Lietuvoje, nes neretai ir užsienyje 1905-1906 metais spausdinti atsišaukimai turi slaptosios spaustuvės pažymėjimą, kaip ir kiti spaudiniai, išspausdinti Lietuvoje (dažnai legaliose Lietuvos spaustuvėse), turi pažymėjimą užsienio spaustuvės.

Savo pirmojoje sudėtyje ir aname Jaks-Tiro bute ši spaustuvė veikė apie 6-7 mėnesius, beveik išimtinai spausdindama atsišaukimus lietuvių ir lenkų kalba (paskutinieji Vilniaus sulenkējusiems darbininkams), kurių kiti, kaip "Lietuvos Inteligentijai", "Atsišaukimas atminčiai Devinto Sausio", "Bernai ir mergaitės", "Jaunieji Kareiviai" ir kt. buvo spausdinami net skaičiuje nuo 3,000 ligi 6,000 egzempliorių, nors pilnai pasitikėti ir tais egzempliorių skaičiais, kurie buvo pačiuose atsišaukimuose pažymėti, negalima, nes neretai čia tyčia buvo nurodomi didesni skaičiai.

Atsišaukimai buvo leidžiami vieni Centro Komiteto vardu, bet daugelis vieno Vilniaus LSDP Komiteto, o karštesnėmis metų pabaigos dienomis ir kartu su buvusiu konkurentu — Lenkų Socialistų Partijos (PPS) Vilniaus Komitetu — bet šie atišaukimai lietė tik bendrą akciją prieš caro valdžią ir tai tik paties Vilniaus ribose.

III

Ši spaustuvė tačiau daugiausia patenkindavo tik Vilniaus partijos darbą, provincijos beveik nesiekdama, ir dēlto vietinės LSDP organizacijos, kurių jau buvo beveik visur, turėjo tenkintis hektografuotais atsišaukimais, kurių paleisdavo Rygos, Mintaujos, Panevėžio, Kauno, Šiaulių, Suvalkų, Anykščių, Kupiškio, Joniškio, Troškūnų ir kaikurios kitos organizacijos. Veikliausios šiuo atžvilgiu buvo Panevėžio ir ypač Rygos organizacijos, kurių paskutinioji, be daugybės atsišaukimų, mėgino hektografu leisti ir laikraštėlius — vieną numerį "Revoliucijos Biuletėnio" ir du numerius (1905 m. lapkričio 10 d. ir gruodžio 17 d.) "Pirmyn" ir storoką rinkinėlį "Revoliucijos Dainų".

Pačioje Vilniaus spaustuvėje jos nuolatiniu vedėju buvo pastatytas tūlas Karolis (bene Vilniaus katedros zakristijono sūnus — jo tikrosios pavardės dabar negaliu prisiminti), dvi nuolatos dirbusios lenkės darbininkės, nuolatinis spaustuvės ryšininkas Antanas Čechavičius, vadinamas Fotografu, dažnai čia dirbdavo (kiek jam atlikdavo laiko nuo faktiško vadovavimo Vilniaus LSDP darbui)Steponas Kairys, Elena Brazaitytė (vėliau ištekėjusi už profesoriaus botaniko Trzebinskio) ir dar kaikas. Greitai po Vilniaus Seimo Steponas Kairys įvedė čia ir mane, kada dēl augštųjų Rusijis mokyklų streikų atvykęs iš Petrapilio į Vilnių, kur jau aktyviai elesdiečių darbe dalyvavo mano brolis Mykolas, kiek anksčiau dėl tų pačių priežasčių atvykęs iš Maskvos; aš faktiškai negalējau niekur pritapti, nes iš viso agitatorius ir kalbėtojas buvau menkas, o ir parašyti ne ką tesugebėdavau, tik bepradedąs savo plunksną nedrąsiai miklinti.

Tačiau bene gruodžio mėnesį aplink spaustuvę pradėjo rinktis debesiai. Nuolatos čia besilanką Fotografas pastebėjo kaikurią netvarką spaustuvės darbe. Pradėjus tyrinėjimą, paaiškėjo, kad Karoliu negalima visai pasitikėti, nes jis spaustuvės reikalams pavedamas lėšas iš dalies naudoja savo reikalams, ir dar kaikurie kiti jo įtartini veiksmai, dėl kurių

kilo įtarimas, kad jis galįs ir pačią spaustuvę išduoti. Tuojau Karolis buvo nušalintas nuo darbo ir buvo sudarytas vietos komiteto teismas, kuriam pirmininkavo, kiek prisimenu, Kipras Bielinis, o kitais teismo nariais buvo vienas vietos organizacijos darbininkas (pavardės nei partinio vardo neprisimenu), na ir aš. Išrinkimas ir manęs, tuo laiku tik ką baigusio 21 metus, greičiausia buvo iššauktas tuo, kad aš vis dėlto turėjau šį bei tą bendra su teise — buvau teisių fakulteto studentas, kad ir dėl streikų nedaug besuspėjęs tos teisės paragauti. Bet man pačiam toji funkcija buvo labai nemaloni, kadangi šis Karolis pirmas mėgino mane įvesti į darbininkų tarpą ir suvesti arčiau su tais miesto žmonėmis, su kuriais aš, pusiau kaime (miestely) augęs, anksčiau visai nesusidurdavau. Pravedus tačiau detalų, kad ir slaptą tardymą, visi kaltinimai pilnai pasitvirtino ir Karolis buvo pašalintas ne tik iš spaustuvės, bet ir iš organizacijos, kartu su anomis dviem spaustuvės darbininkėmis, dėl kurių, žymia dalimi, jis ir buvo anuos išeikvojimus padaręs.

Jį pašalinus, buvo visai rimto pagrindo laukti, kad jis susiuostys su žandarmerija ir išduos spaustuvę. Spaustuvė buvo dėlto tučtuojau iš senosios būstinės iškelta ir visa medžiaga, kartu su anomis dekoracijomis, buvo perkelta pas vieną patikimą partijos narį, fabriko darbininką, kitame Vilniaus priemiestyje. Kartu susirūpinta suradimu naujos, spaustuvei tinkamos vietos, apie kurią Karolis nieko nežinotų. Pagaliau bene tam pačiam Fotografui pavyko surasti tinkamas butas Vilniaus priemiestyje Antakalnyje, nuošalioje vietoje, gatvelėje, kuri ėjo greta šv. Petro ir Povilo bažnyčios (lenkų okupacijos laikais ši gatvelė buvo panaikinta ir vėliau man nepavyko ir tos spaustuvės vietos surasti). Tai buvo dviejų kambarių butelis dviejų namelių kieme, su virtuve, prie pat sodo, einančio į kalną, per kurį buvo galima ir neišeinant į gatvelę susisiekti su išoriu pasauliu. Čia ir buvo naujoji spaustuvė įkurta.

IV

Kadangi turėta stiprų pamatą laukti, kad Karolis mėgins ir naują spaustuvę susekti, tai pasistengta ją dar labiau negu senąją užkonspiruoti, neįvedant jon darbininkų iš senosios spaustuvės, kuriuos visus jis gerai pažinojo ir juos sekdamas, galėtų užtikti spaustuvės pėdsakus. Taigi pačioje spaustuvėje, žinoma, netikrais vardais, buvo apgyvendinti senas knygnešis, jau ir anksčiau nukentėjęs už lietuviškų knygų

platinimą, bet ne Vilniuje, tik Suvalkijoje, taigi vilniečiams ir nežinomas, iš profesijos knygrišis Motiejus Baltusis, ir Stikliūtė (įvairių, kadaise labai populiarių "gadzinkų" autoriaus Kosto Stikliaus-Liepuko sesuo).

Butas buvo pasamdytas Baltusio vardu, kuris čia ir atidarė savo "knygrišyklą", o Stikliūtė turėjo, taip pat nelegaliu pasu, vaidinti jo žmonos rolę, bet faktiškai būti buto šeimininke, na, ir reikalui esant, padėti ir pačioje spaustuvėje spausdinant. Bet kadangi jie abudu neturėjo beveik jokio supratimo apie spausdinimą (nors vėliau pasirodė puikiais čia darbininkais), tai buvo nusistatyta komandiruoti į spaustuvę ir mane, kuris anoje Šnipiškio spaustuvėje atgizeliavęs, vis dėlto pramoko raidžių rinkimo amato, ir aš naujoje spaustuvėje buvau vienintelis rinkėjas (anie du padėdavo prie atmušimo), nes ir kiti, kurie jau buvo to amato pramokę, iš konspiracijos neturėjo čia visai lankytis, kad jų pripuolamai nepastebėtų Karolis ar kuris kitas šnipas.

Mane Steponas Kairys aprūpino savo ranka parašytu pasu, įrašytu blankoje, kuri drauge su daugeliu kitų buvo savo laiku paimta iš vienos valsčiaus valdybos, kada vykdant Vilniaus Didžiojo Seimo nutarimus, daugelis senųjų, rusų valdomų, valsčiaus valdybų buvo, daugiausia vietos LSDP organizacijų, sulikviduota. Tuo pasu turėjau vaidinti vadinamą švedą, t. y. pusbernį, besiruošiantį dvasinėn seminarijon arba vaistinėn mokiniu. Bet tuo pačiu laiku tikruoju savo pasu neva gyvenau kartu su savo broliu Mykolu Tilto gatvėje ir beveik kas dieną pietavau pas G. Liandsbergį (Žemkalnį), kur per pietus sueidavo ir daugelis kitų (Kairys, Sirutavičius, Bugailiškis ir kiti) ir tuo būdu buvo galima nepastebimai perduoti ant savęs atgabentus atsišaukimus ir kitus "spaudinius" ir gauti iš jų rankraščius taip, kad niekam nereikėtų be būtiniausio reikalo spaustuvės lankyti. Išimtinais atvejais, kada reikėjo skubiai pristatyti šviežiai atliktą darbą, tai atlikdavo Stikliūtė, kuri viską sudėdavo į krepšį maistui atnešti ir neva eidama į turgų nusinešdavo kur reikia. Kartais ir Fotografas, kuris vis buvo ir šios spaustuvės ryšininkas, irgi nusinešdavo mūsų "gaminius".

Pati spaustuvė buvo apstatyta tiek senosios spaustuvės baldais, dekoracijomis ir įrankiais, tiek ir tais, kuriuos iš tėviškės atgabeno Baltusis. Mat, jis buvo ir labai gabus stalius, ilgai besiversdamas slaptu lietuviškųjų knygų ir įvairios nelegalios literatūros gabenimu ir slėpimu, pats buvo pagaminęs ir specialius tam reikalui baldus — kėdes su tuščiavidurėmis, atsukamomis kojomis, veidrodį taip pat su tuščiais rėmais ir

t.t. Bendrai, tarp jo atgabentų baldų nebuvo nei vieno, kuriame nebūtų kokios visai nepastebimos slėptuvės. Šių baldų labai patogios konspiracijai savybės praturtino mūsų spaustuvę daugybe ir kitų rekvizitų, kurie buvo tose slėptuvėse slepiami — antspaudais, įvairiais slaptais susirašinėjimais, vėliavomis ir t.t. Vienu žodžiu, rusų žandarmerijai mus sučiupus, grobis būtų buvęs neblogas, bet ir mūsų jie būtų nepaglostę.

Nauji žmonės, kuriems buvo pavestas vis dėlto atsakomingas darbas, puolėm į jį visa energija. Nors dirbome tiktai trys (tik kartais kiek padėdavo Fotografas), bet norėjome ir kitiems parodyti, kad darbą atliekame neblogiau už senąją spaustuvę. Visas rinkimo darbas buvo pavestas man vienam, taip pat ir korektūros, bet spausdinome kartu visi trys, atitinkamai darbu pasidaliję — aš tepdavau rinkinį tepalu, Stikliūtė užmesdavo popierių, Baltusis jį prispausdavo volu, paskiau kita ranka vienas mudviejų atmesdavo atmuštą spaudinį, kitas jį pakabindavo virvelėje išdžiovinti ir taip toliau. Nors tai buvo labai primityvi spausdinimo technika, vis dėlto ilgainiui taip įgudome, kad sugebėdavom į valandą atmušti ligi 400-600 atsišaukimų. O kada Baltusio sumanumu ir išradingumu pavyko spausdinimo techniką dar patobulinti (pašalinti gėdulo rėmus spaudinio kraštuose), tai išoriai mūsų spaudiniai tiek susitvarkė, jog kiti netikėjo, kad tai atmušama slaptoje, o ne normalioje spaustuvėje.

V

Man, neįpratusiam, vos vieną mėnesį prieš tai anoje spaustuvėje praktikavusiam rinkėjui, rinkimo darbas imdavo daugiausia laiko, tai ir per visus keturis spaustuvės veikimo mėnesius pavyko vos apie dvidešimt įvairių smulkių spaudinių atmušti. Žymi jų dalis buvo skiriama vien Vilniaus ir Kauno miestų darbininkams ir dėlto buvo spausdinama lenkų kalba. Daugumas lietuviškųjų atsišaukimų buvo skiriama provincijos organizacijoms ir nešiojo jų parašus. Zarasų LSDP organizacijos vardu išspausdinome atsišaukimą "Darbininkai ir Valsčionys", kuriame buvo pažymėta, kad jo išspausdinta net 5,000 egzempliorių, bet tame egzemplioriuje, kurį buvau perdavęs partijos archyvui, mano ranka buvo atžymėta, kad iš tikro spausdinta tik 400 egzempliorių. Mat, jau tuomet turėjau šiokį tokį palinkimą prie bibliografijos, kuri vėliau pasidarė didžiausia mano gyvenimo aistra, tai ir visuose tos spaustuvės darbo egzemplioriuose, kuriuos siųsdavau archyvui, at-

žymėdavau tikrąjį tiražą — po kelių dešimčių metų, gavęs į savo rankas to archyvo medžiagą, galėjau nustatyti iš tų mano pažymėjimų ir tikrąjį egzempliorių skaičių. Atsišaukimas "Visiems Panevėžio darbininkams" buvo išleistas Panevėžio organizacijos vardu. Kiek prisimenu, ir keturi lietuviški atsišaukimai, išleisti Petrapilio LSDP organizacijos vardu, irgi buvo mūsų spaustuvėje atmušti, nors kituose jų buvo pažymima, kad jie yra atmušti neegzistavusioje tos organizacijos spaustuvėje. Atsišaukimas lenkų kalba iš 1906 m. kovo 29 d., lygiai taip pat, kaip ir gegužinis atišaukimas, buvo atmušti iš tų pačių rinkinių dvigubai — dalis Vilniaus komiteto parašu, o kita Kauno — pirmame pažymėta, kad ir Vilniui ir Kaunui išspausdinta po 2,000 egzempliorių, bet aname archyviniame egzemplioriuje mano buvo ištaisyta, kad Kaunui spausdinta tiktai 300 egz.

Senoje spaustuvėje, kaip jau minėta, dalis Vilniui skiriamų atsišaukimų buvo leidžiama bendrais LSDP ir PPS parašais. Naujoje buvo atmuštas vos tik vienas toks atsišaukimas ir tai tik pačioje spaustuvės veikimo pradžioje, nes vėliau, kiek prisimenu, su lenkais jau jokios bendros akcijos nevesta. Užtat keletą smulkių spaudinėlių (revoliucinių eilėraščių ir atsišaukimų) atmušėme draugiškai pasitarnaudami gudų "revoliucinei hromadai" ir gudiškai. Tuos gražius revoliucinius eilėraščius, labai tuo laiku Vilniuje išpopuliarėjusius, rašė išgarsėjusi gudų "Ciotka" Paškevičiūtė-Kairienė (pirmoji S. Kairio žmona). Dalį tų spaudinių mes pažymėdavome LSDP parašu ir jie buvo platinami per mūsų organizacijas, kitą dalį atiduodavome gudams su jų parašu. Paraginti tų eilėraščių pasisekimo, pradėjome ir patys spausdinti atskiruose lapeliuose eilėraščius savo žmonėms. Vieną tokį iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą išvertė mano brolis Mykolas ("Ant barikadų"), kuris kitą, pavestą gegužės pirmosios šventei, išvertė iš rusų kalbos į lenkų ("Swięto pracy i swobody"). Buvome išspausdinę ir keletą kitų lietuviškų revoliucinių, daugiausia verstinių, eilėraščių, kurie anuo laiku buvo net labai populiarūs kaimo organizacijų jaunimo tarpe.

Bet tuo pačiu laiku, kada mes dirbome Vilniuje, ir Šiaulių organizacija panorėjo su mumis konkuruoti ir įtaisė nuosavą spaustuvėlę. Ji veikė ir buvo slepiama kito mano brolio (Viktoro) kambarėlyje Šiauliuose. Ir jis, kaip mudu su Mykolu, dėl tų pačių streikų apleido Petrapilį, kur jis tuo laiku buvo Technologijos Instituto studentas, bet grįžo ne į Vilnių, kaip mes, bet į Šiaulius, kur vertėsi pamokomis, kurių, kaip buvęs geriausias tos gimnazijos mokinys, turėjo tiek, kad

ne tik pats gerai išsilaikydavo, bet ir mus Vilniuje išlaikydavo, kad galėtume nesivaržydami materialinėmis sąlygomis, negulėdami ant partijos pečių, verstis politiniu darbu. Bet ir jis greta įsitraukė į revoliucinį darbą, sąmoningai pasisamdė kambarį tame pačiame kieme (ar net tame name), kur gyveno žandarų rotmistras, ir čia pat, po jo šonu, savo kambaryje įtaisė spaustuvėlę, žinodamas, kad žandarmerijai niekados neateis galvon jos ieškoti po pat jų viršininko nosimi. Žinau tik keturis, toje spaustuvėje išspausdintus, Šiaulių organizacijos atsišaukimus. Visi jie buvo išleisti (1906 m. M. B.) kovo mėnesį maždaug po 500 egzempliorių kiekvienas. Gal jų buvo ir daugiau, tačiau pačią spaustuvėlę teko patiems jos vedėjams greitai sulikviduoti sąryšyje su kitais šiauliečių darbais ir bylomis (Glemžos ir kitų sumanymas pulti kalėjimą atmušti suimtiesiems ir kt.).

Kadangi Vilniaus spaustuvė žymia dalimi patenkindavo metų pradžioje ir vietinių organizacijų pareikalavimus, tai palyginti su 1905 metais bendras skaičius hektografuotų atsišaukimų 1906 metais buvo daug mažesnis. Čia, žinoma, turėjo įtakos ir bendra reakcija, 1906 m. ypatingai smarkiai veikusi provincijoje, kur buvo suimta, kitur ir nužudyta, nemaža aktingiausių vietos organizacijos narių, kurių kiti net turėjo bėgti į Vakarų Europą ir į Ameriką. Čia, be abejo, padarė įtakos ir atsiradimas savos legalios spaudos ("Naujosios Gadynės") Vilniuje, kuri žymiai palengvino vietinių organizacijų darbą, paliuosuodama jas nuo reikalo leisti įvairiais vietos reikalais atskirus hektografuotus lapelius, kai buvo galima aprašyti legalioj korespondencijoj.

VI

Baltusiui su Stikliūte ir manim baigiant Vilniaus spaustuvėje spausdinti gegužinį atsišaukimą (taigi apie pusę balandžio mėnesio senojo stiliaus, tik berods dar iš devyniolikto amžiaus pabaigos paveldėta tradicija ne 18, bet 19 balandžio senojo stiliaus, nors tarp naujojo ir senojo — rusiško — stiliaus nuo 1900 metų kovo 1 d. buvo ne 12, bet 13 dienų skirtumas), staiga pavakare įpuolė į spaustuvę Fotografas su žinia, kad pas mus eidamas jis pastebėjo ta pačia gatve besivalkiojantį aną Karolį iš senosios spaustuvės, kuris, greičiausia, matė, į kurį kiemą Fotografas pasuko. Karolis žinojo, kad Fotografas palaiko ryšius su spaustuve. Na, reiškia, spaustuvė demaskuota. Kadangi rusų žandarmerija paprastai

kratų dienos metu nedarė, o tam reikalui pasirinkdavo naktį ar ankstyvą rytą (kaip ir carinių žandarų mokiniai, toli savo mokytojus pralenkę, įvairūs bolševikiniai čekistai, enkavedistai ir panašūs), tai, apsvarstę keturiese padėtį, nusistatėme kiek galima greičiau pabaigti spausdinti pradėtą atsišaukimą, o Fotografą per kalnus pasiųsti pranešti apie padėtį kam reikia, kad sumobilizuotų kiek jėgų, kurios mums padėtų, pasinaudojus tamsa, išgelbėti spaustuvės medžiagą ir turtą, jei ligi tam laikui jau čia nepasirodys žandarai su policija.

Diena buvo lietinga, apsiniaukusi, bet jau pavakare pasirodė visa "armija" padėjėjų. Kiek atsimenu, čia buvo Kairys, Fotografas, mano brolis Mykolas, jo sužadėtinė (vėlesnioji žmona), jos sesuo (bolševikų ištremta į Sibirą) ir jos brolis gimnazistas. Taigi su mumis viso devyni žmonės. Patylomis, besislėpdami nuo kaimynų ir pasinaudoję smarkiu lietumi, dėl kurio nieks iš kaimynų neapleisdavo buto, iškeldami daiktus per langą, kuris buvo atsuktas į sodą pakalnėje, greitai perkėlėm per kalną visą spaustuvę, nepalikdami nei vieno daiktelio ir dėl viso ko atidarę langines, kad iš ryto pabudę kaimynai neatkreiptų dėmesio į tai, kad mūsų bute per ilgai langinės yra uždarytos. Visą turtą sukrovėm brolio sužadėtinės motinos bute ir čia pat ant grindų visi sugulėme, pasiutiškai pavargę nuo bėgiojimo per kalną.

Iš ryto iš kaimynų (mūsų naujoji slėptuvė buvo vos už kelių namų nuo senosios) išgirdome, kad mūsų baimė buvo pamatuota — žandarai tikrai anksti rytą buvo spaustuvėje apsilankę, bet radę visai tuščią butą, kur ir langų užuolaidos buvo nuimtos (kaip jau anksčiau sakyta, tai buvo mūsų brangiausias "turtas"), konstatavo, kad "paukšteliai jau išlėkė". Tačiau po keliolikos metų man teko sužinoti ir tos istorijos pabaigą. Man pirmojo pasaulinio karo metu tarnaujant sumobilizuotam rusų kariuomenėje, teko kartą kelių jaunų tokių pat kaip aš sumobilizuotų karininkų būrelyje pasakoti šios spaustuvės veikimo ir likvidavimo istoriją. Tik staiga vienas iš mano klausytojų, štabskapitonas Adrianovas pašoko ir sušuko: "Kad tave velniai! Tai dėl tavo neatsargumo aš tuomet buvau įkliuvęs!" Štai kas pasirodė. Policija su žandarais, mūsų spaustuvės nesuradę jiems nurodytoje vietoje, paabejojo, ar jiems Karolis nurodė teisingą kiemą, kuriame toji spaustuvė yra. Taigi, dėl viso ko, viename kieme nieko neradusi, nuėjo į gretimą kiemą ir ten nelauktai sučiupo pilnu tempu dirbančią, gerai užkonspiruotą rusų eseru (socialistų revoliucionierių) Vilniaus organizacijos spaustuvę, kurios vedėju buvo kaip tik anas vėlesnysis štabskapitonas

Adrianovas. Spaustuvė buvo paimta, visi joje dirbę suareštuoti, tiek tiktai, kad tam pačiam Adrianovui kitą dieną pavyko pro langą iš policijos nuovados iššokti ir pabėgti. Tuo būdu pasirodė, kad keletą mėnesių dviejuose gretimuose kiemuose veikė, viena apie kitą nieko nežinodamos, dvi įvairių organizacijų slaptos spaustuvės.

VII

Spaustuvės išgelbėta medžiaga vėliau buvo perkelta pas vieną netoli gyvenantį darbininką, bet vėliau pačią spaustuvėlę, be kitų rekvizitų, aš su Fotografu atvirai pernešėme į kitą miesto priemiestį. Šią operaciją atlikome visai atvirai. Fotografas sudėjo kasą su raidėmis, kaip tapytojų dėžę (jis pats buvo kilęs iš žinomos Vilniaus tapytojų Slendzinskių šeimos ir buvo su tapytojų rekvizitais gerai apsipažinęs), aš suvyniojau kitą medžiagą, taip pat iš viršaus dažais gerokai suteptą, ir abudu, lyg du menininkai, atvirai nužygiavome didžiausia Jurgio (lietuvių Gedimino) gatve, šnekučiuodamiesi ir besiginčydami ir tyčia ginčams tęsti sustodami prie kiekvieno gatvėj policininko, kuriam, žinoma, nė į galvą negalėjo ateiti, ką neša tie dienos metu prie jo sustoję, susiginčiję, gerokai apdriskę, jaunuoliai.

Tačiau, matyti, iš Karolio policija turėjo žinių, kad su ta spaustuve turėjome abudu su broliu ką bendro ir praėjus nuo tų įvykių keleriems metams, didelis policijos būrys staiga apsupo mūsų tėvų namelius Viekšniuose (tuo laiku nei vieno iš mūsų ten nebuvo) ir kelias valandas atydžiausiai ieškojo ten spaustuvės ir net buvo pasiryžę kaip tos spaustuvės dalį pripažinti dešroms gaminti prietaisą — žinoma, nieko nesurado, nes ten spaustuvės niekados ir nebuvo.

Norėdamas užsikonspiruoti nuo Karolio, aš nuo to laiko pradėjau nešioti barzdą, o Baltusis buvo apleidęs Vilnių. Tačiau vėliau jis vėl Vilniuje įkliuvo, buvo nuteistas Sibiran ištremti ir ten išbuvo eilę metų ligi 1917 m. pabaigos. Grįžęs iš ištrėmimo į Maskvą jau po bolševikų perversmo, jis susirgo ir 1923 m. mirė badu Maskvoje, žinant apie jo tragišką padėtį Kapsukui, kuris tyčia jam davė mirti, neteisingai jį įtardamas, kad tuo laiku, kada jis buvo suimtas Vilniuje, būk per tardymą ir apie Kapsuką prasitaręs, dėlko šis ir buvęs vėliau suimtas.

Man vėliau ilgesniam laikui Vilnių apleidus, neturiu tikrų žinių, koks buvo vėlesnis tos spaustuvės likimas. Tiek težinau, kad pastoviai ji jau nebefunkcijonavo, tik laikas nuo

laiko ten buvo atmušamas vienas kitas atsišaukimas.* Bet, teisybę pasakius, vėliau jau ir nebuvo tikro reikalo slaptą spaustuvę laikyti. Mat, nuo 1906 m. gegužės mėn. LSDP pradėjo Vilniuje leisti legaliai spausdinamą savaitraštį "Naująją Gadynę" (1907-1908 m. virtusią "Skardu" ir "Žarija") ir greta jos lenkų kalba "Echo" (vėliau virtusį "Topor"), tai nors redakcijai ir tekdavo nuolatos susidurti su cenzūra, su paskirų laikraščių numerių konfiskavimu, bet vis dėlto galima buvo atvirai spausdinti daugelį tokios medžiagos, kuriai anksčiau reikėjo nelegalios spaudos. Bet ir tokios rūšies rašiniai, kurių jau jokiu būdu nebuvo galima dėti į legalią spaudą, buvo dabar atmušami daug paprastesniu ir nepavojingu būdu. Būtent, dėl legaliosios spaudos leidimo buvo užmegsti santykiai ir su legaliomis Vilniaus spaustuvėmis, kurios, prireikus, už pinigus pačios slaptai spausdindavo ne tik atsišaukimus, bet ir laikraščius. Pavyzdžiui, pirmasis "LSD Partijos Žinių" numeris, pažymėtas 1906 metų liepos mėnesiu ir išleistas lygiagreta su lenkiškomis "Wiadomošci Partyjne", nors jame pažymėta kaipo leidimo vieta Londonas, bet faktiškai buvo išspausdintas Vilniuje M. Kuktos spaustuvėje, toje pačioje, kur tuo laiku buvo spausdinama ir kunigo Ambraziejaus "Šviesa". Kaikurie kiti nelegaliniai spaudiniai buvo spausdinami Bajevskio spaustuvėje Vilniuje, kur juos rinkdavo ir atmušdavo pats spaustuvės savininkas Bajevskis, darbo dienai pasibaigus ir kitiems spaustuvės darbininkams išsiskirsčius.

Tik kiek vėliau, iš dalies privačia iniciatyva, buvo įtaisyta nelegali spaustuvėlė Suvalkijoje, kurioje 1908-1909 m. Z. Aleksa išspausdino penkis numerius "Darbininkų Žodžio" (vėliau Aleksa buvo visai nukrypęs į dešinę, į bolševikus, bet ir jiems pagaliau neįtiko ir buvo berods jų pačių likviduotas). Šiai "Darbininkų Žodžio" spaustuvei raides įsigyta Suvalkų valdinėje gubernijos spaustuvėje, kitą reikalingą spaustuvei medžiagą pagamino Kauno Šmidto fabriko darbininkai. Pradžioje ji dirbo Pagramdų kaime pas Žiūrį. Paskiau buvo perkelta į Marijampolę, o Aleksą žandarmerijai areštavus ne pačioje spaustuvėje, ją iškelta į Gižų valsčiaus Rimavičių kaimą pas Bielskį, kur retkarčiaus joje buvo spausdinami jaunimo atsišaukimėliai. Pirmojo pasaulinio karo metu ten Pranas Lingis spausdino atsišaukimus prieš vokiečių okupaciją, bet greitai jų policijos buvo suimtas.

---

* Kurį laiką rinkta ir spausdinta dar kurpiaus B. Wierzbickio (Verbylos) bute Užupyje. **M. B-ka.**

30. 1883 M. "LIETUVOS MOTINELĖ"[1]

Dar daug tebėra nenušviestų praeities lapų. Kartais vieną kitą tų lapų pavyksta atskleisti, kokį nežinomą dokumentą suradus. Bet tais laikais konspiracijos sumetimai vertė dažniausia naikinti viską, kas galėtų ką sukompromituoti valdžios akyse. Delto taip maža, palyginti, ligi šiol surasta ir atskleista.

Kauno gubernatoriaus archyve K. Jablonskis buvo suradęs vieną tokių praeities dokumentų, kuris ligi šiol niekam nebuvo žinomas.

1883 m. spalių 13 d. Telšių miesto gydytojas Juozas Šimkevičius buvo iš pašto gavęs jo vardu iš Mažeikių atsiųstą lenkišką atsišaukimą. Bijodamasis kokios provokacijos, jis tučtuojau tą atsišaukimą perdavė vietos policijai, o ši, jį išvertusi į rusų kalbą, pasiuntė gubernatūrai, ir tokiu būdu atsišaukimas pateko į Kauno gubernatoriaus archyvą.

Čia pateikiamas jo, išversto lietuviškai, tekstas.

"Lietuvos dvarininkams
Atsišaukimas.

Ponai dvarininkai. Sunkiomis sąlygomis lietuvių tauta augo. Tautinį jos įsisąmoninimą trukdė toji augštesnioji kultūra, su kuria jai teko susidurti, ir lenkų kalba. Dar labiau ją varžė baudžiavos jungas, kurį eilę šimtmečių teko lietuviams ant sa-

---

[1] Pirmą kartą buvo išspausdinta "Mūsų Senovėje" 1921.I.1 p. 63-64.

vo pečių vilkti, ir ekonominis nesavarankiškumas, nuo kurio ji vos dabar išsilaisvina. Pagaliau smarkiai varžė ir rusų valdžia su jos trėmimų sistema, lietuvių literatūros persekiojimu ir politine vergove. Tokiomis sąlygomis normali krašto raida nėra galima.

Visiems savo tautą mylintiems lietuviams visų pirma turi rūpėti tautos švietimas ir jos gerovė. To tikslo siekdami, turime pradėti kovą prieš viską, kas tam stato kliūtis. Dabartiniais laikais fizine pajėga priešintis neįmanoma, todėl visų pirma turime kelti tautos švietimą.

Tautos dvasia yra angštai su jos kalba surišta; ta kalba ir tenka naudotis, jei norime, kad būtume suprasti.

Švietimui pakelti būtinoji sąlyga yra literatūra liaudies kalba. Tokios literatūros ligišiol neturėjome daugiausia dėlto, kad rusų valdžia yra uždraudusi spausdinti lotynų raidėmis, kurias vienas lietuvių liaudis tepažįstanti. Šią kliūtį turime būtinai pašalinti. Vienintelis kelias, kuris į tą veda, yra mūsų knygų spausdinimas užsienyje ir jų platinimas mūsų krašte.

Būdami tikri, kad paskiri žmonės tokio darbo vieni nepajėgs atlikti, mes įsteigėm "Lietuvių Motinelės" draugiją, kuri kaip tik minėtąjį sau tikslą užsibrėžė.

Neįmanoma panašių sumanymų įvykdyti neturint didelių lėšų. Todėl mes ir kreipiames į visus, kam tik tautos gerovė rūpi, kad kiekvienas iš jų sulig savo išgalėmis, tą darbą pinigais paremtų. O jau visą technikinį darbą mes patys imsimės atlikti.

Leidinių turinio šiuo tarpu negalima nustatyti. Bet mes imsime dėmesin gamtos mokslus (higieną, mediciną, agronomiją ir t.t.) ir politiką.

Ekonomijos srityje turime galvoje gamintojų ir vartotojų bendroves. Politikos srityje kreipsime ypatingą dėmesį į tautos persekiojimo priežastis ir į kelius, kurie iš tos padėties išveda ir į solidarumą su lenkais, gudais ir latviais."

Tai toks to atsišaukimo turinys. Niekur neteko užtikti tos organizacijos pėdsakų ir visai galimas daiktas, kad tai tebuvo vieno kokio asmens sumanymas, taip nerealizuotas ir likęs. Tiktai vienas dalykas čia puola į akis — čia pateiktos veikimo programos punktai beveik pilnai atitinka ir tą programą, kurią tais pačiais metais mėgino vykdyti Šliūpas, redaguodamas Aušrą.

31. DAR APIE PROVOKATORIUS[1]

J. Vilkaičio "Naujienose" išspausdintuose prisiminimuose "Provokatoriaus sekimas" yra pateikta ir kiek naujų faktų iš caristiniais ir vėlesniais laikais vieno pavojingiausiųjų mūsų provokatoriaus, Alfonso Mickevičiaus, veiklos.

Savo laiku ir man teko susidurti su jo veikimu dar caro laikais ir paskiau padėti atskleisti jo vaidmenį. Mat, jau nuo jaunų dienų likimas mane buvo suvedęs su įvairių provokatorių demaskavimo darbu. Vienerius savo gyvenimo metus net pilnai buvau tam darbui atidavęs. Dar jaunas būdamas, 1906 m. buvau paskirtas slapto LSDP teismo Vilniuje nariu, kada reikėjo demaskuoti prieš tai slaptoj spaustuvėje dirbusio tulo Karolio (Vilniaus katedros zakristijono sūnus, tik jo pavardės dabar neprisimenu) vaidmenį. Teisme paaiškėjo, jog šis Karolis jau buvo virtęs apmokamu policijos agentu, tik jam jo provokacija nepavyko, nes suspėta laiku prieš ją apsidrausti. Po kelerių metų vėl tame pačiame Vilniuje teko dalyvauti panašiame teisme, kada dr. A. Domaševičius buvo pakaltinęs provokacija Praną Eidukevičių. Nors Eidukevičius veikloje daugkas teismui atrodė įtartina, tačiau teismas pripažino Domaševičiaus kaltinimą nepagrįstą, nes nebuvo jokių to kaltinimo tvirtesnių įrodymų. Negi buvo galima skelbti jį provokatoriu vien dėl to, kad jis dažnai sugebėdavo sausas išlįsti iš vandens ir neįkliū-

1 Pirmą kartą spausdinta "Naujienose" 1950 Nr. 252 ir 253.

davo ten, kur kiti patekdavo į policijos rankas. Jis ir pats, patekęs į policijos nagus, sugebėdavo greitai paspukti.

Tie du atvejai buvo kaip ir įžanga į mano tuo reikalu daug platesnį darbą. Pirmajam karui pasibaigus, pats nusidemobilizavęs, nes nebuvo kas mane demobilizuotų, iš Rumunijos fronto buvau atvykęs į Maskvą, kur 1918 m. negaudamas kokio darbo, kuris man būtų galėjęs pragyvenimą garantuoti ligi tam laikui, kada pavyks grįžti į Lietuvą, stojau dirbti į vad. "Lietuvos komisariatą", kuriam tuo laiku vadovavo Kapsukas. Iš čia tuojau buvau pasiųstas į Orlo miestą, nes buvo gauta žinių, kad ten buvo išlikęs Vilniaus žandarmerijos ir žvalgybos (vad. ochranos) archyvas, kurį 1915 m. maskoliai buvo iš Vilniaus evakuavę. Ir tikrai, vienos arklidės pastogėje pavyko užtikti to archyvo liekanas, bet jau gerokai sužalotas. Mat, vietos gyventojai nieko apie tą archyvą nežinojo ir dėl to po 1917 m. vasario revoliucijos, Orle gyvenę civiliškai persirengę buvę Vilniaus ochranos agentai slaptai tą archyvą lankydavo ir sistemingai jį naikindavo, kad iš jo nieks negalėtų susekti jų pačių ir kitų buvusių caristinių agentų, apie kuriuos archyve būtų galima surasti apsčiai medžiagos. Jie plėšė ir ardė bylas, bet nieko neišnešdavo, kad kas jų nepastebėtų. Bet tų bylų buvo tokia daugybė, kad tie agentai nesugebėjo visko sunaikinti, ypač kad suplėšytos bylos pridengė ištisus sluogsnius nepaliestų raštų. Iš pačių suplėšytų bylų, viską sudėliojus ir sutvarkius, galima buvo daugumą dokumentų atstatyti.

Taigi tokį grobį užtikęs, viską sudėliojau į maišus, nei mažiausio net popiergalio nepalikęs, ir visą tai atgabenau į Maskvą. Čia visi tie maišai buvo sudėti Palašovo skersgatvyj buvusioje Lietuvių Komiteto patalpoje ir buvo pavesti mano žiniai, man davus padėjėju vieną mašininkę. Čia ir teko man dirbti beveik ištisus metus, tiek iš tų dokumentų ir jų liekanų atskleidžiant įvairius provokatorius, tiek ir nurašant įvairius įdomesnius dokumentus, nušviečiančius Lietuvos vidaus gyvenimą beveik nuo pat 1863 m. sukilimo pabaigos ir turinčius mums mažesnę ar didesnę istorinę reikšmę. Tų dokumentų kopijas ir kiek autentikų man pavyko vėliau atgabenti į Lietuvą ir jų nemaža vėliau paskelbti J. Tumo redaguotoj "Mūsų Senovėje" ir kitur arba sunaudoti kitiems savo rašiniams. Tačiau mano svarbiausias darbas buvo aiškinimas provokatorių, nes to iš manęs reikalavo ir mano viršininkai. Mano sudaryti veikusių Lietuvoje provokatorių ir šnipų sąrašai, kartu su tokiais pat sąrašais, sudarytais kitose Rusijos gubernijose, po eilės metų Maskvoje buvo išspausdinti. Tačiau knyga tučtuojau buvo čekos konfiskuota, nes paryškėjo, kad visi tie caristiniai

provokatoriai senai jau tarnauja tos pačios bolševikinės čekos agentais ir ypač yra čekos branginami, kaip geri savo srities specialistai.

Pats provokatorių aiškinimas nebuvo lengvas. Visuose susirašinėjimuose jie tebuvo vadinami tam tikrais slapyvardžiais. Kada atskiroms žandarų žinyboms tekdavo apie juos savitarpyje ar su kitomis valdžios įstaigomis susirašinėti, tai jų vardai ir pavardės visada būdavo užšifruojami, patys šifrai, saugumo sumetimais, būdavo keičiami du kartus per metus. Bet gerai mokėdamas rusiškai, ilgainiui sugebėjau visus tuos šifrus išskaityti ir tuo būdu sudaryti apipilnį Lietuvos provokatorių ir įvairių šnipų ir skundikų sąrašą. Sunkiau buvo su tais, dėl kurių neišliko jokio susirašinėjimo ir kurie tebuvo minimi tik savo žandariškais slapyvardžiais. Bet visus tuos, kurie mano buvo atskleisti, o tokių buvo daugiau kaip tūkstantis, surašiau į atskirą knygutę, mano pavadintą "Judošių maišu". Ji 1918 m. buvo Voroneže išspausdinta sutrumpinta forma ir lenkiškame vertime. Jo lietuvišką, daug pilnesnį originalą, 1919 m. lenkai sunaikino Vilniaus spaustuvėje.

Šį archyvą betyrinėdamas, gavau teisę naudotis ir Suvalkų gubernijos žandarų archyvu, kuris buvo sudėtas Maskvos istoriniame muziejuje. Mat, tuo pačiu laiku, kada Vilniaus archyvas dėl karo buvo evakuotas iš Vilniaus į Orlą, Varšuvos generolo gubernatoriaus ir Varšuvos žandarmerijos archyvai, kurie apėmė ir Suvalkų gubernijos bylas, iš Varšuvos buvo atgabenti į Maskvą ir ten minėtame muziejuje sudėti, tiek tik, kad vasario revoliucijai prasidėjus nieks iš buvusių tos žandarmerijos agentų negalėjo tų archyvų lankyti ir jie išliko sveikutėliai. Ir buvusiame Suvalkų gubernijos archyve pavyko išaiškinti absoliučiai visus ten veikusius provokatorius, nes, be bylų, ten buvo išsaugota ir visa piniginė atskaitomybė, net su pakvitavimais pačių provokatorių, kada jiems buvo mokami judošių grašiai, nors ir čia jie pasirašydavo ne tikromis pavardėmis, bet žandariškais slapyvardžiais. Tarp kito ko iš tų Suvalkų archyvų paaiškėjo, kad pvz. karo metu Maskvos lietuvių studentų tarpe buvo net du apmokami žandarų agentai — Judzentavičius (miręs 1916 ar 1917 m.) ir Treigys (abudu užnemuniečiai lietuviai). Taip pat čia pavyko išaiškinti ir vieną buvusį "šviesininką", kuris už veikimą Marijampolės "Šviesoje" buvo suimtas ir prigrąsintas vedusio tardymą žandaro, sutiko tarnauti žandarmerijai slaptu agentu. Tuojau fiktyviai įdavęs eilę jaunimo kuopų narių, buvo po to išleistas iš kalėjimo ir gaudamas mėnesinį 10-15 rublių atlyginimą, nuolatos, bent ligi 1914 metų, informuodavo žandarmeriją apie jaunimo kuopų veikimą. Dėl to

nemaža buvo suimama jaunimo kuopų narių, nors žymia dalimi tas jo įdavinėjimas buvo vien tiktai muilinimas žandarams akių pateisinti savo gaunamai algai, neretai nukreipiant žandarus prieš žmones, kuriems tie nesugebėdavo sukurti didesnių bylų. Tai buvo buvęs Marijampolės knygryšis V.L., kuris keletą metų žandarų sąrašuose figuruodavo slapyvardžiu "Franc". Paskiau staiga tas Franc pranyko ir atsirado naujas provokatorius "Svetlyj". Ilgai jo negalėjau išaiškinti, kol nesuradau vieno pakvitavimo gautai algai, kuriame buvo padėtas parašas — "Franc onže Svetlyj" — taigi tai buvęs tas pats asmuo, kuriam kaž kokiais sumetimais patys žandarai pakeitė slapyvardį. Kai kuriuos jį liečiančius dokumentus savo laiku buvau paskelbęs "Mūsų Senovėje".

Šiaip gi Suvalkijoje tų provokatorių, tiek lietuvių, tiek ypač žydų, buvo gerokai. Apie vieną jų, taip pat mano surastą Suvalkijos apmokamų provokatorių tarpe, mūsų tremtinių spaudoje įdomių žinių buvo paskelbęs A. Kelmutis.

Buvusiose Kauno ir ypač Vilniaus gubernijose daugiausia provokatorių buvo žydų tarpe. Jų vienas, kurio pavardės dokumentiniai nepavyko atskleisti (neabejotinai bolševikmečiu virtęs kokiu žymiu čekos veikėju) dirbo žydų Bundo Centro Komitete, iš Vilniaus ochranos gaudamas augščiausią Lietuvoj provokatoriams mokamą atlyginimą, būtent 75 rublius į mėnesį. Bet lietuvių provokatorių tikra to žodžio prasme (taigi neskaitant daugelio pripuolamų skundikų) buvo palyginti nedaug. Vienu seniausiuoju, veikusiu dar XX amžiaus pradžioje, buvo K. Petrusevičius, kuris 1907-1908 m. Kauno gubernijos valdybos lėšomis Kaune buvo išleidęs devynis numerius "dvisavaitinio politiškai-tautiško-krikščioniško-demokratiško" laikraščio "Teisybės", kuri kartu dėjosi ir marijavitų organu. Šis Petrusevičius XX a. pradžioje už pinigus informuodavo Vilniaus žandarmeriją apie lietuvių sąjūdį, bet pats neturėdamas jokių ryšių su lietuviais veikėjais ir pačiame tame sąjūdyje nesiorientuodamas, pripasakodavo žandarams visokių niekų. Pvz. jis buvo juos iš "tikrųjų šaltinių" painformavęs, kad Lietuvos Socialdemokratų Partijos Centro Komitetą sudaro dr. A. Domaševičius, dr. A. Vileišis ir kunigas Juozas Ambrozevičius (Ambraziejus). Ir šios trys baisiųjų "revoliucionierių" pavardės, kurių tarpe tikrai atspėtas tebuvo dr. Domaševičiaus vaidmuo, keletą metų figuruodavo spausdintuose metiniuose žandarmerijos pranešimuose vidaus reikalų ministerijai apie politinių jų prižiūrimų gubernijų buitį. O patys "kaltininkai" - dr. A. Vileišis ir kun. J. Ambraziejus ir nesapnavo, kokiais revoliucionieriais juos ilgą laiką skelbė Vilniaus ochrana, tačiau ilgainiui ir ji pati su-

sigriebė ir išbraukė juodu iš tų sąrašų, iš kitų šaltinių gavusi tikslesnes informacijas.

Daugumas tų, Kauno ir Vilniaus gubernijose veikusių, skundikų ir provokatorių vis dėlto negalėjo prieiti prie slaptų mūsų politinių organizacijų ir jų informacijomis žandarmerija dažnai negalėjusi pasinaudoti. Bet daugiausia žinių ji gaudavo iš atsitiktinių skundikų, kuriais tarp kitų buvo ir visi rusų pašto valdninkai, popai ir žymi dalis rusų pradžios mokyklų mokytojų. Bet paskutiniųjų tarpe buvo ir tokių, kuriais ir pati žandarmerija nusiskųsdavo, negaunanti iš jų jokių žinių. Lietuvių tarpe buvo ir tokių, kurie patys apie tuos lietuviškus sąjūdžius nieko nežinodami, vien tiktai vedžiojo žandarus už nosies, kad tik iš jų gautų kiek pinigų. Vienas tokių buvo Lubickis. Iš Šiaulių gimnazijos už chuliganizmą pašalintas, jis pateko bene į Kauno komercinę mokyklą ir čia parsisamdęs žandarų agentu, bet pats nieką težinodamas, jiems visokių niekų pripasakodavo. Vėliau jis buvo išsikėlęs į Petrapilį ir ten, matyti, jau sąžiningiau žandarams tarnavo. Nepriklausomybės laikais jis tarnavo Kaune intendantūroje ir Viktoro Pravdino slapyvardžiu rašinėjo teatrines kritikas Kaune žydų leidžiamuose rusų kalba laikraščiuose. Kada aš kažkokiame savo rašinyje buvau jį paminėjęs kaip vieną caristinių provokatorių Lietuvoje, jis buvo jau besiruošęs šaukti mane teisman už apšmeižimą. Tačiau sužinojęs, kad aš turiu kaikurių pranešimų nuorašus, nutarė pats nuo teismo atsisakyti.

Apie 1907-1908 m. lietuviškame horizonte pasirodė vienas, jau gerai orientuotas, naujas provokatorius. Ilgai nepavykdadavo surasti jokio susirašinėjimo, kuriame būtų to tikroji pavardė užfiksuota, nes, kaip jau anksčiau sakiau, pats archyvas buvo gerokai apnaikintas. Tačiau buvau suradęs nemaža autentiškų jo pranešimų. pasirašytų jo žandarišku slapyvardžiu "Inteligent", arba iš jo pasakojimų žandarų surašytų. Čia visų pirma krito į akis tai, kad čia turima reikalo su asmeniu, labai gerai orientuotu, kas daroma lietuvių ypač jų slaptose organizacijose. Jis pateikdavo ir plačias informacijas ir iš 1907-1908 m. ėjusios legalinės socialdemokratų "Žarijos" redakcijos, paskiau ypač daug iš Šiaulių ir iš kitur. Teko įvairiai spėlioti, bet neturint dokumentinių įrodymų, savaime negalima buvo tų spėliojimų skelbti. Greta to "Inteligento" gan tikslias informacijas iš Vilniaus darbininkų veiklos tiekdavo ir "Inteligentka", taigi moteris. Kaip jau nepriklausomybės laikais paaiškėjo, tai buvo — jau senai berods mirusi — N-tė.*

* Jadvyga Netupskaitė, bet aš gyniau Juliją Przelicką. M. B-ka.

Dėl jos gan komiškų išgyvenimų savo laiku turėjo ir mano brolis Mykolas. Jis, universitetą baigęs ir Vilniuje apsigyvenęs, kad ir neturėjo jokio palinkimo prie advokatūros, pradžioje, kol kito darbo negavo, mėgino kurį laiką verstis ir advokatūra, kaip prisiekusio advokato (Vrublevskio)* padėjėjas. Vieną kartą jis buvo paskirtas ginti Vilniaus teismo rūmų teisiamą tą pačią N-tę. Tai buvo berods pirmas ir bene vienintelis jo kaip politinio advokato debiutas. Didžiausiam jo nusistebėjimui, nors kaltinimas buvęs gana rimtas, teismas, kuris paprastai politinėse bylose buvo gan griežtas, čia palankiausiai pažiūrėjo į jo visus, kaip gynėjo, argumentus ir reikalavimus, ir kaltinamajai paskyrė labai švelnią bausmę. Ir tik daug vėliau jis sužinojo tikrąją to švelnumo priežastį — ji buvusi Vilniaus ochranos agentė, ir tai žinojo ir teismas, ją tik dėl akių teisė, kad jos nesukompromituotų kitų politinių kalinių akyse.

Tiktai Lietuvon sugrįžęs sužinojau tikrai, kas buvo ir tas "Inteligent". Mat, skubotai iš Kauno bėgdama, kada Kauno tvirtovė buvo jau vokiečių imama, Kauno žandarmerija nebesuspėjo viso savo archyvo išvežti ir sunaikinti ir jo dalį buvo užkasusi bene Kauno gubernatūros rūmų (vėlesniosios prezidentūros) ar gretimos gimnazijos (vėliau Steigiamojo Seimo) kieme. Ši archyvo dalis atsitiktinai buvo atkasta ir bene 1919 ar 1920 m. pateko į Aug. Janulaičio rankas. Kai ką iš to archyvo duomenų jis tuojau buvo paskelbęs Kauno dienraštyje "Lietuvoje". Ten viename dokumente rado, kad slapyvardžiu "Inteligent" buvo vadinamas provokatorius Alfonsas Mickevičius. Vėliau šis dokumentas buvo atiduotas Universiteto bibliotekai. Jame buvo pateiktas Šiaulių elesdiečių organizacijos narių sąrašas, kurių tarpe buvo įrašytas ir Alfonsas Mickevičius, o prie jo pavardės tą sąrašą surašusio žandaro rotmistro ranka čia pat pažymėta — "sekretnyj sotrudnik Inteligent". Sekretnyj sotrudnik tai specialusis žandariškas terminas (bolševikinės čekos savo agentams vadinti sutrumpintas į seksotą) tiems jų agentams vadinti, kurie patys dalyvavo įvairiose revoliucinėse organizacijose ir tuo pačiu laiku patys už pinigus informuodavo žandarmeriją tų organizacijų ir jų narių veikimą.

Paaiškėjus, kad Alfonsas Mickevičius buvo profesionalus provokatorius, Janulaičiui pavyko išaiškinti ir jo vaidmenį I karo laiku, vokiečių okupacijos metu. Pasirodė, kaip tatai mums dabar išaiškino ir J. Vilkaitis, kad vokiečių okupaciniams organams

---

* Bądzkevičiaus. M. B-ka.

pavedant, jis ne tik siekė lietuvius veikėjus, bet kitose vietose stengėsi ir išprovokuoti įvairius išsišokimus prieš vokiečius, kad duotų vokiečiams progos pavartoti prieš lietuvių inteligentus įvairias represijas. Paaiškėjo, jog kaip tik A. Janulaitis, Jonas Vileišis ir kaikurie kiti buvo vokiečių išvežti į Čersko koncentracijos stovyklą dėl tokių Alfonso Mickevičiaus provokacijų.

Vėliau man paaiškėjo, kad šis provokatorius jau nuo 1906 m. A. Švitinio ir kaikuriais kitais slapyvardžiais bendradarbiavo "Lietuvos Ūkininke", 1908 m. "Žarijoje", 1912 Piliečio slapyvardžiu "Rygos Naujienose" ir kitur, bet vis vadinamoje kairiojoje spaudoje, kas jam ir leido įeiti į tų pačių laikraščių redakcijas ir ten rinkti savo žandariškiems pranešimams medžiagą. Bet dar kartą su juom teko susidurti, kada keletą metų prieš paskutinį karą L. Gira atidavė universiteto bibliotekai jo kurį laiką redaguoto katalikų dienraščio "Laisvē" archyvą, kurį jis buvo pas save laikęs. Tame archyve suradau daug, irgi slapyvardžiais pasirašytų, bet redakcijai nurodant ir savo tikrąją pavardę, to paties Alfonso Mickevičiaus korespondencijų. Bet jos jau niekuo nesiskyrė nuo panašių kitų korespondentų pranešimų, tiek tiktai, kad iš jų aiškējo, jog tuo metu jis jau buvo suspējęs įsigyti kažkokį centruką bene Ukmergēs apskrityje ar kaž kur Lietuvos šiaurėje.

— — —

KAI KURIE SPAUDOS RIKTAI

PSL.	EIL.	IšSPAUSDINTA	TURI BŪTI
39	6 iš ap.	Ringenlauken	Ringelauken
55	13 iš virš.	Siwinton	Swinton
58	10 iš ap.	1829	1928
77	5 iš ap.	Skyriaus	Svyriaus
86	eilēraštyje:	sūnau, šiaurēs	sūnau šiaurēs
96	18 iš virš.	Bajeckis	Rajeckis
120	14 iš virš.	prisirišimą	pririšimą
160	13 iš virš.	Lenkiškame tekste 3-čio	Lenkiškame tekste 2-ro
164	9 iš ap.	parwejadejusi	parwejzdejusi
315	5 iš virš.	liezuvia	lieziuvia
317	3 iš virš.	sąjūds	sąjūdis

Trūkstant kai kurių lenkiškų raidžių, lenkiški žodžiai ir pavardēs spaudoje gavo kiek nukentēti. M. B-ka.

TURINYS